

ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

На правах рукопису

ПИВОВАРОВ СЕРГІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 904 (477.85) „10/12”

**ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК НАСЕЛЕННЯ
МЕЖИРІЧЧЯ ВЕРХНЬОГО ПРУТУ
ТА СЕРЕДНЬОГО ДНІСТРА
В ХІ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІІІ СТ.**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
Добржанський О.В.,
доктор історичних наук, професор

ЧЕРНІВЦІ – 2007

ЗМІСТ

Вступ.....	с. 3
Розділ 1. Огляд історіографії. Джерельна база дослідження.....	с. 12
1.1. Історія досліджень та історіографія проблеми	с. 12
1.2. Джерела дослідження.....	с. 61
1.3. Хронологія та періодизація матеріалу.....	с. 74
Розділ 2. Територія межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра в давньоруський час.....	с. 82
2.1. Етнічна ситуація та суспільно-політичний розвиток регіонів другої половині V-X ст.....	с. 82
2.2. Входження регіону до складу Київської держави.....	с. 97
2.3 Давньоруські старожитності на землях краю.....	с. 102
2.4. Літописні поселення регіону.....	с. 118
Розділ 3. Економічний розвиток регіону в XII – першій половині XIII ст.	с. 155
3.1. Землеробство і скотарство.....	с. 155
3.2. Ремесла і промисли.....	с. 173
3.3. Торгово-економічні зв'язки.....	с. 192
Розділ 4. Духовна культура жителів регіону в XII – першій половині XIII ст.....	с. 220
4.1. Поховальний обряд.....	с. 220
4.2. Християнські культові споруди.....	с. 239
4.3. Християнська культова символіка.....	с. 251
4.4 Релігійний синкретизм місцевого населення.....	с. 289
4.5. Освіченість населення і поширення писемності.....	с. 326
Висновки.....	с. 332
Список використаних джерел та літератури.....	с. 341
Список скорочень.....	с. 404
Додатки.....	с. 405

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АДУ – Археологічні дослідження на Україні
- АИМ – Археологические исследования в Молдавии
- АО – Археологические открытия
- АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа
- АП УРСР – Археологічні пам'ятки УРСР
- БЖ – Буковинський журнал
- БІЕВ – Буковинський історико-етнографічний збірник
- ВВ – Византийский временник
- ВИ – Вопросы истории
- ВИД – Вспомогательные исторические дисциплины
- ЗНТШ – Записки наукового товариства імені Тараса Шевченка
- КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры
- МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья
- МИА – Материалы и исследования по археологии
- МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
- НС – Нумизматика и сфрагистика
- ПССИАЕ – Питання стародавньої історії, археології й етнології
- РА – Российская археология
- СА – Советская археология
- ТГЭ – Труды Государственного Эрмитажа
- УІЖ – Український історичний журнал

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Вивчення середньовічної історії давньоруських земель відноситься до однієї з важливих проблем вітчизняної історичної науки. Головними завданнями цього вивчення є: з'ясування сутності та особливостей цілого ряду історичних явищ, поглиблений аналіз етнокультурних, економічних і військово-політичних процесів на основі комплексного аналізу різних видів джерел (писемних, археологічних, нумізматичних, сфрагістичних, топонімічних, етнографічних та інших), а також встановлення зв'язку між етапами еволюційного розвитку населення всієї території країни та окремих її земель у добу середньовіччя. Всебічна їх характеристика дозволяє отримати якісно нову інформацію про складні, а часто й суперечливі явища, які відбувалися на давньоруських землях, має важливе теоретичне значення для загальноісторичного розуміння періоду середніх віків на європейських теренах, сприяє вирішенню багатьох спірних питань, переосмисленню закріплених стереотипів і встановленню витоків значної кількості народних обрядів та традицій.

Досить перспективними для подібних досліджень та узагальнень є матеріали, отримані в останні десятиліття під час вивчення середньовічних старожитностей на території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. Землі регіону здавна знаходилися на перехресті важливих транс'європейських шляхів, у контактній зоні різноетнічних утворень та у безпосередній близькості від кордонів середземноморської цивілізації.

У часи Галицько-Волинського князівства саме ці терени отримали назву „Оукраина Галичская”, позаяк тут знаходилися крайні рубежі князівства та проходили кордони із половецьким степом на південному сході та з Угорським королівством – на південному заході. Все це наклало певний відбиток на етнічний склад, торгово-економічні зв'язки та релігійне життя місцевого населення. Історичні процеси, що відбувалися на зазначеній

території у добу середньовіччя, в історіографії тривалий час висвітлювалися досить поверхово, що було пов'язано з відривом цієї споконвічної давньоукраїнської землі від основної території України і її входженням до складу різних державно-політичних утворень. А це призводило до суб'єктивних оцінок минулого краю, невірному визначення етнічного складу його населення, помилкових висновків щодо рівня соціально-економічного розвитку місцевих мешканців, їх внеску в скарбницю української культури тощо. Між тим, українське населення краю, незважаючи на шістсотрічне іноземне панування, не втратило своєї самобутності, зберегло традиції, звичаї та обряди, які своїм корінням сягають у період складання слов'янських племінних князівств та виникнення давньоукраїнської держави Київська Русь.

Вивчення минулого буковинських земель у середньовічний час значно ускладнюється через фрагментарність або й повну відсутність писемних джерел. У зв'язку з цим на перший план висуваються археологічні, нумізматичні, сфрагістичні, етнографічні та інші матеріали. Особливо велика роль належить даним археології. Останні через призму предметів матеріальної культури (решток поселень, міст, могильників, житлових, господарських, оборонних будівель, культових споруд, поховальних пам'яток, знарядь праці, предметів озброєння, побуту, прикрас, християнської та язичницької символіки інших знахідок) дозволяють реконструювати цілий ряд аспектів щодо минулого населення краю. Зокрема, археологічні матеріали дають змогу простежити у мешканців регіону етапи розкладу первіснообщинних відносин, зародження та зміцнення феодального ладу.

Насамкінець, висвітлення питань, пов'язаних із політичною історією краю, становить значний науковий інтерес в аспекті вивчення державотворчих процесів на окраїнних територіях давньоруського суспільства і дозволяє конкретизувати систему територіального управління на цих землях. Отже, вивчення і висвітлення зазначених проблем на

дисертаційному рівні суттєво збагатить вітчизняну історичну науку малознаними до сих пір матеріалами в галузі економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку населення краю, дозволить об'єктивно визначити його етнічну належність, допоможе рельєфніше висвітлити середньовічну історію Буковини та України в цілому.

Зв'язок роботи з науковими проблемами, програмами темами.

Дисертаційне дослідження виконувалося в межах наукового напрямку кафедри історії України „Актуальні питання соціально-економічного і суспільно-політичного життя України (на матеріалах західного регіону) (номер державної реєстрації 0199U001874) та кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича „Проблеми історії стародавнього світу і середньовіччя та значення археологічних і етнологічних джерел для реконструкції минулого” (номер державної реєстрації 0199U001876).

Мета дослідження. На основі комплексного вивчення даних писемних джерел, археологічного, нумізматичного, сфрагістичного та топонімічного матеріалів простежити етапи розвитку давньоукраїнського (давньоруського) населення краю в XI – першій половині XIII ст., узагальнити відомості стосовно його економічного, суспільно-політичного та культурного життя, простежити основні напрями зв'язків і контактів.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- узагальнення матеріалів про етнічну ситуацію та соціально-економічний розвиток населення регіону в V-X ст.;
- дослідження обставин входження території регіону до складу Київської держави;
- характеристика місцевих давньоруських старожитностей, з'ясування ступеня заселеності та демографії населення краю;
- локалізація літописних поселень, визначення їх статусу та висвітлення основних видів господарської діяльності їх мешканців;

- аналіз землеробства, скотарства, ремесел та промислів давньоруського населення регіону;
- вивчення основних напрямків торгово-економічних зв'язків місцевих жителів;
- визначення рівня культурно-релігійного життя регіону, аналіз особливостей синкретичного світосприймання жителів краю.

Об'єктом дослідження – є населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра давньоруського часу;

Предметом дослідження – є процеси економічного соціально-політичного, культурного та релігійного розвитку середньовічного населення

Географічні межі дослідження охоплюють регіон межиріччя Черемошу, Серету, Верхнього Пруту та Середнього Дністра. Ці землі спочатку були частиною Київської Русі та Галицько-Волинського князівства, пізніше Молдавського князівства, далі вони склали входили до північної частини австрійської Буковини та Хотинського повіту Бессарабської губернії Російської держави. Сьогодні в адміністративно-територіальному поділі – сучасна Чернівецька область України.

Хронологічними рамки дослідження обумовлені тематичною спрямованістю і охоплюють період XI – першої половини XIII ст. – від часу прилучення регіону до складу Київської Русі і до монголо-татрської навали.

Методологічні засади дослідження ґрунтуються на загальнонаукових принципах об'єктивності, історизму, системності, світоглядного плюралізму і діалектичного розуміння історичного процесу, неупередженого підходу до складних явищ військово-політичного, суспільного, економічного і культурного життя давнього населення.

Методи дослідження ґрунтуються на загальнонаукових принципах історизму та об'єктивізму, визначаються характером теми, метою та особливостями джерельної бази, яка покладена в основу дисертації. Для розв'язання дослідницьких завдань використано компаративний

(порівняльний), типологічний ретроспективний, проблемно-хронологічний, комплексного аналізу та системно-структурний методи, поєднання яких сприяло вивченню маловідомих аспектів проблеми, реалізації нових підходів при аналізі й інтерпретації виявлених матеріалів різного ступеню інформативності. У роботі застосовані також методи спеціальних історичних дисциплін, що обумовлено необхідністю аналізу суспільно-історичного та культурного розвитку середньовічного населення регіону. Насамперед це методи польових археологічних досліджень, стратиграфічний та картографічний. Відповідно до завдань дослідження, при датуванні виявлених матеріалів використовувався дані нумізматики.

Наукова новизна отриманих результатів дисертації полягає в постановці проблеми, яка до цього часу не була об'єктом спеціального комплексного дослідження історії середньовічного населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. Роботу виконано на стику різних галузей знань, таких, як власне історія, археологія та спеціальні історичні дисципліни (нумізMATИКА, сфрагістика) із залученням даних палеоантропології, мікротопоніміки, спелеології та географії. Під час виконання роботи до наукового обігу було введено цілий комплекс нововиявлених археологічних, нумізMATИчних, сфрагістичних матеріалів, отриманих автором під час досліджень середньовічних старожитностей у Василеві, Онуті, Галиці, Хотині, Недобоївцях, Чорнівці, Зеленій Липі, Пригородку, Дарабанах та інших пунктах регіону. Автором було локалізовано літописний Плав та встановлено літописну назву Ленківецького давньоруського городища.

Вперше були комплексно проаналізовані і систематизовані матеріали про розвиток сільського господарства, ремесел та промислів давньоруського населення регіону, визначено основні напрями торгово-економічних зв'язків і торгівельних шляхів та порушено питання про існування місцевого грошового обігу. У роботі детально охарактеризовані тогочасні житлові

комплекси, реконструйовано систему оборони давньоруських городищ, встановлені їх особливості в порівнянні із іншими регіонами Давньої Русі. В дисертаційному дослідженні звернено увагу на питання християнізації місцевого населення, простежено еволюцію поховальної обрядовості, всебічно висвітлено розвиток християнського культового будівництва. Визначено також особливості релігійного життя населення краю, відзначено співіснування синкретичних вірувань, які знайшли відбиття в християнській та язичницькій культовій символіці.

Практичне значення одержаних результатів дослідження зумовлено їхнім новаційним характером і відповідністю потребам сучасної української історичної науки по висвітленню маловідомих сторінок минулого окремих регіонів. Проаналізовані в дисертації процеси історичного розвитку місцевої людності дозволяють віднайти коріння багатьох явищ, обрядів та звичаїв характерних для українського населення Буковини та України, встановити, що протягом століть тут проживали нащадки слов'янського населення та зафіксувати незмінність етнічної ситуації в регіоні протягом середньовіччя. Отримані результати спростовують розповсюдженні в кінці ХІХ – початку ХХ ст., а де інде і існуючі сьогодні, міфи про незаселеність межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра в добу середньовіччя і пізню появу українського населення на землях Буковини. Матеріали проведеного дослідження дозволяють зробити певні практичні узагальнення, що стосуються визначення кордонів Київської Русі та Галицько-Волинського князівства, простежити напрями торговельних шляхів, з'ясувати ступінь розвитку взаєностосунків населення регіону із жителями сусідніх територій, в тому числі й Угорщиною та Візантією.

Зібрані й проаналізовані в дисертації історичні відомості можуть становити основу для проведення краєзнавчої роботи серед школярів, учнівської молоді та студентства, вихованню у них патріотичних почуттів, зміцнення національної самосвідомості.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження пройшли всебічну апробацію. Його результати обговорювалися на науково-методичних семінарах кафедр історії України та етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Їх було викладено в доповідях та повідомленнях більш ніж на тридцяти міжнародних і всеукраїнських конференціях, наукових семінарах і симпозиумах: Друга Буковинська історико-краєзнавча конференція „До витоків назви краю Буковина”. – Чернівці, 2-3 жовтня 1992 р.; Галицька-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Міжнародна наукова конференція – Галич, 19-21 серпня 1993 р.; Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I – на початку II тисячоліть н.е. – Чернівці, 22-23 вересня, 1994 р.

Наукова конференція присвячена 120 річчю заснування Чернівецького університету. – Чернівці, 4-6 травня 1995 р.; Проблеми урбанізації та етнокультурних контактів в Південно-Східній Європі. IV сесія спільної „Українсько-Румунської комісії з історії, археології, етнології та фольклористиці при НАН України. – Батурин, 9-14 червня 1997 р.; III історико-краєзнавча конференція молодих дослідників, студентів та науковців „Буковина – мій рідний край”. – Чернівці, 17 травня 1998 р.; Наукова сесія українсько-румунської комісії з історії, археології, етнології та фольклористики. – Чернівці, 10-13 червня 1999 р.; Українсько-австрійські взаємини другої половини XIX- початку XX ст. – Чернівці, 12 березня 1999 р.; Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. Міжнародна наукова конференція. – Чернівці, 16-18 березня 2000 р.; Українська історична наука на порозі XXI століття. Міжнародний науковий Конгрес. – Чернівці, 16-18 травня 2000 р.; IV Буковинська Міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 125 – річчю заснування Чернівецького національного університету. – Чернівці, 5 жовтня 2000 р.; Хотину – 1000

років. Міжнародна наукова конференція. – Хотин, 19 грудня 2000 р.; Міжнародний семінар „Пути сотрудничества: Международные археологические исследований в Одесской области 2000-2001 гг. и заседание межакадемической украинско-румынской комиссии. – Одесса, 15-19 жовтня 2001 р.; V міжнародна історико-етнологічна конференція „Традиційна культура народів Європи”. – Чернівці, 21 березня 2001 р.; П’ятий міжнародний конгрес українців. – Чернівці, 26-29 серпня 2002 р.; V історико-краєзнавча конференція молодих дослідників, студентів та науковців „Буковина – мій рідний край”. – Чернівці, 7 грудня 2002 р.; VI Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція молодих дослідників, студентів та науковців „Буковина – мій рідний край”. – Чернівці, 15 листопада 2003 р.; II науково-практична конференція „Черезовські читання”. – Чернівці, 29 березня 2003 р.; Міжнародний науковий семінар „Черезовські читання”. – Чернівці 20 березня 2004 р.; Міжнародний науковий семінар „Кайндлівські читання”. – Чернівці, 22 травня 2004 р.; Грошовий обіг та Банківська справа в Україні: минуле і сучасність. Міжнародна наукова конференція. – Львів, 14-15 травня 2004 р.; Археологія заходу України: підсумки останнього десятиліття. – Львів, 26-28 травня 2004 р.; Всеукраїнська науково-практична конференція „Літописний Губин у контексті історії Болохівської землі XII-XIII ст.”. – Староконстянтинів, 26-27 червня 2004 р.; Археологія та музеєзнавство у системі освіти та науки. Міжнародна науково-практична конференція „60 років кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Київ, 13-15 жовтня 2004 р.; XI Подільська історико-краєзнавча конференція. – Кам’янець-Подільський, 25-26 листопада 2004 р.; VII Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція молодих дослідників, студентів та науковців „Буковина – мій рідний край”. – Чернівці, 11 грудня 2004 р.; II Міжнародний науковий семінар „Кайндлівські читання”. – Чернівці, 28-29 травня 2005 р.; V Буковинська міжнародна історико-

красзнавча конференція, присвячена 130-річчю Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 29 вересня 2005 р.; 100 років кафедрі археології та історії стародавнього світу Львівського університету. Ювілейна міжнародна конференція. – Львів, 22-24 листопада 2005 р.; Науковій академії „Українське історичне товариство – 40 років творчого поступу. – Чернівці, 29 листопада 2005 р.; Друга міжнародна наукова конференція „Збройні сили України: історія та сучасність”. – Львів, 29-30 березня 2006 р.; III Міжнародна наукова конференція „Вікно в європейську науку”, присвячена 140 річчю Р.Ф.Кайндля. – Чернівці, 20-21 травня 2006 р.; Іван Франко і Буковина. Міжнародна науково-практична конференція. – Чернівці, 22 вересня 2006 р.; Інноваційні моделі розвитку туристичної інфраструктури України. Буковинське та світове старообрядництво: історія, культура, туризм. – Чернівці 23-24 вересня 2006 р.

Публікації. Зміст дисертації розкрито в індивідуальній монографії, 35 статтях у журналах та наукових виданнях.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів (15 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (810 найменувань), додатків (50 рисунків і таблиць на 50 сторінках). Загальний обсяг дисертації 340 сторінок.

РОЗДІЛ 1. Огляд історіографії.

Джерельна база дослідження

1.1. Історія досліджень та історіографія проблеми

Вивчення середньовічної історії Буковини розпочалося в другій половині XIX ст. і в своєму розвитку пройшло складний та тривалий шлях. Спочатку для висвітлення історії регіону використовувалися лише писемні джерела, але через їх фрагментарність, а з окремих питань – і відсутність, минуле краю практично залишалося невідомим. Фактично не було інформації про місцеву історію від V до XIV ст. У тогочасній історіографії брак відомостей заповнювався повідомленнями про військово-політичні події на сусідніх територіях, зокрема на землях Польщі, Угорщини, Болгарії, Молдавії, Волощини та інших держав, історія яких була досить непогано висвітлена на сторінках наративних джерел. Вважалося, що в регіоні відбувалися аналогічні процеси, і він входив до складу різних державно-політичних утворень. Поряд із цим існували припущення про незаселеність регіону, нетривале перебування тут різних етносів і початок його історії лише після утворення Молдавського князівства в другій половині XIV ст.

Справа значно покращилася, коли для історичних реконструкцій поряд із повідомленнями писемних джерел почали залучатися археологічні, нумізматичні, етнографічні, топонімічні та інші матеріали спеціальних історичних дисциплін, які значно розширили джерельну базу. Правда, тривалий час вони трактувалися довільно і слугували більше ілюстративним матеріалом, ніж цінним спеціальним історичним джерелом.

Особливістю дослідження минулого Буковини було те, що землі сучасної Чернівецької області в XIX – XX ст. входили до різних державно-політичних утворень: Австро-Угорської імперії та Російської держави, а так званий „Герцаївський куш” – до королівства Румунії. Пізніше дана територія

опинилися під владою боярської Румунії, згодом увійшла до складу УРСР, а з 1991 р. є невід'ємною частиною незалежної Української держави. У зв'язку з цим в історичних працях, які виходили в той час, простежується значна суб'єктивність і певна специфічність. Тому аналіз історії досліджень та історіографії з даної проблеми здійснений у хронологічному порядку. Разом із тим, автор намагався звернути увагу на різні точки зору дослідників і охарактеризувати найбільш важливі, на його думку, роботи з історії регіону в добу середньовіччя.

У своєму розвитку дослідження середньовічної історії Буковини пройшло ряд етапів: від простого переказу повідомлень писемних джерел і колекціонування виявлених предметів старовини до проведення широкомасштабних археологічних робіт, детального наукового аналізу предметів матеріальної культури, їх зіставлення з відомостями писемної традиції, усної народної творчості та реконструкції політичного, соціально-економічного і культурного розвитку минулого місцевої людності. Варто відзначити, що цей процес був не завжди поступальним й інколи супроводжувався застійними явищами, відходом від досягнень попередників, спробами перегляду і нової інтерпретації відомих фактів. Разом із тим слід підкреслити, що більшість досліджень науковців минулого, в яких у тій чи іншій мірі порушуються проблеми доби середньовіччя в регіоні, заслуговують на певну увагу та сприяють розумінню еволюції історичних знань. Окрім того, в них публікуються різноманітні матеріали (археологічні, нумізматичні, топонімічні, етнографічні тощо), значна частина з яких на сьогодні втрачена, і тому ці роботи є ще й цінним історичним джерелом для подальших наукових розробок.

Вивчення середньовічної історії регіону, на нашу думку, варто поділити на декілька етапів, які базуються на державно-політичних змінах у долі краю в новітній час. До першого етапу відносимо другу половину ХІХ ст. – 1918 р.; до другого – 1918 – 1940 рр.; до третього – 1940 – 1991 рр., до

четвертого – від 1991 р. – до наших днів. Розглянемо послідовно розвиток історіографії регіону за цими етапами.

Буковинська історіографія від другої половини XIX ст. до 1918 р. Для цього етапу характерно пробудження зацікавленості до середньовічного минулого Буковини і поява перших досліджень з її історії.

Перші кроки щодо осмислення відомостей про минуле краю в середньовічний час, інтерес до різноманітних давніх речових знахідок, виявлених тут, і перші спроби довідатися про місцеву історію були зроблені в XIX ст.

В значній мірі цьому сприяла державна політика Австрійської та Російської імперій. Правда, піклування першої про місцеві старожитності були значно масштабнішими та інтенсивнішими, ніж другої.

Наявні матеріали засвідчують, що вже з перших десятиліть XIX ст. до австрійської частини Буковинського краю надходить ряд указів та листів зі Львова та Відня, в яких місцевим службовцям, учителям, служителям культу пропонувалося надати інформацію про наявність пам'яток старовини на теренах краю та заборонялися торгівля і вивезення предметів старовини та церковних речей за кордон. Показовими в цьому відношенні є справи з фондів обласного державного архіву: „Циркуляри про заборону торгівлі реліквіями та церковними предметами” [22], “Листування з Галицьким губернаторством, православною консисторією Буковини і директорством філософських курсів про надання свідчень стосовно наявності пам'яток старовини на Буковині” (1828-1830 рр.) [23], “Указ Галицького губернатора про передачу Придворній палаті речей, знайдених при розкопачних роботах” (1831 р.) [24], „Матеріали про заходи з охорони історичних цінностей на Буковині” (1854-1855 рр.) [26] та багато інших. У них подавався не тільки перелік архітектурних споруд (соборів, церков, монастирів, замків, фортець та їхніх руїн), які підлягали охороні, а також наводився опис предметів старовини (давніх знарядь праці, озброєння, керамічних виробів, предметів

побуту, антикварних речей, монет і медалей), на які слід було звернути увагу та графічно зафіксувати. Завдяки цим заходам залишилися збереженими для науки предмети чи їх описи з ряду середньовічних речових та монетних скарбів знайдених за різних обставин на Буковині.

Подальшому накопиченню даних щодо місцевих середньовічних старожитностей допомогло “Буковинське музейне товариство”. Воно виникло при підтримці місцевих властей у 1863 р. [244, с. 3; 601, с. 200-202] і стало осередком збору різнохарактерного археологічного, нумізматичного, сфрагістичного матеріалу на землях краю. Доставлені або знайдені предмети давнини зберігалися в спеціально створеній “Буковинській крайовій колегії”, а адміністративна влада постійно турбувалася про її поповнення новими експонатами [27]. Правда, з часом музейне товариство припинило свою діяльність, але зібрана його членами колекція предметів давнини (археологічні знахідки, середньовічна зброя, прикраси, печатки, стародруки, монети) послугували пробудженню зацікавленості до минулого краю в середовищі місцевих чиновників, учителів, духовенства, власників помість та інших категорій населення.

В цей же час були зроблені перші спроби, бодай коротко, охарактеризувати історію регіону та минуле крайової столиці. Дослідники даного періоду по-різному підходили до висвітлення цих проблем, що було пов'язано з рядом причин суспільно-політичного характеру та тенденціями в історіографії представників різних етносів, які мешкали на землях, що входили до австрійської частини Буковини. Так, австрійські науковці прагнули до більш-менш об'єктивного аналізу історії регіону. Румунські дослідники, із самих початків, бачили своє завдання в обґрунтуванні тези про проживання на даних теренах виключно румунського населення і пізню появу тут слов'янського (українського) етносу. Що стосується українських дослідників, то вони підкреслювали давність заселення краю слов'янами і прямий зв'язок місцевої історії з минулим Давньоруської держави. Кожний із

цих напрямів в історіографії Буковини спирався на певні політичні та фінансові кола і відповідно до цього дослідники мали можливість популяризувати своє бачення історії краю в пресі, наукових статтях і монографіях.

Перші спроби охарактеризувати середньовічне минуле регіону носили здебільшого політичний, ніж дослідницький характер. Вже у 1848-1850 рр. на шпальтах чернівецької газети “*Visovina*”, яка мала чітко виражене румунське спрямування, прозвучала теза про автохтонність східнороманського населення Буковини і пізню появу на цих землях русинів (українців). Творцем і пропагандистом цієї теорії був Є.Гормузакі (1812-1874), який не тільки заперечував давність проживання слов'ян на цих землях, а навіть вважав місцевих русинів румунами, які забули свою мову [768, с. 23].

Із інших позицій до вивчення минулого Буковини звернувся місцевий краєзнавець Ф.А. Віккенгаузер (1809-1891), який відзначив давність проживання людей на цих землях, спробував встановити походження окремих назв населених пунктів і водних артерій краю. Стосовно середньовічного часу, то він відзначав, що тут проживали різні народи, але серед них не називав слов'ян. Дослідник приділив певну увагу археологічним старожитностям, наприклад, розповів про знахідки предметів озброєння на території Цецинської фортеці, спорудження якої відносив до 1211-1259 рр. Історію регіону в XI – XIV ст. він розглядав через призму політичних подій в Угорщині, Болгарії, Молдавії, Валахії, Туреччині та інших державах [810, с. 4-5, 9-12].

Дещо більше про історію регіону спробував розповісти сучасник Ф.А. Віккенгаузера, автор історико-географічного нарису про край, представник москвофілів Буковині Г.Купчанко (1849-1902). Він підкреслив наявність цілого ряду решток давніх укріплень в околицях буковинських сіл (Білої, Жучки, Мамаєвців, Волоки, Чорнівки, Молодії та інших), висловив впевненість щодо проживання тут уже з XIII ст. слов'янського

(давньоукраїнського) населення і підпорядкування даної території галицьким князям [323, с. 12, 31-32]. Більш повно свою концепцію він обґрунтував пізніше на сторінках роботи „Наша батьківщина (ілюстрований збірник)” [324, с. 1-55].

На новий рівень розвиток досліджень середньовічних старожитностей у регіоні піднімається після відкриття Чернівецького університету в жовтні 1875 р. Викладачі історичних кафедр філософського факультету чимало зробили для ознайомлення студентства та інтелігенції міста з проблемами європейської середньовічної історії та перетворенням археологічних, нумізматичних, епіграфічних матеріалів із простих об’єктів колекціонування і засобів ілюстрацій у повноправне історичне джерело. Цьому сприяв той факт, що більшість із тодішньої професури свого часу навчалася та працювала у вузах, де викладалися історія середніх віків та основи допоміжних історичних дисциплін. Серед тодішніх викладачів університету варто назвати Ф.Ціглауера фон Блюменталю, Й.Лозерта, А.Будінські, В.Мільковича, О.Калужняцького [764, с. 98-99; 113, с.5-8] та інших, діяльність яких сприяла популяризації знань про давню та середньовічну історію. Незабаром чимало випускників університету, які в подальшому займалися науковою роботою, досліджували середньовічну історію Європи й вивчали археологічні та нумізматичні старожитності регіону.

Значною мірою посприяла розвитку знань з історії, археології та нумізматики в університеті колекція монет і старовинних предметів, яка була передана навчальному закладу в 1877 р. Буковинською крайовою колегією. Спочатку колекцією опікалися В.Грабер, К.Верба та С.Гольдбахер. Пізніше на її основі в університеті був створений “Münzkabinet”. У його фондах нараховувалося на 1890 р. 3589 монет і медалей, 19 банкнот та 3 геми. Серед монет збірки були нумізматичні об’єкти пізньоантичного та середньовічного часу виявлені на території регіону [764, с.100-102; 480, с.13]. Ознайомлення з ними студентів, викладачів, інтелігенції краю сприяло поширенню

колекціонування предметів старовини, посиленню уваги до випадкових знахідок, вивченню спеціальної літератури.

З другої половини 80-х рр. XIX ст. середньовічній історії регіону приділяється все більше уваги в працях дослідників. З цього часу починає простежуватися тенденція до узагальнення даних різноманітних писемних джерел. Більшість науковців, які писали про Буковину, були ознайомлені з тенденціями в австрійській історіографії. Проте в їх доробках часто спостерігаються „національні” підходи до інтерпретації доступних їм джерел.

Так, у роботі румунського дослідника Д.Ончула (1856-1923) „До історії Буковини” [786, с. 11-24] для з’ясування минулого краю, крім візантійських, угорських та інших джерел, було залучено „Повість минулих літ” та „Воскресенський літопис” [786, с. 12-14]. Правда, вони слугували автору лише підтвердженням його точки зору про просування слов’янських племен через згадані землі на південь до Дунаю та Балкан. У цілому ж він дотримувався думки про входження регіону до „Куманії”, перебування на його теренах печенігів, угорців, монголо-татар і, звичайно, волохів (румунів) із XII ст. [786, с.13-16]. Важливо, що серед середньовічних населених пунктів краю автор згадує „Черн-Яський Торг-над-Прутом”, який порівнює з давніми Чернівцями [786, с. 14]. В цілому, дана робота, незважаючи на її суб’єктивізм і прорумунські настрої, була новим кроком у вивченні минулого Буковинського краю.

В останніх десятиліттях XIX ст. в регіоні розпочинається серйозна пошукова робота щодо пам’яток старовини. Біля її витоків були два ентузіасти, невтомні пошуковці та висококласні спеціалісти: архітектор, директор промислового музею Карл Адольф Ромшторфер (1854-1916) і професор університету Раймунд Фрідріх Кайдль (1866-1930). Перший з них, будучи представником “Цісарсько-королівської Центральної комісії досліджень і зберігання мистецьких та історичних пам’яток”, опублікував у

“Повідомленнях” цієї комісії значну кількість матеріалів про знахідки археологічних матеріалів, нумізматичних та епіграфічних пам’яток на землях краю [791, с.54-55; 792, с.69-70; 793, с.45-71]. Другий – представник “Віденського антропологічного товариства на Буковині” – також проводив значну подвижницьку діяльність щодо виявлення, а також наукової фіксації предметів старовини і друкував замітки про них на сторінках віденських та місцевих видань [769, с.3; 770, с.138]. Дослідник багато уваги приділяв питанням походження етносів, які проживали на території регіону, і в його працях знаходяться екскурси в їх минуле. Цінною в цьому плані є його роботи „Русини на Буковині” у співавторстві з О.Манастирським та „Гуцули”. У них автор стверджував безперервність проживання українців (русинів) на цих землях [771, с. 11-13], переконливо доводив слов’янське походження гуцулів [263, с.9-10] і, одним із перших, відзначив важливість усної народної творчості для історичних реконструкцій .

Популяризація історичних знань про минуле Буковини сприяла значному поширенню колекціонування серед місцевої інтелігенції. До їх збірок потрапляють середньовічні предмети озброєння, нумізматичні та сфрагістичні матеріали. Так, значна за обсягом збірка давніх предметів існувала при “Румунській археологічній спілці на Буковині”. У краї було також декілька приватних збірок. Зокрема, нумізматичні матеріали, разом із іншими старожитностями, знаходилися в родинних, досить великих колекціях барона Ю.Василька, родин Доксакі Гормузакі та Фішерів [244, с. 3-9]. Дещо меншими були збірки давніх речей та монет І.Гуттера, Д.Бучевського, З.Воронки, О.Сбієри, В.Васіловського, Д.Носієвича, О.Мироновича, Е.Чунтуляка, О.Козуба, М.Драчинського, Д.Олінеску, Ф.Віккенгаузера та інших. Аналогічні збірки старожитностей були й в українських учителів С.Канюка з Вашківців та І.Прокоповича з Кіцманя [480, с.14]. Основну частину цих колекцій становили старожитності, виявлені на

землях Буковини, з часом більшість цих предметів поповнили фонди крайового музею.

Накопичення археологічних та нумізматичних знахідок у місцевих колекціях вимагало наукового пояснення, вело до появи робіт, де робилися, не завжди вдалі, спроби продатувати виявлені предмети, провести порівняння їх з аналогічними західноєвропейськими матеріалами тощо. Все це також сприяло розгортанню нових пошукових робіт.

У 1890 р. завдяки старанням К.А. Ромшторфера, Р.Ф. Кайндля та багатьох інших ентузіастів і краєзнавців у Чернівцях виникло “Загальне археологічне товариство”, а у 1893 р. був створений крайовий музей [602, с. 14-15]. Відкриття останнього дало змогу піднести науково-пошукову роботу в краї на якісно новий рівень. Фонди та експозиція музею стали не тільки головним сховищем знайдених предметів, але й науковою лабораторією щодо їх вивчення, ознайомлення громадськості з місцевими старожитностями. За короткий період фонди музею вже нараховували 865 археологічних предметів, 3080 монет, 460 речей етнографічного плану, 192 документи, більшість із яких відносилися до середньовічного часу [713, с.119-120]. Безперечною заслугою науковців музею став випуск збірника наукових праць “Щорічник крайового музею” (до 1914 р. вийшло 14 його томів).

Відкриття музею збіглося в часі з початком широких археологічних досліджень на території краю та приїзду на Буковину відомого археолога, директора віденського “Музею історії мистецтв” Й.Сомбаті. Науковець, проводячи обстеження й розкопки старожитностей доби енеоліту та раннього заліза, приділив чималу увагу огляду середньовічних пам’яток. Зокрема, він здійснив детальне обстеження городища в ур. Замчище поблизу м.Глибока і відзначив, що в його культурному шарі присутня середньовічна кераміка. Дослідник також зафіксував наявність синхронних оборонних споруд біля с.Глиниця та поховання із кам’яною стелою біля м.Кіцмань [805, с.15, 16-17,

20-21]. У 1895 р. Й.Сомбаті здійснив другу поїздки на Буковину. Цього разу він провів обстеження в Заставні, Звинячині, Прилипчому та Стефанівці, де оглянув пам'ятки, на яких, за різних обставин, були виявлені монети, прикраси, предмети озброєння, і зробив їх опис. Показово, що серед предметів, які детально описав науковець, був скляний браслет голубого кольору [806, с.20-24], типова давньоруська прикраса.

Поряд із проведенням археологічних і нумізматичних досліджень у регіоні продовжували публікуватися праці різного характеру (наукові, науково-популярні, дискусійні тощо), в яких робилися спроби пролити світло на минуле Буковини. Серед них на незаперечну увагу заслуговує робота проф. С.Смаль-Стоцького (1859-1938) „Буковинська Русь”. У ній питанням середньовіччя було приділено не так вже й багато місця. Але науковцю вдалося досить переконливо висвітлити основні етапи історії Буковини, використовуючи „Слово про полк Ігоровий” та опис подій, пов'язаних із боротьбою Івана Ростиславича Берладника за галицький стіл. Він визначав кордони Галицького князівства до Дунаю і висловлював переконання, що „в 12 віку Русини напевно замешкували землі молдавські і буковинські, що власть князів руських сягала по Дунай” [591, с. 20-21].

Поглядів близьких до цих, продовжував дотримуватися Г.Купчанко, який акцентував увагу на входженні Буковини до Галицько-Волинського князівства і відзначав пізню появу на цих землях волоського (молдавського) населення [324, с. 21-22, 51-53, 56-57].

Певним узагальненням інформації про старожитності регіону, в тому числі й середньовічної доби, стала колективна робота місцевого тринадцятого жандармського управління “Буковина: загальне краєзнавство”. В ній при описі сіл та містечок краю наводилися легенди стосовно їх походження та короткі відомості про знахідки середньовічних монет, прикрас, зброї, наявності в околицях поселень городищ, поховань [765, с.212-236]. Спеціальний розділ роботи, підготовлений В.Журковським, був

присвячений минулому Буковини. В цій компіляції повторювалися припущення про заселення регіону в середньовічний час кочівниками (куманами). Автор також відзначив можливість проживання тут у цей період „румунів і русинів”. Щодо останніх, то їх появу на цих землях він схильний був відносити до подій, пов’язаних із боротьбою давньоруського князя-ізгоя Івана Ростиславича за Галич. Позитивно, що автор спеціально підкреслив давність проживання українців (русинів) на Буковині, але продовжував стверджувати про кочівницьке зверхництво над регіоном [765, с.254-255]. Відносно подальшої історії краю то В.Журковський припускав його повне знелюднення після нападу монголо-татар і перехід у 40-х рр. XIV ст. під владу молдавських господарів [765, с.255-257].

Для подальшого вивчення минулого Буковинського краю важливе значення мали археологічні роботи, які проводили місцеві дослідники. Так, Р.Ф. Кайндль здійснив розкопки в 1899-1900 р. на території с.Василева, де знайшов рештки дерев’яної церкви із похованнями в кам’яних саркофагах та гончарні горни на березі Дністра. Він правильно відніс виявлені матеріали до доби існування Галицько-Волинського князівства і надійно локалізував на цьому місці літописний Василів [772, с.47-48]. Науковець також обстежив і частково розкопав рештки укріплень на території Ленковецького городища. Проте не зміг точно встановити час функціонування пам’ятки. Спорудження валу він відніс до XVII ст., посилаючись на те, що в систему укріплень городища входили п’ятикутні бастіони [647, с.6]. У інших своїх дослідженнях, головним чином, на історичну та етнографічну тематику, Р.Ф. Кайндль підкреслював автохтонність русинського (українського) [771, s.12-15] та гуцульського населення на території краю. Наприклад, про останніх він писав, що „гуцули є слов’янами за мовою, звичаями, народними традиціями...” [263, с.8-9]. Досить толерантно і виважено підходив Р.Ф. Кайндль до висвітлення інших сторін середньовічної історії краю. Так, він повністю поділяв думку про слов’янське походження та назву поселення

Чернівці [264, с. 9-10] й одним із перших почав використовувати матеріали народних легенд для опису минулого околиць крайової столиці [265, с. 11-13].

У 1908 р. професор університету В.Мількович провів невеликі археологічні роботи на горі Цецино під Чернівцями і дослідив рештки зруйнованих кам'яних оборонних укріплень, які на основі знайдених нумізматичних матеріалів відніс до XIV ст. [780, с.2].

Значно масштабніші археологічні роботи проводилися К.Ромшторфером на землях Південної Буковини, особливо в колишній столиці Молдавського князівства Сучаві, де вивчалися руїни замку молдавських господарів. Завдяки розкопкам дослідника було з'ясовано планування фортеці та досліджено ряд середньовічних об'єктів [794, с.113-117; 795, с.63-65].

Окремі самостійні археологічні дослідження проводили також місцеві вчителі. Зокрема, І.Прокопович здійснив обстеження та розвідкові розкопки на середньовічних поселеннях у Кіцмані, Шипинцях, Хлівищі, Онуті та Лужанах. Знайдені там матеріали знаходилися в його колекції старожитностей, а пізніше були передані до музеїв Відня [438, с.6].

Більш інтенсивному розвитку археологічних досліджень середньовічних пам'яток у регіоні мали б посприяти наукові форуми, які проводилися, як на території Австро-Угорщини, так і Російської імперії. Проте тогочасну австрійську, та й взагалі європейську археологію найбільше приваблювали питання, пов'язані із античним часом, тому подібні з'їзди у Відні, Римі, Афінах, Берліні відвідували переважно викладачі давньої історії університету та гімназій. Що стосується Російської держави, де питанням середньовіччя (слов'яно-руський час) приділялася велика увага, то запрошеним із Галичини й Буковини представникам заборонялося виступати на українській мові. Так, на XI археологічному з'їзді в Києві (серпень 1899 р.), делегати від Буковини О.Кобилянська та С.Смаль-Стоцький відмовилися

виступати з доповідями на російській мові [141 – 1899, 11(23 серпня), с. 3].
Таке наукове життя певним чином гальмувало розвиток досліджень історії середньовіччя на території краю.

Досить важливим починанням у вивченні історії Буковини стало створення у 1902 р. українського „Історичного товариства у Чернівцях”. Основними завданнями організації було „плекати етнографію, статистику, історичні науки, займатися збиранням старинностей, розкопками...” [141. – 1902, 29 мая (11 червня) – с.3]. На чолі товариства стали В.Мількович, С.Смаль-Стоцький, О.Маковей. На зборах товариства зачитувалися реферати на історичну тематику, наприклад, С.Смаль-Стоцького „Про слов’янську старовину”, М.Кордуби „Історія Руси (княжий період)”, О.Маковей „Науковий рух в початках відродження Галицької Русі” [141. – 1902, 18 (31 жовтня), с. 2; 141 – 1903, 21 лютого (6 березня), с. 2; 141 – 1904, 28 січня (10 лютого), с. 3;]. Надзвичайно важливим було те, що члени товариства особливу увагу приділили до місцевим топонімам і мікротопонімам, про що наголошували В.Мількович та М.Кордуба. Останній дослідник закликав „зібрати всі географічні назви рік, потічків, струй, частий села, доріг, частий поля, горбів, долин, нив, сіножатей пояснення, які дає нарід” [141 – 1904, 6(19) лютого, - с.1-2], належним чином їх опрацювати і показати, яке населення проживало на землях краю в давнину. Діяльність „Історичного товариства” стала важливим кроком щодо популяризації історичних знань серед українського студентства та мешканців регіону, в цілому.

Певним підсумком діяльності товариства стала робота М.Кордуби „Ілюстрована історія Буковини”, яка вийшла в 1906 р. В цій невеликій за обсягом праці подана стисла історія краю з особливим акцентуванням щодо проживання на його території слов’янського та русинського (українського) населення й пізньої появи на цих землях молдавських переселенців [297, с. 3-29].

Відомості про минуле регіону були підсумовані в узагальнюючій праці „Австро-Угорська монархія в описах і образках. Буковина”, яка вийшла у 1899 р. Історію регіону від найдавніших часів до 1774 р. у цій роботі написав Д.Ончул, який фактично повторив свої попередні напрацювання, акцентуючи увагу на давності проживання румунського населення у краї, війнах із кочівниками, угорських та монгольських нападах. Він значно „розширив” ареал проживання румунів, відвівши їм навіть Східну Галичину, а також повторив тези про ослов’янення гуцулів, і незаселеність регіону після монголо-татарської навали [759, с.60-66].

Окрема увага приділялася науковцями й нумізматичним пам’яткам середньовічного часу на Буковині. Так, Е.Фішер опублікував роботу про монетну справу в Молдавському князівстві, в якій узагальнив відомості про початок карбування монет господарями та подав досить детальний каталог грошових емісій князівства [767, с.3-53]. В іншій роботі, присвяченій битві XV ст. в Кузьминському лісі, він досить детально описав рештки Ленковецького городища, але датував пам’ятку, як і його попередники, періодом молдавсько-польських воєн [704, с. 49-51].

Різних аспектів середньовічної історії краю торкалися й інші дослідники, це стосується львівських науковців. Так, у працях Д.І. Зубрицького, І.І. Шараневича, В.Н. Молчановського [474, с. 58], присвячених локалізації літописних поселень, неодноразово згадувалися буковинські населені пункти і підкреслювалася спільність минулого Галичини та Буковини. Не оминув цих питань і М.С. Грушевський у своїй роботі „Історія України-Руси”, де він згадував літописні Василів, Онут, Кучелмін, Плав і вказував на їх місцезнаходження у Середньому Подністров’ї [200, с. 440, 461, 470-471, 610, 611,]. У відомого історика не викликала жодних сумнівів думка щодо приналежності даної території до земель Галицько-Волинського князівства, кордони якого він чітко проситежив [200, с. 459-463].

Вивчалися, щоправда, у значно менших масштабах, середньовічні джерела та історія тієї частини краю, яка входила до складу Бессарабської губернії Російської імперії. На цих землях також проводилися заходи із охорони пам'яток старовини. Наприклад, у 1837-1838 рр. місцевий губернатор направив у всі населені пункти циркуляр про необхідність збору відомостей про давні пам'ятки, скарби і пов'язані з ними перекази й передачу цих відомостей поліцейським чином [480, с. 18]. Згідно з тодішнім російським законодавством, усі цікаві знахідки, в тому числі й монетні, передавалися в Археологічну комісію Академії наук у Санкт-Петербурзі. Завдяки цьому маємо інформацію про знахідку скарбу середньовічних бракететів у м.Хотині, який і досі зберігається в Ермітажі [515, с. 111].

На землях Середнього Подністров'я проводилися й невеликі археологічні розкопки, які здійснювалися місцевими поміщиками та простими жителями. Останні не завжди інформували наукові установи про свої роботи. Зокрема, відомо, що слов'янське і давньоруське городище в с.Нагоряни розкопував місцевий поміщик І.Круптинський, який намагався віднайти там легендарні скарби [41, с. 20]. А неподалік Хотина в одному з курганів місцеві селяни викопали скарб середньовічних монет, подальша доля яких залишилася невідомою [480, с. 18-19].

Російські науковці, краєзнавці, мандрівники в своїх роботах у тій чи іншій мірі торкалися середньовічного минулого краю. Найбільша їх увага приділялася Хотинській фортеці, яка вважалася збудованою генуезцями у XIV ст. Ще одним об'єктом зацікавленості вчених були печерні монастирі Подністров'я. Їх описи залишили Д.Щеглов, Д.Прокопицький, В.Курдинський та інші [474, с. 7]. Особливо приваблювали дослідників руїни Галицького монастиря поблизу с.Непоротове.

В інших роботах, як, наприклад, етнографічній праці П.А. Нестеровського „Бессарабские русины” вказувалося на давність проживання русинів-українців у Подністров'ї [415, с. 1-7]. Автор вважав місцеве

населення нащадками жителів Червоної Русі і простежував їх спільні риси в традиціях та обрядовості з українським населенням інших територій [415, с.7-10]. Схожі матеріали про походження місцевого населення містилися у роботах історика та етнографа О.С. Афанасьєва-Чужбинського [101, с. 54-55].

У тогочасній російській історіографії намітився ще один напрям, пов'язаний з аналізом історії регіону. Власне, він був покликаний ознайомити читача з минулим австрійської частини Буковини і показати єдність історії, культури, традицій русинського, малоруського, тобто українського народу по різні сторони кордону.

Зрозуміло, що не всі праці такого плану носили виключно історичний чи історико-етнографічний характер, багато з них мали політичну та москвофільську направленість. Серед багатьох подібних досліджень варто звернути увагу на роботу Е.І. Де-Вітте, в якій розповідається про враження від поїздки по Галичині та Буковині. Так, у невеликому екскурсі в минуле краю, щодо доби середньовіччя, автор відзначав, що тут проживали літописні слов'янські племена уличів та тиверців. Пізніше Буковина увійшла до складу Галицько-Волинського князівства, в другій половині XIV – до Угорщини, а з 1369 – „во владение румынского воеводы“ [214, с. 12-13]. Значно більше історії регіону приділив увагу В.Доманицький (1877-1910) у роботі „Про Буковину та життя буковинських українців“. На сторінках своєї розвідки він доводив, що тут здавна проживали слов'янські племена тиверців, які згодом увійшли до „української Галицької держави“. А у Подністров'ї існувало „нове руське (українське – С.П.) князівство з столицею Берлад“. У часи правління князя Данила регіон пережив навалу татар, тут за їх панування виникла „Шипинська земля“ та почалося переселення „ватаг волохів“. На його думку „десь коло 1350 р.“ утворилася держава „Молдавія“, до якої входила спочатку лише південна частина регіону, а згодом до неї була прилучена „Шипинська земля, котра слухалася татарів“ [222, с. 14-15].

Окремих питань середньовічної історії Буковини торкався ще один російський дослідник К.Широцький (псевдонім К.Балдиженко). В його праці „Буковина („Зеленая Русь”) и ея прошлое” також говориться про давнє проживання слов’ян (тиверців) у регіоні. Разом з тим, він одним із перших спробував висвітлити духовну культуру краю. Автор намагався простежити спільні риси в матеріальній та духовній культурі слов’ян межиріччя Південного Бугу та Пруту. Він передбачав наявність візантійських впливів у регіоні та його християнізацію за доби галицьких князів [112, с. 14-16]. Позитивно, що одним із перших науковець відзначив разючу схожість ювелірних прикрас Давньої Русі та гуцулів, яку вбачав у головних уборах, „напоминающих древніе диадемы, и въ так назыв. „лелитковых ковткахъ”, - серьгах старого кіевского типа” [112, с. 17]. Далі автор вказав, що колонізація регіону волохами (молдаванами) відбулася після походів короля Угорщини Людовіка I проти татар, коли ослаблений татарською навалою „русинський елемент” змушений був відходити все далі на північ. Із середини XIV ст., як вважав дослідник, тут виникає Молдавська держава, яка в епоху династії Мушатів розповсюджує свій вплив і на північну Буковину [112, с. 17-18].

Початок Першої світової війни призвів до занепаду історичних досліджень з минулого Буковини. В цей час отримали поширення політично заангажовані концепції історії краю, які носили провокаційний характер і підсилювали ворожнечу між різними етносами й були вигідні воюючим сторонам. Уже в 1915 р. вийшла друком робота професора Чернівецького університету І.Ністора „Румуни і русини на Буковині” [782], в якій він висловив основні положення щодо історії двох найбільших етносів регіону. Автор стверджував, що найдавнішим населенням краю є румуни, слов’яни ж тут тільки проходили, мандруючи до Балкан. Він вважав також, що ці землі ніколи не входили до Галицького князівства, русини ж з’явилися тут у пізніші часи [783, с. 40-41]. Згодом подібна точка зору стала пануючою у румунській історіографії.

Підсумовуючи стан і розвиток історіографії в другій половині XIX – 1918 р. про минуле регіону в середньовічний час, варто відзначити наступне: в цей період розпочалося накопичення джерельного матеріалу та з'явилися перші дослідження з минулого Буковини; на історичних дослідженнях відбилися державницькі погляди науковців та особливості їх національного менталітету; важливе значення мали перші археологічні роботи та вивчення нумізматичних старожитностей регіону; безперечною заслугою науковців стали спроби локалізації літописних поселень краю; в цілому дослідниками були правильно намічені напрями подальших наукових пошуків, а саме – залучення широкого кола писемних джерел, увага до даних археології, нумізматики, топоніміки. До негативних моментів цього етапу слід віднести відсутність єдності у поглядах на минуле краю, прагнення будь-якими засобами встановити автохтонність проживання тут лише одного етносу, ігнорування думок інших науковців, свідоме фальшування історичних даних тощо.

Дослідження середньовічної історії Буковини у міжвоєнний час 1918-1940 рр. Із включенням території австрійської частини Буковини і російських районів Бессарабії до складу боярської Румунії розпочинається другий етап у вивченні минулого краю. Від попереднього він відрізнявся крайньою тенденційністю офіційної історіографії у висвітленні подій середньовічного часу. Поряд із цим існували й інші об'єктивні тенденції, зокрема в дослідженнях українських науковців як на території краю, так і серед вчених УРСР.

У румунській історіографії панівні позиції зайняли погляди І.Ністора (1876-1962), який у ряді своїх праць: „Румуни за Дністром”, „Давність румунських поселень по той бік Дністра”, „Українське питання у світлі історії” та інших, продовжував стверджувати, що слов'янська топоніміка в регіоні є наслідком тимчасового перебування тут слов'ян, яких пізніше асимілювали румуни. На його думку, не могло йти жодної мови про

входження регіону до складу Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. Появу ж українців на теренах Молдавського князівства він пов'язував з утікачами з Галичини або ж полоненими, яких молдавські господарі та австрійська адміністрація переселяли на ці землі [416, с. 13-27]. Подібні шовіністичні теорії підтримувалися і всіляко розповсюджувалися багатьма пропагандистськими виданнями, що діяли в 30-х роках [416, с. 15-25].

Такий підхід та довільне трактування середньовічного минулого краю значно загальмували розвиток історичних досліджень. У цей час був закритий крайовий (регіональний) музей, який знову відкрився лише в 1930 р., а фактично розпочав роботу в 1935 р. під назвою „Музей короля Кароля II” [480, с. 18-19].

На території Буковини майже не проводилося археологічних досліджень середньовічних пам'яток. Лише в 1929 р. невеликі розкопки здійснювалися на горі Цецино, про що було повідомлено у періодиці [392, с. 34-45]. В ті ж роки викладач університету Ч.Амброжевич (1900-1954) обстежив декілька середньовічних городищ у Оршівцях, Білій, Стрілецькому Куті [274, с. 65]. У 30-х рр. аматорські розкопки в районі м.Чернівці, очевидно, поблизу Ленківецького городища проводив З.Леваковський, який згодом передав до археологічного музею у Варшаві ряд прикрас, знайдених у похованнях XII – XIII ст. [790, s. 236]. Спроба ж львівського археолога Я.Пастернака (1862-1969) обстежити літописний Василів закінчилися невдачею. Він не отримав дозволу на це від румунської влади [182, с. 86].

Певним поштовхом до активізації археологічних і нумізматичних досліджень на Буковині став III загальнорумунський конгрес із археології та нумізматики, який відбувся у Чернівцях з 29 вересня по 1 жовтня 1935 р. Частина доповідей, поданих на ньому, була присвячена середньовічній тематиці і відзначалася новими джерелознавчими підходами для висвітлення подій минувшини й підкреслювала значення пам'яток нумізматики та

археології для датування і періодизації предметів матеріальної культури [480, с. 19-20].

Питаннями, пов'язаними із минулим, Буковини цікавилися й українські науковці, краєзнавці, вчителі. На сторінках місцевих газет вони намагалися дати правдиву інформацію про край у добу середньовіччя, використовуючи дослідження попереднього часу. Показовими у цьому плані був цикл статей Л.Когута „Історія Буковини”, в яких він торкався різних аспектів минулого регіону. Так, в одній із них він висвітлював історію літописного Василева і детально охарактеризував його як важливе поселення на перехресті торговельних шляхів, в якому розміщувалася князівська адміністрація, існували десятки церков і монастирів. Особливо підкреслювалася належність поселення і всього регіону до Галицько-Волинського князівства [292, с. 1]. Інколи в україномовних газетах з'являлися також повідомлення про випадкові середньовічні знахідки. Так, розповідалося про поховання „турецького воїна”, випадково знайдене поблизу одного з корпусів університету у Чернівцях, чи братську могилу середньовічних воїнів, розкопану у с.Клішківцях [307, с. 3].

Значну роботу з дослідження середньовічних старожитностей регіону проводив буковинський археолог-самоук Євзибій Лазар (1904-1940). Він зібрав велику кількість легенд, переказів, пісень, топонімічних матеріалів про минуле краю в період його входження до складу Давньоруської держави. Разом із тим він проводив обстеження та невеликі археологічні роботи на середньовічних укріпленнях у селах Карапчів, Вали, Костинці та інших населених пунктах. Матеріали про свої спостереження він публікував на сторінках періодичних видань. Так, у газеті „Самостійність” вийшла його стаття „Розкопи з княжих часів”. Відомо, що Є.Лазар підготував наукову розвідку „Княжа доба на Буковині”, проте вона не була опублікована, залишилася в рукописі і подальша її доля невідома [468, с. 37-40]. У своїх роботах дослідник переконливо показував автохтонність українського

населення на землях Буковини і простежував етапи його історичного розвитку.

Середньовічній історії Буковини приділялася увага і в працях учених Радянської України. Серед них на незаперечну увагу заслуговує робота Г.Піддубного „Буковина. Її минуле й сучасне” [468, с.27-33]. В ній була зроблена спроба, на основі писемних джерел і доступних автору історичних досліджень, узагальнити відомості про минуле краю. У праці науковець, характеризуючи середньовічне населення регіону, вказав на його слов'янську приналежність. Він доводив, що основними мешканцями даних територій були білі хорвати, а „на річках Дністер, Прут, Серет і Дунай розселилося слов'янське плем'я тиверці, це те українське плем'я, що від нього походять українці Буковини, Бессарабії, Гуцульщини та Молдавії” [468, с.28]. Далі Г.Піддубний підтримав точку зору про пізній прихід румунського населення „куцовлахів” на ці землі і значення слов'янської гідронімії для встановлення етапів заселення регіону. Важливо, що науковець пропонував поділити політичну історію краю на „добу галицько-українську, україно-молдавську, молдаво-турецьку” [468, с.30] та інші періоди. Відносно першого етапу місцевої історії, то автор користувався тими ж джерелами, що й його попередники, і в загальних рисах змальовував входження краю до Галицького князівства, виникнення „Шепинської Землі, куди виганяли зайвих князів-ізгоїв”, і де виникли історичні міста „Хотин, Цецин, Хмелець, Шепинці” [468, с.30-31]. В цілому, робота Г.Піддубного була певним кроком вперед у вивченні історії краю й узагальнила відомі на той час матеріали стосовно його минулого в середньовічний час.

Огляд історіографії зазначеного періоду дозволяє зробити наступні висновки: панівною точкою зору в офіційній концепції місцевої історії стали погляди, які заперечували давність проживання слов'ян на Буковині; майже не проводилися пошукові археологічні роботи; тільки в працях дослідників українського походження популяризувалися знання та здійснювалися

невеликі розвідкові дослідження з історії регіону у середньовічний час. Вагомим внеском у вивчення історії краю стало дослідження Г.Піддубного, яке тривалий час залишалося єдиною роботою про Буковину подібного плану.

Буковинська історіографія воєнного і післявоєнного часу 1940-1991 рр. Події 1940 р. різко змінили ситуацію в краї і призвели до входження північної частини Буковини та Хотинщини до складу Радянської України та СРСР. В умовах зміни влади питання вивчення середньовічного минулого Буковинських земель та збереженості фондів крайового музею відійшли на задній план. З цього часу розпочинається, третій період у вивченні минулого регіону.

Одними з перших заходів нової влади було створення в 1940 р. Державного історико-краєзнавчого музею у м.Чернівці. Проте музей не зміг повністю розгорнути дослідницьку роботу, позаяк перед ним ставилися передусім ідеологічні завдання щодо пропаганди соціалістичних досягнень, які були далекі від проблем середньовічної історії краю [480, с. 20].

Друга світова війна і повернення на Буковину румунської влади завдали значної шкоди розвитку історичних досліджень і збереженості фондів краєзнавчого музею. Фактично перестало існувати нумізматичне музейне зібрання, де зберігалася значна кількість середньовічних монет із території регіону, зазнала значних втрат і археологічна колекція. За свідченнями румунських джерел воєнного часу, відступаючи радянські війська вивезли значну частину музейної колекції [480, с. 20-21]. У музеї розпочалося формування нових колекцій старожитностей, але в умовах війни ця справа не просунулася далеко вперед.

Нове перебування Буковини у складі королівської Румунії привело до відродження старих офіційних концепцій історії краю, які у воєнний час набули категоричних форм. Особливо це яскраво простежується в статтях численних календарів (церковних, народних, селянських тощо) періоду

війни. В них територія проживання румунського населення в добу середньовіччя розширюється до берегів Південного Бугу та лівобережжя Дністра, поява ж слов'янського населення відноситься до нового і новітнього часу.

Визволення Буковини від німецько-фашистських та румунських військ і закінчення війни в 1945 р. сприяли створенню нормальних умов для діяльності музею та університету, появи публікацій у періодичній пресі з історії краю. Перші статті та брошури про історичну долю Буковини носили найчастіше інформаційний характер і призначалися, в першу чергу, для інтелігенції, партійних і радянських працівників, які прибули на Буковину з інших територій СРСР. У них в тезисній формі наводилися основні етапи історії Буковини. Зокрема, йшлося про проживання тут тиверців, які в X ст. увійшли до складу населення Київської держави, а пізніше Галицько-Волинського князівства, населені пункти краю, відомі з „Воскресенського літопису”, повстання проти поневолювачів та ін. [454, с. 2-3; 272, с. 9-10; 296, с. 6].

У подальшому вивчення середньовічної історії краю відбувалося за декількома напрямками: накопиченням археологічних і нумізматичних джерел шляхом обстеження старожитностей краю; впровадженням викладання в університеті нормативного курсу „археологія” та ознайомленням студентів із досягненнями вітчизняної й зарубіжної медієвістики; інтересом до місцевої історії буковинської еміграції і появою узагальнюючих праць з минулого регіону.

Значні зрушення в цей час відбулися в археологічному дослідженні Буковини. У післявоєнний період тут починають працювати десятки археологічних експедицій з Києва, Москви, Ленінграда, Львова, які обстежують недоступний раніше, через прикордонне положення, регіон і виявляють десятки різночасових археологічних пам'яток, у тому числі й середньовічних. Наприклад, під час роботи експедиції з вивчення

трипільських старожитностей під керівництвом К.К. Черниш біля с.Ленківці Кельменецького району було розкопано 8 поховань давньоруського часу [539, с. 75].

Але детальне вивчення археологічних старожитностей розпочинається після приїзду на Буковину в червні 1947 р. Б.О. Тимощука (1919 - 2003), який обійняв посаду співробітника Чернівецького краєзнавчого музею, пізніше відомого вітчизняного археолога, доктора історичних наук. Завдяки його діяльності виявлено, обстежено і, в значній мірі, розкопано сотні археологічних пам'яток, у першу чергу доби середньовіччя, на землях краю. Разом із тим він першим ввів матеріали розкопок у науковий обіг і написав ґрунтовні, узагальнюючі праці про минуле Буковини.

Вже в серпні-вересні 1947 р. Б.О. Тимощук взяв участь у роботі Середньодністровської експедиції, яка проводила розкопки поселення трипільської культури в с.Лука-Врублевецька. Разом із членами ленінградської експедиції, до якої входили С.М. Бібіков, П.Й. Борисковський, М.М. Тиханова, І.К. Шовкопляс, Е.О. Симонович він долучився до обстеження правого берега Дністра в районах сіл Вороновиця – Комарів, де зафіксував декілька поселень та городищ доби Київської Русі [41, с. 20-21]. А першою середньовічною пам'яткою, до вивчення якої звернувся Б.О. Тимощук, став літописний Василів. Тут уже в 1948 р. він обстежив два городища давньоруського часу, натрапив на чотири кам'яних саркофаги, верхні кришки яких виступали на поверхні, та дослідив рештки жител у берегових обривах Дністра [42, с. 1-10]. Зібрана в різних частинах села кераміка підтвердила думку, висловлену ще Р.Ф. Кайндлем про датування основної частини пам'ятки середньовічним часом [29, с. 1-15; 30, с. 1-5; 32, с. 1-8; 613, с. 396-400].

В тому ж році науковець провів археологічні обстеження сіл Бурдей, Іванківці, Гаврилівці, Ставчани, Шишківці, Давидівці, Кліводин, Лашківка та інших, де віднайшов поселення „слов'ян феодального часу”, так він називав у

той час пам'ятки XII –XIII ст. [41, с. 38-58]. Особливу увагу Б.О. Тимошук приділив середньовічним городищам у Ленківцях, Станівцях та Карпапчеві, які оглянув разом із київським ученим Д.Т. Березовцем [41, с. 60-64]. Згодом науковцем було виявлено ще цілу низку пам'яток доби середньовіччя в Атаках, Гордівцях, Рашкові, Баламутівці, Онуті та інших населених пунктах [41, с. 21-76].

У подальші роки дослідником було проведено обстеження городищ і поселень слов'янського та давньоруського часу на обох берегах р.Прут, зокрема в Ревному, Ленківцях, Цецині [614, 409-416]. Зібрані під час його розвідок археологічні знахідки, нумізматичні матеріали започаткували формування нової колекції в музеї. Так, уже в 1949 р. в музей були передані давньоруські пряслиця, жорна, фрагменти вудил, шпора, замки з Ленківців, Дорошівців, Репуженців та інших сіл [37, 6365-II-332, 6625-II-339, 6718-II-358, 6719-II-359].

На початку своєї дослідницької діяльності науковець не проводив масштабних розкопок, оскільки місцевим музеям було заборонено займатися археологічними пошуками, а рекомендовано зосереджувати свої зусилля на пропагандистській роботі. Проте вже в 1952 р. він приступив до дослідження розташованого поблизу м.Чернівці Ленковецького городища, яке вивчалось ним також у 1955, 1957 та 1967 роках. Тоді ж були виявлені середньовічні археологічні пам'ятки в Дарабанах, Нагор'ях, Непоротовому, Ломачинцях, Горішніх Ширівцях та інших пунктах. Всього на 1955 р. Б.О. Тимошук зафіксував понад 60 пам'яток IX-XIII ст. [615, с. 86-90; 616, с. 109-114]. Тоді ж ним була складена карта археологічних пам'яток Середнього Подністров'я, де відзначено 11 пам'яток середньовічного часу [617, с. 205].

Дослідження цих пам'яток мало важливе значення для подальшого розвитку історичних знань про регіон. Так, було доведено, а потім неодноразово підтверджено, що знайдені городища і поселення за своїм плануванням і основними структурними елементами відповідають пам'яткам

періоду Київської Русі та Галицько-Волинського князівства з інших українських територій. Виявлений на них матеріал був абсолютно ідентичним із предметами матеріальної культури княжої доби на більшій території України. Серед знахідок привертала увагу предмети (шиферні пряслиця з родовищ поблизу Овруча, скляні браслети, візантійські амфори-корчаги), які свідчили про економічні зв'язки місцевого населення. Цінними були знахідки (писала, надписи на різних предметах, християнська та язичницька символіка), що фіксували достатньо високий культурний розвиток жителів краю. Проведені археологічні дослідження остаточно зруйнували міф про незаселеність регіону у середньовіччі та пізню появу тут слов'янського (давньоукраїнського) населення.

Археологічні дослідження середньовічних пам'яток регіону вели до накопичення джерельного матеріалу та пошуку нових методик для його інтерпретації. На жаль, в умовах тогочасної радянської дійсності, боротьби за соціалістичні перетворення, заідеологізованої історичної науки, спрямованою, головним чином, на пошуки класових противників, дані археології тривалий час не знаходили належного висвітлення в теоретичних розробках з минулого краю.

Між тим, у середині 50-х років зусиллями буковинців, які перебували в еміграції, було видано декілька робіт з історії краю. Зокрема, в 1955 р. побачила світ „Енциклопедія українознавства”. Автором статті про Буковину в ній є А.Жуковський, який дав коротку характеристику середньовічного минулого краю, наголосивши на споконвічному тут проживанні українського населення і його входженні до складу Київської держави та Галицько-Волинського князівства [236, с. 190]. Ще через рік вийшла велика праця „Буковина: її минуле і сучасне” за редакцією Д.Квітковського, Т.Бринзана, А.Жуковського. В цьому значному за обсягом доробку була зроблена спроба систематизувати середньовічну історію краю, використавши найрізноманітніші матеріали [274, с. 88-140]. Значне місце в роботі

відводилося й археологічним матеріалам, розділ про які відредагував відомий археолог Я.Пастернак (1892-1962).

У книзі середньовічна історія регіону була подана найбільш, як на той період, цілісно. За відсутністю широкої джерельної бази автори змушені були для реконструкції минулого користуватися, переважно, опублікованими дослідженнями, включаючи й роботи Б.О. Тимощука. Завдяки цьому в ній досить добре представлена історія досліджень та історіографія, серед неї заслуговують на увагу праці, недоступні багатьом сучасним дослідникам.

В основному у роботі переказувався фактаж з історії України-Руси і довоєнних розвідок з минулого краю. Автори намагалися залучати будь-які дані, що стосувалися Буковини і підтверджували їх погляди. Тому в багатьох параграфах дослідники користувалися більше інтуїцією та патріотичними переконаннями, ніж достовірними даними джерел. Разом із тим, використання численної зарубіжної та вітчизняної історіографії дозволило створити послідовну концепцію розвитку регіону від початку середньовіччя до входження Буковини до складу Австро-Угорщини.

На особливу увагу в цій колективній праці заслуговують параграфи „Буковина в складі Української держави” та „Автохтонність українського елемента на Буковині”. У першому з них охарактеризовані літописні повідомлення про Василів, Онут, Кучелмін і висловлені припущення про існування торгових комунікацій, що проходили через землі краю [274, с. 114-115]. Другий – присвячений аналізу точок зору на етнічну приналежність населення Буковини в добу середньовіччя. В ньому проаналізовано дані писемних джерел, матеріали археології, топонімії, лінгвістики, думки ряду дослідників, у тому числі радянських, вчених з соціалістичних країн, і зроблено висновок, що територія регіону з V ст. н.е. була заселена „слов’янським елементом, з якого витворився український наріччя”, основними етапами у його формуванні були періоди „антів, тиверців, створення української Київської Держави, з центром у Києві, і Галицько-Волинська

Держава”. В цей час тут виникло найбільше поселень та „було поставлено підстави для торговельного розвитку країни”. Румунський етнос у краї з’явився наприкінці XIII ст., про що говорять топонімія та лінгвістика, тому, як стверджують автори праці, „основним елементом в прикарпатсько-наддністрянській полосі був елемент український” [274, с. 138-139].

Загалом названа праця була кроком вперед щодо вивчення середньовічної історії краю, але скористатися нею могло небагато науковців, доступною ж широкому колу читачів вона стала після здобуття Україною незалежності, хоча як на той час, уже дещо втратила свою новизну.

Археологічні роботи на території Буковини тривали і в другій половині 50-х років. Б.О. Тимощук продовжував досліджувати Ленковецьке городище, де детально вивчив конструкцію оборонних клітей дитинця фортеці, провів розкопки наземних житлових, господарських будівель і могильника посаду та виявив рештки виробничих споруд по добуванню кричного заліза. Знайдені під час розкопок давньоруські матеріали, особливо кераміка та керамічні полив’яні плитки, виявилися ідентичними з аналогічними виробами з Галича, Пліснеська, Звенигорода та інших пам’яток Галицько-Волинського князівства [620, с. 250-257]. У 1958-1959 рр. дослідник розпочав археологічне вивчення літописного Василева. Детальне обстеження решток пам’ятки дозволило йому встановити, що Василів у давньоруський час був міським поселенням із дитинцем, торгово-ремісничим посадом, феодальним замком, сільськими поселеннями-супутниками та монастирем. Сенсацією розкопок стало відкриття фундаментів білокам’яного чотиристовпного храму, збудованого за типовою загальноруською схемою [46, с. 1-21; 340, с. 37-50; 658, с. 26-27]. Не менш важливою знахідкою став виявлений біля стіни храму кам’яний саркофаг із вирізаними на верхній плиті знаками Рюриковичів [633, с.91-93], який засвідчив факт зв’язків населення даної території із великокнязівською київською династією. Отримані під час вивчення Василева матеріали дозволили також вивчити ряд могильників, які

розташовувалися на території літописного поселення. Важливо підкреслити, що тоді було започатковано збір даних антропології, які з часом були проаналізовані М.С. Великановою [149, с. 37-53; 150, с. 62, 66] і ще раз підтвердили слов'янський антропологічний тип усіх похованих. У Василеві тоді ж були досліджені рештки гончарних горнів по випалу керамічних виробів [46, с. 16-20; 649, с.141-143]. Дані про розкопки публікувалися дослідником у ряді фахових видань. Інформація про них відображена й у виданнях Чернівецького університету, студенти і викладачі якого брали активну участь у розкопках літописного Василева [138, с. 29-33]. Згодом василівські матеріали почали використовуватися при написанні узагальнюючих праць із археології, історії Київської Русі та Галицько-Волинського князівства [539, с. 73-76; 735, с. 308-309].

У другій половині 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. було продовжено вивчення середньовічних пам'яток краю, яких на той час уже було відомо понад 100, в тому числі обстежені відомі літописні поселення [616, с. 109-114; 621, с. 164-166; 624, с. 213-217]. Інформація про ці дослідження починає все більше розповсюджуватися на сторінках періодики [152; 618; 619] й використовуватися в експозиційній та екскурсійній діяльності краєзнавчого музею. В його залах (№ 3-4) „Наш край у складі давньоруської держави ІХ – ХІІІ ст.” розміщувалися знахідки з Ленковецького городища, літописного Василева та інших пам'яток регіону [714, с. 5-7, 16]. Концепцію експозиції археологічних матеріалів музею розробив Б.О. Тимощук, який вважав доцільним „матеріали ХІІ – ХІІІ ст. так оформити, щоб відвідувач зробив висновки про єдність культури та економіки Київської Русі” на всіх територіях”[41, с. 166].

Тоді ж відомості про археологічні пам'ятки середньовіччя входять до різних довідників і туристичних видань про м. Чернівці та Буковину. Якісно нову інформацію про край подають також вітчизняні енциклопедичні видання [594, с. 802-803].

Дослідження археологічних пам'яток краю досить активно велися і в наступні роки. Вони здійснювалися за декількома напрямками. Перш за все, акцентувалася увага на суцільному обстеженні території Чернівецької області і складанні каталогу пам'яток. По-друге, продовжувалося археологічне вивчення шляхом розкопок ряду середньовічних укріплень та поселень. По-третє, – знайдені матеріали детально вивчалися, їм відшукувалися відповідники на інших землях, а отримані результати узагальнювалися, що сприяло появі важливих робіт з історії краю.

Неабияке значення для популяризації знань з археології серед викладачів, студентів та учнівської молоді краю мав створений у 1957 р. при Чернівецькому державному університеті музей історії вузу. Його завідувачі І.І. Винокур в 1957-1962 рр. та Л.В. Вакуленко в 1962-1965 рр., нині відомі українські археологи, доклали багато зусиль для створення археологічної експозиції та проведення розкопок на території Буковини. Під їхнім керівництвом студенти-історики брали участь практично в усіх експедиціях краєзнавчого музею, які здійснював Б.О. Тимощук [392, с. 35-36].

У 1961-1962, 1964, 1967 роках Б.О. Тимощуком проводилися розкопки Хотинської фортеці, про час будівництва якої точилися суперечки: було встановлено, що перші дерев'яно-земляні укріплення слов'ян на місці фортеці з'явилися ще в X – XI ст., а кам'яна фортеця почала будуватися в роки правління Данила Галицького [622, с. 103-105; 625, с. 88-89; 646, с. 29-39]. За той самий час Б.О. Тимощук провів обстеження літописного Онута, де виявив давньоруські матеріали та дослідив рештки наземного житла з підвалом [626, с. 33-35]. Не знайшовши синхронних укріплень, дослідник відніс пам'ятку до категорії літописних сіл. Здійснювалися ним також роботи по вивченню згадуваних у „Списку руських городів дальних і ближніх” Цецина (Чечуня) і Городка на Черемоші. Рештки першого населеного пункту Б.О. Тимощук обстежив на г.Цецино, а з другим пов'язав городище біля с.Карапчів і ототожнив його з м.Хмелевом, який згадується у грамотах

молдавського часу [624, с. 213-217]. Невеликі роботи здійснювалися і на інших пам'ятках. Так, було продовжено розкопки Ленковецького городища спільно із співробітниками Ленінградського відділу археології М.В. Малевською та П.О. Раппопортом (1913-1989) [356, с. 242; 357, 112-127], розвідкове шурфування проводилося у Рухотині та Василеві [629, с. 240-241].

Важливою подією у науковому житті регіону став захист Б.О. Тимощуком у 1967 р. кандидатської дисертації „Північна Буковина IX – XIV ст. за археологічними даними”, яка підвела певний підсумок в археологічному вивченні середньовічних старожитностей краю. Під час роботи над дисертацією науковець використав матеріали із 190 селищ, 26 городищ та трьох міст (давні Чернівці, літописний Василів, середньовічний Хотин). На основі вивчених матеріалів Б.О. Тимощук прийшов до висновку: „В світлі писемних та археологічних джерел Північна Буковина в IX – XIV ст. виступає як частина Давньоруської держави” [627, с. 19]. Важливо також, що науковець на основі аналізу предметів матеріальної культури виділив три періоди в житті місцевого слов'янського населення, а саме: IX – XI ст., коли дана територія входила до складу Київської Русі; XII – перша половина XIII ст. – феодальна роздрібненість і входження регіону до складу руських феодальних князівств (Теребовлянського, Галицького, Галицько-Волинського); друга половина XIII – XIV ст. – занепад у житті населення краю після монголо-татарської навали та захоплення регіону молдавськими боярами.

Апробовані в дисертаційному дослідженні дані лягли в основу низки робіт науковця. Серед них були статті [630, с. 135-136], розділ у колективній монографії „Північна Буковина, її минуле і сучасне” [326, с. 8-44], замітки із давньої історії Чернівців в „Історії міст і сіл УРСР. Чернівецька область” [262], а також науково-популярні видання „Дорогами предків” та „Північна Буковина - земля слов'янська” [632; 633]. Завдяки їх появі інформація про минуле краю стає доступною широкому загалу, інтенсивно пропагується зі

сторінок довідників та путівників [533, с. 190-197; 636, 34-39; 640, 13-22]. З цього часу вивчення проблем середньовіччя піднімається на якісно новий рівень. Проведені Б.О. Тимощуком дослідження старожитностей слов'янського та давньоруського часу в регіоні були широко визнані науковою громадськістю й увійшли до більшості оглядових праць з історії та археології [102, с. 264-265; 288-289; 412, с. 144-143, 147-148, 168, 197].

До позитивних змін в розвитку буковинської археології слід віднести і початок викладання курсу археології Б.О. Тимощуком у Чернівецькому державному університеті. За період роботи у вузі (1968-1979 рр.) він сприяв зацікавленості студентів-істориків проблемами археології, очолював археологічну експедицію ЧДУ і підготував чимало фахівців, для яких археологія стала справою всього життя [494, с. 103-104].

Кінець 60-х років минулого століття позначився ще й поживленням археологічних розкопок в області, яке було викликане розгортанням робіт у зв'язку з будівництвом Новодністровської гідроелектростанції і створенням водосховища. Організована Інститутом археології АН УРСР розвідкова експедиція, яка працювала під загальним керівництвом С.М. Бібікова, провела суцільне обстеження нижніх терас берегів Дністра та зафіксувала нові археологічні об'єкти, в тому числі й середньовічного часу [221 с. 124-127]. Основну увагу під час цих досліджень Б.О. Тимощук звернув на городище поблизу с.Ломачинці. Внаслідок проведених робіт дослідник прийшов до висновку, що комплекс із трьох давньоруських городищ, поселень, печерного монастиря між селами Непоротове, Галиця та Ломачинці є рештками добре укріпленого населеного пункту XII – першої половини XIII ст. Науковець висунув гіпотезу, що це могли бути рештки давньоруського літописного міста Кучелмін [631, с. 335-337; 641, с. 100-107]. В ті ж роки було започатковано розкопки Перебиковецького городища XIV ст., матеріали з якого дозволили пролити світло на час занепаду пам'яток Галицької Русі у регіоні і включення її земель до складу сусідніх державних

утворень [637, с. 187-190; 638, с. 292-293; 636, с. 38-40]. Поєднуючи заняття наукою із викладанням в університеті, Б.О. Тимошук розробив і видав конспект лекцій „Археологічні пам'ятки Чернівецької області”, в якому описав найбільш вивчені археологічні об'єкти [636]. Ця невелика брошура стала для багатьох студентів справжнім навчальним посібником для ознайомлення й вивчення місцевих археологічних старожитностей.

Ще декілька пам'яток давньоруського часу виявив і обстежив у зоні затоплення ГЕС випускник Чернівецького університету, тоді аспірант ІА УРСР О.М. Приходнюк (1941-2004). Він встановив місцерозташування раніше невідомих, поселень давньоруського часу в Атаках, Гордівцях, Непоротовому та Перебиківцях, на яких зібрав давньоруську гончарну кераміку [518, с. 99-106]. Згодом у цьому районі області працював також київський археолог М.П. Кучера (1922-2000), який займався вивченням давньоруських городищ. Ним описано рештки давньоруських укріплень в Пригородку, Дарабанах, Нагорянах та Ленківцях [328, с. 97-101].

Аналіз накопиченого за тривалий час матеріалу дозволив Б.О. Тимошуку опублікувати принципово важливу статтю, в якій детально розглядалися археологічні дані про приналежність земель Буковини до Галицької Русі в XII – XIV ст. В ній автор переконливо довів, що кордони князівства в регіоні проходили по лінії Ленковецьке городище на Пруті – літописний Кучелмін на Дністрі, а також те, що всі досліджені тут городища зведені за загальноруською системою і знаходять численні аналогії у військовому зодчестві з інших земель України. Система оборони в них була добре продумана, наприклад, Ленковецьке городище захищалося додатково, крім цілої системи валів і ровів, ще й декількома сторожовими фортецями, розміщеними на правому березі Пруту. Дослідник також довів, що більшість керамічних знахідок із пам'яток краю представлені горщиками так званого „галицького типу”, характерного саме для галицько-волинських земель. Він звернув увагу і на підплитові поховання як один із визначних чинників у

поховальній обрядовості давньоукраїнського населення Прикарпаття і Подністров'я. Науковець першим спробував визначити роль Перебиковецького городища в захисті території Середнього Подністров'я на останньому етапі існування Галицької Русі [639, с. 7-13]. Наведені в статті докази в подальших дослідженнях науковця отримали додаткову аргументацію і не викликають сумнівів у більшості фахівців.

Дослідження середньовічних пам'яток Буковини тривали і в наступні десятиліття. Правда, Б.О. Тимощук у той період зосередив основну увагу на вивченні старожитностей слов'янського часу (археологічні культури празько-корчацька та Лука-Райковецька), але паралельно продовжував фіксувати і пам'ятки Давньої Русі. З-під пера вченого виходять декілька науково-популярних робіт „Зустріч з легендою” [642], „Слов'янські гради Північної Буковини” [643], „Давні слов'яни на Дністрі” (у співавторстві з І.С. Винокуром) [153]. В них популяризуються археологічні матеріали, на багатьох прикладах автор показував значення даних розкопок для реконструкції епох, про які збереглися тільки уривчасті згадки писемних джерел. Подібні роботи виявилися цінними посібниками для місцевого вчительства та краєзнавців.

Наступником Б.О.Тимощука з вивчення археологічних старожитностей давньоруського періоду в краї став його учень, випускник Чернівецького університету Б.П. Томенчук, який розпочав роботу в краєзнавчому музеї. Ним було продовжено розкопки Василева, де досліджувалися рештки оборонних стін городища в ур.Замчище, дерев'яної церкви, розташованого поряд з нею могильника та гончарних горнів [36, с. 1-21; 51, с. 1-69; 52, с. 1-18; 673, с. 413; 674, с. 422-423; 676, с. 94-95; 677, с. 84-84; 678, с. 7-22]. У 1980 р. дослідник взяв участь у розкопках давньоруського курганного могильника, які здійснювалися Західноукраїнською експедицією Державного Ермітажу під керівництвом Г.І. Смірної поблизу с.Дністрівка. На пам'ятці було розкопано два кургани із 9 похованнями під кам'яними насипами.

Подібний тип поховань був виявлений у регіоні вперше [675, с. 88-95]. Слід відзначити, що палеоантропологічний аналіз черепів із поховань засвідчив їх слов'янське походження [731, с. 97-99]. Б.П. Томенчук здійснив також обстеження городищ XII – першої половини XIII ст. в районі сіл Галиця та Непоротове. На городищі в ур.Щовб він дослідив рештки двох зрубів та виявив сліди ювелірного виробництва [673, с. 413]. Науковець провів розкопки декількох давньоруських об'єктів на території сусідньої Івано-Франківської області й простежив там схожі прийоми будівництва оборонних і культових споруд, виявив аналогічні поховальні обряди та речовий матеріал [677, с. 84-85; 680, с. 235-243].

Початок 80-х років ознаменувався новими досягненнями у вивченні історії краю в середньовіччі. В цей період вийшла з друку колективна монографія „Нариси з історії Північної Буковини”. У роботі були узагальнені матеріали про історичний розвиток регіону від найдавніших часів до другої половини XX ст. Добі середньовіччя були присвячені II та III розділи, написані Б.О. Тимощуком [413, с. 26-55]. У них ґрунтовно охарактеризовані археологічні пам'ятки слов'яно-руського часу, проаналізована їх культурно-етнічна належність та встановлено, що в VIII – X ст. тут проживали племена тиверців та східних хорватів. Після походу київського князя на ці землі вони стають складовою частиною Київської держави, а в XII – першій половині XIII ст. входять до Галицько-Волинського князівства. На значному матеріалі був реконструйований соціально-економічний та культурний розвиток мешканців краю в даний період, простежені етапи формування феодалних відносин, виділені основні напрями торгово-економічних зв'язків місцевих мешканців тощо.

У 1981 році Б.О. Тимощук, у співавторстві з І.П. Русановою (1929-1998) видали історико-краєзнавчий нарис про давньоруське Подністров'я [556]. У ньому на широкому тлі історичних подій у Київській Русі та Галицько-Волинському князівстві змалювали розвиток слов'янського і

давньоруського населення регіону по обидва береги Дністра. Вони аргументовано простежили генетичну спорідненість у всіх рисах матеріальної та духовної культури населення цих земель від другої половини V до XIV ст.

Вагомим підсумком у вивченні середньовічної історії регіону стала робота Б.О. Тимощука „Давньоруська Буковина”, в якій були узагальнені матеріали отримані дослідником за десятки років розкопок археологічних пам’яток [649]. У порівнянні з попередніми працями монографія науковця мала декілька відмінних рис. Так, в ній уперше була систематизована типологія давньоруських городищ краю, здійснена чітка періодизація та хронологія давньоруської кераміки, описані основні категорії пам’яток. До роботи увійшли матеріали з понад 300 пам’яток X – XIV ст., виявлених вченим, серед них і вже відомі дані з розкопок літописного Василева, Ленковецького городища, Цецина, Перебиківців, Карапачева та інших пунктів. У роботі в довершеному вигляді були сформовані соціальні ознаки городищ різних типів. Автор виділив городища – общинні центри, князівські (державні) фортеці, городища – сторожові фортеці, феодальні замки і городища – давньоруські міста. Така типологія носила новаторський характер і дозволяла використовувати матеріали пам’яток для аналізу державотворчих процесів на буковинських землях у VIII – XIV ст. Ще однією важливою рисою роботи була публікація каталогу давньоруських пам’яток регіону. Показово, що монографія також супроводжувалася понад сотнею карт, таблиць, фотографій із зображенням планів городищ і поселень, розкопаних об’єктів та предметів матеріальної культури. В цілому, праця Б.О. Тимощука підсумувала стан розвитку середньовічної археології в регіоні на початок 80-х років XX ст.

Археологічні роботи на території Чернівецької області не припинялися і в подальшому й привели до відкриття нових категорій давньоруських пам’яток. Мова йде про язичницькі городища-святилища, віднайдені Б.О.

Тимощуком та І.П. Русановою, в Кулешівці, Бабиному, Нагорянах, та рештки дерев'яної культової споруди в Зеленій Липі [660, с. 161-164]. Ці знахідки дозволили порушити питання про існування християнсько-язичницького синкретизму в середньовічних мешканців краю і зрозуміти низку явищ, які раніше не знаходили пояснення.

До вивчення середньовічних старожитностей регіону також долучилися випускники Чернівецького університету В.М. Войнаровський і М.А. Филипчук, співробітники чернівецьких музеїв. Перший дослідник розкопав 6 поховань під кам'яними плитами та в кромлехах поблизу с.Борівці. Знайдені матеріали дозволили поставити питання про появу подібного типу поховальних комплексів у регіоні вже в XI ст. [183, с. 33-45]. Другий науковець займався вивченням садиб і будівництва жителів краю в XI ст. і дослідив цікавий комплекс житлових і господарських споруд поблизу с.Коростувата [702, с. 367; 703, с. 155-156], що поклало початок виділенню подібних садиб у Прикарпатті.

Згодом активні роботи по обстеженню середньовічних об'єктів Буковини розпочинаються співробітниками Чернівецького національного (в той час державного) університету, які раніше займалися, переважно, вивченням старожитностей дослов'янського та слов'янського періодів. Велика заслуга в цьому належить знаному археологу Л.П. Михайлині, який продовжив викладання курсу археології в університеті, після переходу Б.О. Тимощука на іншу роботу та очолив археологічні дослідження у вузі. Під його керівництвом було виявлено поселення XI ст. на горі Цецино, вивчено давньоруські житла в Ревному, проведено обстеження курганного могильника в Чорнівці, території поселення біля Ленковецького городища та зафіксовано місцезрештування близько двадцяти нових середньовічних пам'яток на Буковині. У 1985-1986 рр. університетською експедицією на чолі з Л.П. Михайлиною було здійснено розкопки Чорнівського городища давньоруського часу. Знайдені при розкопках оборонних зрубів та житлово-

господарських клітей матеріали дозволили отримати відомості про життя мешканців городища. Останні Б.О. Тимощук відніс до категорії феодальних замків, що знайшло повне підтвердження в ході археологічних робіт. У подальшому на городищі було виявлено кам'яний фундамент культової споруди і синхронний з нею могильник XV ст. Вивчення культурних нашарувань городища дали цінний археологічний матеріал, представлений знаряддями праці, предметами побуту та озброєння, різноманітними прикрасами, предметами, як християнського, так і язичницького характеру, керамічними виробами тощо. Наприклад, на городищі вперше були знайдені типові давньоруські землеробські знаряддя, ювелірні вироби, предмети імпортного походження тощо [460, с. 44-45; 462, с. 60-67; 463, с.3-5; 464, с. 138-140].

Для формування нових теоретичних підходів, використання нетипових методів фіксації археологічних пам'яток слов'янського та давньоруського часу рубіжною стала монографія Б.О. Тимощука „Східнослов'янська громада VI – X ст. н.е.” [654]. Вона послужила методологічною базою для усвідомлення складних і суперечливих процесів виникнення та еволюції слов'янської громади, її розкладу у період феодалізації суспільства та у добу державотворення. Використані в роботі матеріали охоплювали значні території проживання слов'ян, але помітне місце в них займали дані з археологічних пам'яток Буковини.

У другій половині 80-х – на початку 90 – х років XX століття дані про середньовічні археологічні пам'ятки регіону та його історичний розвиток знаходять широке відображення на сторінках узагальнюючих праць з історії Давньоруської держави та Галицько-Волинського князівства в XI – першій половині XIII ст. У працях вітчизняних істориків та археологів широко використовуються матеріали з регіону для характеристики закономірностей становлення феодалізму, пошуків аналогій виявленим знахідкам і їх хронологічній прив'язці. Показовими в цьому плані є роботи М.Ф. Котляра

[309, с. 106-109, 151], П.П. Толочка [669, с. 121; 670, с.63-64,71,118], О.П. Моці [400 1990, с. 135-136] та колективні монографії [226, с. 36, 56, 59, 142, 181; 103, с. 339-340; 104, с.114-116].

Поряд із археологічними даними для вивчення минулого регіону активно залучаються й інші матеріали, зокрема топонімічні. Починаючи з середини 60-х років Ю.О. Карпенком проводилося вивчення власних географічних назв і гідронімії Чернівецької області. У його роботах по топонімії населених пунктів і річок області [81; 82; 83; 84] було доведено, що „характерною прикметою буковинської топонімії є її східнослов'янська, українська основа” і встановлено належність понад 90% буковинських топонімів до слов'янської мовної основи [84, с. 214-218]. Згодом роботи в цьому напрямі були продовжені Д.Г. Бучком, який із урахуванням здобутків ономастики виявив серед ойконімів регіону топонімічні утворення від дохристиянських слов'янських імен [143, с. 138-140]. Тоді ж розпочалося вивчення мікротопонімів Буковини І.Г. Чеховським, який звернув увагу на слов'янське походження переважної більшості термінів для позначення урочищ, у тому числі й тих, де були виявлені археологічні об'єкти [719, с. 268-270; 720, с. 78-80; 722, 88-98; 465, с.44-46]. Отже названі дослідження підтвердили, на основі численних матеріалів топонімії, гідронімії та мікротопонімії, автохтонність слов'янського (давньоукраїнського) населення на землях Буковини і спростували неправомірні твердження румунської історіографії міжвоєнного періоду.

Ознайомлення з історією досліджень та історіографією за період з 1945 по 1991 р. показує, що за цей час була здійснена велика робота з пошуку, опису, всебічному аналізу, виявленню аналогій для сотень середньовічних пам'яток регіону. Велетенська заслуга в цьому належить Б.О. Тимощуку, який відкрив більшість із них та ввів знайдені археологічні матеріали у науковий обіг. Процес пізнання середньовічної історії проходив не завжди гладко, інколи він тривав із деякими перервами, але не припинявся повністю.

Певним поштовхом до поживлення досліджень стали публікації в імміграції, які спонукали тодішнє керівництво до пробудження інтересу до минулого краю. Важливими віхами в цей період були розкопки у Ленківцях, Василеві, Онуті, Галиці, Перебиківцях, які дозволили отримати масовий речовий матеріал, придатний для реконструкції соціально-економічного та культурного життя місцевого населення. Ще одним важливим набутком цього періоду стало видання узагальнюючих робіт з історії Буковини із широким залученням даних археології та поява фундаментальних праць з місцевої топонімії.

Історіографія досліджень середньовічних пам'яток регіону в період незалежності (із 1991 р.) Із здобуттям Україною незалежності розпочинається наступний етап у вивченні середньовічної історії краю, який триває й досі. На його початках дослідники зіткнулися з окремими труднощами, серед яких – припинення фінансування експедицій наукових і освітніх установ, зміни в земельному законодавстві і відведення великих площ під приватну забудову, в тому числі й на археологічних пам'ятках. Крім того, у проведенні археологічних досліджень було відмовлено науковцям із Росії. Проте дослідження в регіоні не припинилися, хоча на перших порах дещо зменшилися їхні масштаби.

Історією Буковини продовжував цікавитися Б.О. Тимошук, який на той час вже працював в Інституті археології Росії у Москві. Видані ним монографії „Язичницькі святилища стародавніх слов'ян” (у співавторстві з І.П. Русановою) [558] та „Східні слов'яни: від громади до міст” [656] містили цінні матеріали з середньовічного минулого краю. Вони стали дороговказом для нових теоретичних розробок, намітили напрями майбутніх пошуків і, крім того, визначили пріоритетні теми в дослідженнях.

У цей час пробуджується зацікавленість до князівської символіки давньоруського часу, з'являються спроби визначення походження і смислового навантаження знаків Рюриковичів, прокреслених на плиті

верхньої частини саркофага з Василева. Їх співставлення з особисто-родинними знаками давньоруських князів дозволило припустити, що вони належали Ігорю-Івану Васильовичу, сину князя Василька Ростиславича Темного [461, с. 116-122].

Основною пам'яткою середньовічної доби, яка вивчалася чернівецькими науковцями, в цей час стало Чорнівське городище. Тут проводилися щорічні археологічні практики студентів університету. До 1994 р. вивченням пам'ятки займався І.П. Возний, який дослідив значну частину городища. Результатом цих робіт стали чисельні публікації про знахідки із городища [387, с. 5-13; 462, с. 60-67; 164, с. 137-142; 165; 166, с. 17-26; 167, с. 21-29; 169, с. 51-55; 173, с. 126-133]. Підсумком багаторічних розкопок феодального замку став захист кандидатської дисертації І.П. Возним на тему „Чорнівське городище XII – XIII ст. (матеріальна культура, господарство та побут населення” [165], а пізніше з'явилася його монографія „Чорнівська феодальна укріплена садиба XII – XIII ст.” [174]. У останній були висвітлені основні типи оборонних, житлових споруд, розкопаних на пам'ятці, досить детально описані категорії знахідок, показана господарська діяльність та побут мешканців замку, в певною мірою охарактеризована духовна культура місцевого населення. Разом із тим, у ній було допущено ряд неточностей і помилок. Зокрема, автор поспішно заявив, що городище „є єдиною пам'яткою домонгольського періоду, розкритою повністю за останні десятиріччя” [174, с. 8]. Насправді виявилось не так. Археологічними дослідженнями було розкрито лише 60% пам'ятки, в зв'язку з чим були спотворені реальні розміри частини клітей, а картина їх розташування та кількість не відповідала дійсності. У розкопаних квадратно-гніздовим способом будівлях залишився значний археологічний матеріал. Його аналіз показав, що городище датується значно вужчим проміжком часу (перша половина XIII ст.), ніж це стверджувалося у монографії [477, с. 235-255; 493, с. 195-201].

Реалії життя другої половини 90-х років ХХ століття поставили перед науковцями низку нових завдань. Серед них найголовніше – вберегти пам'ятки археології від руйнування, які стали звичними в ті роки. Щорічні сільськогосподарські роботи, розпаювання земельних угідь, а ще більше самовільні земляні роботи та приватне будівництво за короткий термін завдали значної шкоди багатьом археологічним пам'яткам, а деякі знищили повністю.

Потреба в археологічних дослідженнях на території Чернівецької області набула також гострої політичної актуальності, оскільки проблема автохтонності слов'янського (українського) населення на території регіону стала предметом дискусій, нових інтерпретацій, а загалом поверненням до старих концепцій з боку певних кіл сусідніх держав (зокрема Румунії). У періодиці, науковій та навчальній літературі „обґрунтовувалося” право румунського народу на „північні території”. Наприклад, у брошурі, випущеній культурологічним товариством ім. Штефана Великого у м.Сучаві „Буковина – земля румунська. 1918-1993 рр. До 75-річчя возз'єднання з батьківщиною матір'ю” (текст Мугура Андроніка, фотографії Міхая Унгуряна) стверджувалося, що „археологічні розкопки пам'яток IV – XII ст. на Буковині свідчать, що протягом тривалого часу тут переважали римські традиції в матеріальній і духовній культурі, які належать власне румунам”. Далі відзначалося: „Як показали багаточисельні об'єктивні дослідження, твердження радянської і новоукраїнської історіографії про входження цієї території до Галицько-Волинського князівства у XII – XIII ст. було короткочасним ...ця теза не може бути підтверджена із-за нестачі документів і конкретних археологічних знахідок” [758, р. 3]. У роботах румунських науковців подібні погляди висловлювалися більш завуальовано, вони намагалися повідомити лише частину інформації, акцентуючи увагу на другорядних деталях. Прикладом таких робіт можуть бути праці В.Спінея де на картах, археологічні пам'ятники XI – XIII ст. на території Чернівецької

області представлені лише десятком пунктів і відносно них лише сказано, що вони знаходилися під впливом галичан [803, р. 113, 434-437]. У іншій статті дослідника „Буковина у глибині тисячоліть” стверджується, що південними кордонами Галицько-Волинського князівства були міста Ушиця та Кучелмін, а знахідки давньоруських речей на території регіону свідчать тільки про торговельно-економічні зв'язки. Про проживання румунського етносу в цей час на землях краю, на його думку, говорять дані топонімії, зафіксовані джерелами XIII – XIV ст. Далі В.Спіней вказує на значне скорочення місцевого населення після монголо-татарської навали, асиміляцію його решток румунами і нову появу тут русинів (українців) за австрійського панування. Варто відзначити, що зображення на верхній частині саркофага із знаками князів Рюриковичів із Василева він інтерпретує просто як “геометричний орнамент” [804, р. 148,153,158,171]. Подібного роду твердження та їх інтенсивна популяризація серед румунського і молдавського населення Буковини значно спотворювали справжню картину історичного минулого регіону.

В цих умовах, для діяльної охорони археологічної спадщини, пропагування досягнень вітчизняної й буковинської археології та розширення досліджень місцевих старожитностей була створена нова наукова інституція. Розпорядженням Чернівецької обласної державної влади, за підтримки Інституту археології НАН України, при Чернівецькому державному університеті ім. Ю.Федьковича в 1996 р. був заснований Буковинський центр археологічних досліджень (БЦАД).

Виникнення центру пожвавило археологічні дослідження і створило умови для комплексного вивчення питань минулого на землях Буковини від найдавніших часів до середньовіччя. Вже тоді були визначені головні напрямки в його діяльності, а саме: археологічні розвідки та розкопки, дослідження культури і світогляду місцевого населення, вивчення мікротопонімії, аналіз нумізматичного матеріалу та спелеоархеологія.

За час існування інституції було здійснено десятки експедицій та розвідкових обстежень у різних районах Буковини. Наукові співробітники С.В. Пивоваров, Б.Т. Рідуш, І.Г. Чеховський, Ю.В. Мисько (у різний час у центрі працювали також Л.П. Михайлина, О.М. Масан, І.П. Возний, В.І. Левчук, А.Ю. Фантух, Я.І. Гайдичук) провели значну роботу зі збирання археологічного матеріалу, популяризації археологічних знань та відтворення історичного минулого Буковинського краю. При цьому до археологічних досліджень широко залучалася краєзнавці, вчителі, студентська молодь та школярі.

Археологічні роботи проводилися на різних пам'ятках регіону. Так, під керівництвом автора було здійснено наступні експедиції: у 1997 р. в літописний Василів, де вивчалися середньовічні житлові споруди і було відкрито декілька селищ-супутників давньоруського міста [470, с.216-221]; у 1998 р. вивчалися могильник із підплитовими похованнями та розкопувалися рештки майстерні з виготовлення кам'яних іконок у літописному Онуті [471, с.91-99]; у 1999 р. проводилися обстеження печерного монастиря і розкопки культової споруди давньоруського часу в Галиці [472, с. 23-34; 474, с. 6-71]; у 2000-2004 рр. розкопувалися фортифікації та житлові і господарські споруди XIV ст. в Зеленій Липі (Перебиковецьке городище) [484, с. 100-112; 485, с. 120-124; 490, с. 24-30], в той самий час було розпочато розкопки оборонних клітей на давньоруському городищі в Недобоївцях [483, с.110-120; 489, с.70-79] у 2000, 2004-2005 рр. здійснювалися рятивні розкопки в Хотині, де серед пізньосередньовічних нашарувань були знайдені матеріали XI ст.; впродовж 1999-2005 рр. велика увага приділялася також подальшим розкопкам Чорнівського городища, що дало можливість суттєво уточнити його планування, обстежити периферію та виявити понад тисячу індивідуальних знахідок [478, с. 351-353; 481, с. 43-49; 493, с. 195-201].

У другій половині 90-х років було також поновлено розкопки Ленковецького поселення, які проводилися експедиціями під керівництвом

І.П. Возного. Роботи здійснювалися на посаді давньоруського міста. Тут було вивчено рештки, як стверджує автор, майстерень, пов'язаних із залізобним виробництвом, наземне житло та 19 ямних поховань. Під час розкопок пам'ятки виявлено чисельний керамічний матеріал, серед якого трапилися й полив'яні плитки, а також різноманітні предмети побуту, прикраси тощо [176, с. 221-225; 178, с.91-107; 177, с. 35-46; 180, с. 159-166].

В ті ж роки з'явилися спроби, використовуючи дані писемних джерел та археологічний матеріал, локалізувати окремі населені пункти, які згадувалися в актовому матеріалі кінця XIV – першої половини XV ст., зокрема поселення Хмелів. Стосовно цього поселення було висунуто здогад О.М.Масаном та І.П. Возним, що воно знаходилося на місці Перебиковецького (Зеленолипського) городища. Свою аргументацію автори підкріплювали даними мікротопонімії, посиланнями на писемні джерела XV – XVI ст. та археологічний матеріал із розкопок Б.О. Тимощука [168, с. 37-38; 362, с. 99-112]. Разом із тим ними, а пізніше лише І.П. Возним [181, с. 148-156], не були проаналізовані і залучені для висвітлення питання про локалізацію поселення археологічні матеріали останніх років. Зокрема, знайдені на городищі в Зеленій Липі експедиціями БЦАД предмети озброєння, побуту, знаряддя праці, кераміка та монети переконливо датують час існування пам'ятки 70 – 80-ми роками XIV ст., що робить її співставлення із Хмелевом повним абсурдом.

Інтенсивні дослідження в БЦАД були розгорнуті І.Г. Чеховським, який продовжив аналіз даних мікротопонімії регіону. В низці його досліджень [722, с. 88-98; 723, с. 121-128; 724, с. 54-56; 725] доводилося, що місцева мікротопонімія сформувалася „у постійному слов'янському й українському мовному середовищі, за тісних зв'язків із українськими говірками сусідніх регіонів, із несуттєвими чужомовними впливами” [721, с. 21]. Таким чином було з'ясовано, що терміни для позначення власних географічних назв

буковинських місцин яскраво відображають переважання українського мовно-етнічного елемента на території регіону [725, с. 31].

Ще одним аспектом діяльності центру стала спелеоархеологія, а саме вивчення печер Середнього Подністров'я. Цією проблемою займався Б.Т. Рідуш, який зосередив увагу на антропогенному впливі на печерне середовище. З-поміж значного матеріалу зібраного ним, про використання печер в різні історичні епохи, важливе місце посідають дані стосовно давньоруських печерних монастирів. Такі культові печери у регіоні обслідувалися науковцем у Галиці, Бабині, Онуті, Мартинівці, Василеві та інших пунктах. Їх вивчення засвідчило, що печерні монастирі з обох берегів Дністра мають аналогічну структуру, схожі написи-графіті, речовий інвентар та дозволяють отримати якісно нову інформацію про напрями й етапи християнізації краю [541, с. 3-10; 542, с. 29-31; 543, с.120-126; 544, с. 108-127;545, с. 46-51; 546, с. 380-387; 547].

Окремою ділянкою досліджень у БЦАД стало вивчення нумізматичного матеріалу. Були проаналізовані знахідки скарбу брактеатів у Хотині, угорської монети в Ленківцях, грошових знаків з Цецино, охарактеризовані монети, виявлені експедиціями БЦАД у Чорнівці, Василеві, Зеленій Липі, та складений каталог місцезнаходжень нумізматичних пам'яток від античного часу до пізнього середньовіччя [466, с. 11-20; 467, с. 18-21; 469, с. 154-159; 480, с. 56-114; 481, с. 43-49]. Вивчення даних нумізматики дозволило встановити основні напрями торгово-економічних зв'язків жителів краю, визначити функції монет, а також поставити питання про засоби обміну у місцевого населення в добу середньовіччя. Разом із тим, нумізматичні матеріали, знайдені в закритих археологічних комплексах дали змогу більш точно визначити хронологію кераміки [486, с. 171-182].

Співробітниками БЦАД було також чимало зроблено для висвітлення проблем еволюції світогляду місцевих мешканців, вивчення їх релігійних вірувань. Зокрема, Ю.В. Мисько проведена плідна робота з вивчення

язичницьких культових місць і святилищ слов'яно-руського населення, питань християнізації регіону, функціонального призначення обрядової символіки, існування пережитків язичницьких вірувань тощо [373, с. 159-173; 374, с. 38-39; 376, с. 311-316; 377, с. 115-125; 378, с. 191-201; 379, с. 129-131; 380, с. 81-86]. Значна увага приділялася також вивченню поховальних обрядів середньовічного населення краю, аналізу і типології культових християнських будівель, синкретизму вірувань, значенню християнства для розвитку культури місцевих мешканців, публікаціям нових знахідок християнської та язичницької символіки [172, с. 123-132; 473, с. 217-230; 475, с. 19-127; 476, с. 323-329; 479, с. 104-116; 487, с. 173-180; 488, с. 191-193; 492, с. 98-108].

За роки діяльності БЦАД його співробітниками були продовжені та поглиблені дослідження, започатковані у попередній час. Нині розробляються нові програми з вивчення минулого краю і плануються експедиційні роботи на найближчі роки.

У вітчизняній історіографії останніх десятиліть питання з середньовічної історії краю розглядаються на ґрунті останніх вітчизняних археологічних досягнень та поглибленого аналізу чи нового прочитання писемних джерел. Яскравими прикладами в цьому плані є „Давня історія України” [207, с. 368-582], в якій неодноразово фігурують археологічні матеріали з Буковини, що стали загальнонаціональним надбанням.

Досить показовим став той факт, що археологічні старожитності регіону почали активно залучатися для висвітлення середньовічної історії Буковини в шкільних курсах. У посібниках виданих останнім часом, буковинськими вчителями розроблені тематичні уроки „Наш край у складі Київської держави та Галицько-Волинського князівства”, „Пам'ятки Київської Русі та Галицько-Волинської держави на території краю” [691, с. 21-34], „Північна Бессарабія у княжу добу” [130, с. 17-21].

В останнє десятиліття інтерес до середньовічної історії регіону постійно зростає. Це викликано, зокрема поглибленим вивченням старожитностей сусідніх територій. Так, дослідження старожитностей лівобережжя Дністра (давньоруського Пониззя) з літописними містами Бакотою, Ушицею, Каліусом виявилось неможливим без залучення матеріалів з Буковини. Свідченням цьому є роботи науковців із Кам'янця-Подільського І.І. Винокура, П.А. Горішнього [155, с. 248, 252-253, рис. 23], О.Л. Баженова [107, с. 248-251; 108, с. 169-166; 109, с. 88-109; 110, с. 4-13; 111, с. 79-83] та київського вченого О.П. Моці [405, с. 244-248]. Не менш важливими археологічні матеріали краю стали для краєзнавчих досліджень. Перш за все це стосується колективної монографії „Хотинщина. Історичний нарис”, в якій вдало відтворені маловідомі сторінки з історії міста Хотина та Середнього Подністров'я [216, с. 51-72]. Ці ж питання отримали висвітлення на сторінках робіт буковинських краєзнавців, в яких розповідається про історію того чи іншого населеного пункту краю. Серед них слід згадати нариси Р.Дуба про м.Кіцмань [228, с. 7-9], Я.Кузика, І.Москаля про с.Карапчів [319, с. 5-12], І.Снігура про с.Грозинці [593, с. 15-16, 25-26], Я.Гайсенюка про с.Рукшин [192, с. 8-9] та багатьох інших.

Аналіз історіографії буде неповним, якщо не згадати про декілька робіт останніх років, які носять протизаконний та піратський характер. Мова йде про статті І.П. Возного „До питання про забудову відкритих поселень XII – XIV ст. у межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра” в „Українському історичному журналі”. – 2003. – №3 (450). – С. 30-34, і „Топографія та типологія відкритих поселень XII – XIV ст. Пруто-Дністровського межиріччя” в журналі „Археологія”. – 2004. – №2. – С. 48-67. У них за підписом І.П. Возного опубліковані рукописні матеріали (плани поселень, інформація про їх розміри, характеристика культурних нашарувань), які йому не належать і є авторською власністю групи науковців Чернівецького університету (Л.П. Михайлина, С.В.Пивоваров) і

Чернівецького краєзнавчого музею (В.М. Войнаровський, І.А. Піддубний) і виконані для статей тому „Зводу пам'яток археології, історії та культури. Чернівецька область”. Із приводу цього прикрого факту було висловлено серйозне занепокоєння і опублікована стаття співробітників Буковинського центру археологічних досліджень при ЧНУ ім. Ю.Федьковича у фаховому журналі „Археологія” [495, с. 118-119].

Інші статті І.П.Возного, опубліковані в різних виданнях, носять в основному компілятивний характер [177, с. 35-46; 180, с.159-166; 181, с. 297-323], в них переказуються давно відомі факти і матеріали з розкопок Б.О. Тимощука та Л.П. Михайлини, історіографічні огляди, роздуми О.М. Масана і дані польових досліджень інших вітчизняних науковців, які видаються за „власний доробок”. Яскравим прикладом подібного роду „досліджень” стала монографія І.П. Возного „Поселення X – XIV ст. у межиріччі Верхнього Сирету та Середнього Дністра” [181]. У цій роботі зроблена спроба „нового” підходу до аналізу укріплених поселень і міст регіону. Попри всю її наукоподібність вона може розглядатися лише, як чергова компіляція та історіографічний огляд вже відомих археологічних матеріалів. Разом із тим в ній міститься цілий ряд нісенітниць, помилок, підтасування і замовчування вже відомих фактів, а власний науковий внесок автора у дослідження проблеми обмежується десятком сторінок.

Таким чином, за останній період (із 1991 р.) були проведені нові дослідження на археологічних пам'ятках регіону середньовічного часу. До його позитиву слід віднести проведення розкопок на літописних поселеннях Василеві, Онуті, Хотині, Галиці (Кучелміні), Ленківецькому городищі (стародавніх Чернівцях), а також на Чорнівському, Недобоївському та Зеленолипському городищах. Це дало змогу отримати нові дані, які уточнювали час виникнення і функціонування пам'яток, сприяли накопиченню матеріалів про землеробство, скотарство, ремесла та промисли місцевих жителів. Виявлені знахідки також дозволили скласти уявлення про

військово-політичні, торгово-економічні та культурні зв'язки мешканців буковинських земель.

Огляд історіографії та історії вивчення середньовічного минулого регіону дають змогу констатувати, що за роки досліджень зібрано значний матеріал, який переконливо довів проживання на даній території слов'яно-руського населення, дозволив висвітлити основні етапи його історичного розвитку, простежити хронологічні етапи еволюційних змін у матеріальній культурі, отримати інформацію про основні види господарювання, побут та духовну культуру. Разом із тим, виявлені артефакти, особливо за останнє десятиріччя, дозволяють поглибити наші знання про минуле Буковини в середньовічний час, акцентувати увагу на ще не залучених матеріалах, переглянути деякі застарілі погляди і запропонувати нове бачення окремих проблем з історії краю. Тепер на порядку денному стоять нові завдання, які полягають у комплексному підході до аналізу наявних джерел, складанні уточнених і доповнених карт археологічних пам'яток регіону в XI – першій половині XIII ст., детальній характеристиці економічного, суспільно-політичного життя та культури давньоукраїнського населення краю.

1. 2. Джерела дослідження

Вивчення історичного розвитку Буковини в добу середньовіччя спирається на значне коло джерел, які можна поділити на наступні групи: писемні повідомлення, археологічний матеріал, дані нумізматики, сфрагістики, топонімії, фольклору тощо. Всі вони несуть інформацію різної наукової значимості, доповнюють та уточнюють одне одного. Тому їх комплексне дослідження дає змогу отримати загальну картину історичного розвитку регіону. Зрозуміло, що поповнення джерельного матеріалу дозволить у майбутньому значно розширити наші уявлення про історію краю.

Писемні джерела з історії регіону XI – першій половині XIII ст. досить фрагментарні. Вони представлені давньоруськими літописом „Повість временних літ”, вміщеним у літописні зводи „Лаврентіївський літопис”, „Іпатіївський літопис”, „Галицько-Волинський літопис” [60; 59; 56, с. 236-425; 57, с. 5-117; 61]. У них описуються події, пов’язані з формуванням Давньоруської держави, подається локалізація племен, які проживали на давньоукраїнських землях. Тексти літописів містять згадки про князівські роди, перипетії міжусобних війн, походи кочівників, напади сусідніх держав тощо. Особливо важливою є інформація літописів про кордони князівств, населені пункти, які там існували. Що стосується Буковини, то надзвичайно цінними є повідомлення літописів про поселення правобережжя Дністра, а саме згадки про Василів, Онут, Плав і Кучелмін [59, стб. 497, 735, 761; 57, с. 20, 33], можливо, й інші пункти.

Про наступні століття в житті регіону збереглися уривчасті відомості в „Списку руських городів” у „Воскресенському літописі”, де перераховані місцеві населені пункти Черн (?), Городок на Черемоші, Нечюнь (Цецин) та на Дністрі Хотинь [58, с. 38]. Із того ж XIV ст. дійшла до нас флорентійська „Хроніка Маттео Віллані” [65, с. 32-65], із XV ст. – „Історія Польщі” Яна Длугоша [72, с. 83, 89], з XIV – XV ст. „Слов’яно-молдавські літописи” [63] та інші. В них наводяться дані, які лише дотично стосуються регіону. Проте вони дозволяють зрозуміти логіку військово-політичних подій, претензії правителів ряду держав на територію межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра, основні напрями торговельних комунікацій, які тут проходили.

Певне світло на історію регіону проливають актові матеріали, зокрема різноманітні жалування, вірчі грамоти, договори [70; 66; 67; 62]. Вони дозволяють дізнатися про населені пункти краю, деякі з них уперше згадуються в писемних пам’ятках, допомагають з’ясувати картину заселеності регіонів, прізвища власників сіл. Разом із тим, вони дають

можливість детальніше дізнатися про позначення готарів (меж землеволодінь сіл), серед яких фігурують різноманітні мікротопоніми. Останні слугують надійним дороговказом для пошуку археологічних об'єктів. Наприклад, такі назви урочищ, як “могила, копана могила, сипана могила, могила Параски, могила Окна, селище, городище, печерка” та інші [66, р. 3, 7, 15, 70; 62, с. 184, 344]. Всі вони вказують на існування поблизу населеного пункту решток давніх укріплень, поселень та поховальних пам'яток. Аналогічна інформація зрідка трапляється у пізньосередньовічних авторів (літописців, дипломатів, учених, мандрівників), які побували на цих землях. Наприклад, Д.Кантемір (1673-1723) в своєму ”Описі Молдавії” занотував, що поблизу впадіння р.Кучур (Дереглуї) у р.Прут знаходяться руїни давнього міста.

Наведеним переліком фактично обмежується коло писемних джерел стосовно регіону. Їх фрагментарність і побіжність у висвітленні місцевої історії диктує необхідність звернення до інших типів джерел.

Найбільш важливими серед останніх є археологічні матеріали. На даний час на території Буковини виявлено понад 250 археологічних пам'яток XI – XIV ст., які представлені відкритими селищами, городищами, курганними і безкурганними могильниками, рештками літописних міст, християнськими і язичницькими культовими об'єктами, печерними монастирями і скарбами.

Археологічні джерела за своїм інформаційним наповненням неоднорідні. До них відносяться матеріали, які несуть різнопланові відомості про різні сторони діяльності середньовічного населення краю, його матеріальну та духовну культуру. Значна кількість цього матеріалу була добута автором під час ряду археологічних експедицій і зберігається у фондах Буковинського центру археологічних досліджень. Це матеріали з розкопок у Василеві, Онуті, Галиці, Зеленій Липі, Недобоївцях, Чорнівці, Хотині та інших пунктах, які проводилися із 1997 р. Більша частина цих матеріалів опублікована у різних виданнях, зафіксована у вигляді звітів в

Інституті археології НАН України та Буковинському центрі археологічних досліджень.

Інформацію про дослідження інших науковців, які вивчали середньовічні старожитності краю, відшукуємо у фондах наукових установ, які видавали дозволи на розкопки чи фінансували проведення експедицій. Вони задокументовані у вигляді археологічних щоденників і звітів, які склалися науковцями про свої польові дослідження в регіоні. Так, у фондах Інституту археології НАН України знаходяться звіти Б.О. Тимощука з 1949 р., в значній їх частині детально описуються дослідження, проведені науковцем на давньоруських пам'ятках краю: Баламутівці, Василеві, Вікні, Ленківцях, Ломачинцях, Перебиківцях, Чорнівці, Молодії та інших населених пунктах [29; 30; 31; 32; 33; 17; 18; 19; 20; 21]. Тут також є звіти Б.П. Томенчука про розкопки у Карапчеві та Василеві [35; 36], а також звіти інших науковців, які проводили археологічні дослідження на території Буковини.

Значна кількість щоденників і звітів археологічних експедицій знаходиться в архіві наукового відділу Чернівецького краєзнавчого музею. Серед них слід відзначити щоденники Б.О. Тимощука за 1947-1950 рр. та його звіти про обстеження і розкопки на пам'ятках регіону в селах Оселівка, Червона Діброва, Василів, Перебиківці [41; 42; 43; 44; 45; 46; 47; 48; 49], В.М. Войнаровського про дослідження давньоруського могильника в с.Борівці [40], Б.Т. Томенчука про розкопки у Василеві, Молодії [50; 51; 52], В.Д. Чорного про археологічні охоронні роботи в зоні затоплення Новодністровської ГЕС [53] тощо.

Археологічні звіти зберігаються і у фондах БЦАД. Вони представлені матеріалами рукописів Б.О. Тимощука, Л.П. Михайлини про розкопки на Горечі [17], Л.П. Михайлини – в с. Ревно [10], Л.П. Михайлини, С.В. Пивоварова, І.П. Возного – в Чорнівці і Ревному [9; 11; 12], Л.П. Михайлини,

С.В. Пивоварова, Б.Т. Рідуша – у Василеві, Онуті, Зеленій Липі, Галиці [13; 14; 15;] С.В. Пивоварова – в Зеленій Липі, Недобоївцях, Хотині [16].

У фондах БЦАД знаходяться також складені Б.О. Тимощуком „Облікові картки археологічних пам’яток” Буковини. Вони становлять важливу категорію археологічних матеріалів, позаяк у них є відомості про місцезнаходження, розміри, товщину культурного шару, основні типи знахідок, виявлених на середньовічних пам’ятках. Ці матеріали представлені описами пам’яток, згрупованих по розділах: „Давня Русь (поселення городища)”, „Давня Русь (могильники)”, „Пам’ятки XIV – XV ст.” [18; 19; 20; 21]. До аналогічної групи матеріалів відносяться „Анотовані списки” з обстеженню різночасових пам’яток археології краю, які проводилися Л.П. Михайлиною, С.В. Пивоваровим для „Товариства охорони пам’яток історії і культури”. В них наводяться короткі відомості про археологічні пам’ятки, інформація про їх першовідкривачів, наукова література, якщо матеріали із них публікувалися, а також додаються плани їх розміщення на місцевості. У фондах БЦАД зосереджені копії більшості „Анотованих списків”, які згруповані по районах Чернівецької області [3; 4; 5; 6; 7; 8].

Досить значна група звітів про розкопки в регіоні зосереджена в Інституті археології Російської АН. Інтерес для нас представляє звітна документація Г.Ф. Нікітіної, яка розкопувала могильник черняхівської культури в с.Оселівка і попутно дослідила велику кількість середньовічних поховань, у тому числі й підплитових [54; 55].

Наступну велику групу археологічних матеріалів представляють знахідки, які були виявлені під час розкопок і зберігаються в фондах наукових установ. Найбільша їх кількість зосереджена в Чернівецькому краєзнавчому музеї, де вони становлять II групу експонатів [37]. Серед них є знахідки із Цецино [37, 1994-II-156], Ленківців [37, 6624-II-338; 11926-II-562 - 571], Василева [37, 12232-II-695-708], Репуженців [37, 12728-II-925], Дарабан

[37, 12729-II-927-931], Перебиківців [37, 12938-II-1013], Молодії [37, 18193-II-1254], Чорнівки [37, 19648-II-1417] та багатьох інших пунктів краю.

Археологічні знахідки також зберігаються у фонді №1 БЦАД. Тут є матеріали з розкопок давньоруських пам'яток у Ревному, Чорнівці, Онуті, Василеві, Галиці, Недобоївцях, Перебиківцях, Зеленій Липі, Баламутівці, а також розвідкові матеріали з Молодії, Горішніх Шерівців, Рогізни, Білої, Шипинців, Борівців, Дарабан та інших середньовічних пам'яток краю [1].

Ще одну групу археологічного матеріалу представляють публікації в монографіях, журналах, збірниках, тезах і матеріалах конференцій, науково-популярних виданнях, періодиці. Специфікою більшості наукових робіт з археології є вміщення в них даних про розкопки і виявлені знахідки. В цій частині вони виступають як археологічне джерело, трактування ж самого матеріалу науковцями відноситься вже до їх творчого доробку. Основні археологічні публікації з середньовічної історії краю наведені в розділі даної роботи історіографія і тому на них не будемо спеціально загострювати увагу.

Археологічні матеріали середньовічного часу репрезентовані й скарбовими комплексами. Вони відносяться до речових та монетних тезаврацій і включають у собі давньоруські прикраси (Цецино, Василів, Чорнівка) та західноєвропейські брактеати (Хотин, Чорнівка).

До даних археології слід також віднести матеріали фотофіксації. Останні знаходяться у фондах наукових установ. Зокрема, у Чернівецькому краєзнавчому музеї є велика кількість негативів із зображеннями загального вигляду пам'яток, основних розкопаних об'єктів і виявлених знахідок. Такі негативи свого часу були зроблені Б.О. Тимощуком, І.І. Винокуром, Г.І. Смоляніновим, Б.П. Томенчуком, В.М. Войнаровським та іншими і стосуються розкопок у Ленківцях, Василеві, Борівцях, Перебиківцях, Молодії, Дарабанах, інших пам'ятках [39, 74-4402]. Свій фотоархів є і у БЦАД, у ньому містяться фотографії розкопаних пам'яток, робочі моменти

досліджень, основні типи знахідок із Чорнівки, Василева, Онута, Галиці, Зеленої Липи, Недобоївців, Хотина.

Цінну інформацію про торгово-економічні стосунки, грошовий обіг місцевого населення несуть нумізматичні джерела. До них відносяться монетні знахідки (скарби та поодинокі знахідки грошових знаків). За ступенем достовірності та об'єктивності інформації як монетні скарби, так і поодинокі знахідки, ділять на ряд категорій. Останні залежать від умов виявлення нумізматичного матеріалу, їх збереженості та вивченості, точної прив'язки знахідок до конкретних археологічних об'єктів чи пам'яток і їх публікації. Такий підхід дає змогу виділити із чисельних знахідок найбільш достовірні матеріали, які слугують повноправним джерелом, а отже надають найбільш об'єктивну інформацію.

Найважливіші відомості можна почерпнути з виявлених монетних скарбів. У них, в умовах слабких товарно-грошових відносин, у монетній формі концентрувався надлишок суспільного продукту, іншими словами, „накопичувалася вартість”, і вони слугували, певним регулятором грошового обігу. Скарби зазвичай закопувалися в землю, яка була своєрідним „сейфом” для збереження грошей, що не знайшли свого застосування на ринку або були заховані в момент небезпеки. Всі знайдені на території регіону скарби середньовічного часу за ступенем їх наукового значення можна поділити на достовірні, малодостовірні і недостовірні. До перших відносяться скарби, які після виявлення були доставлені в наукові установи і повністю або в значній мірі вивчені науковцями; до других – скарби, які надійшли на визначення не в повному складі і тому в деякій мірі сумнівні; до третіх – скарби, монети з яких невідомі.

На території регіону до достовірних скарбів слід віднести тезаврацію 1889 р. з Хотина, до якої входила понад тисяча срібних західноєвропейських брактеатів. Останні надійно визначені і опубліковані [515, с. 109-127; 516, с. 177-178]. Інший скарб доби середньовіччя відноситься до малодостовірних, а

саме знахідка 1875 р. із Маморниці, яка складалася з понад сотні срібних молдавських грошів господаря Петра I Мушата і трьох напівгрошів Владислава II Ягелло [506, с. 97; 423, с. 98]. До недостовірних слід віднести два скарби з Чернівців, виявлених у 1877 р., які склалися з монет Петра Мушата [144, с. 202].

Поряд із скарбами на території регіону виявлено значну кількість поодиноких знахідок монет. Вони також поділені на три категорії. До першої— достовірних знахідок, найбільш інформативної у всіх відношеннях – зараховано монети, знайдені під час археологічних розкопок, тобто монети, пов'язані з археологічними комплексами. До другої – малодостовірних знахідок – нумізматичні об'єкти, які трапилися під час обстеження поверхні давніх поселень, могильників, городищ, культових місць тощо. Ці монети безпосередньо не зв'язані з конкретними комплексами, але мають надійну прив'язку до археологічної пам'ятки. І до третьої – недостовірних знахідок – монети, які знайдені випадково та місце знахідки їх відоме лише приблизно. Значна частина монет першої та другої категорій була виявлена під час експедицій БЦАД і на сьогодні зберігаються в його фондах [2].

Достовірні знахідки XII – XIII ст. представлені наступними монетами: мідним угорським наслідуванням альморавидським золотим монетам із Ленківців [357, с. 123; 218, с. 120-125] та мідними скіфатними грошовими знаками „латинськими константинопольськими імітаціями” візантійських монет із Чорнівського городища [469, с. 154-159; 480, с. 195-196]. З цієї пам'ятки походять чотири срібних угорських та німецьких брактеати. Сюди ж входять знахідки з археологічних пам'яток, які датуються XIV – XV ст. Це молдавський гріш Петра Мушата з Василева [470, с. 219], празький гріш із Горечі [649, с. 164], п'ять обрізаних празьких грошів, два срібних і два мідних наслідування золотоординським монетам, денарій угорського короля Людовіка I та фрагмент денарія Бернтранда із м.Аквілея із городища в Зеленій Липі [480, с. 197-198], два срібних напівгроша Владислава II Ягелло,

два срібних подвійних гроша і гріш молдавського господаря Олександра Доброго із Чорнівського городища [480, с. 199; 481, с. 43-49]. До малодостовірних знахідок відносяться монети угорського короля Людовіка I і молдавського господаря Петра Мушата із розкопок на горі Цецино [780], а недостовірні знахідки походять із Ошихлібів, де за словами очевидців виявлені срібна золотоординська монета та напівгріш Владислава II Ягелло [18, с. 17; 480, с. 198].

Ще одну важливу групу джерел становлять сфрагістичні та геральдичні (емблематичні) матеріали. Вони представлені свинцевою пломбою з Василева, срібними та білоновими перснями - печатками із Чорнівського городища, графіті на кришці саркофага № 10, виявленого поблизу Василівського білокам'яного храму. Всі вони датуються XII – першою половиною XIII ст. На них нанесені зображення знаків Рюриковичів та інші символи. На свинцевій печатці-матриці з городища в Зеленій Липі, яка датується XIV ст., знаходиться зображення колеса і надпис латинськими буквами.

Найбільша кількість знаків Рюриковичів міститься на кришці саркофага з літописного Василева, на якій прокреслено чотири дзвоноподібних двозуби та знак у вигляді багра [649, рис.89]. Всі двозуби різняться від висхідного варіанту наявністю додаткових елементів (відроги, перехрестя) на ніжці та зубцях.

На території Василева у 2005 р. трапилася ще одна знахідка із знаками Рюриковичів. Це двостороння підвісна печатка чи пломба. На ній витиснено багроподібний знак і двозуб. Вони дещо відрізняються від нанесених на саркофаг. Зокрема, у двозуба подвійна ніжка і відроги на зубці. За своїми розмірами і типом зображень ця печатка схожа на так звані дрогочинські пломби [120, с. 295].

Іншу категорію сфрагістичних знахідок представляють п'ять перснів-печаток з Чорнівського городища (чотири знайдені автором у 2005-2006 рр.).

На одному з них, який має шестикутний щиток із виступами по кутах, у центральній частині вигравірувано багроподібний знак. Простір між краями щитка і центром заповнений криноподібним орнаментом. На другому персні круглої форми розміщена трирога свастика (триквестр) такеж зображення знаходиться на щитку третього невеликого литого срідного персня. Від четвертого персня, зробленого з низькопробного срібла, зберігся тільки шестикутний щиток. Він поділений діаметрально на 4 сектори, два протилежних, із яких заштриховані.

Особливий інтерес серед названих геральдичних зображень викликають двозуби і так звані багроподібні знаки. Більшість дослідників вважає, що такі знаки були особисто-родовими символами давньоруських князів правлячої династії Рюриковичів і вказували на місце їх носіїв у суспільній ієрархії того часу [563, с. 227-230; 397, с. 66-69; 353, с. 243; Белецкий 1999, с. 288-292; 120, с. 4]. Встановлено, що у Давній Русі існувала усталена структура особисто-родинних символів, яка була детально розроблена і якої дотримувалися представники правлячої династії. Головним принципом при наслідуванні батьківського знака (тамги) було те, що старший син міняв форму ніжки батьківського знака, а молодші сини – форму зубців. На XII – першу половину XIII ст. до числа представників роду Рюриковичів належало близько 280 чоловік, з цього часу дійшло понад 250 типів князівських знаків [120, с. 293-294].

Вивчення геральдичних зображень дозволяє з'ясувати питання про приналежність місцевих феодалів до конкретної гілки князівського роду Рюриковичів, а також дає змогу отримати додаткову інформацію про військово-політичні та соціально-економічні процеси, які відбувалися в регіоні у давньоруський час.

Не менш важливе значення має печатка з городища в Зеленій Липі. За нумізматичними матеріалами, пам'ятка загинула у 70 – 80-х рр. XIV ст. Відшукання аналогії зображень печатки та прочитання надписів на ній

допоможе в реконструкції складних історичних подій у період загарбання земель Галицької Русі сусідніми державами.

Окрему групу джерел становлять дані етнографії. Вивчення життя, побуту, звичаїв і традицій буковинців започатковане у другій половині XIX ст. [80; 75; 415] було продовжено дослідниками XX ст. Найбільш повно етнографічні дані, стосовно нашого регіону, зібрані у дослідженнях Г.К. Кожолянка, Я.І. Кожолянка А.Ф. Яківчука, Т.І. Бушиної, М.Г. Костишиної, М.К. Чучка та інших [74; 76; 77; 78; 79], в яких всебічно охарактеризована матеріальна та духовна культура українського населення Буковини.

Етнографічні матеріали дозволяють отримати додаткову інформацію про життя та звичаї жителів краю у середньовічний час. Так, порівняльний аналіз етнографічних та археологічних матеріалів засвідчує побутування значної кількості предметів матеріальної культури (знарядь праці, побутових речей, прикрас), прийомів будівництва, народної агротехніки, розвитку ремесел і промислів від XII – першої половини XIII ст. до середини XX ст. Дані етнографії також дають змогу зрозуміти цілу низку традиційних обрядів, зафіксованих на археологічному рівні. Це стосується особливостей поховального обряду, культового призначення ряду речей, послідовності проведення магічних дійств, жертвоприношень тощо. Особливо важливі етнографічні матеріали для розуміння елементів язичницького світогляду та його пережитків у середньовічного населення регіону.

З-поміж джерельного матеріалу виділяються дані топонімії і мікротопонімії, які дають змогу встановити походження назв багатьох водних артерій (гідроніми), населених пунктів (ойконіми), пагорбів, лісів, полів, урочищ тощо. Важливо відзначити, що вони не тільки вказують на історичну географію та заселеність краю різними етнічними групами, а й є надійним орієнтиром для пошуків археологічних об'єктів, у тому числі й періоду середньовіччя. Ці матеріали знайшли відображення у низці публікацій Ю.О. Карпенка [81; 82; 83; 84] та І.Г. Чеховського [719, с. 268-

270; 721; 723, с. 88-98], які супроводжуються покажчиками топонімів і гідронімів, відомостями про їхні назви в різні історичні періоди, даними про перейменування тощо. Мікротопоніми австрійської частини Буковини були зафіксовані у двотомній роботі румунського дослідника Н.Грамади (1892-1961) [85]. У дослідженні наведені основні назви околиць буковинських сіл, зокрема, досить повно представлені місцеві орієнтири, якими користувалося населення при визначенні готарів. Певним недоліком роботи є перекручення і спотворення переважно українських назв місцевостей. Разом із тим це на сьогодні найбільш повний звід мікротопонімів регіону.

Незважаючи на відносну змінність топонімів і мікротопонімів, вони несуть важливу інформацію про населення, яке їх створило, засвідчують незмінність багатьох із них протягом століть.

Для вивчення історії краю пважливе значення мають і топографічні дані. Це стосується карт регіону, складених у різні періоди. Найбільш значимими для дослідження Буковини є такі топографічні карти: генеральна карта Буковини, складена майором Ф. фон Мігом у 1774 р. [89], карта Буковини, район м.Чернівців [88] карти генерального штабу і спеціальні карти СРСР [86; 87] та інші. На них позначені напрями давніх сухопутних комунікацій, подаються назви місцевостей, вказуються давні укріплення та поховальні пам'ятки, зниклі населені пункти тощо. Зіставлення матеріалів карт із закартографованими середньовічними археологічними пам'ятками дозволяє визначити ряд особливостей облаштування основних доріг, напрями торгово-економічних зв'язків, встановити межі розселення тощо.

Деякі відомості для аналізу середньовічної історії Буковини надають фольклорні матеріали. Попри всю їх легендарність і міфологізацію, в них трапляється завуальована інформація про реальні події в регіоні, а саме про входження краю до різних державних утворень, ворожі напади та військові конфлікти, які відбувалися на цих землях, є відомості про давні археологічні

об'єкти в околицях буковинських сіл. Все це знайшло своє відображення у місцевих легендах, переказах, оповідях, казках, піснях.

В усній народній творчості зафіксовані розповіді про походження ряду населених пунктів і укріплень, зокрема Чернівців, Василева, Онута, Цецина, Хмелева, Валів, Испаса, Галиці та інших, підкреслюється їх давність (княжі часи), розказується про супротив татарським набігам тощо [265, с. 11-13; 255, с. 20, 25-26; 727, с. 33-37; 647, с. 3; 496, с. 174-187, 268-309; 411, с. 137-145; 763, р.23-26]. У них поряд із фантастичними оповідями є реалістична інформація, на яку нашарувалися спогади про події XVII-XIX ст. Разом із тим, практично в кожному селі регіону зберігся цілий пласт міфологізованих розповідей стосовно різних місцин поблизу населеного пункту. В них йдеться про “турецькі та татарські” пагорби, криниці, зниклі села і церкви, “що запали в землю”, скарби, заховані за різних обставин тощо. Переважна більшість цих легендарних оповідей вказує на існування поблизу сіл археологічних пам'яток чи інтерпретує засобами народної етимології конкретні військові та політичні події. А їх міфологізація пов'язана із неспроможністю місцевих жителів, переважно неосвічених, пояснити випадкові знахідки предметів старовини (знарядь праці, керамічних виробів, предметів озброєння, решток поховань, поодиноких монет чи їх скарбів), які іноді були справді коштовними. У разі виявлення скарбу, що справді траплялося час від часу, його знахідка обростала фантастичними подробицями. Те ж саме відбувалося, коли пошуки скарбу виявлялися безуспішними. Тоді виникали розповіді про “закляте золото”, “товсті залізні двері”, “вітер, який викидав із ями”, “нечисту силу” і др. Все це вело до виникнення циклу легенд і переказів, які мали в основі реальні факти і на сьогодні служать науковцям досить надійним дороговказом для пошуку археологічних об'єктів [491, с.50].

Вдумливий аналіз фольклорного матеріалу, його зіставлення із іншими групами історичних джерел дозволяє отримати додаткові відомості про події, які відбувалися на землях краю.

Підсумовуючи огляд джерел, можемо відзначити, що в нашому розпорядженні є достатньо матеріалів для реконструкції історичного розвитку населення Буковини в XI – першій половині XIII ст. Зрозуміло, що головним видом джерел виступають археологічні матеріали, інші відіграють допоміжну роль. І хоча останні неоднакові за своїми інформативними можливостями й кожний із них має свої, притаманні тільки їм, і специфічні види історичних відомостей, їх комплексне використання дозволяє об'єктивніше відтворити етапи минулого Буковинського краю.

1. 3. Хронологія та періодизація матеріалу

Для історичної реконструкції середньовічного минулого Буковини важливе значення має з'ясування хронології та періодизації старожитностей регіону. Основну роль при цьому відводиться археологічному матеріалу, який дозволяє досить точно встановити час виникнення та періоди розвитку давніх поселень, городищ, решток літописних міст, поховальних пам'яток.

Головним джерелом для встановлення хронології та періодизації археологічних матеріалів із регіону виступають найбільш масові знахідки, які трапляються практично на кожній пам'ятці, а саме керамічні комплекси (фрагменти вінчиків, бочків, донець посудин, рідше їх цілі форми).

Середньовічна кераміка досить непогано вивчена і поділяється дослідниками на ряд хронологічних груп. Для цього використовуються різноманітні методи – від типологічного і стратиграфічного до залучення методів природничих наук.

Визначення етапів еволюційного розвитку глиняного посуду, зіставлення його з іншими речовими знахідками дозволяє розробити

внутрішню хронологію і датувати періоди її розвитку. При цьому важливо визначити використання даних закритих археологічних комплексів, у яких поряд з керамічними виробами виявлені предмети матеріальної культури (знаряддя праці, предмети озброєння та побуту, прикраси тощо), для яких існує чітка періодизація.

Для території Буковини хронологія кераміки розроблена Б.О. Тимощуком, який розподілив її на три хронологічні групи: X – XI ст.; XII – перша половина XIII ст.; друга половина XIII – XIV ст. [649, с. 14-37]. У першій групі кераміки дослідник виділив ранню (X ст.) і пізню (XI ст.) фази та чотири види посудин [649, рис. 4-5, 8].

Другу групу він датував сумарно XII – першою половиною XIII ст. і відзначив, що є комплекси перехідного типу від XI до XII ст. й запропонував їх віднести до першої половини XII ст. Цю ж групу посудин науковець за формою вінець поділив на 4 види [649, рис. 11, 13]. В останній групі кераміки ним було встановлено існування ранньої і пізньої фаз та запропоновано виділити три види посудин, які несуть мікрохронологічне навантаження [649, рис. 18, 19].

Хронологія та періодизація середньовічної кераміки регіону, запропонована Б.О. Тимощуком, у цілому правильно визначає основні етапи еволюції форм гончарного посуду, але носить досить узагальнений характер. Пропонуємо їх уточнити, використавши нумізматичні матеріали.

Монетні знахідки на археологічних пам'ятках дозволяють визначити періодизацію окремих комплексів, уточнюють хронологію останніх у межах однієї культури і завдяки цьому перетворюють їх в еталонні. Речі з цих комплексів, у першу чергу кераміка, отримують досить точні дати і слугують аналогіями для встановлення дат схожих глиняних виробів та окремих посудин із синхронних археологічних пам'яток [517, с. 193-197; 480, с. 146-153].

Особливо важливими є нумізматичні матеріали для визначення хронології середньовічної кераміки. Цьому є декілька причин. По-перше в цей час значно зростають обсяги стандартизованого керамічного виробництва на теренах Східної Європи; по-друге – нумізматичні матеріали середньовічних держав, як Заходу, так і Сходу, вже переважно мають точний рік карбування; по-третє, монети набувають набагато більшого ареалу поширення, ніж у попередню епоху; по-четверте, динаміка розвитку тогочасного суспільства веде до значного зменшення терміну використання монети як платіжного засобу. В зв'язку з цим монети, які потрапили до археологічних комплексів, досить точно визначають час існування і датують їх.

Вітчизняна та зарубіжна історіографія накопичила чималий досвід у справі використання монет як надійного датуючого матеріалу середньовічного посуду. Серед численних праць із даної проблематики варто відзначити роботи Н.Д. Мец. [396, с. 103-115], В.А. Калініна [266, с. 131-135], Г.Ю. Івакіна [253, с. 22-25], В.О. Петрашенко [450, с. 158], Т.С. Равдіної [531, с. 11, 13, 20; 532, с. 7-13, табл. 2-16], Д.Л. Талиса [600, с. 129-130, 139], С.З. Чернова [716, с. 144-146] А.Л. Якобсона [751, с. 7-9, 13, 32], А.Міколайчика [779, с. 5-8], Є.Ногейлової-Пратової [784, с. 40, 108, 209, 260] та інших. Нумізматичне датування кераміки і предметів матеріальної культури знайшло також відображення в ряді узагальнюючих праць з археології України [744, с. 111, 128], Молдови [90, с. 51; 91, с. 32-37], Болгарії [186, с. 416 - 422] та багатьох інших країн.

Проте монетні знахідки не завжди залучаються археологами для датування керамічного матеріалу, що пов'язується з певною складністю в ідентифікації середньовічних монет, сумарним віднесенням виявленого матеріалу до широкого хронологічного діапазону, користуванням традиційними археологічними методами тощо.

На території Буковини в останні десятиліття виявлено чимало монетних знахідок під час розкопок середньовічних археологічних об'єктів. Нумізматичні матеріали відомі тут за знахідками, переважно, в закритих археологічних комплексах. Завдяки цьому вони є досить надійним індикатором для визначення хронології керамічних комплексів, разом із якими були виявлені.

Найбільш ранньою монетою, яка залучається до датування місцевої кераміки, є мідне наслідування альморавидським дінарам Іспанії. Монета відкарбована в Угорщині за правління короля Іштвана (Стефана) IV (1162 - 1163 pp.) [218, с. 120-124]. Грошовий знак був виявлений на Ленковецькому поселенні в господарській ямі, на південь від житла 3, в кв. Ж.5 [357, с. 123; 19, с. 28]. Кераміка, яка була знайдена разом із монетою, представлена гончарними горщиками з характерним різко окресленим вінчиком, косо зрізаним краєм і жолобком-гніздом для накривки. Це так званий “галицький” тип посудин [355, с. 13-14].

Всі посудини виготовлені з добре відмуленого тіста, до якого домішували дрібний просіяний пісок. Особливістю цієї кераміки є витягнуті пропорції горщиків, присутність значної кількості керамічних накривок та мисок. Більшість посудин прикрашена горизонтальними чи хвилястими лініями, які часто вкривають плічки та середню частину посудин. За монетною знахідкою такі посудини слід віднести до другої половини XII ст. (див. додаток А. 1. 3. I).

Наступні монетні знахідки походять із Чорнівського городища. Вони виявлені в руїнах клітей № 1, 8, 13 [469, с.154-159; 477, с. 243-255]. Їх вивчення показало, що дві монети – це так звані скіфатні (тобто вигнуті у вигляді мисочки) “латинські, константинопольські” імітації (1204-1224 pp.). Такі монети карбували уряди Латинської імперії, яка виникла після взяття військами європейських рицарів міста Константинополя в результаті Четвертого хрестового походу. Чотири інші монети виявилися срібними

брактеатами – дві карбовані за угорського короля Белли III (1172-1196), а інші дві, очевидно, грошовими знаками Дітріха VI (1202-1260), який правив графством Клевіш у Німеччині.

Знахідки вказаних монет на Чорнівському городищі значно уточнюють датування його керамічного комплексу, який у цілому відноситься до першої половини XIII ст. Цьому не суперечать інші знахідки (візантійські енкалпіони із чіткими хронологічними прив'язками, давньоруські енкалпіони зі зворотними надписами, візантійська кераміка, прикраси, предмети озброєння тощо). Підтверджує це і невелика товщина культурного шару городища.

Кераміка з Чорнівського городища за своєю фактурою та технологією виготовлення аналогічна гончарним посудинам Ленковецького городища. Вона зроблена з добре відмуленого тіста із незначними домішками піску. Посудини мають переважно червоний та оранжевий кольори. Разом із тим, керамічні вироби з пам'ятки характеризуються й рядом особливостей.

Так, посуду з городища притаманні більш приземкуваті форми. Він прикрашений, у більшості випадків, лінійним, значно рідше – хвилястим орнаментом. Серед керамічних знахідок практично відсутні глиняні накривки, хоча на посудинах є жолобки для їх фіксації. Більшість горщиків із пам'ятки є низькогорлими із сильним профілюванням шийки. В цілому, керамічний комплекс із городища становить наступну фазу в розвитку давньоруського посуду в регіоні (див. додаток А. 1.3. II).

Третій керамічний комплекс, датований нумізматичними об'єктами був виявлений на городищі в с.Зелена Липа. Матеріали з пам'ятки виходять за хронологічні межі даного дослідження, але їх залучення, так само як і кераміки та монети із Василева, необхідне для побудови еволюційної таблиці розвитку середньовічної кераміки регіону.

На городищі в Зеленій Липі, під час розкопок центрального майданчика площадки, в руїнах будівель (житлових та господарських) на кам'яних

фундаментах, разом із предметами матеріальної культури знайдено, 11 монет [480, с. 78-101; 484, с. 100-112]. Це п'ять екземплярів празьких грошів (усі обрізані), наслідування золотоординським монетам – двом срібним дірхемам і двом мідним анепіграфним пулам, угорський срібний денарій та фрагмент аквілейського денарія (?). Виявлені на пам'ятці празькі гроші відкарбовані в роки правління Яна I Люксембурзького (1310-1346 рр.) та Карла I (1346-1378 рр.).

Угорський денарій був випущений за часів Людовіка I (1342-1382 рр.), а аквілейський денарій, очевидно, датується 1340 р.(?). Період випуску наслідуванням золотоординським монетам встановити важче, але за сумою наявних матеріалів їх можна датувати в межах 60 – 70-х років XIV ст.

Знайдені на городищі монети датують весь комплекс археологічних знахідок і, в першу чергу, кераміку. Остання представлена фрагментами досить товстостінних гончарних посудин сірого, темно-сірого чи бурого кольору. В їх тісті помітні домішки крупнозернистого кварцового піску, товченої кераміки, дуже рідко трапляється товчений вапняк.

Переважна більшість уламків гончарних посудин належить опуклобоким горщикам із розширенням у верхній частині. Вінчики горщиків овальні або з косими зрізами із зовнішнього боку, денця практично не мають виступів-підставок. У цілому посуд нагадує форми попередніх періодів, але відрізняється від нього пропорціями, формою вінчика та плічок.

Він виготовлений більш примітивно, очевидно, на ручному гончарному крузі. Майже всі горщики орнаментовані у верхній частині, на плечиках чи зразу на шийці рядами хвилястих ліній (від 1 до 5). Рідше зустрічається орнамент у вигляді прямих паралельних ліній або штапованих квадратів. За нумізматичними, матеріалами кераміка з городища може датуватися в межах 60 – 80-х рр. XIV ст. (див. додаток Б. 1. 3. I)

Четверту групу середньовічної кераміки з регіону репрезентує комплекс із Василева, датований молдавською монетою. Він походить із решток житла

напівземлянкового типу, знайденого в обриві корінного берега Дністра [470, с. 218-219]. У заповненні споруди разом із численними фрагментами глиняних посудин трапився гріш молдавського господаря Петра Мушата (1375-1392 рр.).

В житлі знайдено уламки гончарних посудин, які представлені горщиками темно-сірого кольору, виготовленими з глини, до якої додавали крупнозернистий пісок і товчений вапняк. Ці посудини значно відрізняються від кераміки із Зеленої Липи. Зокрема, вінчики горщиків мають косо зрізаний край, відігнуті назовні, по краю вони часто прикрашені насічками. За своєю формою посудини приземкуваті, банкоподібної форми. Їх бочки орнаментовані різними одинарними, рідше подвійними хвилястими чи горизонтальними лініями, іноді відбиткаими гребінчастого штампу. За знайденою монетою подібна кераміка повинна бути віднесена до кінця XIV – початку XV ст. Вона є наступною фазою у розвитку місцевих керамічних форм (див. додаток Б. 1. 3. II).

Огляд кераміки з регіону, датований нумізматичними матеріалами, дає можливість уточнити та доповнити попередню періодизацію і хронологію гончарного посуду, складену Б.О. Тимощуком. Тому пропонуємо виділити у другій і третій хронологічних групах кераміки додаткові фази.

У другій хронологічній групі (XII – перша половина XIII ст.) час побутування посуду розподілити на наступні фази: – перша половина XII ст.; – друга половина XII ст.; – перша половина XIII ст. Кераміку третьої хронологічної групи варто згрупувати таким чином: – друга половина XIII – перша половина XIV ст.; – середина – 60 – 80 рр. XIV ст.; – кінець XIV ст. – початок XV ст.

Дана періодизація дає змогу більш точно встановити періоди існування ряду археологічних об'єктів, чіткіше визначає хронологію предметів

матеріальної культури та допомагає з'ясувати час виникнення і припинення існування значної кількості середньовічних населених пунктів регіону.

Крім даних нумізматики, для датування знайденого в регіоні археологічного матеріалу давньоруського часу залучалися також традиційні методи, як-от дані стратиграфії, типологічний аналіз і пошук аналогій в добре датованих комплексах із території Давньої Русі, зокрема, Новгород, Бреста і Києва та інших, де зберігаються дерев'яні конструкції, і для яких складені дендрохронологічні шкали для встановлення хронології культурних нашарувань.

РОЗДІЛ 2. Територія межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра в давньоруський час

2.1. Етнічна ситуація та суспільно-політичний розвиток регіону в другій половині V – X ст.

Археологічними дослідженнями на території Буковини встановлено, що починаючи із середини I тис. н.е. тут проживали носії достовірних слов'янських археологічних культур: празько-корчацької (друга половина V – VII ст. н.е.) та Луки-Райковецької (VIII – X ст. н.е.). На землях краю їх поселення, городища та поховальні пам'ятки зафіксовані у понад 200 пунктах [645, с. 47; 649, с.4; 381, с. 6-15; 141, с. 21-22].

Детальний аналіз археологічного матеріалу із розкопаних пам'яток засвідчив, що за цей період, який охоплював близько 600 років у населення регіону відбулися поступальні еволюційні зміни у всіх видах господарської діяльності, суспільно-політичних і культурних відносинах.

Пам'ятки празької культури зафіксовані на Буковині у 50 пунктах (див. додаток А. 2. 1). Вони займають землі в межиріччях Середнього Дністра, Верхнього Пруту та Верхнього Серету. Найбільша їх кількість зосереджена на обох берегах Пруту та його допливів, менше на правому березі Дністра, і лише поодинокі пам'ятки трапляються на берегах Серету [659, с. 6, рис.3].

Основною галуззю виробництва населення краю в VI – VII ст. продовжувало залишатися землеробство, відоме тут ще з доби неоліту. Про рівень його розвитку свідчать знахідки на пам'ятках празької культури (Кодин I, II, Рашків II, III, Коровія, Чагор, Рогізна) залізних мотичок, жорнових каменів та їх уламків, фрагментів серпів, господарські ями і горщиків-зерновиків для зберігання збіжжя, глиняних сковорід для просушування зерна тощо [645, с. 43, 100-101; 659, с. 17, 20; 115, с. 48]. Відсутність залізних частин орних знарядь свідчить про використання

суцільно дерев'яних рал і примітивних борін-сукуваток. Рільництво, очевидно, в той час було підсічно-вогневим і перелоговим. Основними видами рослин, які культивувалися, були пшениця (м'яка, карликова, двозернянка), жито, ячмінь (плівчастий, голозерний), горох, коноплі та льон [115, с. 48]. Важливе місце в господарстві слов'ян належало і скотарству. Вони розводили велику рогату худобу, свиней, кіз, овець, коней, птицю [115, с. 49]. Займалися місцеві мешканці в той період і полюванням та рибальством [659, с. 22; 115, с. 49].

Були у них розвинуті й ремесла. Про це говорять знахідки залізних шлаків, які засвідчують існування металообробки. Аналіз залізних виробів із пам'яток регіону показав, що місцеві металурги й ковалі вміли отримувати сирцеву сталь, знали техніку загартування виробів і наварювання сталевих частин на залізну основу [115, с. 50]. Наявність серед знахідок на поселеннях глиняних льячок, тиглів і предметів, переважно прикрас із міді, бронзи та срібла, доводить наявність місцевої бронзолivarної справи [115, с. 18, 50; 645, с.101-103]. Значна кількість фрагментів глиняного ліпного посуду, виявленого у всіх розкопаних житлах, господарських спорудах і ямах, свідчить про його масове виготовлення мешканцями самих поселень. Такий вид виробництва відносився до домашнього ремесла [645, с. 106]. Посудини виготовлялися шляхом смугового наліпу з глиняного тіста з домішками шамоту, жорстви і піску та обпалювалися у відкритих печах [115, с. 52]. Досить розвинутими видами домашніх промислів у слов'ян регіону були прядіння та ткацтво. Практично в кожному житлі знайдені глиняні пряслиця (біконічні, циліндричні, конусоподібні, пласкі та ін.) від веретен, інколи зустрічаються глиняні грузила від вертикального ткацького вестата, ножиці для стрижки овець тощо. Тканини виготовлялися з овечої шерсті, волокон конопель та льону. Інші види домашнього виробництва представлені обробкою шкір і виготовленням із них одягу, взуття, поясів тощо. Про їх існування свідчать численні знахідки кістяних лоцил, скребел, проколок і

голок [645, с. 105-106; 659, с. 17; 115, с. 52]. Не менш важливе значення в житті населення краю мали торгово-економічні зв'язки з населенням візантійських провінцій. Так, звідти надходили срібні і бронзові прикраси, предмети побуту, монети, гончарний посуд [659, с. 22; 115, с.52; 480, с. 56-58].

Слов'янські поселення другої половини V – VII ст. були неукріпленими, але розміщувалися у природно захищених місцинах, переважно поодаль від корінних берегів великих рік, серед ярів і лісів. Вони мали невеликі розміри 150-200x50 м, рідше 300-500x14-30 м [645, с.49-51, 115, с. 5]. Поселення групувалися у гнізда по декілька селищ, розташованих на невеликій віддалі одне від одного. На кожному такому поселенні одночасно існувало від 3 до 35 жител-напівземлянок та господарських будівель [659, с. 41-42]. Мешканцями таких селищ були представники родового колективу – великої патріархальної сім'ї, яка складалася з трьох і більше поколінь нащадків одного батька і управлялася старійшиною. До неї входили малі сім'ї, які являли собою сімейну общину з своїм двором та житловими і господарськими будівлями. Патріархальна сім'я була згуртованим колективом, мала уявлення про своє походження від спільного предка. У її спільному користуванні була певна ділянка орної землі, яка оброблялася всіма членами колективу, сільськогосподарський реманент, худоба, господарські приміщення. Індивідуальними були лише житла, що належали малим сім'ям, про що свідчать їх невеликі розміри [659, с. 44; 115, с. 53-55; 654, с. 21-24]. Кожне житло являло собою напівземлянку прямокутної форми, стовпової або зрубної конструкції, розмірами 2-3,5x2-3,8 м, опущену в материк на глибину 0,8-1,8 м від сучасної поверхні. В одному з кутів таких жител знаходилася піч-кам'янка [645, с. 51-54; 115, с. 35-38].

В цей період розпочинається процес виділення малих сімей у самостійні господарські одиниці, що вело до перетворення в подальшому родової общини у сусідську. Майно всіх членів патріархальної сім'ї у V – VII ст. було

приблизно однаковим. Так, усі житла були близькі за розмірами і конструктивними особливостями, в них виявлено типові набори кераміки та речей. Жодне з них не можна визнати багатшим за інше [115, с. 54]. Проте знахідки скарбу дорогоцінного візантійського посуду у Великому Кучурові та монетної тезаврації з Хотина [480, с. 194] свідчать про початок майнової диференціації, очевидно, в середовищі родової верхівки.

Релігійні уявлення носіїв празько-корчацької культури у регіоні були тісно пов'язані з родовим ладом. Вони характеризуються як первісні політеїстичні вірування (язичництво). Вивчення накопиченого археологічного матеріалу показало, що система язичницького світогляду охоплювала всі сторони матеріальної та духовної культури слов'янського населення і знайшла відображення у певних артефактах. Зокрема, встановлено, що особливу культову роль відігравали житла-напівземлянки з печами-кам'янками, які були пов'язані з культом родинних духів. Важливу роль у житті місцевої людності мали предмети з орнаментально-знаковими та символічними зображеннями, як-то посуд, пряслиця, фібули, лунниці, круглі підвіски тощо. Із культом предків пов'язуються поховальні обряди та курганні і безкурганні могильники [377, с. 115-117].

На думку дослідників р. Дністер в цей час розділяла слов'янський світ на два угруповання: східних і західних слов'ян. Отже, слов'янське населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра, очевидно, пов'язувалося із західними слов'янами.

Аналіз археологічного матеріалу з пам'яток празько-корчацької культури в регіоні дозволив виділити їх прикарпатський (верхньодністровський) варіант [656, с. 170]. Останній послуговував основою для складання східнослов'янського Хорватського „племінного” князівства.

На рубежі VII – VIII ст. празько-корчацька культура еволюційно переростає у культуру Лука-Райковецька (райковецьку), яка стала новим етапом в історичному розвитку населення регіону. Період існування

культури характеризувався прогресивними зрушеннями в усіх галузях життєдіяльності, суспільних відносин та світосприйнятті місцевих мешканців.

Картографування пам'яток культури показало, що на території краю вони виявлені у 160 пунктах [659, с. 6, рис.2; 381, с. 8, рис.2] (див. додаток Б. 2. 1). Разом із збільшенням втричі кількості пам'яток, у порівнянні з попереднім періодом, значно розширюється ареал їх розповсюдження та інтенсивно заселяється межиріччя Дністра, Пруту і Серету. В цей час освоюються як береги великих рік, так і заліснені території.

Масштабні дослідження, проведені на пам'ятках культури у Ревному, Добринівцях, Горішніх Шерівцях, Грозинцях, Кодині, Рашкові, Ломачинцях, Чорнівці, Коростуватій, Широкій Полянці, Червоній Діброві та інших населених пунктах показали, що матеріальна і духовна культура населення регіону зазнала суттєвих змін (див. додаток В. 2. 1).

Перш за все помітні зміни сталися у рільництві, де почала використовуватися парова система землеробства. Цьому сприяв ряд чинників, а саме поява багатьох нововведень. Серед них необхідно відзначити нові типи сільськогосподарських знарядь обробітку ґрунту, вирощування незнаних раніше видів зернових культур, інтенсифікація у розвитку тваринництва, прискорення розвитку ремесел і ріст щільності населення та складання нових соціально-економічних структур, що привело до обробітку одних і тих же орних земель [651, с. 140]. Так, для більш ефективного обробітку землі носії культури починають використовувати рала з полозом, які мали широколопатеві наральники. Три екземпляри таких наральників виявлені у Ревному та Рашкові [381, с. 99; 117, с. 55-56]. Ці знаряддя могли не тільки зсувати ґрунт у бік борозни, але й перевертати його. В цей час збір урожаю зернових уже здійснювали залізними серпами більш досконалої

форми, вигин леза яких наближався до сучасних, що поліпшувало процес жнив. Разом із тим, зросла їх кількість на пам'ятках [645, с. 43; 381, с. 99-100; 117, с. 56-57]. Зміни торкнулися і жорнового поставу. Останній уже мав випуклий верхній жорновий камінь і вигнутий нижній, що сприяло більш якісному помелу зернових [382, с. 56-57]. Свідченнями змін у рільництві є й розширення асортименту рослин, які культивувалися. Зокрема, на городищі Ревне-ІБ знайдені обвуглені зернівки жита (найбільше), проса, пшениці (двозернянка і спельта), ячменю плівчастого, вівса посівного, гороху, сочевиці, льону та конопель. Аналіз складу бур'янів (стоколосу житнього, стоколосу польового, куколю звичайного), які трапилися разом із злаками, показав, що вони є засмічувачами, головним чином, озимого жита. Факт вирощування озимого жита переконливо говорить про складання нової системи землеробства, а саме парової [382, с.58-59].

Новий етап простежується і в розвитку скотарства. Значно зростає його питома вага у господарстві, а кількість домашніх тварин у порівнянні з попереднім періодом збільшується майже втричі [117, с. 58-59]. Склад стада залишався таким же, проте в ньому на одних поселеннях переважала велика рогата худоба, а на інших – свині [383, с. 137]. М'ясо тварин усе більше починає використовуватися в харчуванні, при цьому зростає кількість молодих і напівдорослих особин, які вживалися в їжу. Разом із тим скотарство стає більш продуктивним. У цей період закладаються основи молочного господарства, про що говорять знахідки мисок-цідил, які слугували для виготовлення сиру [651, с. 143; 383, с. 137]. Підвищення продуктивності скотарства у значній мірі було пов'язано з його переходом до стійлового утримання худоби і забезпечення її фуражем на зимовий період [383, с. 137-138].

Певну роль у господарській діяльності слов'янського населення продовжували відігравати полювання та рибальство, але їх обсяги значно зменшуються. Про їх наявність свідчать знахідки залізних наконечників стріл, гарпунів, кам'яних і глиняних грузил від рибалських сіток, кісток і рогів диких тварин, хребці риб тощо [645, с. 105-106; 381, с. 135; 385, с. 32-34; 117, с. 58].

Позитивні зміни у розвитку землеробства і скотарства торкнулися й інших галузей господарської діяльності місцевого населення, перш за все ремесла. Окремі галузі останнього не тільки значно розширюються і спеціалізуються, а й опановують нові види технологій та прийомів обробітку сировини.

Якісні зміни в даний час простежуються у розвитку слов'янської металургії та металообробітку. Сліди залізобного виробництва виявлені на поселеннях у Рашкові I, Ревному, Ломачинцях, Добринівцях, Онуті та інших пунктах [654, с. 109-113; 386, с. 66-67; 117, с. 52-53]. Особливий інтерес представляють рештки сиродутних залізоплавильних горнів, знайдених у Рашкові та Онуті. Вони відносяться до типу ямних горнів із шлаковипуском, передгорновою ямою та невисокою наземною шахтою-колошником [117, с. 52-53; 367, с. 17-18; 368, с.4]. З видобуванням металу також пов'язуються споруди для збагачення болотної руди (агломераційні печі) із поселення Чорнівка II [654, с. 95-96]. Про добування заліза на інших пам'ятках засвідчують часті знахідки залізних шлаків, які трапляються на багатьох поселеннях. Вважається, що у носіїв культури відбулося відокремлення металодобувного виробництва від металообробного [381, с. 71]. Свідченням цьому є поява спеціалізованих ремісничих поселень, продукція яких йшла на задоволення потреб досить широкої округи. Прикладом такого поселення в регіоні слід вважати

Добринівське городище, де виявлено 15 ремісничих майстерень, 7 з яких були пов'язані з обробітком заліза [654, с. 92].

Зростання обсягів виробництва заліза привело до збільшення кількості та асортименту залізних виробів, особливо знарядь праці та інструментів. Наприклад, на поселенні в Рашкові I знайдено понад 30 найменувань різних залізних виробів [117, с. 124-129, рис.36-41]. Металографічний аналіз залізних виробів показав, що слов'янські ковалі виготовляли свою продукцію як із суцільного заліза, так і з сталі. Вони також продукували вироби з пакетного металу, широко використовували цементацію та наварювання сталевих лез на залізну основу [384, с. 71].

Певний прогрес простежується і у виготовленні виробів із кольорових металів. У цей період з'являються нові типи прикрас (скроневі кільця, лунниці, персні, підвіски, поясні накладки, пряжки, гривни тощо), ускладнюється технологія їх виробництва. Як і вироби з чорного металу, предмети з міді, бронзи та срібла робилися фахівцями-ремісниками, позаяк їх виготовлення вимагало застосування складних технологічних схем, значного обсягу знань і досвіду, володіння певною кількістю прийомів та навичок. Це було під силу професійним ремісникам, для яких робота з металом було основним заняттям [384, с.71]. На території краю сліди бронзолivarного виробництва зафіксовані на городищі в Добринівцях і Рашківському поселенні. На першій пам'ятці знайдено фрагмент кам'яної форми для відливання трирогих лунниць [649, с. 22, рис.7], а на другій – уламок форми для відливання підвісок (?) [117, с. 57, 127, рис.39].

Нові тенденції простежуються і у місцевому керамічному виробництві. На рубіж VIII – IX ст., або початок IX ст. припадає освоєння слов'янами технології виготовлення глиняного посуду на гончарному крузі. Спочатку використовувався ручний круг, так званий поворотний столик, на якому формувався і орнаментувався

кружальний посуд. Пізніше з'явився швидкообертний ніжний гончарний круг, з допомогою якого вироблявся високоякісний гончарний посуд. Поява гончарного круга такого типу у регіоні припадає на X ст. Посуд, виготовлений на ньому, вирізнявся симетричністю форм, дбало виконаним орнаментом та складним „манжетоподібним” вінчиком. Гончарний посуд, представлений переважно горщиками, орнаментувався комбінаціями прямих і хвилястих ліній, які часто вкривали майже всю їх площу [386, с. 175-177]. Виготовлення гончарного посуду було під силу лише ремісникам-професіоналам, які мали необхідні знання та досвід. Як і представники інших ремісничих професій, гончарі зосереджувалися на території спеціалізованих центрів. У регіоні сліди гончарного виробництва зафіксовані на Ревнянському поселенні (ур. Микулінка). Там було знайдено майстерню з одноярусним горном для виготовлення і обпалу керамічного посуду. На цій же пам'ятці в ур. Царина досліджено виробничий комплекс гончаря, який складався із заглибленого приміщення та розташованого поблизу двоярусного гончарного горну [386, с. 177-179].

Про розвиток інших видів ремесел отримано значно менше археологічних даних. Не викликає сумнівів розвиток будівельного ремесла і обробки деревини. Спорудження житлових і господарських будівель, оборонних споруд, виготовлення меблів, знарядь праці вимагало використання великої кількості дерева, проте знаряддя праці, пов'язані з цим видом діяльності, майже відсутні. Так, на слов'янських пам'ятках краю не знайдені залізні сокири, хоча їх використання засвідчено на інших слов'янських територіях [103, с. 184]. Можливо, це пов'язано з їх відносно великою вартістю в той час і прагненням зберегти за будь-яких обставин цей універсальний інструмент. Із знарядь праці з обробки деревини виявлено тільки

залізний дворучний струг у Рашкові I, який є спеціалізованим деревообробним інструментом. Можливо, з цим же ремеслом слід пов'язати знайдені там же великий залізний ніж і стержень [117, с. 57] та долото з Ревнянського городища [381, с. 100-101, рис.47].

Продовжували розвиватися у місцевих слов'ян і різноманітні домашні промисли, такі як прядіння й ткацтво, що підтверджують знахідки пряслиць від веретен практично у кожному слов'янському житлі. В цей період поряд із глиняними набувають поширення кам'яні пряслиця, виготовлені з мергелястої крейди. Поклади останньої зосереджуються переважно на Волині. Виготовлялися такі кам'яні пряслиця на токарному верстаті і шляхом обміну поширювалися серед слов'янського населення. Подібні пряслиця на Буковині знайдені на Добринівському городищі Чорнівському і Рашківському поселеннях, а на території с.Динівці трапився навіть їх скарб [645, с. 105; 117, с. 57]. Кам'яні і глиняні пряслиця мають різну форму (біконічні, овальні, пласкі, циліндричні і тощо) та вагу, що свідчить про їх використання для виготовлення ниток різної товщини. Відсутність на пам'ятках культури глиняних грузил від вертикального ткацького верстата, відомих у попередній час, очевидно, свідчить про початок використання мешканцями регіону ткацьких пристроїв іншого типу. Ними могли бути вертикальні верстати із двома навоями, а можливо, й горизонтальні ткацькі верстати [645, с.106].

Схожа картина спостерігається й у розвитку шкіряного виробництва, яке також носило домашній характер. Його існування засвідчують часті знахідки на пам'ятках регіону залізних ножиць і шил, кістяних скребел, лоцил, трапецієподібних лопаточок, „тупіків”, „утюжків”, „коньків”, кістяних проколок, голок, які традиційно пов'язують із вичинкою, розкромом і зшиванням шкіряних виробів. [645, с. 106; 381, с.103; 117, с. 129-132]. В окремих житлах цього

періоду на Буковині відзначена значна концентрація таких знарядь. Так, на поселенні в Рашкові, в одному із жител, трапилося 13 кістяних проколок, а в іншому – 11 [117, с. 57]. Очевидно, це вказує на початки спеціалізації в шкіряному виробництві, орієнтованому на виготовлення певних видів продукції.

Прискорення розвитку землеробства і ремесел у населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра сприяли розширенню торгово-економічних зв'язків. Їх показником є знахідки привізних предметів, які виявлені на багатьох пам'ятках культури Лука-Райковецька. Імпортні товари в регіоні представлені продуктами, які привозилися в амфорній тарі з придунайських візантійських провінцій і поселень Північного Причорномор'я. Уламки від таких амфор знайдені на поселеннях у Ревному, а в Садгорі і Коровії виявлені пряслиця, зроблені зі стінок цих амфор. Привозився до місцевих жителів і високоякісний сіроглиняний лощений вузькогорлий гончарний посуд так званого салтівського типу і пляшкоподібні горщики західнослов'янського походження. Їх фрагменти знайдені на поселеннях у Грозинцях, Добринівцях II, Стрілецькому Куті, Клокучці, Ревному [645, с.118; 381, с. 96]. До слов'янських мешканців доставлялися й інші імпортовані предмети, серед них слід назвати скляні намистини і скроневе кільце із Ревного, Добринівців і Рашкова, срібні скроневі кільця з Ревного та Миткова, свинцевий гудзик від хутряного одягу із святилища в Ревному [649, с. 22; 381, с. 82, 96; 117, с. 57]. Привізний характер мали і пряслиця з мергелястої крейди, родовища якої знаходяться на Волині.

Аналіз розвитку сільського господарства, ремесел і торгово-економічних зв'язків слов'янського населення Буковини у VIII – X ст. показує, що тут сталися суттєві зрушення у головних галузях виробництва. В цей період відбувся перехід до парової системи

землеробства, зріс потенціал скотарства, розпочалася спеціалізація ремесла, з'явилися ремісничі поселення і розширився торговий обмін. Усе це свідчить про вдосконалення економіки місцевого суспільства, складання нового типу господарства, в якому всі компоненти перебували у тісному взаємозв'язку один з одним. Успіхи в розвитку економіки сприяли демографічним зрушенням і поступальним переминам у соціально-політичній організації місцевого населення.

У VIII – X ст. змінюється чисельність і структура слов'янських гнізд-поселень. У центрі кожного з них споруджувалося городище, яке укріплювалося земляними валами і ровами та дерев'яними захисними спорудами різної конструкції. Городища влаштовувалися з урахуванням захисних властивостей рельєфу і розміщувалися, головним чином, на високих мисах. Вони були надійними схованками на випадок зовнішньої загрози, разом із тим, вони відігравали функцію общинних центрів, де здійснювалися основні громадські заходи й культові церемонії та обряди. Слов'янські городища в регіоні зафіксовані в 31 пункті [654, с. 144-182].

Гнізда поселень VIII – X ст. мали набагато складнішу структуру, ніж їх попередники. До них входили городища, поселення, могильники, святилища тощо. Показовим у цьому плані є Чорнівське гніздо поселень, яке мало природні кордони і складалося з поселення общинного центру, городища святилища, курганного могильника і десяти поселень [656, с. 130-131] (див. додаток Д. 2. 1).

За класифікацією розробленою Б.О. Тимощуком, городища VIII – X ст. поділяються на городища-общинні центри (сховища, адміністративно-господарські центри і святилища) та городища-феодальні центри (князівські (державні) фортеці, феодальні замки) [654, с. 31].

Городища-сховища зафіксовані на Буковині у 14 пунктах [654, с. 32]. Вони використовувалися населенням гнізда поселень на випадок зовнішньої небезпеки. Такі городища мали широкі в'їзди, які дозволяли швидко зосередити за межами оборонних стін усіх місцевих мешканців разом із майном та худобою. По їх периметру розташовувалися довгі будинки (контини). В них зберігалися общинні запаси і цінності, тут відбувалися народні збори, банкети-братчини і релігійно-обрядові церемонії. Більша частина сховищ була незабудована, жодних стаціонарних жител на них не зафіксовано. Городища-сховища також інколи використовувалися, як місця поховання померлих членів общини. Таким чином, вони були постійними центрами суспільного життя громади, використовувалися в її інтересах і були символом їх згуртованості [654, с. 32-39].

Значно складніші функції виконували городища-адміністративно-господарські центри. Їх рештки виявлені в регіоні у 6 пунктах: Баламутівка, Добринівці, Горішні Ширівці, Грозинці, Карапчів, Ревне II [654, с. 40]. Вони були краще укріплені і їх внутрішній простір був досить щільно забудований стаціонарними житлами-напівземлянками, майстернями, наземними і заглибленими господарськими будівлями тощо. Поблизу оборонних стін у них також розташовувалися довгі будинки громадського призначення. Біля городищ такого типу знаходилися великі синхронні поселення [654, с. 41-44].

Одночасно з укріпленими поселеннями перших двох типів існували і городища-святилища, які були земляними спорудами релігійно-культового призначення. Пам'ятки такого типу виявлені в регіоні в Ржавинцях, Кулішівці та Горбовому. Головною складовою частиною таких городищ були майданчики для ідолів круглої чи овальної форми – капища. На їх валах не було дерев'яних укріплень, а розміщували майданчики-вівтарі для ритуальних вогнищ і та інших

культових дійств. З цією ж метою могли використовуватися й рови городищ. На території святилищ відсутня житлова і господарська забудова, але іноді трапляються довгі будинки. Поряд з городищами-святилищами розміщувалися синхронні поселення [654, с. 45-55].

Спорудження слов'янським населенням межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра городищ різних типів говорить про ускладнення структури місцевих общин і виділення спеціальних центрів, які відігравали важливу роль у житті громади конкретного гнізда поселень. Картографування гнізд-поселень показує, що їх у регіоні було 26 [654, с. 74]. До кожного з них, крім городищ, входила різна кількість поселень (великих, середніх і мініатюрних).

В той же час простежуються еволюційні зміни в самій слов'янській общині, яка продовжувала залишатися патріархальною. Збільшення кількості поселень гнізда і їх розосередження на значних відстанях від городищ свідчить про більшу економічну самостійність патріархальних сімей. Простежується також виділення із общин малих сімей, які вели самостійне господарство. Археологічним показником цього процесу є наявність мініатюрних селищ, які розміщувалися на території гнізда [654, с. 95-102].

В цілому, гніздо поселень у цей період можливо ототожнювати із „вервью” „Рускої Правди”. Цим терміном позначалася територія общини, а терміном „мир”, очевидно, її населення [654, с. 106].

Аналіз даних про кількість жител на поселеннях і кількість останніх у гніздах дозволили приблизно підрахувати чисельність населення одного гнізда. На думку Б.О. Тимощука, в одному гнізді поселень у VIII – IX ст. проживало близько 350-400 чоловік [654, с. 104]. Отже, загальна чисельність населення регіону краю становити в цей період близько 9 – 10 тисяч чоловік.

Детальне вивчення матеріальної культури місцевого населення дало змогу виділити локальні особливості серед пам'яток Буковини. Так, простежуються відмінності (мікрорегіональний рівень) по багатьох параметрах культури між старожитностями Середнього Подністров'я та Верхнього Попруття і Буковинського Прикарпаття. Разом із тим ці відмінності є і між названими мікрорегіонами та ареалом культури в цілому (регіональний рівень). Подібні локальні особливості пов'язуються з „племінними” княжіннями: полян, древлян, дреговичів, словен, сіверян, хорватів, тиверців та інших, які згадуються на сторінках „Повісті времінних літ”.

Так, для мікрорегіону Верхнього Попруття і Буковинського Прикарпаття властиві локальні особливості у кераміці та формах і конструкції оборонних споруд городищ. Зокрема, для кераміки характерні домішки крупнозернистого піску до складу тіста, з якого виготовляли гончарний посуд. Відмінності помітні в орнаментації горщиків, де зустрічаються не тільки комбінації з горизонтальних і хвилястих смуг, а й прикрашення посуду вертикальними і скісними лініями. Тут переважають городища, система оборони яких складалася з декількох рядів ровів і валів. При спорудженні останніх застосовувалися крєпиди (спеціальні конструкції з дерева, каміння і глини, якими підсилювалася зовнішній бік валу [656, с. 171-173]. Слов'янські старожитності цього мікрорегіону пов'язуються дослідниками зі східними хорватами [654, с. 137-138; 656, с. 170-173; 381, с. 105-116].

Особливостями слов'янських пам'яток Середнього Подністров'я є домішки до глиняного тіста кераміки піску й слюди. Відмінна в мікрорегіоні й форма укріплених поселень, яка представлена переважно невеликими круглими чи овальними в плані городищами, укріпленими земляними валами й ровами. Археологічні пам'ятки з

такими ознаками відносяться до старожитностей тиверців [654, с. 139-140].

2.2. Вхідження регіону до складу Київської держави

На рубежі IX – X ст. у середовищі слов'янського населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра та на інших давньоукраїнських землях відбувалися складні суспільно-політичні процеси, які привели до кардинальних змін у розвитку місцевих общин. У першу чергу це стосується еволюції суспільного ладу, розкладу первіснообщинних відносин, зародження класів і утворення державності.

У цей період значно зростає влада общинної знаті, яка споруджує окремі укріплені поселення, що згодом перетворюються в осередки князівської влади. Їх влада починає поширюватися й на інші, раніше незалежні общини, і на їх основі виникають територіально-політичні утворення типу „племінних” княжінь [656, с.180]. У таких центрах навколо „племінного” князя формувалися загони професійних воїнів-дружинників, які брали участь у військових походах, займалися міжнародною торгівлею, збирали данину з підвладних общин. Поблизу таких укріплень виникали поселення залежного населення, яке обслуговувало військово-служилу знать [656, с. 180-181].

Процеси феодалізації слов'янського суспільства були складними і тривалими у часі, вони супроводжувалися перебудовою всього комплексу взаємовідносин у місцевих общинах. До того ж вони носили здебільшого насильницький характер по відношенню до родової знаті і простих общинників. Археологічні матеріали краю показують, що більшість общинних центрів VIII – IX ст. (городищ-сховищ, городищ-адміністративно-господарських центрів) на рубежі IX – X ст. були спалені, проте селища

землеробського населення, які розташовувалися в гніздах, продовжували своє існування [656, с. 181-182, 194].

Замість знищених укріплень общинних центрів будуються городища-князівські фортеці. Їхня кількість була значно меншою, ніж попередніх, але вони мали більші розміри, споруджувалися за єдиним планом, у них була набагато краща система оборони (головна і додаткові оборонні лінії з потужних валів-платформ із оборонними зрубамі), яка відповідала вимогам надійного захисту князівського військово-адміністративного апарату. На території регіону такі городища-князівські фортеці виявлені в Ломачинцях, Ревному, Горішніх Шерівцях, Коростуватій [654, с. 55-62].

Особливістю цих городищ була наявність на їх внутрішній території житлово-господарських споруд уздовж валу, де мешкали дружинники із сім'ями та житлових будівель (житла з підвалами) на центральному майданчику. В останніх проживали найбільш знатні представники ранньофеодального осередку, зокрема князівська адміністрація. Там же зберігалися продукти, які надходили у вигляді данини від залежного населення.

До характерних особливостей городищ-князівських фортець належить наявність неукріплених поселень, розташованих поруч, іноді на малопридатних для спорудження житла місцях (далеко від води, на стрімких схилах, високих мисах). Такі поселення отримали назву „селища-супутники городищ”. Жителі таких селищ обслуговували різноманітні потреби гарнізону князівських фортець. Тут крім жител-напівземлянок, де проживали залежні від князівського осередку общинники-землероби, знаходилися ремісничі майстерні й виробничі приміщення [654, с. 61-62; 381, с. 64-69].

Князівські фортеці стали осередками не тільки суспільно-політичного, а й економічного життя на землях краю. Функціонування найбільших із них як військово-адміністративних центрів, зосередження на їх території ремісничих майстерень і торговельної діяльності сприяли утвердженню

ранньофеодальних міст. Прикладом одного із них є археологічний комплекс Ревнянського городища X ст. [654, с. 136-138; 656, с. 192-197; 381, с. 22-27].

Наявні археологічні матеріали показують, що з ліквідацією обцинних центрів і будівництвом князівських фортець у середовищі місцевого населення відбувся соціальний переворот, який супроводжувався ломкою старих обцинних відносин, впровадженням нових державних взаємостосунків, введенням єдиного адміністративного і правового режиму. Процес феодалізації „окняжіння” місцевої людності проходив, очевидно, без серйозних військових зіткнень між князівською дружиною і громадами на чолі з родовою верхівкою. Про це може свідчити факт відсутності в знищених обцинних центрах матеріальних цінностей, кістяків загиблих і предметів озброєння, які могли б говорити про штурм укріплень. Городища-обцинні центри були спалені, а все цінне з них винесене.

У X ст. на землях Українського Прикарпаття склалося ранньодержавне об'єднання – хорватське князівство, яке виникло в результаті сприятливих міжнародних процесів у Центральній Європі, зокрема послаблення Київської Русі і Болгарського царства та падіння Великоморавської держави [680, с. 238].

Військові загони місцевих племен східних хорватів і тиверців взяли активну участь у тогочасних міжнародних військово-політичних подіях. Вони разом з іншими східнослов'янськими племенами долучилися до походів київських князів на Візантію. Так, під 907 р. ці племена згадуються серед війська князя Олега під час походу до Константинополя: „Де Олег на Греки. Игоря оставивъ Киев. Поя же множество Варягъ. И Словенъ и Чюди и Кривичи и Мерю и Поляны и Северъ и Древяне и Радимичи и Хорваты и Дулебы и Тиверци” [59, стб. 21]. Пізніше, в 944 (6452) р., у військових загонах князя Ігоря фігурують тільки тиверці під час чергового походу до берегів Дунаю: „Игорь совокупи вои многы. Варяги и Русь и Поляне и Словены и Кривичи и Тиверцы и Печенеги ная и тали в них поемь поиде на

Греки в лодыяхъ и на конехъ...” [59, стб. 34]. Очевидно, населення регіону брало участь і в інших акціях великих київських князів. У будь-якому разі на кінець X ст. землі Українського Прикарпаття і Подністров’я, в тому числі й межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра, опинилися в сфері інтересів об’єднавчої політики київських князів.

У роки правління великого київського князя Володимира землі, заселені хорватами і тиверцями, були включені до складу Київської держави. Як це відбулося, літопис детально не відзначає. На сторінках “Повісті временних літ” (Лаврентіївський літопис) лише згадується, що 992 р. „Иде [Володимиръ] на Хорваты пришедшу бо ему с воины Хорватскыя” [60, стб. 122], те ж саме говорить і в іншому списку (Іпатіївський літопис), але під 6501 (993) р.: ”Иде Володимиръ на ховраты. Прешедшу же ему с воины Хорватской” [59, стб. 106]. Таким чином, у літописі відзначається тільки факт воєнних дій війська київського князя проти племені хорватів.

Дещо по-іншому змальовує ці події відомий російський історик В.М.Татищев, який користувався нині втраченими писемними джерелами. У своїй роботі “Історія Російська з найдавніших часів” він під 6500 (992) р. вміщує таке повідомлення: “Владимир ходил по Днестру со двумя епископы, многи людей научая, крести, и построил в земле Червенской град во свое имя Владимиръ и церковь пресвятыя Богородицы созда, оставя ту епископа Степана и возвратися с радостью” [605, с. 64]. Під наступним 6501 (993) р. у нього є нова згадка про похід київського князя: “Владимир ходил в Семиградскую и Хорватскую землю и, многи победы одержав и покорив, возвратился со множеством плена и богатства, и прешел в Киев со славою великою” [605, с. 65].

Детальний аналіз цих повідомлень сучасними дослідниками із використанням археологічного матеріалу та нових писемних джерел, зокрема “Записки грецького топарха”, дозволили в цілому підтвердити версію В.М.Татищева про приєднання хорватських племен і їх хрещення

великокнязівською владою і внести певні корективи в хронологію подій [534, с. 349-366].

На даному етапі досліджень включення хорватських, а очевидно, і тиверських племен, виглядає наступним чином. 992 (991) р. князь Володимир здійснив мирний похід до Подністров'я і Прикарпаття, приєднав населення цих земель до Київської держави та християнізував його. Наслідком цих подій стало заснування м.Володимира-Волинського як центру західноруської єпископії. Наступного року на території хорватів розпочалося повстання проти великокнязівської влади та нової релігії, можливо, під гаслом повернення до язичницьких богів. Ці події призвели до другого походу Володимира пізньої осені 993 (992) р., який носив каральний характер і мав на меті приборкання сепаратизму місцевих князів та знаті й відновлення позицій християнської церкви в Прикарпатті та Подністров'ї. Якщо вірити повідомленням візантійського топарха, то дружинники Володимира “зробили безлюдними більше десяти міст, сіл же було повністю зруйновано не менше п'ятсот, і взагалі, все сусіднє і близьке до них було охоплено ніби бурею, ні в чому не винні опинилися у владі рук і мечів” [338, с. 129]. Приборкавши повстання в Хорватії, Володимир зміцнив позиції своєї влади в цьому регіоні.

Наявний у нашому розпорядженні археологічний матеріал не заперечує наведених фактів, які дозволяють встановити причинно-наслідковий зв'язок у багатьох явищах суспільно-політичного та культурного життя слов'янського населення краю. Зрозумілим також стає і знаходить пояснення факт раптовості загибелі в кінці X ст. та занепаду на території Буковини більшості слов'янських поселень і, в першу чергу, городищ-князівських фортець. На всіх них простежуються сліди пожеж і фіксується знищення жител, укріплень городищ, як, наприклад, у Ревному [649, с. 67-68, 201; 381, с. 10, 96]. Показово, що в спалених господарських будівлях „підвалах”, які розташовувалися під оборонними валами центральної частини Ревнянського городища, виявлено значну кількість перегорілого зерна. Його присутність у

сховищах може вказувати на час знищення укріплень, а саме на кінець літа чи осінь. Саме про цей період року і йде мова в розповіді грецького топарха.

Похід київського князя Володимира на хорватські землі мав негативні наслідки для місцевої людності. Він привів до часткового запустіння межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра, значного зменшення кількості городищ і поселень і, очевидно, відтоку (мирного або насильницького) населення із цих земель.

2.3. Давньоруські старожитності на землях межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра

В XI ст. на території регіону розпочинається новий історичний період, пов'язаний із його включенням до складу Київської держави. В цей час відбуваються певні зміни в матеріальній і духовній культурі місцевого населення, перебудовується система взаємовідносин між феодалною верхівкою суспільства, великокнязівською владою та сільськими громадами.

Археологічні пам'ятки цього часу вивчені на сьогодні ще в не повному обсязі. Тривалий час матеріали XI ст. важко було виділити серед керамічних комплексів IX – XI ст., представлених кружальною (ранньогончарною) керамікою. Лише після розкопок Б.О. Тимощуком городища в Горішніх Шерівцях і поселення в Цецинському лісі (ур. Графська Поляна) були надійно визначені, на основі аналізу стратиграфії розкопаних об'єктів, археологічні матеріали XI ст. [649, с. 22-23]. З'ясувалося, що гончарна кераміка в цей період виготовлялася з глини із значними домішками піску. Її особливістю були відносно широкі манжетоподібні вінця, орнамент із хвилястих та горизонтальних ліній, який прикрашав переважно верхню частину посудин, і наявність на деяких горщиках внутрішнього жолобка [649, с. 23, рис. 8; 381, с.96-97].

Картографування пам'яток із матеріалами XI ст. дозволило встановити, що кількість поселень і городищ стала значно меншою, у порівнянні з попереднім часом. До цього періоду можуть бути віднесені лише 6 городищ, 2 могильники (курганний та безкурганний із ямними і підплитовими християнськими похованнями) та близько 20 поселень (див. додаток А. 2. 3). Отже, як відомо, після “воины Хорватской” територія регіону прийшла в запустіння, оскільки кількість пам'яток зменшилася практично в чотири рази. Спостерігаються також зміни в розташуванні пам'яток, зокрема вони концентруються головним чином на берегах рік Дністер та Прут і суттєво зменшується їх кількість у межиріччях, особливо в Пруто-Серетському.

Більшість городищ і поселень попереднього часу були покинуті населенням. Припинило існування й Ревнянське городище, хоча життя на території торгово-ремісничого посаду (ур. Царина) тривало. Разом із тим, на лівому березі Пруту, на віддалі 16 км від Ревнянського городища, на місці князівської фортеці X ст. поблизу с. Горішні Шерівці, в XI ст. продовжувала існувати укріплена цитадель, але вже підвладна великокнязівській військовій адміністрації.

Фортесні укріплення знаходилися на високому пагорбі (висотою 452 м), одному з найвищих на Хотинській височині. Оборонні зруби були споруджені на валу-платформі. До них примикали житлово-господарські приміщення, в яких проживали захисники городища.

Центральний майданчик фортеці займав площу 180x170 м. З трьох боків городище було захищене стрімкими природними схилами, а з напільного боку додатковими трьома валами із ровами. На центральному подвір'ї розташовувалися зрубні будинки з підвалами. Значна частина фортесної території була вільна від забудови [649, с. 57-60].

За межами фортеці, на горизонтальних площадках, які розташовувалися на 15-25 м нижче центрального подвір'я, знаходилося селище-супутник, забудоване житлами-напівземлянками із печами

кам'янками. Селище розташоване в незручному для проживання місці, далеко від джерел води, його функціонування було пов'язане з необхідністю обслуговувати гарнізон фортеці [649, с. 62-63].

На віддалі 150 м на північ від городища знаходився курганний могильник. Аналіз матеріалів курганів дозволив встановити, що тут були поховані представники військової київської, а пізніше киево-волинської дружини і члени їх сімей [649, с. 63-65; 680, с. 238].

Горішньошеровецька фортеця, очевидно, була основним військово-адміністративним центром у регіоні впродовж XI – першої половини XII ст. Тут знаходився пункт збору і зберігання данини та перебувала князівська дружина.

В XI ст. продовжували функціонувати городища князівські фортеці (Коростувата, Ленківці, Ломачинці) і поселення (Хотин, Пригородок, Цецино, Костинці, Зелена Липа) [646, с. 36-37; 654, с. 159-162; 649, с.68, 182]. Для багатьох із тогочасних селищ є характерним розміщення на високих, інколи досить похилих площадках високих корінних берегів, далеко від джерел води. Вивчення поселень показало, що основним типом жител на них продовжували залишатися напівземлянки з печами-кам'янками в одному з кутів. Досить мало, в порівнянні з попереднім століттям, змінилася матеріальна культура. Крім нових типів оформлення вінчиків та орнаментативної посуду, з'явилися нові види жіночих прикрас – скроневих кілець. Так, на могильниках Горішніх Шерівцях і Борівцях знайдені срібні S-подібні та перстеноподібні скроневі кільця [649, с. 64; 183, с.34-35], які на землях України найбільше трапляються в старожитностях древлян, волинян, полян і дреговичів [579, с. 92-93]. Вони свідчать про етнічну належність гарнізону фортеці у Горішніх Шерівцях і мешканців селища в Борівцях.

Поряд із городищами-князівськими фортецями в регіоні з'являються і перші феодальні замки із синхронними залежними поселеннями. Найдавніші

з них, які датуються другою половиною XI ст., вивчалися поблизу с. Рухотин на Середньому Дністрі.

Городище-замок мало кільцеподібну форму укріплень, на його площадці розташовувалися наземні будівлі з підвалами. Поряд із укріпленням виявлено два синхронних селища [654, с. 129-130]. Поява подібних городищ засвідчує утворення приватновласницьких великих вотчин. Очевидно, в другій половині XI ст. цей процес на даній території тільки розпочинався. Всі ж інші місцеві селянські общини-верви підпорядковувалися князівській владі.

Як і в попередній, час неукріплені селища входили в структуру гнізд-поселень. Їх кількість була різною, наприклад, до Коростувацького гнізда входило близько 6 селищ [654, с. 30, рис. 11]. Основним типом житлових споруд на поселеннях продовжували залишатися напівземлянки із піччю-ка'мянкою в одному з кутів. Їх розкопки в Цецино (ур. Графська поляна) [381, с. 44, -46], Коростуватій 3 [703, с. 155-156] та Зеленій Липі показали, що це були будівлі розмірами 3x4 м, орієнтовані за сторонами світу чи які мали меридіональне орієнтування, опущені в материк на глибину 1,5-1,8 м від сучасної поверхні. Їх стіни мали стовбову конструкцію. В кожному із жител була піч-кам'янка розмірами 1-1,5x 1,2-1,7 м (див. додаток Д, 2, 3).

В XI ст. відбулися значні зміни в духовному житті населення краю. Вони були пов'язані з християнізацією місцевих мешканців. Найбільш рельєфно цей процес віддзеркалює поховальний обряд, який дозволяє простежити особливості запровадження нового віровчення та ступінь його засвоєння жителями межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра.

Могильники цього часу вивчалися, як вже було сказано вище, поблизу сіл Горішні Шерівці та Борівці. Їхні матеріали висвітлюють складні процеси початкового етапу християнізації регіону, коли нова релігія і відповідно обряди, зокрема, поховальний, поступово заміняли язичницькі.

Курганний Горішньошеровецький некрополь є одним із найбільш досліджених, він розташовується [649, с. 57] на північ від городища, на хребтоподібному підвищенні, і нараховує 15 курганів висотою 0,3-0,5 м, діаметром 5-6 м [649, с. 57]. Курганні насипи розміщуються групами по 2-4 кургани в кожній. Повністю досліджено 5 курганів (див. додаток Ж, 2, 3, I), які належали до різних груп [649, с. 63-64]. Під курганними насипами, у трьох із них, на рівні давнього горизонту знайдені інгумаційні поховання із західною орієнтацією, причому простежується вугільно-попільна підсипка під померлими. В четвертому похованні (курган №2) виявлені рештки спаленого на місці кістяка. Тут зафіксовано залишки знищеної вогнем підпрямокутної камери чи зрубу розмірами 2,8x2,2 м, всередині якої знаходився спалений кістяк людини, орієнтований головою на захід. Біля нього знайдені залізні цвяхи (костилі) та срібне S-подібне скроневе кільце. Ще під одним курганом кістяк знаходився у прямокутній ямі розмірами 1,8x0,7 м, глибиною 0,4 м від давньої поверхні. На думку дослідника пам'ятки Б.О. Тимощука, Горішньошеровецькі кургани розкривають поступовість зміни язичницького обряду трупоспалення на обряд трупопокладення на горизонті під курганом, який пізніше змінюється християнським обрядом поховань у могильних ямах [649, с. 64-65].

До XI ст. відноситься також виникнення іншого поховального обряду, який характеризується безкурганними ґрунтовими некрополями з ямними похованнями та західною орієнтацією. Цей обряд став пануючим на землях буковинського Подністров'я протягом наступних століть. Разом із тим, йому були притаманні певні особливості, навіть у межах одного могильника.

Такого типу поховальні пам'ятки зі знайденими матеріалами XI ст. нечисленні. В нашому розпорядженні є достовірні дані лише про один могильник цього часу, який вивчався в с. Борівці і датується XI – XII ст. (див. додаток Ж. 2. 3. II). Можливо, до цього ж періоду відносяться і окремі поховання у літописному Василеві.

На могильнику в Борівцях було досліджено 6 поховань, які групувалися в трьох могилах [183, с. 33-45]. У першому похованні в центрі кам'яного кільця – кромлеха, діаметром 3,2х3 м, викладеного з плоского каміння, в неглибокій ямі (0,4 м від рівня давньої поверхні), перекритій кам'яними плитами (1,5х1,2 та 1,7х0,9 м, товщиною 8-10 см), знаходився кістяк підлітка, орієнтований головою на захід. Біля нього виявлено скроневе, з бронзи, S-подібне кільце і фрагменти давньоруських горщиків. У другій могилі, у спільній поховальній ямі, зафіксовано 3 поховання: одне центральне і 2 впускних. У першому похованні, у ямі глибиною 1 м і розмірами 2,8х2 м, знаходився кістяк, орієнтований головою на захід, його ліва рука витягнута вздовж тулуба, права зігнута і лежить на животі. Поблизу черепа знайдено срібне скроневе кільце. Зверху поховання було перекрите однією великою і чотирма меншими (2х1,5, 1х0,6 м, товщиною 3-4 см) плитами пісковика. В двох інших впускних похованнях у ямах, глибиною 1-0,57 м, орієнтованих по лінії захід-схід, знаходилися кістяки померлих у випростаному положенні.

У третій могилі знаходилося два поховання. Перше здійснене в ямі розмірами 2,1х0,9 м, глибиною 1,25 м, яка була орієнтована по лінії північний захід-захід. Кістяк лежав у випростаному положенні, ліва рука зігнута і лежить на тазі. Поховання перекривалося плитою розмірами 1х0,6х0,4 м. Друге – розташовувалося в ямі розмірами 2,4х1,4 м, глибиною 1,18 м, орієнтованій по лінії схід-захід. Кістяк витягнутий, руки підігнуті і складені на грудях. Обабіч черепа знаходилися два скроневих срібних спіралеподібних кільця, на грудях – маленький гудзик із кістяною голівкою та залізною дротяною ніжкою. Праворуч від скелета знайдено кремінний відщеп і три невеликих фрагменти кружальної кераміки [183, с. 36-38].

Вивчення поховального обряду з могильника в Борівцях показує, що з XI ст. на буковинських землях поширюються християнські ямні могильники з орієнтованими на захід похованнями, які відповідають канонам релігійного

культу. Могильник у Борівцях являв собою невелике сільське кладовище, в центрі якого, можливо, знаходився християнський храм (ур. Церква). Поява таких могильників, очевидно, свідчить про початкові етапи масової християнізації місцевого населення.

Аналіз археологічного матеріалу XI ст. показує, що на території краю відбулися суттєві зміни. Зокрема, значно зменшилася кількість поселень і городищ, що, очевидно, було викликано відтоком населення з регіону. Тут з'явилися князівські фортеці з великокнязівським військово-адміністративним персоналом і споруджуються перші феодальні замки-вотчини. Переміни простежуються і в духовному житті мешканців краю, які пов'язуються з його християнізацією. Перехід від язичницького до християнського поховального обряду фіксується в розповсюдженні ямних поховань із західною орієнтацією, але вже з самого початку йому були притаманні певні особливості.

Наступні півтора століття стали переломним етапом у житті давньоруського населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. В цей час на сторінках писемних джерел з'являються перші згадки про населенні пункти краю. Виявлені археологічні матеріали засвідчують значне зростання кількості селищ, городищ, могильників, культових об'єктів, скарбів, які відносяться до XII – першої половини XIII ст. Тут виникають поселення міського типу з розвинутою інфраструктурою. Подальшого поступального розвитку зазнають сільське господарство, ремесла та промисли, встановлюються тісні торгово-економічні зв'язки з основними центрами Давньої Русі та сусідніми державами. Панівним світоглядом місцевих жителів стає християнство. В цей час землі регіону входять до складу Тербовлянського, пізніше Галицького та Галицько-Волинського князівств.

Матеріальна культура місцевого населення тотожна матеріалам з інших давньоруських територій. Особлива схожість простежується з аналогічними

матеріалами в Галичині і на Волині. Проте помітні в ній і певні відмінності, пов'язані з прикордонним положенням краю і впливом кочівницького населення.

Картографування археологічних пам'яток цього періоду дозволяє встановити їх кількість і простежити головні тенденції в заселенні даних земель (див. додаток Б. 2. 3). Всього на території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра, на даний час, зафіксовано 270 пам'яток із матеріалами XII – першої половини XIII ст., серед них: 26 городищ, 41 могильник, 6 культових місць, 7 печерних монастирів і 190 поселень. Найбільша кількість пам'яток концентрується в Пруто-Дністровському межиріччі, тоді як Пруто-Серетське межиріччя залишається практично незаселеним. У східній частині межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра найбільше пам'яток зосереджується вздовж Дністра, на певній віддалі від нього знаходяться лише поодинокі поселення.

Розміщення поселень і городищ на землях краю дозволяє визначити не тільки територію, на якій розміщувалися рештки давньоруських поселень, городищ й могильників, а й використовуючи данні писемних джерел поставити питання про кордони Галицько-Волинського князівства в його південно-західній частині.

Південною межею розташування пам'яток XI – першої половини XIII ст., як показують дані картографування, був правий берег рік Черемош та Прут, вздовж яких розташовувалася низка городищ у Карапчеві, Спаській, Цецині, Чернівцях, Молодії та Остриці. Далі пам'ятки розміщувалися на лівому березі р. Прут і поширювалися в північно-східному напрямі до р. Дністер, очевидно, по лінії Бояни – Недобоївці – Хотин, де виявлені синхронні городища. Від Хотина на схід давньоруські пам'ятки зосереджуються вздовж правого берега р. Дністер, відступаючи на південь на незначну відстань. Відсутність археологічних пам'яток цього періоду в інших частинах регіону свідчить про його незаселеність та спорадичність

перебування там давньоруського населення. Проте це зовсім не означає, що ці землі не відносилися до Галицько-Волинського князівства і зразу ж за ними починалася територія Угорського королівства.

Кордон Галицького князівства проходив не по Пруту, як це видається на перший погляд, а значно південніше. Про це можемо судити із угорського документу, виданого королем Андрашем II (Андрієм – давньоруського літопису П.С.) у 1228 р. За ним великому скарбнику і магістру Діонісію віддавалися землі від гори Клементя до Русі. Це частина Карпат, яка й нині називається Келемен, звідки витікає р. Дорна і впадає у р. Бистрицю поблизу від м. Ватра Дорней (південна Буковина, сучасна територія Румунія). Отже в той період за „Климентовими горами” вже була Русь. Свого часу М.С. Грушевський, який використав це цінне писемне джерело, відзначив, що південні кордони Галицького князівства проходили по верхів'яю р. Бистриці [200, с. 460].

Таким чином, значна частина незаселених лісових масивів, яка пізніше отримала назву Буковина, відносилася до території Галицько-Волинського князівства. Вона використовувалася як мисливські угіддя, була джерелом заготовлення деревини, місцем концентрації різноманітних лісових промислів. Можливо, саме про їх існування свідчать розрізнені знахідки давньоруського посуду поблизу сіл Прутско-Серетського межиріччя.

Типи давньоруських пам'яток регіону представлено рештками літописних поселень, городищами, неукріпленими селищами, курганними і безкурганними могильниками, поодинокими похованнями, печерними монастирями і скарбами.

Городища XII – першої половини XIII ст., на основі системи і конструкції оборонних ліній, характеру забудови укріплених площадок, ролі городищ у системі навколишніх синхронних поселень, діляться на ряд типів. У їх основу покладена класифікація Б.О. Тимощука, за якою всі укріплення давньоруського часу на землях регіону діляться на городища-князівські

фортеці, сторожові фортеці, феодальні замки, дитинці та посади давньоруських міст і святилища [649, с. 3-9; 558, с. 95, 105-106]. До городищ-князівських фортець відносяться укріплення в Ленківцях на Пруті та Ломачинцях на Дністрі [649, с. 68-86]. На їх основі них сформувалися міські центри з розвинутою інфраструктурою. Мова про них піде в наступному параграфі. До князівських фортець, очевидно, середини XIII ст., слід віднести Цецинську і Хотинську фортеці із кам'яними укріпленнями.

Наступну категорію городищ представляють феодальні замки. Їх рештки виявлені в Чорнівці, Недобоївцях, Васловівцях, Молодії, Дарабанах, а також, можливо, в Давидівцях, Зеленій Липі, Ленківцях на Дністрі. Поблизу від них розташовувалися синхронні поселення. Городища цього типу мали пустотілі житлово-господарські кліті по всьому периметру, де перебували дружинники феодала та зберігалися отримана від селян данина, запаси озброєння, цінні речі сім'ї феодала. Найбільш повно городище-феодальний замок досліджено в Чорнівці [174; 493, с. 195-201]. Феодальні замки також у разі потреби виконували охоронні функції, стежили за безпекою на дорогах тощо.

Сторожові фортеці досліджені значно менше. До них відносяться укріплення в Спаській, Чернівцях (Гореча), Молодії, Остриці, Боянах, Пригородку, Каплівці [469, с. 68-86]. Поблизу цих добре укріплених городищ переважно відсутні синхронні поселення.

Оборонні конструкції городищ регіону склалися переважно з однієї чи двох ліній валів і ровів різної висоти й глибини. По периметру валів розташовувалися оборонні, житлово-оборонні кліті-зруби. Вони різняться конструкцією і плануванням. Найбільш складну конструкцію мали дерев'яні оборонні зруби князівських фортець у Ленківцях і Ломачинцях, менш складними оборонні житлово-господарські кліті-зруби феодальних замків були у Чорнівці, Молодії, Недобоївцях і сторожової фортеці у Дарабанах (див. додаток В. 2. 3). До городищ решток давньоруських міст відносяться

пам'ятки у Василеві, Галиці, Ленківцях, можливо, Онуті. Їх старожитності більш детально будуть розглянуті нижче.

Невелику окрему категорію городищ представлено святилищами в Бабиному, Кулішівці і Нагорянах. Ці пам'ятки мають невеликі розміри, внутрішні рови, на їх території є рештки довгих будинків, а на валах і ровах сліди від ритуальних вогнищ. Разом із, тим жодна з цих пам'яток повністю не розкопана і їх конструктивні особливості до кінця не з'ясовані.

Основну кількість пам'яток XII – першої половини XIII ст. представлено неукріпленими поселеннями-селищами. Разом із тим, це найменш вивчена категорія пам'яток на території Буковини. Тільки на поодиноких селищах здійснювалися розкопки, та й то переважно охоронного характеру, інформація ж про інші відома тільки за матеріалами археологічних розвідок. Проте в нашому розпорядженні є значна кількість планів поселень та інформація про їх розміри і потужність культурного шару [3; 4; 5; 6; 7; 8], яка була отримана в 1987-1988 рр. при підготовці матеріалів до „Зводу пам'яток археології, історії та культури. Чернівецька область”. Наявні дані дозволяють визначити топографію та типологію поселень, встановити їх площу і таким чином отримати приблизні відомості про їх кількість та планувальну структуру.

Картографування поселень показує, що вони розміщуються невеликими групами на відстані до 5-8 км одне від одного. В окремих місцях простежується їх більша зосередженість, але, на відміну від попереднього часу, вони не тяжіють до городищ. Це свідчить про значні зміни в соціальній структурі населення даної території в XII – першій половині XIII ст. і складання феодалських відносин, коли селяни прикріплювалися до землі. Разом із тим, це є показником адміністративно керованого освоєння земель галицькими князями.

Переважає більшість неукріплених поселень межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра розміщувалася на південних схилах, які добре

прогрівалися сонцем, надзаплавних терасах річок Дністера і Прут, їх численних притоків, струмків, на пологих схилах ярів, біля природних джерел тощо. Вони розташовувалися у місцях найбільш вигідних для землеробства і скотарства, переважно на території, де вже існували поселення попередніх епох, тобто староорних землях. Так, спостереження за розміщенням селищ XII – першої половини XIII ст. показують, що вони виникали переважно на тих місцях, де знаходилися рештки поселень трипільської (IV – III тис. до н.е.) та черняхівської (II – V ст. н.е.) археологічних культур.

Неукріплені поселення регіону, в залежності від топографічних умов розташування, форми, розмірів, товщини культурного шару, поділяються на ряд типів. Серед них можна виділити наступні: 1) терасовий або прирічковий – коли селище розміщується вздовж берегів гідрооб'єктів; 2) мисовий тип поселень, які розташовувалися у місцях злиття струмків; 3) поселення на вододілах і високих плато корінних берегів рік. Найбільша кількість неукріплених поселень відноситься до терасових, або надрічних. Вони становлять близько 90 % від усього числа виявлених селищ. Інші типи поселень зустрічаються набагато рідше. В схожих топографічних умовах розташовувалась переважна більшість давньоукраїнських селищ в і інших регіонах [590, с. 17-35].

Більшість із поселень краю мають овальну, округлу чи підпрямокутну форму. Їх розміри визначалися шляхом фіксації меж поширення культурного шару та кераміки і, зрозуміло, носять попередній характер.

Найчастіше селища витягнуті вздовж берега ріки на 200 – 350 м при ширині 20 – 60 м. Окремі з них мають більші розміри, наприклад, у Мусорівці (ур. Коло Плиська) селище займало площу 16 га, а в Малому Кучурові (ур. Осередок і Гора) – 12 га. Про забудову і планувальну структуру неукріплених селищ говорити складно, оскільки вони практично не розкопувалися великими площами. Проте плями від жител, які добре

проглядаються на зораному полі, дозволяють припустити, що більшість поселень мала рядову систему забудови, зокрема, на поселенні в Зеленій Липі добре простежується дворядна, або й трирядна забудова, на поселенні в Гордівцях – однорядна, а в Чорнівському селищі – дворядна.

Основним типом жител у давньоукраїнських селищах були зрубні споруди, які приходять на зміну напівземлянковим будівлям (див. додаток Д. 2. 3). Їх рештки виявлені у Василеві, Дарабанах, Онуті, Мартинівці, Ленківцях, Перебиківцях [537, с. 71-73; 649, с. 154-191], Чорнівці, Зеленій Липі, Недобоївцях і багатьох інших пунктах (див додаток Е. 2.3.). Так, на Ленковецькому поселенні повністю розкопано 3 житла, їх контури встановлені за заляганням культурних нашарувань, скупченням вугілля і предметів матеріальної культури. Житла виявилися різних розмірів, у давнину всі вони мали дерев'яну підлогу. Споруди були орієнтовані стінами чи кутами за сторонами світу. Їх розміри становили 3,6x2,9, 4,1x4, 6,8x5,2 м. У житлах виявлено рештки глинобитних печей, від яких збереглися нижні частини (черені) округлої форми діаметром від 63 до 98 см. Каркас печей виготовлявся з дерев'яних жердин і обмащувався товстим шаром глини. Варто відзначити, що деякі печі з поселення мали спеціальні димарі, досить рідкісне явище для того часу [620, с. 250-257; 537, с. 72-73, 156]. Остання обставина свідчить про складніший тип будівель і високий майновий статус його мешканців.

Схожого типу розкопувалося житло на Чорнівському поселенні (ур. Лелеківець). Воно виявилось підквадратною спорудою розмірами 3,8x4,3 м, орієнтованою стінами за сторонами світу. Житло було заглиблено на 0,3 м від сучасної поверхні. В його лівому куті знаходилася зруйнована глинобитна піч. Від неї зберігся підквадратний черинь товщиною 18 см. Його розчистка засвідчила, що нижня частина печі як мінімум 4 рази ремонтувалася. В заповненні житла виявлена лише кераміка і декілька

фрагментів залізного ножа. Такі „бідні” знахідки свідчать про приналежність споруди рядовій селянській сім’ї.

Поряд із житлами розташовувалися господарські будівлі, представлені, головними чином, спеціальними ямами для зберігання сільськогосподарської продукції. Вони мали різну форму, від циліндричних до грушоподібних і, очевидно, зверху перекривалися дерев’яними навісами.

До категорії археологічних пам’яток цього періоду відносяться рештки печерних монастирів. Вони досліджувалися Б.Т. Рідушем у Подністров’ї. Пам’ятки, як правило, багат шарові, але наявний матеріал XII – першої половини XIII ст., специфічне оформлення внутрішнього простору печер, наявність місць для розміщення ікон, графіті говорять про використання їх у давньоруський час [543, с.120-126; 547, с. 25, 27-28, 54-55, 58].

Цінну інформацію про рівень майнового і соціально-економічного життя населення даних земель подають скарбові комплекси. Відомості про їх знахідки вдалося виявити в наукових публікаціях та фондах Державного архіву Чернівецької області. Перший скарб трапився у 1821 р. на території літописного Василева, і до його складу входили срібні дротяні та трихбусинні скроневі кільця, підвіски-дзвіночки та золотий (позолочений) перстень [25; 687, с. 30-31]. Другий скарб був виявлений у 1839 р., який потрапив до австрійської столиці і сьогодні знаходиться в експозиції Віденського музею історії мистецтв. У всіх публікаціях місцем його знахідки зазначаються Чернівці [785, с. 91]. В архівних фондах вдалося виявити справу про його знахідку та уточнити місце, де він був знайдений. З’ясувалося, що скарб давньоруських ювелірних виробів із 19 срібних предметів (3 шийні гривни, 3 браслети, 6 скроневих кілець, 2 монетоподібні підвіски, 2 гранчасті бусини, хрестик-кулон, підвіска із гірського кришталю і фрагменти скроневого кільця) були знайдені в руїнах фортеці на горі Цецино [28]. Ще два давньоруських скарби трапилися автору при вивченні клітей Чорнівського городища. До одного з них входили дротяні срібні та мідні

скроневі кільця, до – другого два срібні персні-печатки, скроневе трибусинне кільце половецького типу, фрагменти скроневого кільця київського типу, 5 дротяних кілець і кришталевий кулон у срібній оправі. Знахідки цих скарбів надзвичайно показові, вони засвідчують ідентичність прикрас, якими користувалася соціальна верхівка місцевого населення та інших давньоруських територіях. До монетних скарбів належить унікальна тезаврація з Хотина, до якої входило близько тисячі срібних західноєвропейських брактеатів [515, с. 109-127] і мініскарб із трьох брактеатів з Чорнівського городища.

Важливу інформацію про середньовічне населення буковинських земель, поряд з археологічними матеріалами, несуть дані мікротопоніміки. Це назви урочищ, в яких знайдені пам'ятки слов'янського часу та XI – першої половини XIII ст. Серед них такі, як Замчище, Селище, Городок, Городище, Дворище, Паланка, Могила, Баба, Окопи, Шанці, Вал, Стінка, Монастир'яка, Монастир для позначення різного типу давніх поселень, укріплень або культових об'єктів. Усі ці мікротопоніми мають виразну слов'яно-українську етимологію та структуру для локалізації на місцевості колишніх поселень, дерев'яно-земляних фортифікацій, давніх кладовищ тощо. Характерно, що вони зберегли своє звучання навіть у регіонах, які нині заселяє романомовне населення. Так, мікротопоніми Городище (варіанти Городок, Городисько, Підгородище) зустрічаються в Пруто-Дністровському межиріччі у 20 випадках, а в Пруто-Серетському (з романізованим варіантом Хородиште) у 10. Аналогічна картина спостерігається щодо поширення мікротопоніма Замчище, який найчастіше трапляється в Подністров'ї (Василів, Анадоли, Перебиківці, Рухотин); у регіоні з молдаво-румунським населенням ця назва зазнала певних фонетичних змін (Замчиць, Замка). Такою ж є картина поширення мікротопоніма Селище (з варіантом Селиште), якими названо десятки урочищ із слідами археологічних пам'яток середньовічного часу. Отже, наведені мікротопоніми засвідчують глибоке

історичне коріння українських місцевих назв на території краю [720, с. 78-80].

Показовими в цьому плані є також мікротопоніми з назвою, в основі якої лежить найменування столиці Галицько-Волинського князівства – м. Галич. У всіх цих урочищах поблизу сіл Іванківці (Галичанка), Клішківці (Галич), Недобоївці (Галич), Вороновиця (Галачів), Василів (Галків) та с. Галиця знайдено поселення і городища XII – першої половини XIII ст. Такого типу назви означають, на нашу думку, функціонування в той час сіл та укріплень, які підпорядковувалися безпосередньо князівській владі.

Невелику, але досить показову групу давньоруських матеріалів із межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра представлено даними антропології. Зокрема, було досить детально вивчено черепи померлих з поховань XII – першої половини XIII ст., які знайдені на могильниках у Василеві та Дністрівці.

Антропологічний аналіз 11 чоловічих та 5 жіночих черепів із кам'яних саркофагів, досліджених поблизу кам'яного храму у Василеві, дозволив встановити, що вони належали східнослов'янському населенню. Черепи виявилися мезокранні із сильним нахилом лоба і вираженим рельєфом. У похованих обличчя було середньошироке і середньовисоке, сильно профільоване в горизонтальній площині, ніс середньоширокий, сильно виступаючий, із високим переніссям. За основними антропологічними параметрами черепи з Василева близькі до древлянських і мають значний вплив західних слов'ян [149, с. 37-53; 150, с. 62, 66].

З курганного могильника у Дністрівці вивчено 3 чоловічих і 4 жіночих черепи. Результати їх вивчення показали, що вони мезокранні, з досить широким, різко профільованим лобом та різко виступаючим носом. Антропологічні дані засвідчили, що поховані були представниками східних слов'ян і за своїми основними параметрами наближалися до древлянського населення [731, с. 96-99].

Таким чином, антропологічний матеріал з обох могильників підтвердив слов'янське походження всіх похованих, їх близькість до древлянського населення і певний вплив на формування антропологічного типу жителів Середнього Подністров'я західнослов'янського населення. У лабораторії відомого скульптора М.М. Герасимова на основі дослідження черепа похованого в саркофазі №10, знайденого поблизу василівського храму, був зроблений його скульптурний портрет [632, с. 41-42], який експонувався в краєзнавчому музеї. Скульптурне зображення також засвідчує слов'янський антропологічний тип похованого.

Охарактеризовані вище матеріали з давньоруських пам'яток межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра знаходять численні аналогії й на інших територіях і підтверджують єдність матеріальної та духовної культури всіх земель Давньої Русі. Разом із тим вони засвідчують, що в XII – першій половині XIII ст. територія краю була найбільш заселеною в порівнянні з попереднім часом. Тут функціонували сотні поселень, городищ, могильників, де проживало численне населення. В регіоні інтенсивно проходили процеси феодалізації, про що свідчить поширення городищ решток феодалських (приватновласницьких) замків.

2.4. Літописні поселення регіону

Дані писемних джерел і археологічний матеріал засвідчують, що буковинські землі входили до складу Галицького, а пізніше Галицько-Волинського князівств і становили його південно-східне порубіжжя. Тут проходили важливі торговельні комунікації, які зв'язували князівство з Північним Причорномор'ям, Подунав'ям та сусідніми державами, в першу чергу, з Візантією. На Правобережжі Середнього Подністров'я, за даними літопису, розміщувалося декілька давньоруських населених пунктів, а саме: Василів, Онут, Плав, Кучелмин, можливо й інші.

Кучелмин. Це поселення згадується на сторінках літопису. Спочатку про нього йде мова при описі драматичних подій, пов'язаних із походом князя-ізгоя Івана Ростиславича, прозваного Берладником, на Галицькі землі в серпні-вересні 1159 р. (за іншими даними – 1158 р.). Описуючи воєнну акцію та шлях загонів Івана Берладника, літописець повідомляє: “и придоша к нему Половци мнози. И Берладника оу него искуписа и поиде къ Кучелмину и ради быша ему. и оттуда къ Оушици поиде” [59, стб. 497]. Вдруге поселення згадується в жовтні 1219 р. і також у зв'язку з воєнними діями. Цього разу дружина князя Данила Романовича Галицького діяла проти загонів боярської опозиції і після сутичок: „отоудоу приидоша в Онут. и идоша в поле. бившю же гладоу великоу. поидоша вози и. къ Плавоу на каноу святого Дмитрия. вземше возы накормишася изобилно. и похвалиша Бога и святого Дмитрия. Яко накорми я. Отоудоу же придоша ниже Коучелмина мысляще коуде преити рекоу Днестръ” [59, стб. 735]. В цьому уривку поряд із Кучелмином згадуються ще й правобережні поселення Онут та Плав.

Із повідомлень літопису випливає, що Кучелмин був одним із південносхідних прикордонних форпостів Галицького, а пізніше Галицько-Волинського князівств і знаходився на шляху до столиці князівства. На сьогодні населеного пункту з такою назвою не існує, тому його локалізація викликала чимало суперечок серед науковців.

Одним із перших встановити місцезнаходження Кучелмина спробував Д.І. Зубрицький, який ототожнював літописний град із селом Кучурмік на Буковині [251, с. 101-102]. Так у ХІХ – першій половині ХХ ст. звучала зрумунізована назва і позначалося на картах українське с. Малий Кучурів (суч. Заставнівський р-н). З ним, у цілому, погоджувалися відомі тогочасні дослідники І.І Шараневич [728, с. 74] і Н.В. Молчановський [397, с. 85-86]. Гіпотетичною такою локалізацію Кучелмина вважав М.С. Грушевський і справедливо зазначав, „що літописне оповідання скорше вказувало б на якусь ближчу до Дністра осаду, а Кучурмік лежить досить далеко” [200, с. 611].

На відміну від вказаних дослідників, спеціаліст з історичної географії Н.П. Барсов розміщував літописний населений пункт на лівому березі Дністра й ототожнював його із с. Куча поблизу від Ушиці [119, с. 287] (суч. територія Хмельницької обл.). Проте ця локалізація Кучелмина вже тоді видавалася сумнівною і не знайшла серйозної підтримки серед науковців.

В історичних працях інших дослідників XIX – початку XX ст. Кучелмин досить часто згадувався при описі відомих літописних подій, пов'язаних з Іваном Берладником, але місцезнаходження його достеменно не вказувалося .

У подальшому серйозних спроб локалізації Кучелмина не робилося. В історіографії пануючим продовжував залишатися погляд про його ототожнення із с. Малий Кучурів. Зокрема, до цього схилилися декілька вітчизняних і зарубіжних вчених [313, с. 78; 669, с. 21; 567, с.511; 274, с. 115, 127, 872]. Разом із тим, у багатьох узагальнюючих роботах з історії, виданих як у недавньому минулому, так і в наш час, спроб встановлення місцезнаходження літописного поселення Кучелмина взагалі не робилося. В першу чергу це стосується праць, у яких тією чи іншою мірою розглядалися питання минулого південно-західних земель Стародавньої Русі, або пов'язаних з особою та діяльністю звенигородського князя-вигнанця Івана Ростиславича Берладника. В цих роботах лише відзначалося, що населений пункт знаходився десь на південно-східних кордонах Галицького князівства, в безпосередньому сусідстві з половецьким степом [132, с. 49; 346, с. 102, 185, 190; 664, с. 183; 502, с. 103; 707, с. 551-553]. Так само конкретно не локалізувався Кучелмин у художній та науково-популярній літературі, особливо присвяченій опису драматичних перипетій життя згадуваного вже князя-кондотьєра Івана Ростиславича [701, с. 96-100; 291, с. 29].

Зовсім іншу точку зору з приводу місцезнаходження літописного Кучелмина висунув Б.О. Тимощук. Спочатку науковець провів обстеження археологічних пам'яток у с. Малий Кучурів (колишній Кучурмік) та його

околицях і виявив там лише невелике давньоруське селище, яке продовжувало існувати і в молдавський період. Жодних укріплень чи решток торгово-ремісничого поселення біля Малого Кучурова не було знайдено [633, с. 69]. В зв'язку з цим локалізація там літописного града виявилася сумнівною. Більше того, з'ясувалося, що розташоване в межиріччі Пруту та Дністра с. Малий Кучурів оточене цілим масивом синхронних городищ і поселень, які мають набагато складнішу структуру та більші розміри, ніж знайдена пам'ятка XII – XIV ст. поблизу від села. В зв'язку з цим знову постало питання про локалізацію Кучелмина. Обстеження археологічних пам'яток межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра та проведення широкомасштабних досліджень у зоні затоплення Новодністровської ГЕС, де було зафіксовано ряд пам'яток (селищ, городищ, монастирів та могильників) XII – першої половини XIII ст. [615, с. 109-111], дозволили Б.О. Тимощуку висунути нову гіпотезу стосовно місцезнаходження літописного пункту. Вчений звернув увагу на концентрацію давньоруських пам'яток між селами Ломачинці, Галиця та Непоротове Сокирянського р-ну Чернівецької обл., де на невеликій віддалі розташовані три городища, печерний монастир та декілька синхронних поселень. Проведені пізніше розкопки на одному з городищ, в ур. Окопи поблизу Ломачинців, та вивчення інших укріплень і решток монастиря в Галиці дозволили Б.О. Тимощуку пов'язати виявлені старожитності з рештками значного населеного пункту XII – першої половини XIII ст., ймовірно з літописним Кучелмином [631, с. 335-337; 633, с. 68-70; 641, с. 100-106; 643, с. 26-42; 649, с. 82-86, 178, 180]. На його думку, до складу давнього міста входили, крім городищ та монастиря, ще й синхронні поселення, які розташовувалися як поряд із укріпленнями, так і на надзаплавних терасах Дністра [649, с.85, рис. 47].

Нова гіпотеза щодо локалізації Кучелмина знайшла широку підтримку в сучасних вітчизняних дослідників і на сьогодні поділяється багатьма з них [309, с.106-107; 671, с.223; 155, с. 265, 268, рис. 123; 316, с. 205-206].

Ототожнення давньоруських пам'яток між селами Непоротове, Галиця і Ломачинці з літописним Кучелмином було схвально сприйнято і краєзнавцями, що знайшло відображення в місцевій літературі та періодичних виданнях [727, с. 35-37; 749, с. 44-46]. Розміщення літописного опорного пункту Галицько-Волинського князівства у Середньому Подністров'ї якнайкраще відповідає повідомленням писемних джерел. Завдяки цьому стає зрозумілим і логічним шлях військ Івана Берладника 1159 р. із Подунав'я до Кучелмина, а далі до Ушиці, укріплення якої розташовувалися на віддалі близько 15 км від давньоруських пам'яток Галиці. Не суперечить цьому й опис походу Данила Галицького 1219 р. у Пониззя, де підкреслюється знаходження Кучелмина на правому березі Дністра та ймовірне існування нижче нього переправи через р. Дністер. Таким чином, локалізація Кучелмина саме в районі с. Галиця знаходить повне підтвердження в літописних повідомленнях.

Дослідження, проведені на території села в 1999 р., дозволили уточнити структуру поселення. Встановлено, що до його складу входили городища декілька синхронних поселень і печерний монастир (див. додаток А. 2. 4). Тоді ж було виявлено додаткові укріплення в ур. Валок, які захищали комплекс із укріплень та відкритих селищ із напільної сторони та рештки культової будівлі (можливо, язичницького храму) [474, с. 28-56; 472, с. 74-90]. Під час розкопок було знайдено різноманітний речовий матеріал XII – першої половини XIII ст.: фрагменти кераміки, дно скляного кубка, уламки привізних амфор-корчаг, скляні та металеві браслети, буси, скроневі кільця, раковина каурі, вироби з кості та рогу, шиферне пряслице, залізні ножі, частини бронзового казанка і др. Серед знахідок привертають увагу декілька фрагментів глиняних товстостінних посудин із шматками прикипілих безформних шматків бронзи. Схожий глиняний виріб був виявлений на цій же пам'ятці (ур Щовб) Б.П. Томенчуком [37, 19655-II-1424], який виявився тиглем для виплавки кольорових металів. Отже, можна говорити про

існування у місцевого населення бронзоліварного виробництва. Знахідки такого плану не властиві поселенням сільського типу, але зустрічаються переважно на території ремісничо-торгових посадів давньоруських міст.

Детально обстежувався також печерний монастир. Він складався з численних ніш, гrotів і невеликих печер у вапнякових скелях над Дністром. Більшість із них штучно оброблені. Вже в ранньозалізному віці печери використовувалися для культових цілей, а в XII – першій половині XIII ст. вони були пристосовані під монастирські приміщення [544, с. 108-127; 547, с. 54-55]. Виявлені шурфуванням матеріали давньоруського часу свідчать, що тут знаходився досить великий і важливий центр християнства в Середньому Подністров'ї.

Таким чином, на сьогодні із рештками літописного Кучелмина слід пов'язати три городища, синхронні з ними поселення, печерний монастир, святилище в ур. Труфанова Криниця (див. додаток Б. 2. 4) та вал із ровом в ур. Валки. Загальна площа поселення становила близько 28-30 га. При цьому центральною частиною поселення були давньоруські об'єкти, розташовані біля с. Галиця і додатково захищені з боку поля земляними укріпленнями в ур. Валки. Городища в ур. Щовб та Окопи прикривали фланги літописного поселення. Очевидно, до його складу входили також декілька синхронних сільських поселень-селищ, розташованих безпосередньо на березі Дністра, нині затоплених. Характер виявленого археологічного матеріалу говорить на користь існування тут поселення міського типу.

В історичній літературі останніх років з'явилася ще одна точка зору відносно локалізації літописного Кучелмина. Її висунули науковці з Молдови І.Власенко та М.Тельнов. На їх думку, рештки міста знаходяться поблизу с. Мерешовка Окницького р-ну Республіки Молдова, в ур. Четецуя (маленька фортеця) [157, с. 33-35]. Там під час розкопок був виявлений археологічний матеріал XII – XIII ст., проте поряд із городищем не виявлено жодних поселень-супутників, хоча в районі села є невелике поселення XII – XIII ст. в

ур. Дід [694, с. 54]. Ці обставини ставлять під сумнів таку локалізацію літописного міста, яке до того ж розташовується на певній віддалі від Дністра.

Щодо походження назви літописного населеного пункту Кучелмин (Кучелминь, Коучелеминь), то вона ще остаточно не з'ясована. З цього приводу висловлюються декілька гіпотез. Так, одні дослідники вказують, що походження назви неясне, можливо, вона виникла від адаптації якогось іномовного імені [229, с. 75]. Другі виводять її від особового імені Кучелма, до якого додано суфікс присвійності –инь, і вважають даний топонім слов'янським за будовою [84, с. 10, 47]. Треті також пов'язують його з антропонімами давньоруського часу типу Куча, Кучина [229, с. 75].

Проте можливе й інше пояснення походження назви літописного Кучелмина. Його розташування на кордоні зі степом, у контактній зоні, де постійно взаємодіяло осіле давньоруське землеробське населення та кочівники-скотарі, переважно тюркомовного походження, передбачає певні мовні взаємозапозичення. Аналіз топонімії та мікротопонімії території Подністров'я та Прикарпаття [227, с. 98-102; 229, с. 67-68], лексичні діалектизми українських говорів Карпатського ареалу, окремі антропоніми [604, с. 49-52] засвідчують присутність на цих землях у середньовічний час певної кількості назв населених пунктів і окремих місцевостей, які мають тюркського походження. Про проникнення кочівників на ці землі свідчить і археологічний матеріал, зокрема, поховання Дністрівського могильника [675, с. 93-94]. Наведені дані свідчать не лише про контакти місцевого слов'янського населення з тюркськими етнічними елементами, але й про тривале перебування останніх у Середньому Подністров'ї в XII – XIII ст.

Із давньоруських писемних джерел відомо, що протягом XI – XII ст. на територію Київської Русі з причорноморських степів відкочувала велика група печенігів і торків, розбитих половцями. Вони поселилися, головним чином, у Пороссі, а також на інших прикордонних із степом давньоруських

землях і перебували у васальній чи напіввасальній залежності від руських князів, охороняючи південні кордони держави й складаючи значну частину князівського війська. Близько 1140 р. ці кочові племена, які почали переходити до осілості, об'єдналися у союз чорних клобуків (каракалпаків) і не раз згадуються на сторінках літопису в складі військ руських князів, під час їх походів на половців та у міжусобних феодалських війнах [692, с. 144-145, 152-153, 226-227; 597, с. 213-222; 497, с. 165-172; 499, с. 263-265, 502, с. 78-82; 402, с. 129-130]. Серед чорних клобуків виділяються племінні угруповання торків, берендеїв, печенігів, коуїв, каепичів, турпеїв, бастіїв [502, с. 76-82] та ін. За час проживання на території Русі значна кількість скотарів-кочівників перейшла до осілого способу життя, більшість із них прийняли християнство, і їхня матеріальна культура практично не відрізнялася від давньоруської. Крім того, на прикордонних поселеннях, де головним чином і зосереджувалися племена чорних клобуків, окрім них проживало й етнічно інше, переважно давньоукраїнське населення. В писемних матеріалах повідомляється про існування у племен чорних клобуків своїх укріплених поселень. Так, столицею Поросся було м. Торчеськ, відомі аналогічні укріплення у берендеїв “6 городков берендич” [500, с. 64]. Із етнонімами на позначення чорноклобуцьких племен чи окремих кочових орд утримують зв'язок назви населених пунктів пізнішого часу в Прикарпатті та Подністров'ї. Зокрема, це стосується таких поселень, як Печеніжин [229, с. 101], Печеняга, Печеничка, Пичноага, Бешень, Таксобень, Уйтуз [227, с. 99-100] та ін.

У зв'язку зі сказаним вище, цілком можливо, що літописний Кучелмин (Коучелемин) був населеним пунктом, назву якому дало одне з племен чорних клобуків. Найбільш співзвучним із назвою поселення є етнонім коуї, який позначав четверте за величиною та значимістю плем'я, що входило до союзу. Місцезнаходження веж цих васальних від Русі кочівників у літописах точно не вказано. Постійні згадки про їхні спільні дії з торками, берендеями

та печенігами дозволили дослідникам висловити припущення, що коуї проживали, як і більшість чорних клобуків, у Пороссі [502, с. 81]. Разом із тим під 1185 р. зустрічається згадка про коуїв чернігівських [502, с. 81-83]. Тобто, виділяється особливе угруповання коуїв на конкретній території. Отже, крім них (коуїв чернігівських), були представники племені коуїв і на інших землях, які не потрапили в поле зору літописця. Тому цілком можливо, що кочів'я цього племені знаходилися в Середньому Подністров'ї, де здавна проходив кордон Галицького князівства зі степом, і саме від нього виникла назва прикордонного поселення. Зараз важко встановити, як це сталося. Можливо, найменування населеному пункту дав один із представників місцевої кочівницької знаті, голова аристократичного роду коуїв, якого звали Кучелма або ж Коучелма. Щоправда, ознайомлення з переліком імен кочівників, які потрапили на сторінки давньоруських літописів та візантійських і східних писемних джерел, засвідчує, що людини з таким іменем серед кочівницької аристократії X – першої половини XIII ст., документально не зафіксовано [692, с. 224-227].

Висловлена гіпотеза про походження назви літописного населеного пункту не є остаточною, а потребує подальшого обґрунтування. Разом з тим вона не суперечить наявним у нашому розпорядженні писемним, археологічним, лінгвістичним та топонімічним матеріалам.

Поселення Коучелмін, очевидно, виникло десь на початку XII ст. Саме в цей час територія Пониззя, складовою частиною якого було і Середнє Подністров'я, починає активно заселятися теребовлянськими, а пізніше і галицькими князями. Особливо багато зусиль для залюднення цієї спустошеної кочівниками території докладав князь Василько Ростиславич Теребовлянський (помер 1124 р). Із його сповіді, детально переказаної на сторінках літопису, відомо, що він планував покликати на землі князівства кочівників „...яко приде ми всть яко идуть ко мнъ Боренньдичи и Печеньзи и Торци” і з якими планував здійснити походи на поляків. Василько також

хотів поселити на своїх землях болгар дунайських „перяти Болгары Дунаискыя и посадити я в себе” [59, стб. 240]. Ці заходи теребовлянський князь прагнув здійснити для зміцнення свого князівства, захисту його території від половців і для майбутніх походів на них [200, с. 415-416; 198, с. 4].

Таким чином, наявний у нашому розпорядженні матеріал дозволяє повністю підтримати точку зору Б.О. Тимощука відносно ототожнення літописного Кучелмина із комплексом давньоруських пам’яток (трьох городищ, декількох селищ, монастиря, культовго об’єкта), розташованих між селами Непоротове, Галиця та Ломачинці. Разом із тим, видається можливим висунути гіпотезу про початкове заселення цих земель васальними від Русі племенами коуїв, які разом з іншими чорноклобуцькими племенами, на запрошення теребовлянського князя Василька, оселилися на південно-західному порубіжжі Стародавньої Русі.

Онут. Поселення Онут згадується на сторінках літопису разом із Кучелміном під 1219 р. [59, стб. 735]. Із вже цитованого вище повідомлення випливає, що через поселення проходила важлива комунікація, яка з’єднувала столичний Галич із південними землями князівства та „полем”, тобто, розташованими південніше степами, де знаходилися кочів’я половців.

Проблем з локалізацією літописного поселення не виникало, оскільки в Середньому Подністров’ї існувало однойменне село, і науковці схилилися до думки про розміщення саме там літописне поселення. Одним із перших це зробив М.Барсов [119, с. 153]. У подальшому дослідники погоджувалися з цією думкою. Так, М.С. Грушевський розміщував давній Онут “на правім боці Дністра (низше устя Серета), на устю річки Онута” [200, с. 611], І.П. Крип’якевич - “недалеко від Василева” [313, с. 36, 46], “біля впадіння р. Онут, до Дністра” [229, с. 95] тощо.

Археологічне обстеження села та його околиць розпочалося ще в кінці XIX ст. В працях австрійських науковців знаходяться перші відомості про старожитності населеного пункту. Вони повідомляють, що поблизу села є ур. Старі Шанці, яке нібито пов'язується з татарськими (турецькими) війнами, а також фіксують знахідки в околицях села кам'яної сокири та скарбу середньовічних монет у бронзовій посудині [765, с. 228; 367, с. 17-18]. Невеликі розкопки в австрійській частині Онута проводив народний вчитель з Кіцманя Іван Прокопович, який знайшов там різночасову кераміку.

Старожитності Онута вивчав також Б.О. Тимощук. Перші обстеження археологічних пам'яток в околицях села були проведені ним у 1949 р., коли оглядалася печера „Монастирська” [41, с. 76-77; 42, с. 1-10], проте давньоруських матеріалів тоді не було знайдено. У 1954 р. дослідник виявив на території села в ур. Клиння давньоруський шар і зібрав колекцію фрагментів типового давньоруського гончарного посуду [31, с. 2]. Згодом, у 1965 р. Б.О. Тимощук провів детальне обстеження околиць населеного пункту, в результаті яких літописне поселення було локалізовано в східній та північній частині населеного пункту. Тут було розкопано рештки давньоруського житла. Останнє виявилось досить великим, як на ті часи, наземним дерев'яним будинком з підвалом. Його розміри становили 6х4 м, а нижче рівня підлоги знаходилося підвальне приміщення з розмірами 2,1х1,4м. Під час дослідження будинку було знайдено велику кількість давньоруської кераміки, привізних корчаг, глиняної обмазки, кісток тварин, деревного вугілля від знищених дерев'яних конструкцій тощо. Тут же трапилися два залізні ножі, кістяна ложка, точильний брусок, фрагменти жорнових каменів, срібне скроневе кільце та інші предмети. Виявлений матеріал засвідчував, що в XII – XIII ст. давньоруський Онут був досить великим населеним пунктом [626, с. 33-35; 649, с. 181]. На думку Б.О. Тимощука Онут у давньоруський час, був поселенням сільського типу [649, с.181; 624, с. 213; 616, с.109-114; 633, с. 70 - 71; 642, с.120; 556, с. 94; 25, с.

95]. Про це нібито свідчить його структура. В околицях сучасного села не знайдено укріплень (дитинця, феодальних замків), решток торгової площі, ремісничих майстерень, селищ-супутників тощо, які були обов'язковими елементами давньоруських міст. Разом з тим, в історіографії отримала поширення думка, що Онут не міг бути простим селом, а обов'язково повинен був мати укріплення. Такої думки дотримувалися М.Н. Тихомиров [664, с. 42], М.Ф. Котляр [309, с. 151], П.П. Толочко [670, с.71] та А.В. Куза [316, с. 203, № 1238], які вважають, що розташований на кордоні з “полем” Онут повинен був обов'язково мати фортифікації.

Нові матеріали з історії літописного поселення були отримані в липні 1998 р під час роботи археологічної експедиції під керівництвом автора [471, с. 91-99]. Обстеження населеного пункту дало змогу отримати додаткові матеріали з історії літописного поселення. Зокрема, було підтверджено наявність досить великого слов'янського поселення VIII – X ст. в урочищах Стрілька і Над Капличкою [154, с. 130; 645, с. 160], де було розкопано рештки металургійного горну. Цінну інформацію також отримано стосовно давньоукраїнського часу. Так, було з'ясовано, що в XII – XIII ст. літописне поселення займало набагато більшу площу, ніж це вважалося раніше. Рештки поселення зафіксовані в північній, північно-західній та південно-східній частинах села (див. додаток В. 2. 4). Культурні нашарування цього періоду простежуються протягом 1,5 км в довжину і 100-200 м у ширину. Загальна площа пам'ятки становить близько 20 га. Більша частина поселення знаходиться на території сучасного села і забудована чи використовується під городи. Незабудованими залишаються площі в ур. Старий цвинтар (східна частина села) і в ур. Долини (південно-східна околиця села).

Завдяки обстеженню вдалося виявити в ур. Долини давньоруський могильник. Тут на поверхні були зафіксовані рештки зруйнованих поховань, знайдені уламки людських кісток, кам'яна плита з вапняку, один край якої був піднятий на поверхню плугом під час оранки, фрагменти давньоруської

кераміки, намистина червоного кольору тощо. Над зрушеною з місця кам'яною плитою було закладено розкоп. Дослідженнями встановлено, що під плитою, яка мала розміри 2,7x0,6-0,7 м, товщину 0,25-0,5 м та антропоморфну форму, знаходилося жіноче поховання XII-XIII ст., орієнтоване головою на захід. Воно, очевидно, було здійснено в дерев'яній домовині, на її існування вказує деревний тлін і відбитки нижньої частини у поховальній ямі, яка мала розміри 1,8x0,55 м. Поховання безінвентарне. Єдиною знахідкою виявилася залізна голка довжиною 4,5 см, покладена під праву руку кістяка. За особливостям антропологічної будови кістяка з поховання можна стверджувати, що у ньому було поховано жінку похилого віку. Безпосередньо зверху над кістяком, тобто над дерев'яною домовиною, були виявлені три фрагменти повторно обпаленої гончарної давньоруської кераміки. Можливо, що їх слід пов'язувати із залишками тризни. Знайдене поховання типове для давньоруських могильників XII-XIII ст. у Середньому Подністров'ї і відноситься до так званих підплитових поховань.

Археологічні роботи в с. Онут проводилися також в ур. Старий Цвинтар. У центрі незабудованої площі було простежено контури підпрямокутної споруди з меридіональною орієнтацією. На площі розкопу було також зафіксовано 6 овальних плям, як з'ясувалося пізніше поховань, XIX ст., які прорізали культурний шар знайденої споруди. Розчистка культурного шару споруди дозволила встановити, що це рештки давньоруського наземного будинку з підвалом. Досліджено південну, довжиною 3,8 м, та частково дві інших стіни: західну впродовж 3,2 м і східну на – 1,8 м стіни будівлі. Основна наземна частина будівлі була заглиблена на 0,45-0,5 м від рівня давньої поверхні. В її заповненні знайдено фрагменти давньоруської гончарної кераміки, представлені уламками горщиків галицького та загальноруського типів, денце горщика з відбитком клейма, перепалене каміння, кістки тварин, глиняна обмазка. На долівці наземної споруди виявлено шар деревного вугілля та обмазка. На відстані 1,3 м від

південної стіни було простежено контури підвального приміщення прямокутної форми. Підлога останнього знаходилася на 0,6 м нижче від рівня наземної частини споруди. В заповненні підвалу трапилися глиняна обмазка, фрагменти череня печі, вугілля та давньоруські керамічні матеріали.

На підлозі підвалу, насиченої вугіллям і обмазкою, було знайдено камінь-пісковик з добре відшліфованою поверхнею, декілька цілих і фрагментованих кам'яних плиток з аргіліту круглої (діаметр 18-26 мм) та підпрямокутної форми, окремі з них мали чітко виділені бортики. На багатьох із них проступають розмиті зображення та вгадуються обриси букв. Поряд виявлено крем'яні відщепи: одні з гострими ріжучими частинами, інші з спеціально затупленими кінцями. Тут же знаходилися фрагменти давньоруської кераміки. Дані знахідки, можливо, пов'язуються із рештками виробництва кам'яних натільних іконок.

Знайдені на території села матеріали дають змогу переглянути твердження, що літописний Онут був селом. Знахідка решток виробництва іконок, пов'язаного з ремісничою діяльністю, очевидно, говорить про існування тут певного центру, – не виключено, що це було невелике містечко.

На території с. Онут проводилося також обстеження навколишніх пагорбів з метою виявлення решток давніх укріплень і курганів, про наявність яких є повідомлення в австрійських краєзнавчих працях XIX – початку XX ст. та місцевій топоніміці [85, с. 367-368]. Проте їх решток віднайти не вдалося. Можливо, це пов'язано з тим, що під час Першої світової війни тут проходила лінія фронту, і територія та околиці села були перетворені в глибокоешолоновані оборонні лінії ворогуючих сторін. Тому городища або інші укріплення могли бути ними повністю знищені під час земляних робіт для спорудження оборонних ліній. Крім того, значна частина пануючих пагорбів в околицях села у післявоєнний час була перетворена у кар'єри з видобування піску й окремі з них повністю або частково розкопані.

Тоді ж Б.Т. Рідушем вивчалася печера в ур.Монастирька, яка виявилася карстового походження довжиною 40 м (площа 60 м²). Під час розкопок в ній було знайдено матеріали XVI – XVII ст. [545, с. 47; 547, с. 28]. Обстеження периферії печери в районі входу дозволили в 2004 р. виявити декілька фрагментів давньоруської кераміки. Отже, ймовірно, що вона слугувала культовим об'єктом (скитом) уже в давньоруський час.

У північно-східній частині села на березі р. Дністер, в ур. Мури були виявлені чотири кам'яні вимостки. Вони мають довжину 5 - 7 м, ширину до 1 м. Вимостки розташовані паралельно (відстань між ними 7-8 м) один до одного і заходять у русло ріки. Переважно вони затоплені водою, лише в посушливий період дещо виступають над рівнем плеса. Відносно їх призначення місцевому населенню нічого не відомо. Можливо, вони є рештками річкової пристані давньоруського часу. Про це, нібито, говорять фрагменти гончарної кераміки XII – першої половини XIII ст., знайдені неподалік від них, в оголеннях ґрунту берега.

Вивчення давньоруських пам'яток в околицях с. Онут показує, що літописне поселення складалося з великого селища в ур. Клиння та Старий Цвинтар, менших поселень в ур. Центр і Стрілка, могильника в ур. Долина, печерного монастиря в ур. Монастирька, можливо, річкової пристані в ур. Мури. Ймовірно, що тут були й укріплення. Найвірогідніше, вони розташовувалися на пагорбі Турецька Гора, в урочищах Гора та Кар'єр. На нашу думку, літописний Онут був невеликим міським поселенням, жителі якого займалися ремеслом (рештки виробництва кам'яних іконок), торгівлею (знахідки привізних корчаг, кам'яних намистин і скляних браслетів) та землеробством і скотарством.

Дослідження літописного поселення вимагає також з'ясування етимології його назви. Про її походження існує декілька думок. Вже австрійські науковці намагалися якимсь чином віднайти її витоки. Використовуючи давні місцеві перекази, вони виводили слово „Онут” від

турецького “он”, що буцімто означає “пекло”. Мовляв, під селом було оточено та знищено багато турків, а ті, що врятувалися, назвали це місце пеклом [765, с. 228]. Чи дійсно були якісь бої з турками в районі села? Сказати ствердно ми не можемо, в документальному матеріалі поки що таких свідчень не виявлено. Та й не підтверджує це літописна згадка про Онут, яка відноситься до набагато давнішого часу, ніж поява турків на землях краю. За другою версією назву, селу дала родина Оанів, яка ніби то володіла поселенням [765, с.228]. Як і попередня, вона не знаходить підтвердження.

Значно більш аргументованою є думка О.Ю. Карпенка [273, с. 52-53]. Дослідник вважає, що це практично єдиний на Буковині топонім, який відноситься ще до праслов'янської епохи і з впевненістю може датуватися часом до V ст. н.е. На думку науковця, назва поселення походить від лексеми “онуть”, похідним від якої є слово „онути” – “взути”. Так було названо річку, яка виявилася затиснена, “онута”, “взута” у високі береги. Від її назви й поселення отримало це ж найменування – Онут. Розміщення поселення в глибокій долині, навколо якої піднімаються високі скелясті пагорби, підтверджує цю гіпотезу. Більше того, О.Ю. Карпенко схиляється до думки, що як у давнину слов'яни називали Дніпро – Славутичем, так і Дністер – Онутом. В будь-якому разі назва поселення Онут тісно пов'язується з слов'янським світом і є одним з найдавніших топонімів на землях краю. Сьогодні ця точка зору знаходить все більше прихильників.

Плав. Третім поселенням на правобережжі Дністра, яке згадує літопис під 1219 р., разом із Кучелміном і Онутом, був Плав. Оскільки, поселення з подібною назвою в регіоні сьогодні немає, відносно його локалізації були висловлені різні погляди.

Окремі дослідники вважали, що Плавом літописець міг назвати будь-який річковий брід, переправу чи пристань на Дністрі [505, с. 201; 309, с. 151]. Найбільш повно цю точку зору висловив М.С. Грушевський. Він, аналізуючи місцерозташування Онута, відносно Плава відзначав наступне:

“Чи сусідній “плавъ”... треба уважати назвою місця, чи загальним означенням (як “пристань” щось), – лишається ся непевним, і сю другу гадку ... уважав би правдоподібнішою” [200, с. 611].

Друга група дослідників схилилася до думки про реальність існування літописного поселення. Так, К.А. Неволін та Н.І. Надеждін вважали, що його варто шукати десь південніше Онута, в глибині українських та бессарабських степів [309, с. 151]. У зв'язку з цим окремими науковцями були висловлені міркування щодо зв'язку Плава із співзвучними топонімами. Висувалася версія про можливість його локалізації біля с. Плавні, в районі м. Орхея в Молдові [229, с. 95]. Н.В. Молчановський пов'язував із цим поселенням якесь містечко Пілависько на Пруті, що знаходилося поблизу с. Кучурмік, останнє співставлялося з літописним Кучелмином [398, с. 84-85]. Літописне поселення також локалізувалося біля с. Плаве Сколівського району Львівської області, де є потік Плаве [229, с. 95]. В історіографії пізніших часів Плав вважали реальним населеним пунктом, але його місцезнаходження точно не визначалося [427, с. 362; 664, с. 42; 229, с. 102; 84, с. 47; 155, с. 253; 788, р. 198; 789, р. 189-202].

Третя група дослідників локалізувала Плав на основі археологічних матеріалів. Започаткував ці пошуки Б.О. Тимощук. У 1969-1970 роках науковець вивчав рештки середньовічного городища неподалік с. Перебиківці (Зелена Липа). Тут він виявив культурні нашарування XII – першої половини XIII ст., а поблизу дерев'яно-земляної фортеці зафіксував наявність великих синхронних селищ. На його думку, літописному Плаву найбільше відповідало б це давньоруське городище, поблизу якого перехрещувалися сухопутні дороги та існували природні умови для влаштування пристані, стоянок для човнів тощо [642, с. 105; 153, с. 91; 649, с. 206; 556, с. 94;]. Цю точку зору підтримали ряд вітчизняних дослідників, зокрема М.Ф. Котляр [309, с. 151].

Проте нещодавно з'явилися дослідження, які категорично відкидають можливість локалізації Плава поблизу Перебиківців (Зеленолипське городище), а розташовують там Хмелів, який згадується в молдавських документах кінця XIV – першої половини XV ст. [362, с. 104-105]. Але повна відсутність археологічних матеріалів цього часу на городищі і розташованих поряд поселеннях робить цю гіпотезу вразливою і не дозволяє погодитися з аргументацією її авторів.

В останні роки з'явилася нова гіпотеза стосовно розташування літописного Плава. На думку її прихильників, літописне поселення слід пов'язувати із сучасним Хотином. Уперше цю точку зору, наскільки нам відомо, висловив Б.П. Томенчук у рукописі своєї кандидатської дисертації. Нині вона обгрунтовується і підтримується одними дослідниками [393, с. 74-77, 483, с. 110-120; 216, с. 61] і категорично відкидається іншими [181, с. 317].

Досить пізня писемна згадка про Хотин у Воскресенському літописі XV ст., в “Списку руських городів” не пов'язується з тим значенням, яке мало поселення в пізньоантичний час та епоху середньовіччя. Нумізматичні матеріали, а саме: знахідки скарбів римських, візантійських та західноєвропейських монет на території населеного пункту [480, с. 187, 197, 194- 195] свідчать про його важливість у системі торгово-економічних і військово-політичних зв'язків регіону. Чому ж давньоруський літопис “мовчить” про Хотин? І в той же час на його сторінках згадується ряд буковинських поселень.

Сталося це, очевидно, тому, що поселення на берегах ріки, відоме нам як “на Днестре Хотень” у давньоруський час мало іншу назву. Погоджуємося з тим, що населений пункт чи якась його частина називалася Плав. Спробуємо обгрунтувати цю точку зору, залучивши різнохарактерні джерела.

У літописі Плав згадується при описі подій жовтня 1219 р. З опису подій випливає, що дружини Данила Романовича Галицького після ряду

воєнних сутичок від Онута підійшли до Плава, де захопили вози з продуктами харчування і вгамували голод, що розпочався у війську. Із контексту розповіді стає зрозумілим, що Плав знаходився на значній віддалі від Онута.

Прості підрахунки віддалей за топографічною картою показують, що між Онутом і Перебиківцями (Зеленою Липою) по прямій є 8 км, вздовж берега Дністра – 24 км, між Онутом і Хотиним, відповідно, – 34 та 60 км. Виходячи зі швидкості руху середньовічних кінних воїнів у 35-40 км у день [302, с. 192], від Онута до Перебиківців потрібно було їхати один день, до Хотина – два. В зв'язку з цим розташування Плава у безпосередній близькості від Онута біля Перебиківців (Зелена Липа) є досить проблематичним. Більш імовірним є його локалізація поблизу Хотина, до якого треба було добиратися як мінімум два дні. А якщо врахувати, що в ту осінь були досить несприятливі погодні умови, час на подолання шляху міг значно збільшитися. Так, літопис засвідчує, що на початку жовтня випав великий сніг, який завадив уграм і полякам „отворити хляби небесня” під час облоги стольного Галича [59, стб. 760]. Інші писемні джерела також повідомляють про дощі, паводки та голод тієї осені [142, с. 46]. В зв'язку з такими обставинами шлях від Онута до Хотина міг зайняти від 3 до 4 днів і бути причиною голодування дружини Данила Галицького, яка, вочевидь рухалася без обозу.

Певне світло на питання про місцезнаходження Плава проливають і дані топоніміки. Дослідженнями вітчизняних учених встановлено, що топооснова Плав утворена від дієслова *плыть, плавать*. У формі іменника лексема *плавъ, плавь* зберігається в ряді російських діалектів у значенні “трясовина, низькі надпоймені луки, болото”, в низці українських географічних термінів *плав* позначає “заболочену низовину”, *плавина* – “заросле болото”, *плавля* – “болотистий луг”. В українських діалектах під словом *плав* розуміється “низький берег ріки, зарослий очеретом”; “багниста

низовина”; “плавучий острів, зарослий очеретом”, у польських діалектах – *plawula* - “острів, плавуча лука”, в словенському – *plâvež* – “острів” тощо [229, с. 102]. Очевидно, в більш широкому розумінні слова під “плавом” треба розуміти місце переправи, можливо, саме через річковий острів.

Ріка Дністер багата островами, які утворилися від зміни русла та розмиву берегів. Протягом її течії в межах Чернівецької області, від с. Кострижівка до м. Новодністровськ нараховується понад 30 островів різної величини, частина з них сьогодні затоплена. Правда, не всі вони могли використовуватися в давнину при переправах. Найбільш придатними для цього були острови, навпроти яких знаходилися низини протилежних берегів. Такими були острови поблизу Василева, Онута, а також острів вище Хотинської фортеці. Сьогодні він затоплений водами Новодністровської ГЕС, але добре простежується на старих картах та фотографіях [215; 295, с. 22; 216, с. 122;]. Таким чином, острів поблизу фортеці на території, яка прилягала до посаду давньоруського міста, цілком міг дати назву переправі (перевозу) в цьому місці – “Плав”.

Вивчення давньоруських старожитностей у Середньому Подністров’ї дає змогу проаналізувати розташування пам’яток і спробувати локалізувати літописне поселення.

Вздовж правого берега Дністра, від Онута до Галиці, знаходиться понад 50 давньоруських селищ і городищ. Вони нерівномірно розміщуються в регіоні. Зокрема, чітко виділяється концентрація пам’яток у районі Хотина. Тут у радіусі 15 км знаходяться 6 городищ та 14 селищ.

Центральне місце в мікрорегіоні займає Хотинська фортеця. Шари давньоруського часу зафіксовані в самій фортеці та поблизу неї. Дослідженнями Б.О. Тимощуком [646, с. 29-39] встановлено, що у X – XI ст. на мису над Дністром, на місці сучасного замку, були зведені перші оборонні дерев’яно-земляні укріплення. Їх рештки виявлені під кам’яними стінами фортеці XIII – XVI ст. В другій половині XIII ст., за часів Данила Галицького,

замість дерев'яних тут були збудовані потужніші кам'яні укріплення. Остання обставина наочно підтверджує стратегічне значення поселення для Середнього Подністров'я.

Князівська фортеця-замок розташовувалася у вигідному місці на перехресті торговельних шляхів. Тут через віковий ліс проходила дорога, яка саме біля замку підходила до ріки. В цьому місці високий скелястий берег Дністра прорізався струмком і був пологий спуск до води. Такий же зручний підйом був і на протилежному березі. Очевидно, біля замку існувала й пристань, де могли зупинятися човни, що пливли по судноплавному Дністру.

Поряд з фортецею знаходилося поселення, яке в давньоруський час сягало значних розмірів (до 20 га) і було невеликим давньоруським містом [646 с. 37]. Археологічні дослідження, проведені автором у 2002, 2004-2005 рр. на території Хотинської фортеці та її периферії, дозволили виявити культурні нашарування XI – першої половини XIII ст. Зокрема, було зафіксовано рештки декількох жител на території фортеці XVIII ст. (район мечеті) та за її межами, а саме в оголеннях культурних нашарувань (розширення дороги) за південно-західною стіною фортеці

Вже у XII – першій половині XIII ст. поселення з фортецею було постійним центром суспільного життя цілої округи. Вигідне розташування міста сприяло його економічному розквіту. Про важливість переправи через Дністер біля Хотина говорить і унікальна знахідка – скарб із понад тисяччю західноєвропейських брактеатів, захований близько 1230 р. [515, с. 109-127; 481, с. 63-70]. Численні монетні знахідки пізнішого часу також підтверджують важливу роль Хотина у транс'європейській торгівлі.

Навколо Хотина розміщувалося 5 городищ, які прикривали підступи до нього і створювали систему захисту. Так, із північного заходу шлях до фортеці контролювало городище в с. Пригородок (ур. Калинівка), з південного - заходу – Недобоївське городище (ур. Галич), зі сходу – два городища в с. Дарабани (ур. Щовб і Замчище) та городище в с. Каплівка (ур.

На Валу). Поблизу названих фортифікацій існували синхронні селища, окремі з них розташовувалися на значній віддалі від укріплень. На багатьох неукріплених поселеннях виявлені сліди ремісничої діяльності. Наявність таких об'єктів є свідченням досить високого економічного розвитку даного мікрорегіону. Розташування городищ, очевидно, вказує на існування комунікацій, поблизу яких вони знаходилися, а саме на шлях вздовж Дністра та дорогу на південь через лісовий масив. Із цього боку Плав-Хотин захищало городище в с. Недобоївці (ур. Галич), яке займало панівну височину в регіоні і розташовувалося на віддалі 14 км (по прямій) від фортеці на Дністрі. Проведені на пам'ятці дослідження, започатковані Б.О. Тимощуком [649, с. 114 – 116, 180-182] і продовжені автором у 2002-2004 рр., дозволили [489, с. 70-80] з'ясувати конструкцію валу, рову, житлово-оборонних клітей і розміри поселення, яке розташовувалося біля городища.

У давньоруський період по периметру городища, яке мало кільцеву укріплену лінію, стояли оборонні пустотілі кліті-зруби шириною близько 3 м. Останні використовувалися як житла для дружинників, так і в господарських цілях, а їх плоский дах, засипаний землею та вимощений камінням, слугував бойовим ходом для оборонців. Дослідженнями з'ясовано, що на самому майданчику городища стояли наземні будинки з підвалами, де, очевидно, проживала феодална знать.

На городищі розкопано декілька клітей та виявлено цінний у науковому відношенні археологічний матеріал. Основними знахідками на городищі є кераміка, знаряддя праці (уламок наральника, серпи, фрагменти кіс, тесло для обробки дерева, сокири, долото, рибальські гачки, кістяні юрки, що використовувалися при ткацтві), предмети озброєння (залізні наконечники стріл, булава), побуту (уламки бронзових казанів, залізний ланцюг, ніжик, двоциліндрові замки і ключі до них, дверні кільця), прикраси (дротяні скроневі кільця, скляні браслети та бусини, позолочена пластинка від чільця) тощо. Серед цих знахідок на незаперечну увагу заслуговують

знахідки бронзових хрестів-енколпіїв. Один із них був випадково виявлений на території селища-супутника, неподалік городища, а інший – серед матеріалів однієї з клітей.

Дослідження городища в ур. Галич дозволили також встановити, що воно із південного заходу прикривало підступи до Хотина і, очевидно, контролювало дорогу, яка йшла на південь. Про важливість цього населеного пункту в системі оборони свідчить також мікротопонім “Галич” (зустрічається ще в 6 пунктах регіону), однойменний із столицею Галицько-Волинського князівства. Це не є випадковим, а вказує, на нашу думку, на те що тут була князівська фортеця, яка безпосередньо підпорядковувалася галицькому князю. Поряд з городищем розташовувалося велике давньоруське поселення, на якому трапляються знахідки залізних та керамічних шлаків. Як і більшість давньоруських пам’яток регіону, князівська фортеця в ур. Галич була знищена під час монголо-татарської навали

Виявлені на давньоруських пам’ятках Хотинського мікрорегіону матеріали засвідчують, що тут розташовувався досить потужний і добре захищений суспільно-економічний центр. Ним міг бути літописний Плав. Локалізація його в іншому місці Середнього Подністров’я, на нашу думку, мало ймовірна. Так, його не можна пов’язати з Перебиківським (Зеленолипським) городищем. Сумнівним є також співставлення з Плавом городищ та поселень давньоруського часу біля сіл Ленківці та Нагоряни (Кельменецький р-н). За розмірами та потужністю культурного шару ці пам’ятки значно поступаються названим городищам і, до того ж, розташовуються на мисах корінного берега Дністра, досить далеко від ріки. Тому локалізація літописного Плава може пов’язуватися, в першу чергу, з Хотином, який у давньоруський час уже був досить великим і добре укріпленим населеним пунктом міського характеру у Середньому Подністров’ї.

Василів. Наступним літописним поселенням правобережжя Середнього Подністров’я є Василів. Він згадується під 1230 р. при описі

подій, пов'язаних із боротьбою князя Данила Галицького з угорськими військами. Зазнавши розгрому від Данила з союзниками під стольним Галичем, королевич угрів Бела (майбутній король Бела IV) намагався врятуватися втечею: „Отоудоу же поиде король ко Василевоу. и переиде Днестрь. и поиде ко Проутоу” [59, стб. 761].

Наведене літописне повідомлення не пояснює статус Василева, а лише підкреслює його важливість. Очевидно, поблизу Василева в той час була переправа через ріку й починалася дорога на південь в землі Подунав'я та Угорщини. У наступній згадці про поселення у феодальній грамоті 1448 р. воно фігурує як рядове село „на имя Василевъ на Днистре” [70, р.305-306]. Така фрагментарність повідомлень писемних джерел стосовно поселення висуває на перший план археологічні матеріали.

Вивчення старожитностей Василева, як уже було показано вище, започатковано в 1899–1900 рр. буковинським краєзнавцем, професором Чернівецького університету Р.Ф. Кайндлем [772, с. 47]. Дослідник виявив на горі Хом рештки фундаментів дерев'яної церкви, середньовічний могильник із похованнями в ямах і кам'яних саркофагах, а в обриві берега р. Дністер – рештки гончарної печі. Знайдені матеріали він датував середньовічним часом.

В історіографії питання про локалізацію літописного Василева не викликали суперечок і більшість дослідників з нею погоджувалася [274, с. 104, 106, 113-115; 313, с. 36, 72]; разом із тим, в окремих роботах його місцезнаходження спеціально не розглядалося [664, с. 41].

Новий етап в археологічному дослідженні літописного Василева розпочався в повоєнний час роботами Б.О. Тимощука. В їх результаті була з'ясована структура літописного поселення. Дослідником було доведено, що в ур. Замчище знаходився дитинець (розмірами 130x110 м), від якого збереглися рештки рову з напільної сторони та укріплень

у вигляді дерев'яних оборонно-житлових зрубів, які оточували городище з усіх боків. На майданчику городища виявлено сліди дерев'яної церкви, підлога якої була викладена керамічними полив'яними плитками. Поряд із дитинцем розташовувалася торгова площа в ур. Торговиця. В її центрі також знайдено рештки дерев'яної церкви з підлогою із полив'яних плиток. Зразу біля торговельної площі виявлено рештки 9 горнів для випалу кераміки, що свідчить про існування тут гончарних майстерень. Очевидно, тут розпочинався торгово-ремісничий посад, який простягався в південному напрямі майже на 2 км. На території посаду в ур. Мури розкопано рештки тринефного білокам'яного храму, поряд з яким знаходився могильник із похованнями в саркофагах, костницях і звичайних ямах. На території посаду сліди могильників зафіксовані ще в чотирьох місцях. До структури літописного поселення входили також печерний монастир в ур. Монастир, феодальний замок в ур. Хом, на Дністрі – пристань і селища-супутники [29, с. 1-15; 32, с. 1-8; 33, с. 1-16; 42, 1-10; 45, с. 1-17; 613, с. 395-400; 621, с. 164-166; 340, с. 37-50; 624, с. 213-214; 632, с. 97-104; 633, с. 81-99; 642, с.100-104; 644, с. 264-265; 648, с. 129-134; 649, с.138-153; 650, с. 349-340; 655, с. 1-28]. Таким чином було встановлено, що літописне поселення Василів за своїми складовими частинами відповідає структурі тогочасних міст.

Археологічне вивчення Василева було продовжено Б.П. Томенчуком у 80-х рр. Їх підсумком стало дослідження оборонних споруд дитинця, решток дерев'яної церкви на ньому та знахідка великої кількості полив'яних плиток із різноманітними зображеннями. Науковець також провів розкопки могильника, розташованого поруч, та декількох жител і гончарних печей на посаді літописного міста [51, с.1-69; 52, с. 1-18; 673, с. 413; 672, с.393; 674, с. 422-423].

Виявлений на території Василева археологічний матеріал неспростовно засвідчив існування тут у XII-першій половині XIII ст. добре укріпленого міського поселення з розвинутою інфраструктурою. На сьогодні теза

стосовно Василева як міста Галицько-Волинського князівства не викликає сумнівів. Із цим погоджується більшість дослідників, вона знайшли відображення у ряді колективних і монографічних публікацій [155, с. 253; 315, с. 87-88; 316, с. 203; 539, с.73-74; 44, с. 29-31; 803, р. 89, 113, 130, 134].

Вивчення старожитностей давньоруського Василева було продовжено в 1997 р. (обстеження території пам'ятки проводилося і в наступні роки) експедицією БЦАД при ЧНУ під керівництвом автора. Її завданням було проведення дослідження території літописного поселення та здійснення рятивних розкопок на пам'ятці. Зібраний матеріал дозволив отримати додаткову інформацію про розміри пам'ятки та кількість селищ-супутників, які розташовувалися в околицях Василева (див. додаток Д. 2. 4). Розкопувальні роботи проводилися, головним чином, на берегових терасах Дністра, розмитих повеннями.

У результаті досліджень було відкрито і вивчено декілька археологічних об'єктів. Так, на правому березі ріки, на території давньоруського посаду вдалося зафіксувати рештки шести напівзруйнованих жител. На трьох із них були закладені розкопи.

Найдавнішим виявилось житло №3. Воно являло собою типову слов'янську напівземлянку, орієнтовану стінами за сторонами світу і заглиблену на 0,95 м від сучасної поверхні. Вдалося простежити північну стіну будівлі, яка мала довжину 4 м, і частково на 1 м західну та 1,1 м східну стіни споруди. В північно-східному куті було виявлено зруйновану піч-кам'янку, від якої зберігся глиняний, добре обпалений черинь товщиною 0,1 м і перепалене каміння основи. Під час дослідження житла на його долівці було знайдено денця та бочки ліпних глиняних посудин VIII – IX ст. культури Лука-Райковецька, кістки тварин, глиняну обмазку та вугілля. Досліджена напівземлянка

стала першим слов'янським житлом, виявленим на території літописного поселення.

Житло №2 було зафіксовано на глибині 0,3 м від сучасної поверхні у вигляді лінзоподібної чорної плями товщиною 0,5 м. Розкопками вдалося з'ясувати, що це рештки наземного давньоруського житла зрубної конструкції, орієнтованого кутами за сторонами світу. Досліджено північно-західну стіну споруди довжиною 4,5 м та частково рештки двох інших довжиною 1,4 і 1,6 м. В північно-західному куті будівлі були виявлені рештки сильно зруйнованої глиняної купольної печі, від якої збереглися великі шматки стінок із відбитками хмизу. В заповненні та на долівці житла був знайдений речовий матеріал. Він представлений, упершу чергу, уламками давньоруських гончарних тонкостінних горщиків, виготовлених із добре відмуленого тіста з домішками дрібного піску, та добре випалений. У житлі знайдено посуд, який за профілюванням вінчика відноситься виключно до галицького типу давньоруської кераміки. Тут також було виявлено залізний плоский черешковий наконечник стріли-зрізня з упором для древка (довжина пера 5,8 см, черешка – 4,5 см), маленький залізний ніжик (загальна довжина 8 см), шиферне пряслице (діаметр – 2,4 см, висота – 1 см, діаметр внутрішнього отвору – 0,5 см), 3 уламки скляних кручених браслетів темно-зеленого та синього кольорів, фрагмент крученого залізного браслета (?) чи дужки та велика кількість кісток тварин.

Найпізнішим із досліджуваних споруд виявилось житло-напівземлянка №1. Його долівка знаходилася на глибині 1,6 м від сучасної поверхні. Споруда була орієнтована кутами за сторонами світу, дослідити вдалося лише південний кут житла та простежити повну довжину (3,6 м) однієї зі стін. На долівці будівлі, товщиною 0,1 - 0,2 см, знаходився шар вугілля, насичений численними матеріалами. Сліди дії сильного вогню простежені і в матеріалах заповнення. Під час

розкопок житла знайдено різноманітні предмети матеріальної культури. Найбільше виявлено уламків гончарних посудин, які представлені горщиками темно-сірого кольору, виготовленими з глини, до якої додавали крупнозернистий пісок і товчений вапняк. Вінчики горщиків мають косо зрізаний край і відігнуті назовні, по краю вони часто прикрашені насічками. За своєю формою посудини приземкуваті, їх бочки орнаментовані врізаними хвилястими чи горизонтальними лініями, іноді відбитками гребінчастого штампу. Серед керамічних знахідок виявлено й уламки посудин темного кольору із складною конфігурацією вінчика. В житлі також знайдено залізний ніж із заклепками на ручці (довжина леза 12,5 см, руків'я – 8 см), уламки двох черешкових ножів, фрагмент шпори, наконечник чотиригранної арбалетної стріли (загальна довжина 4 см), скобель, уламки частин залізних виробів, свинцеве та кам'яне грузила, кістяна голка (загальна довжина 6 см), фрагмент срібного скроневого кільця чи сережки із загнутим кінцем та срібна монета, яка виявилася срібним грошем молдавського господаря Петра Мушата (1375-1391 рр.).

Отриманий археологічний матеріал із розкопаних жител дає можливість внести певні корективи щодо часу появи населеного пункту та визначити нижню хронологічну межу існування Василева як міста. Знахідка житла №3 зі слов'янською керамікою VIII – IX ст. показує, що вже в цей час територія майбутнього міста була заселена носіями культури Лука-Райковецька. А матеріали з житла-напівземлянки №1, особливо знахідка молдавського гроша, засвідчують, що в кінці XIV – на початку XV ст. поселення ще було торговим осередком. Остаточоно воно втратило міський характер, очевидно, після руйнувань та пожеж, які відбулися на початку або в першій половині того ж XV ст.

Експедицією 1997 р. обстежувався також лівий берег р. Дністер, навпроти літописного Василева, на території сіл Городок та

Виноградне (Костельники) Заліщицького району Тернопольської області з літератури було відомо про знахідки тут давньоруських підплитових поховань [539, с. 62; 539, с. 386-387]. Огляд берегових терас у с. Городок дозволив виявити рештки значного культурного шару на відстані 300-400 м з давньоруськими матеріалами. Тут вдалося зафіксувати рештки двох наземних споруд XII – першої половини XIII ст. і зібрано колекцію давньоруської кераміки. Аналогічну кераміку і сліди давньоруського селища було виявлено і на північно-західній околиці с. Виноградне. В обох пунктах зафіксовано місця розташування могильників із ямними та підплитовими давньоруськими похованнями (див. додаток Д. 2. 4). Також встановлено, що в кар'єрі з добуванням гравію в с. Городок у 70-80-х рр. XX ст. був знайдений давньоруський меч, який нині зберігається в фондах Заліщицького краєзнавчого музею.

Наявність поселень і могильників давньоруського часу на протилежному від Василева березі Дністра дозволяє поставити питання про їх належність до літописного міста як складових частин. На це наштовхує також повідомлення літописця про прихід угорського короля до Василева, а потім переправу через Дністер і подальший рух до Пруту. Все це дозволяє припустити, що літописне місто розташовувалося на обох берегах ріки і його структура була складнішою, а розміри більшими, ніж це вважалося раніше. Практика розташування давньоруських міст на різних берегах рік, у тому числі й великих, була досить поширеною. Про це говорить топографія таких міст, як Новгород, Псков, Бакота та інші. Підтвердженням тому, що Василів складався з лівобережних і правобережних частин, може слугувати й факт підпорядкування буковинського Василева у XV ст. польському старості, а не молдавському господарю.

Проведені дослідження на території самого Василева дали змогу уточнити його структуру. Зокрема, було виявлено невідомий раніше давньоруський могильник в ур. Бурти (вул. Перемоги, 41), де зафіксовані ямні і підплитові поховання. Сліди великого давньоруського поселення були знайдені в ур. Городище і Городищенська Хата, на південь від Василева (на південний схід від городища Хом), навпроти с. Виноградне (див. додаток Д. 2. 4). Значні розміри поселення (500x100-150 м), знахідки полив'яних керамічних плиток, уламків плінфи, чисельних фрагментів давньоруського посуду, фрагментів привізних корчаг говорять про існування тут у добу середньовіччя великого поселення, яке також, очевидно, входило в структуру літописного Василева.

На окрему увагу заслуговують питання про походження назви населеного пункту. Більшість дослідників пов'язують його назву з іменем князя Василька Теробовлянського (1090 – 1124 рр.) [229, с. 29; 649, с.153]. На сьогодні це одна із самих поширених версій походження назви Василева. Але вона викликає й деякі заперечення. Зокрема, в літописі теробовлянського князя чітко іменовано “Василко, Василкови, Василка” на відміну від боярина „Василя”, який згадується в тому ж контексті [59, стб. 239-244]. Отже місто назване іменем князя Василька мало б звучати, як „Василкове, Василькове чи Васильків”, а не Василів.

Існує й інша версія походження назви літописного поселення. Вона базується на припущенні, що назва міста пов'язується не з патрональним іменем “Василій”, а з грецьким словом “басилей”, тобто цар. Такий офіційний титул в епоху середньовіччя мали візантійські імператори. На думку дослідників, виникнення цього найменування відноситься до 1164 – 1165 рр., коли до галицького князя Ярослава Осмомисла прибув із Константинополя родич візантійського імператора Мануїла Андронік Комнін [256, с. 68-70]. Зустрінутий з

почестями Андронік отримав від князя міста в Галицькій землі. Вважається, що одним із цих міст було велике поселення на Дністрі, яке від титулу візантійського царевича отримало назву “басилів”, тобто царський. Це припущення, на нашу думку, більше відповідає дійсності і логічно пояснює походження назви поселення „Басилів” – „Василів”.

Ленковецьке городище (Черн чи Прут?). На території регіону є ще одна важлива археологічна пам'ятка давньоукраїнського часу. Це розташований неподалік сучасних Чернівців комплекс археологічних пам'яток, до якого входять Ленковецьке городище та декілька селищ і могильників, розміщених поряд.

Археологічними дослідженнями встановлено, що городище було збудовано в XII ст. і проіснувало до першої половини XIII ст. Вважається, що воно було споруджено в часи князювання Ярослава Осмомисла (1152 – 1187 рр.) [647, с. 21 - 22].

Рештки цього опорного пункту, а пізніше досить великого міського поселення, виявлені на лівому березі Пруту, поблизу с. Ленківці (ур. Шанці) (див. додаток Е. 2. 4). Фортеця була збудована в долині Пруту на рівній місцевості, що пояснюється необхідністю контролю над важливим торговим шляхом і переправою через ріку. Навколо укріплення сформувалося торгово-ремісничє поселення, яке згодом переросло у посад, а неподалік виникли сільські селища-супутники. Загальна площа цього давньоруського міста становила понад 50 га [620, 250 - 257; 624, с. 213 - 217; 628, с. 98 - 101; 356, с.241; 357, с. 112-127; 648, 125-129; 649, с. 68 - 82].

Головну оборонну лінію центрального майданчика (діаметр 80 м) городища складала потужний земляний вал шириною 6 м і висотою 5 м та рів шириною 14 м і глибиною 3,5 м. На вершині валу знаходилися дерев'яні оборонні кліті-зруби. На відстані 1-1,5 м від них розташовувалися окремі житлово-господарські зруби, під якими знаходилися складські приміщення.

Такого типу дерев'яні оборонні конструкції прийнято пов'язувати із “заборами”, які згадуються на сторінках літопису [647, с. 10 - 12].

До дитинця примикав торгово-ремісничий посад загальною площею 30 га, який також мав штучні укріплення у вигляді частоколу та ровів, заповнених водою. На території посаду виявлено сліди ремісничої діяльності. Зокрема, досліджено ряд сиродутних залізоплавильних горнів для добування заліза, знайдено рештки гончарного виробництва (деформовані глиняні вироби), зафіксовано майстерню з виготовлення кістяних виробів. Тут же розкопано житла ремісників, торговців і простих міщан та декілька могильників. Під час дослідження цих об'єктів виявлено різноманітний гончарний посуд (горщики, горнята, накривки, амфорки, світильники, сільнички, миски), численні вироби із заліза (циліндричні замки і ключі до них, наконечники стріл, списів, шпори, ножі, дужки, обручі, пряжки, рибальські гачки, писала, цвяхи, долота, ковальські кліщі, струг), бронзи (пластинчасті браслети, персні, гудзики, підвіски, натільні хрестики, застібки від книг), кістки (фрагменти ложок, вуховерток, наконечників стріл), скла (браслети, буси, віконне скло), а також різні вироби із каменю. На городищі знайдено багато уламків від візантійських амфор, коромисло від терезів для зважування дорогоцінних металів, мідний дінар угорського короля Іштвана (Стефана) IV (1162 – 1163 рр.), вироби з волинського шиферу тощо [647, с. 31 - 34; 467, с. 58 - 62].

Ленковецьке поселення мало складну внутрішню структуру, було центром ремесла, торгівлі та культури. За всіма археологічними ознаками воно відноситься до поселень міського типу.

У період функціонування Ленковецького городища поселення давньоруського часу існували і на правому березі р. Прут. Його сліди зафіксовані амтором в м. Чернівці, у районі вул. П.Сагайдачного, на місці зсуву. Тут в оголоннях культурних нашарувань, до яких привів зсув ґрунту,

було знайдено фрагменти типової кераміки XII – першої половини XIII ст., серед якої трапилися декілька вінчиків так званого галицького типу.

Городище і поселення в Ленківцях припинили своє існування в середині XIII ст., очевидно, в 1259 р. після походу на Галицько-Волинське князівство монголо-татарського воєводи Бурундая [647, с. 68 - 69].

Про саму назву цієї неординарної пам'ятки, яка є рештками давньоукраїнського міста, існують різні думки. Так, Б.О. Тимощук пов'язував городище з містом Черн, яке згадується у “Списку руських городів” Воскресенського літопису XV ст. поряд із Білгородом і Ясським Торгом. Той факт, що названі поряд міста розміщувалися на півдні і саме там багато із науковців шукають Черн, він пояснював збігом назв із однаковою основою. Дослідник припускав, що назва міста на берегах Пруту могла виникнути від того, що укріплення цитаделі споруджені із землі і дубового дерева, що вірогідно, й дало назву Черн (Черноград, тобто Чорне місто) на відміну від міст, укріплених каменем, як-то Білгород. Після переселення жителів міста на правий берег Пруту нове поселення назвали Чернівці, тобто вихідці із Черна, на зразок Чернігів – „чернігівці” [633, с. 111; 647, с. 41-44].

По-іншому пов'язує Черн із давньоукраїнськими старожитностями в районі Чернівців В.В. Седов. Науковець вважає, що топонім Черн є свідченням вимушеного відступу слов'янських племен тиверців, під тиском кочового населення, з півдня на північ. На його думку, літописний Черн, який він, за Г.Б. Федоровим, пов'язує з Алчедарським городищем у Молдові, був покинутий слов'янами на початку XII ст. і виник на новому місці в районі сучасних Чернівців [579, с. 128].

Дослідження етимології назви населеного пункту Чернівці, яке вперше під своєю назвою (Черновъци, Черновци, мыто Черновское) згадується в грамоті господаря Олександра Доброго від 8 жовтня 1408 р. [70, р. 630-633], приводить сучасних мовознавців до інших висновків. На їх думку, етимологію назви Чернівці, згідно із законами словотворення, слід шукати в

іншій площині. Ю.О. Карпенко походження назви столиці Буковини подає у двох варіантах. За першим – топонім Чернівці з'явився від прізвиська боярина Чорний. Відомо, що на Буковині в XV ст. проживала боярська родина з таким прізвиськом, зокрема, про одного з них Думу Чорного йдеться в грамоті за 1462 р. [70, р. 526-529]. За другим – етимологія топоніма має соціальне походження. Назва Чернівці виникла від поселення, де проживав чорний люд (торгівці, ремісники, селяни) і яке розташовувалося поблизу укріплення „города” Цецина та фактично було його передмістям [83, с. 72].

Перший варіант походження назви міста знайшов широку підтримку у фахівців. Найбільш аргументовано його розвинув І.Г. Чеховський, який на основі аналізу актового матеріалу встановив, що значна кількість назв буковинських сіл XV ст. пов'язана з іменами їх засновників і власників. Так, назва Гаврилівці, Іванківці, Юрківці, Вашківці, Топорівці, Колінківці і т.д. відповідають антропонімам Гаврило, Іванко, Юрко, Вашко чи Васко, Топір, Колінко. Отже, нащадки чи піддані Гаврила звалися гаврилівцями, Юрка-юрківцями, Топора – топорівцями. В зв'язку із цим доведено, що ойконіми із суфіксом *-івці* мають відносно пізні походження і закріплювалися за селами. Дослідник вважає, що аналогічним чином виникла і назва Чернівців, як невеличкого сільця неподалік укріпленого города Цецина. Етимологію ойконіма Чернівці він, так само, як і попередній науковець, пов'язує з боярським родом Чорних, представники якого Дума Чорний, Кристя Чорний і Фетя Чорний неодноразово згадуються в грамотах XV ст. [726, с. 174-175].

Отже, літописний Черн не має відношення до назви Чернівці, яка утворилася пізніше. Цей ойконім, очевидно, відноситься до поселення, яке існувало в районі сучасної вул. П.Сагайдачного ще з XII – першої половини XIII ст., а з переходом його у власність бояр Чорних у XV ст. отримало теперішню назву.

Чи могло мати назву давньоукраїнське місто на протилежному березі ріки Прут, рештки якого зафіксовані поблизу Ленківців? На нашу думку,

воно повинно було, поряд із Василевом, Онутом, Плавом і Кучелмином бути згаданим у літопису. Але під якою назвою?

Аналіз тих місць літописного тексту, які стосуються регіону, засвідчує практичну відсутність згадок про ріку Прут. Так, Лаврентіївський літопис не несе згадок про цю ріку [60. 2001, с. 563], у Іпатіївському літописі вона згадується лише два рази, перший – під 1229 р.: „... и объеха Даниль городъ и собравъ землю Галичкоую ста на четыре части окруть его. и собра от Боброкы доже и до реки Оушице и Проута” [59, стб. 759], вдруге – під 1230 р. в місці, де розповідається про втечу угорців з-під Галича та згадується буковинський Василів: „...и поиде ко Проутоу” [59, стб. 761]. Між тим, і один і другий літописи десятки разів згадують такі водні артерії, як Дніпро, Сула, Буг, Дон, Волга, Вісла і т.д., наприклад, р. Дністер згадується близько десяти разів [59, с. XXXVII].

Така необізнаність літописців із географією Прикарпаття викликає здивування і вимагає пояснення. В історіографії була висловлена думка, що Прут у XII – XIII ст. мав іншу назву. Однією із назв цієї водної артерії, як вважається була назва р. Мия. Так, на думку В.В. Грабовецького, могла називатися ця ріка, а розташоване в її верхній течії місто отримало назву Коломия [197, с. 20-22].

Разом із тим, може бути запропоноване ще одне пояснення цій літописній загадці. Загальноприйнятою є думка, що названі в літописі топоніми варто пов’язувати з річками, а саме з Бібркою, Ушицею та Прутом. Слід зазначити також, що р. Бобръка (сучасна Бібрка) бере свій початок біля м. Бібрка Перемишлянського р-ну Львівської обл., в районі якого є декілька потужних городищ і поселень XII – першої половини XIII ст., і там міг існувати населений пункт із такою назвою, яка збереглася до сьогодні. На р. Оушиці (суч. Ушиця) знаходилося давньоукраїнське місто Ушиця (суч. с. Стара Ушиця, Кам’янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.), розкопки якого засвідчили наявність жител, оборонно-господарських зрубів та досить

багатого археологічного матеріалу, представленого предметами озброєння, знаряддями праці та побутовими речами [329, с. 62-96]. Таким чином, можемо припустити, що і згаданий третій топонім відноситься до населеного пункту, а не до водної артерії. Якщо, це так, то це місто могло називатися Прут і його рештки слід пов'язувати з Ленковецьким городищем.

У цьому контексті стає зрозумілим і логічним перше літописне повідомлення про збір війська Данилом Галицьким із територій, які продовжували визнавати його князівську владу на відміну від інших, які перейшли на бік опозиції. Названі в ньому Бібрка, Ушиця, Прут були тими крайніми поселеннями південної і південно-східної частин князівства, які підкорялися його владі. В другому ж повідомленні вказується маршрут королевича Бели, який, переправившись через р. Дністер біля Василева, рушив до Прута, але не до ріки, оскільки вона тільки в межах України має протяжність 272 км, а до якогось конкретного пункту, де існував брід і починалася сухупутна комунікація на південь. Цим пунктом могло бути місто Прут, археологічним виразником якого є Ленківцецьке городище. Саме тут розташовувався брід, яким користувалися і в наступні століття та брала початок дорога, що в пізніший час вела від Чернівців до Сирету, Сучави і далі на південь у Причорномор'я та на захід до Карпатських перевалів.

Висловлене припущення про можливість ототожнення Ленковецького городища з топонімом Прут літопису, а саме містом Прут на річці Прут, може бути підкріплене й іншими доказами. Зокрема, на південь від сучасних Чернівців розташоване м. Серет на р. Серет, ще далі на південь м. Сучава на р. Сучава. Також від найменувань рік і потічків походять назви й інших населених пунктів регіону, наприклад, селище Герца знаходиться на р. Герца, с. Онут на р. Онут, с. Брусниця на р. Брусниця, м. Вижниця на р. Виженка, с. Вовчинець на потоці Вовчинець, с. Глубочок на р. Глибочок, с. Глиниця на струмку Глинниця, с. Дихтинець на потоці Дихтинець, с. Кам'янка на р. Кам'янка, с. Коболчин на р. Коболчин, с. Коровія на потоці Коровія, с.

Мигове на р. Мігова і т.д. Таким чином, у регіоні існувала досить поширена практика назви населених пунктів за найменуванням річок, струмків і потоків, на яких вони виникали.

Тому можемо припустити, що комплекс із городища, поселень і могильників поблизу Ленківців на р. Прут називався так само, як і ріка, тобто містом Прут.

Отже, огляд матеріалів, пов'язаних із давньоукраїнськими літописними поселеннями на території межріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра, засвідчує, що в XII – першій половині XIII ст. тут функціонував ряд великих, як на той час, населених пунктів. Серед них точно локалізовані Василів та Онут. Стосовно інших поселень, то літописний Кучелмин варто пов'язувати з городищами та поселеннями, розташованими між селами Непоротове, Галиця і Ломачинці. Поселення Плав, на нашу думку, слід локалізувати в Хотині, а про існування ще одного літописного поселення Пруту, за нашими припущеннями, свідчать рештки Ленківецького городища.

РОЗДІЛ 3. Економічний розвиток регіону в XII – першій половині XIII ст.

3.1. Землеробство і скотарство

Через відсутність повідомлень писемних джерел про господарську діяльність місцевого населення, на перший план висуваються дані археологічних досліджень. Завдяки проведеним широкомасштабним розкопкам на багатьох пам'ятках краю, знахідкам решток ремісничого виробництва, промислів, землеробського реманенту, палеоботанічного та остеологічного матеріалу тощо, отримано цінні відомості для реконструкції основних видів ремесел, промислів, землеробства і скотарства у жителів межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. Наявні в нашому розпорядженні матеріали дозволяють також порівняти розвиток ремесла населення краю із станом аналогічних видів діяльності на інших давньоукраїнських територіях і з'ясувати особливості місцевих форм господарства.

Переважає більшість археологічних пам'яток регіону представлена неукріпленими селищами, на яких проживало сільське населення. Основним видом їх господарської діяльності було землеробство при значній ролі скотарства. Такий вид діяльності був властивим і для міського населення, не зайнятого або частково зайнятого в ремісничому виробництві й торгівлі.

Розвиток місцевого землеробства у XII – першій половині XIII ст. був можливий лише за наявності сприятливих природно-географічних умов. Останні мало змінилися протягом I – II тис. н.е., на них лише позначився вплив антропогенного фактора [299, с. 11-12]. Не зазнав значних змін і клімат. Встановлено, що за останні 800 – 900 років не спостерігалось різких його змін, а тільки відбувалися невеликі коливання [142, с. 82-83; 305, с. 6]. В зв'язку з цим варто акцентувати увагу на місцевому географічному

положенні, рельєфі, кліматі та ґрунтах регіону, оскільки вони впливали й досі впливають на вибір, розміщення сільськогосподарських культур, диференціацію землеробських знарядь, агротехніку тощо.

Територія межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра розташована у зоні зчленування Російської рівнини й Карпатських гір, тут простежуються декілька оротектонічних зон та геоморфологічних областей.

У ракурсі нашого дослідження найбільший інтерес представляє Пруто-Дністровське межиріччя. Воно відноситься до південно-західного виступу Російської платформи (Подільський щит, або Подільська плита) і характеризується рівнинною поверхнею. На межиріччі міститься Хотинська височина (декілька гряд з плоскими вершинами), в основі якої лежить Подільський палеозойський горст [196, с. 9].

Для Пруто-Дністровського межиріччя характерна помірно тепла зона, яка має континентальний клімат. Середня температура січня тут дорівнює -5°, липня +18°. Теплий період (з температурою вище 0°) триває 263-265 днів. Сума активних температур становить 2200-2800°, середньорічна кількість опадів коливається в межах 500-700 мм. Товщина снігового покриву досягає 25-35 см, короткочасні морози змінюються тривалими відлигами [196, с. 11-12].

На території межиріччя ґрунтовий покрив неоднорідний. Тут переважають сірі, темно-сірі опідзолені ґрунти, на найбільш високих місцях характерні світло-сірі опідзолені ґрунти, а на найбільш низьких ділянках зустрічаються опідзолені чорноземи [196, с. 12-13].

В цілому, природно-географічні умови та клімат Пруто-Дністровського межиріччя досить сприятливі для ведення рільництва, дозволяють вирощувати необхідну кількість культурних рослин та отримувати один врожай на рік, що засвідчують археологічні матеріали різних епох. І до сьогодення Пруто-Дністровське межиріччя найбільш придатне для ведення землеробства, під яке використовується близько 70% всієї його

площі [76, с. 81]. Схожою, очевидно, була ситуація і в середньовічний час, адже саме в цьому регіоні концентрується переважна більшість тогочасних селищ, городищ, літописних поселень.

Спостереження за топографією розміщення більшості поселень XII – першої половини XIII ст. на території межиріччя показує, що вони розташовувалися в зручних для ведення землеробства місцевостях. Тогочасні селища займали, переважно, другі та треті надзаплавні тераси рік і струмків. Як правило, це були рівнинні, вільні від лісу, староорні землі, які оброблялися вже тривалий час. Зокрема, значна частина давньоруських селищ розташовувалася на місці поселень, які існували в добу енеоліту (трипільська культура) та ранньозалізного часу (черняхівська культура) або ж в безпосередній близькості від них. Це, очевидно, засвідчує добре знання середньовічним населенням краю якостей різних ґрунтів та їх агротехнічних властивостей.

Важливу інформацію про рівень розвитку місцевого рільництва несуть знахідки знарядь праці для обробітку ґрунту. Саме вони є основною категорією археологічного матеріалу для з'ясування типології цих знарядь, а отже, і продуктивності землеробства. На території даного регіону (Чорнівка і Недобоївці) виявлено рештки тяглових та ручних знарядь для обробітку ріллі. Це шість залізних втульчастих наконечників орних знарядь (чотири широколопатових і два вузьколопатових), чотири плужних ножі (чересла), три окуття лопат і мотики. Розглянемо їх більш детально.

Найбільшу кількість наконечників орних знарядь було виявлено під час дослідження Чорнівського городища, де трапилося п'ять наральників і чотири чересла. Серед них особливий інтерес представляє остання колективна знахідка (грудень 2004 р.), яка складалася з трьох наральників, трьох чересел і молотка. Вони були знайдені в північно-західній частині городища в недокопаних господарських спорудах, поблизу в'їзної вежі. Важливо відзначити, що всі залізні частини орних знарядь лежали

компактно: три наральника впритул боковими робочими краями, на віддалі 0,9-0,95 м від них – три чересла і молоток. Між ними простежувався шар вугілля, але зафіксувати рештки дерев'яних деталей від орних знарядь не вдалося. Отже, можемо говорити, що тут свого часу зберігалися три давньоруських плуги, які були знищені пожежею під час зруйнування городища.

Виявлені на території регіону залізні деталі орних знарядь розрізняються розмірами і конструктивними особливостями робочих частин, їх параметри наведені в таблиці (див. додаток Ж. 3. 1).

Найбільш масивним серед знайдених наральників є широколопатевої наконечник із асиметричними плечами і додатковими наварними смугами по краях (див. додатки Ж. 3. 1. 1; А. 3. 1. 1). Великі розміри наральника дозволяють віднести його до типу IV B4 за Ю.О. Красновим [312, с. 36, рис. 16, 1]. Близькими до нього, але менших розмірів є інші наральники з Чорнівки і Недобоївців (див. додатки Ж. 3. 1. 2. 3, 6; А. 3. 1, 2; В. 3. 1. 1-2). Їх менші розміри дозволяють віднести знайдені наральники до типу IVB1 за класифікацією Ю.О. Краснова [312, с. 36, рис. 14]. Всі широколопатевої наральники являють собою залізні робочі частини досить розвинутих знарядь плужного типу. Аналогічні їм знахідки відомі на багатьох пам'ятках XII – XIII ст. на території Київської Русі. Зокрема, такі знахідки трапилися на Княжій Горі (с. Пекарі), Дівич-горі (с. Сахнівка), Райковецькому городищі [219, с.40-46] і багатьох інших пунктах. Знайдені на Буковині наконечники добре датуються давньоукраїнським часом [312, с. 52-53].

Із Чорнівського городища походять чотири залізні чересла, або як їх ще називають, плужні ножі (див. додатки Б. 3. 1. 1-3; В. 3. 1. 3). Найбільше з них має довжину 61 см при ширині 8 см, інші – довжину від 46,5 см при ширині 5,5 см [174, с. 62] до 40 см при ширині 5 см. Чересла становили істотну складову частину орного знаряддя, вони вертикально розрізали пласт ґрунту, а широколопатевої асиметричний наральник підрізав його горизонтально і

перевертав. Присутність серед залізних частин орних знарядь чересел переконливо засвідчує використання землеробських знарядь плужного типу, оскільки для рал вони були не обов'язковими [219, с. 76].

Знахідки широколопатових наконечників та плужних ножів мають велике значення для вивчення орних знарядь, оскільки вони є однією з головних і характерних частин раннього плуга, тобто знаряддя, яке підрізало шар ґрунту і сприяло його перевертанню. Подібні плуги в давньоруський час мали дерев'яні полиці, які саме й сприяли перевертанню скиби ґрунту [219, с. 76]. Такі орні знаряддя в літературі досить часто називають давньоруським плугом, очевидно, це був один із різновидів ранніх плугів у своєму первісному конструктивному варіанті. Варто відзначити, що подібні орні знаряддя дійшли в Буковинському Прикарпатті до ХІХ ст., про що свідчать їх збережені музейні екземпляри із сіл Розтоки та Сергії [76, с. 92-93].

Завдяки розпушуванню плугом на значну глибину ґрунту і його перевертанню, оброблений шар землі набував структури, яка сприяла проникненню вологи, повітря, тепла та рівномірному розподілу і збереженню вологи в усьому орному шарі. За таких умов у ґрунті швидше відбувалися біохімічні процеси, які збагачували його поживними речовинами з нижніх шарів. Окрім того, під час оранки знищувалися бур'яни, що сприяло вкоріненню і посиленому росту зернових культур [219, с. 81]. Із початком оранки плугом прискорюється процес мінералізації органічних речовин у ґрунтах, активно формується гумус, що сприяє посиленню родючості ґрунтів. Плужна оранка була більш глибокою, а борозни широкими і не було незораних проміжків. Завдяки використанню плуга давньоруські землероби отримали можливість розширювати фонд орних земель, у першу чергу за рахунок важких чорноземів [590, с. 71-72].

Як уже зазначалося вище, разом із наконечниками і череслами на Чорнівському городищі в одному комплексі було знайдено залізну частину молотка (див. додаток Б. 3. 1. 4). Він має прямокутну форму з розмірами

сторін 9x4,5(5) см. Подібна знахідка має логічне пояснення з практики середньовічної оранки. Так, при обробітку ґрунту землеробові потрібно було постійно підбивати чересло і поправляти наральник. Показово, що на англійських середньовічних мініатюрах (XIII – XIV ст.) молоток є невід’ємною складовою частиною плуга і кріпиться до однієї із його рукояток (чепіги) [219, с. 77, рис. 35; 312, с. 150, рис. 77, 1-2]. Очевидно, вже в першій половині XIII ст. молоток також був необхідним атрибутом давньоруського плуга та використовувався для ефективного усунення неполадок чи зміни глибини оранки в залежності від якості ґрунту.

На Чорнівському городищі було знайдено також два вузьколопатових наральники. Один із них (див. додатки Ж. 3. 1. 4-5; В. 3. 1.4) [174, с. 54, рис. 60], який за згаданою вже класифікацією Ю.А. Краснова, відноситься до типу ІА2 [312, с. 31], і належав безвідвальному орному знаряддю – ралу. Інший наральник із городища – дещо більших розмірів (див. додаток Ж. 3. 1. 4, А. 3. 1. 3) і має ледь позначені асиметричні плечики. Він відноситься, за класифікацією Ю.А. Краснова, до типу ІБ1 [312, с.37-38, рис. 6, рис. 9].

Вузьколопатові наральники відносяться до орних знарядь, які тільки розпушувалии хилили землю. Форма та розміри наральників дозволяють встановити, що вони належали ралу з полозом. У давньоруський час рало використовувалося, головним чином, для роботи на цілинних та твердих ґрунтах. Аналогії наральникам із Чорнівки відомі з Новогрудка, Старої Ладого, Новгород, Бреста [312, с. 31, рис. 6 (4-6); 305, с. 23].

Плуги та рала в давньоруський час були тягловими орними знаряддями, для приведення їх в дію потрібно було певну кількість робочої худоби. За етнографічними матеріалами відомо, що плуг потребував одну чи дві упряжі волів або коней [219, с. 82; 76, с. 93].

Одночасне використання орних знарядь із широколопатовими наконечниками та череслами (давньоруський плуг) і вузьколопатовими наральниками (рало) в тодішніх господарствах регіону було досить

доцільним і пояснюється потребами в різних видах обробітку ґрунту. Наприклад, ландшафтний екотон у мікрорайоні Чорнівського городища представлений досить строкато. Тут є і лісові масиви і цілиніми лучними землями на берегах р. Мошків та її приток, пагорби, вкриті кущовою рослинністю, і староорні ґрунти, які займають переважно правий берег річки. Все це визначало особливості потенційних господарських угідь і ресурсну зону населеного пункту, звідки його мешканці отримували основну масу всіх необхідних продуктів та ресурсів [590, с. 64]. З огляду на ці особливості місцевих ландшафтних зон і формувалася аграрно-виробничий інструментарій, який відображав еколого-технологічну доцільність застосування функціонально різних орних знарядь у різноякісних ґрунтових умовах угідь. Схожа картина відзначена дослідниками й для інших регіонів давньоруських земель. Так, на Райковецькому городищі, що на Житомирщині, засвідчено синхронне використання втульчатих широколопатових наконечників рал, „плужних” лемешів, черешкових наральників та чересел [590, с. 64].

Давньоруський плуг використовувався для глибокої оранки і перевертання пластів ґрунту. Він застосовувався переважно на староорних землях і чорноземних ґрунтах. У той же час рало слугувало для розпушування ґрунту і знаходило застосування на землях іншого типу, зокрема цілиніх [451, с. 201]. За даними етнографії відомо, що рало виконувало в господарствах додаткові функції: так, ним дробили скиби ґрунту, а також використовували для спусування міжрядь [429, с. 117]. Знахідки широколопатових і вузьколопатових наконечників орних знарядь на Чорнівському городищі засвідчують, що плуги і рала, які використовувалися в господарстві, органічно доповнювали один одного і їх синхронне використання було доцільним у тогочасному рільництві.

Знахідки з Чорнівського городища решток трьох плугів і двох рал дозволяють поставити питання про їх власника та його взаємовідносини з

феодално залежним селянством. Вважається, що значна кількість залізних частин орних знарядь на городищах, які буди знищені під час монголо-татарської навали, є свідченням того, що навколишнє населення знесло всі найцінніші речі, в тому числі плуги й рала, до укріплення з метою збереження свого багатства і знарядь праці [219, с. 224-232]. Не виключаючи подібної ситуації із знаряддям у Чорнівському городищі, відзначимо, що вони знаходилися в певних місцях (господарська будівля, кліть і житло), тобто в спеціальних місцях зберігання. Особливо це показово стосовно знарядь із господарської споруди біля в'їзної вежі, де компактно знаходилося три орних знаряддя. Все це дозволяє говорити, що ці знаряддя належали власнику садиби. Підтверджують таке припущення і відомості про відсутність орних знарядь, правда, в пізніші часи, у багатьох селян і використання різними родинами одних і тих же плугів та рал [590, с. 72-73]. Не виключено, що місцевий феодал надавав орні знаряддя селянам, які за це виконували певні повинності або служили при його дворі. В документальному матеріалі XII ст. такі категорії залежних людей фігурують як рядовичі і закупи [219, с. 237], пізніше – як „слуги”, „дворні слуги” [313, с. 48].

Іншу категорію знахідок для обробітку ґрунту становлять рештки ручних знарядь праці. Це – залізні окуття, так звані “рильця” від заступів і мотики. Два з них виявлено на Чорнівському городищі, одне на поселенні Пуста Чорнівка [174, с. 42, рис. 42; с. 63, фото 28]; фрагмент аналогічного окуття знайдено на городищі в Недобоївцях (див. додаток В. 3. 1. 5-7).

Такі залізні окуття є металевими частинами переважно дерев'яних лопат (заступів). Лопати в той період, а подекуди й до кінця XIX ст, були дерев'яними і тільки нижня їх частина оббивалася підковоподібною смугою металу, яка мала спеціальний паз для вставляння дерев'яної основи.

Окуття лопати, знайдене на Чорнівському городищі в 2000 р., досить добре збереглося, його розміри наступні: довжина 12,5 см, максимальна

ширина 13,2 см ширина пластини окуття 4 см (див. додаток В. 3. 1. 7). Воно виготовлене з двох зварених пластин металу, має гострий робочий край і середню частину з трикутникомподібним розширенням (ширина 1,6 см, глибина 1,5-1,8 см) для з'єднання із дерев'яною основою. Аналогічним, судячи із зображення, було й друге окуття з городища [649, с. 108, рис. 58].

Близькими до них за розмірах та формою є фрагментоване окуття з Недобоївського городища (див. додаток В. 3. 1. 5), яке, очевидно, також мало довжину близько 12 см при максимальній ширині 14-15 см та ширині пластини окуття 4,3 см.

Лопати (заступи), які в древній Русі називали “рило” [219, с. 96], а на території регіону за етнографічними матеріалами – “роскалі”, “городники” [76, с. 90], використовувалися для ручного обробітку землі, особливо на городах та ділянках, недоступних для орних знарядь; їх знахідки досить поширені на давньоруських пам'ятках. Вони по декілька екземплярів виявлені на Княжій Горі, Колодязинському, Райковецькому, Городському городищах, давньоруських містах Мінську, Полоцьку, Бресті та інших [219, с. 96; 305, с. 38].

Дещо менших розмірів за попередні виявлене окуття окуття з Чорнівського поселення (див. додаток В. 3. 1. 6). Його довжина 10 см при ширині 12 см [174, с. 63]. Порівняно невеликі розміри останнього і ширина окуття всього 2 см може свідчити про його належність іншому ручному землеробському знаряддю, а саме дерев'яній мотиці. Подібні дерев'яні мотики із залізною оковкою робочої частини донедавна побутували у населення Пруто-Дністровського межиріччя [429, с. 114]. Мотики використовувалися як допоміжні знаряддя праці, ними розпушували ґрунт, знищували бур'яни, використовували у городництві тощо.

Вивчення середньовічних знарядь для обробітку ґрунту на території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра показує, що вони

відповідали загальному рівню розвитку тогочасної землеробської техніки південно-західної Русі.

Знаряддя для збирання врожаю на середньовічних пам'ятках межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра представлені серпами та косами. Вони знайдені на городищах у Чорнівці, Недобоївцях, Ленківцях, Зеленій Липі (див. додатки Д. 3. 1; Е. 3. 1).

Із городища в Чорнівці походять 3 цілих і 3 фрагментованих серпи, які відносяться до південно-західного типу і характеризуються розширенням клинка в середній частині його довжини [174, с. 63] (див. додаток Д. 3. 1. 2-3, 5-8).

Ще один цілий серп і два його фрагменти трапилися на городищі в Недобоївцях (див. додаток Д. 3. 1. 1,4,10). Найбільша ширина леза у збереженого екземпляра дорівнює 4,4 см. Довжина руків'я становить 12 см, а його кінець загнутий під прямим кутом. Характерною його особливістю є вершина леза, яка виконана у вигляді дзьоба, прямокутного в перетині. Аналогічне закінчення має фрагмент іншого леза серпа з цього ж городища. Знайдені в регіоні давньоруські серпи мають широкі аналогії в археологічних матеріалах XII – першої половини XIII ст. [219, с. 147-149].

Іншу форму мають уламки серпів з городища в Зеленій Липі, яке датується XIV ст. На пам'ятці в різні роки було знайдено 4 фрагменти серпів: 3 – Б.О. Тимощуком у 1969 р. [49, с. 10] і 1 – автором у 2000 р. (див. додаток Д. 3. 1. 9). Особливістю знайдених серпів є їх порівняна вузьколезовість, наприклад, ширина леза виявленого в останні роки серпа становить в середній частині всього 1,8 см. Окрім того, воно по робочому краю має спеціальні насічки, як це робиться й нині.. Наявність останніх прискорювала процес зрізання стебел злакових рослин [429, с. 148]. Аналогічні зазубрини мають і теперішні серпи. Знахідки з городища в Зеленій Липі засвідчують подальший еволюційний розвиток знарядь для збирання врожаю.

Серпами збирали озимі і переважну більшість ярових хлібів; його значення, як основного знаряддя збору врожаю зберігалось до середини ХХ ст. За даними етнографічних матеріалів, озимі жали виключно серпами. Пояснюється це тим, що серп підрізає стеблини рослин без струсу, внаслідок чого достиглий хлібний колос не осипався [219, с. 149]

До сільськогосподарських знарядь відносяться також коси. Їх цілі екземпляри та фрагменти знайдені на городищах у Чорнівці, Недобоївцях, Зеленій Липі (див. додаток Е. З. 1), на поселеннях у П'ядиківцях і Василеві. Наприклад, цілі коси-горбуші з Чорнівки мають загальну довжину 37,5-39 см, ширина їх леза становить 3,5-4,5 см, товщина 0,2-0,25 см, на кінцях вони мають перпендикулярно відігнутий штир для кріплення до дерев'яного руків'я [174, с. 65]. На цьому ж городищі трапився уламок ще однієї коси-горбуші (збережена довжина 15 см, ширина 4,6 см) [477, с. 245, рис. 2]. Подібний уламок коси був знайдений на городищі в Недобоївцях. Він зберігся на довжину 16 см, його ширина 3,6 см. Від попередніх знарядь даний фрагмент коси відрізняється більш тонким і заокругленим кінцем. Ще одна коса походить із поселення в П'ядиківцях, вона має довжину 46 см і ширину 4 см [37, 12763-II-95].

Виявлені коси-горбуші в на давньоруських пам'ятках регіону знаходять широкі аналогії в матеріалах XII – першої половини XIII ст. на українських землях [219, с. 150-151; 305, с. 53-55].

У добу середньовіччя коса-горбуша була одним із найпоширеніших сільськогосподарських знарядь. Їх знахідки зафіксовані на більшості давньоруських пам'яток, які розкопувалися. Коси цього періоду належать до ударно-ріжучих знарядь, вони не придатні для збирання хлібних культур, які в достиглому стані обсипаються при струсах. Проте вони могли використовуватися для косіння ячменю, вівса, гороху та гречки, зерна яких тримаються у колоску значно міцніше або знаходяться в стручках. Разом із тим, коса-горбуша була головним знаряддям для косіння трав і заготівлі сіна

[219, с. 151]. За етнографічними матеріалами відомо, що косіння косою-горбушею вимагало значних сил і вміння, адже працювати з нею доводилося зігнувшись чи стоячи на колінах [305, с. 55].

Охарактеризовані вище знаряддя збору урожаю на середньовічних пам'ятках регіону засвідчують, що вони аналогічні серпам і косам з інших давньоруських територій.

Про заняття жителями регіону землеробством говорять також знахідки кам'яних жорен, які слугували для переробки вирощених злаків. Значна кількість цілих екземплярів та уламків жорнового поставу була виявлена в Ленківцях, Недобоївцях, Чернівцях, Чорнівці, Василеві, Онуті, Дорошівцях, Заставні, Прилипчому, Зеленій Липі та інших пунктах [19, с. 70; 649, с. 182; 37, 6365-II-33212214-II-676; 174, с. 65]. Розміри виявлених жорен наведені в таблиці (див. додаток З. 3. 1).

Знайдений жорновий постав представлений переважно, уламками верхніх та нижніх жорнових каменів. Їх відрізняють за діаметром наскрізних отворів: нижній має невеликий наскрізний отвір для кріплення цапфи, а верхній значно більший для кріплення порхлиці та засипання зерна. Причому відсутність знахідок порхлиць і цапфи говорить про те, що вони були дерев'яними.

Наведені дані показують, що в давньоруський час існував певний стандарт для жорнового поставу. Діаметр жорен становив 36-43 см, хоча зустрічається й діаметр 50 см, діаметри отвору верхнього каменя дорівнювали 6-7, 5 см, а нижнього – 5-3,5 см. У пізніший час, а саме в XIV ст., поряд із жорнами таких же параметрів з'явився жорновий постав із каменями меншого розміру – 24-34 см. Останній, очевидно, репрезентує переносний варіант жорнового поставу.

Значний інтерес викликає знахідка жорнового поставу з городища в с. Зелена Липа. Тут в одному з приміщень були знайдені розбиті жорнові камені, які розташовувалися поряд (див. додаток З. 3. 1. 15,16). Вони

представлені верхнім та нижнім жорновими каменями, що дозволяє провести реконструкцію жорнового поставу.

Знайдені жорнові камені близькі за конструкцією і мають незначні відмінності. Вони відносяться до традиційного типу давньоруського жорнового поставу, що складався з двох каменів, які мали центральний отвір, спиралися на вісь та залізну чи дерев'яну порхлицю [564, с. 421-422]. Всі виявлені в регіоні жорнові камені відносяться до поставу І групи за класифікацією Р.С. Мінасяна – це були досконалі ручні млини з великою швидкістю обертання верхнього жорнового каменя-бігуна, які дозволяли переробляти значні об'єми зерна [370, с. 104, рис.1]. Жорновий постав регіону знаходить численні аналогії на інших давньоруських землях [219, с. 157-162;305, с. 60-63].

Аналіз матеріалів, з яких виготовлені жорна, засвідчує, що вони зроблені із сарматських вапняків із включенням гальки з ніздрюватою і кавероїзною поверхнею (визначення Б.Т.Рідуша). Поклади такого вапняку часто трапляються на пагорбах Хотинської височини.

Важливу інформацію про рівень розвитку місцевого землеробства надають дані палеоботанічного аналізу культурних рослин, знайдених на середньовічних пам'ятках регіону. Наявні в нашому розпорядженні матеріали дозволяють встановити видовий склад культур, які вирощувалися, простежити мікрорегіональні відмінності в їх поширенні та охарактеризувати місцеву систему землеробства.

Палеоботанічні матеріали у вигляді обгорілих зернівок культурних рослин та бур'янів були виявлені під час дослідження Чорнівського [174, с. 63-64, табл.2] та Недобоївського городищ. Їх палеоботанічний аналіз здійснено у лабораторії природничих методів досліджень ІА НАН України провідним науковим співробітником, доктором біологічних наук Г.О. Пашкевич. Результати аналізу вирощуваних культурних рослин з городищ наведено у порівняльній таблиці (див. додаток И. 3. 1).

Аналіз обвуглених зернівок показує, що давньоруське населенням буковинських земель культивувалися жито посівне, ячмінь плівчастий, овес посівний, пшениця двозернянка, пшениця м'яка, просо звичайне, коноплі, льон, горох. Найбільша кількість зернівок з городищ представлена обгорілими зернами жита.

Жито в добу середньовіччя було однією з основних хлібних культур. Велике його поширення пояснюється морозостійкістю, доброю врожайністю на різних ґрунтах, крім того, воно добре очищало ґрунти від бур'янів. Разом із тим жито вимагало глибокої оранки і добре обробленого ґрунту. Наявність жита говорить про існування сівозмін у рільництві. Переважання саме жита на городищах стає зрозумілим, коли звернути увагу на той факт, що самі пам'ятки знаходяться на підвищеннях. Деяко нижче розташовувалися синхронні поселення та поля. Тому, в таких умовах жито було найвигіднішим злаком для вирощування.

Друга позиція серед видового складу культурних рослин із обох городищ належить ячменю плівчастому. Ця злакова рослина була також однією із найпоширеніших на Русі. Ячмінь досить врожайна та швидкодостигаюча культура, але вимагає родючих ґрунтів. Його висівали, переважно, на староорних землях. Наявність ячменю на пам'ятках, розміщених у різних частинах регіону, свідчить про його значну поширеність серед місцевої давньоукраїнської людності і добру врожайність у різних умовах.

Вартий уваги факт наявності зерід зернівок з Чорнівського городища 255 насінин конопель посівних. Останні використовувалися, в першу чергу, для виготовлення тканин. Розрізнялися стебла цієї рослини з чоловічими квітками „посконні”, і стебла з жіночими квітками, власне коноплі. Із стебел першого виду рослин виготовляли тканину, яка йшла на пошиття одягу, з другого – мотузки, канати, мішковину, парусину тощо. Широко використовувалося і насіння конопель, в якому міститься 31-33% олії.

Остання вживалася в їжу і за смаковими якостями була краща від соняшникової олії. Крім того, з насіння конопель готували „масленку”, яка була однією із улюблених страв тогочасного населення. Із насіння конопель також виготовляли лікарські препарати заспокійливої, знеболюючої дії.

Значне місце серед культивованих рослин належало просу. Найбільше його зернівок трапилося на Чорнівському городищі [174, с. 64]. Просо добре проростає у захищених лісом місцях, правда, чутливе до холоду і засміченості ґрунту бур'янами, тому часто висівалося на цілинних землях [451, с. 209]. Саме цим, очевидно, і пояснюється його відносна розповсюдженість у матеріалах городища, яке розташоване над долиною р. Мошків і оточене з усіх боків лісовими масивами. Тут просо могло давати значні врожаї і, очевидно, відіграло значну роль у раціоні місцевого населення.

Інші види культурних рослин із давньоруських пам'яток регіону представлені вівсом, пшеницею м'якою, пшеницею карликовою, пшеницею двозернянкою, ячменем голозерним, чечевицею. Вони також культивувалися місцевими жителями, але в значно меншій кількості. Вирощувалися в регіоні бобові культури, зокрема горох. Були тут також відомі такі технічні культури, як льон [174, с. 64]. Знахідка насінини винограду на Чорнівському городищі може говорити про його культивування населенням регіону вже в добу середньовіччя.

Видовий склад культурних рослин, які вирощувалися у XII – першій половині XIII ст. на буковинських землях аналогічним матеріалам з інших територій Давньої Русі і свідчить про спільні традиції землеробства в різних її частинах.

Дослідження палеоботанічного матеріалу дозволяють також встановити існуючу на той період систему рільництва. Під нею розуміють спосіб використання родючості ґрунту і ряд заходів, що сприяли

підтриманню та підвищенню врожайності популяцій культурних рослин [305, с. 96].

Одним із основних палеоботанічних показників існування парової системи землекористування, крім знарядь обробітку ґрунту і видового складу рослин, є наявність специфічних бур'янів, які супроводжують посіви. Вивчення видового і кількісного складу бур'янів дозволяє встановити, до якого виду (ярі чи озимі) належать культурні рослини і тим самим визначити характер давнього землеробства [283, с. 104-106].

Під час аналізу зернівок з Недобоївського та Чорнівського городищ була зафіксована присутність наступних бур'янів, наведених у таблиці (див. додаток К. 3. 1).

Найбільший відсоток серед бур'янів з городищ належить підмареннику чіпкому, кукілю звичайному та стоколосу житньому. Всі вони є типовими засмічувачами озимих культур, і в першу чергу, озимого жита. Інші види бур'янів властиві яровим культурам. [305, с. 76; 451, с. 205-209]. Отже, жито, яке вирощувалося жителями обох городищ, було озимим. Інші зернові культури з пам'яток – ярові. Все це дає підстави говорити про наявність ярових (ячмінь, овес, пшениця, просо) та озимих (жито) посівів у давньолеського населення регіону.

На території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра, очевидно, використовувалися й інші системи землеробства. Так, значна вирубка лісів, яка спостерігається в регіоні у той час [299, с. 12], може свідчити про існування тут також підсічної та перелогової систем землеробства.

Поряд із землеробством, у місцевого давньоруського населення досить значного розвитку набуло скотарство. Розведення домашніх тварин дозволяло використовувати їх не тільки як важливе джерело харчування, тяглову силу та засіб пересування, а й надавало сировину для багатьох місцевих видів ремесел і промислів.

Про склад стада у тогочасних мешканців регіону дає уявлення остеологічний матеріал, виявлений під час вивчення культурних шарів багатьох давньоруських пам'яток Буковини. Він представлений, переважно, кістками тварин, які вживалися в їжу, а потім були викинуті на сміття. Правда, не весь остеологічний матеріал був визначений фахівцями.

Візуальний огляд знайдених кісткових решток тварин дозволяє стверджувати, що населення краю розводило велику рогату худобу, свиней, овець і кіз [633, с. 113].

Більш точні дані були отримані під час вивчення кісток тварин із Ленковецького городища, літописного Василева та Чорнівського городища. З двох останніх пам'яток остеологічний матеріал визначався науковим співробітником ІА НАНУ О.П. Журавльовим. Наявні в нашому розпорядженні матеріали дозволяють з'ясувати різницю видового складу тварин із різних мікрорегіонів культури та визначити роль того чи іншого їх виду в сільськогосподарському виробництві та харчуванні жителів краю.

Так, у Ленківцях (стародавній Черн чи Прут) кістки великої рогатої худоби із знайденого матеріалу становлять близько 35%) дрібної рогатої худоби (вівці, кози) – близько 25 %, свійських свиней – близько 15% [633, с. 113]. за матеріалами Василева (розкопки автора в 1997 р.) в стаді місцевого населення знаходилися: свині (42,85%), кози і вівці (28,57%), бик свійський (14,28 %), коні (14,28%). За даними із Чорнівського городища [174, с. 65] до місцевого стада входили: коні (40%), бик свійський (30%), свині (20%) та вівці і кози (10%).

Аналіз остеологічних знахідок показує, що в різних частинах даної території склад місцевого стада був неоднорідним. Зокрема, у Ленківцях переважала велика рогата худоба, у Василеві – свині, а на Чорнівському городищі – коні. На всіх цих пам'ятках, правда, в різній кількості зафіксовані кістки малої рогатої худоби. Така відмінність пояснюється як різними природними умовами, так і традиціями місцевого скотарства. Приблизно така

ж картина спостерігається і на інших давньоруських землях [663, с. 146-149; 513, с. 37-39; 514, с. 56-60; 590, с. 76-79].

Певних зауваг та пояснень викликає присутність значного відсотка кісток коня на Чорнівському городищі, що говорить про широке вживання тут конини в їжу. Це дещо суперечить відомостям писемних джерел про ставлення до цієї тварини в Давній Русі. Відомо, що кінь тоді вартував близько 150 г срібла, тоді як корова 80 г, віл – 50 г, вівця – 15 г, свиня – 10 г, і вживався в їжу тільки в екстремальних випадках [513, с. 39]. Крім того, існували заборони християнської релігії на вживання конини [590, с. 79]. Все це може свідчити про присутність на городищі вихідців із степового світу, для яких вживання конини було звичною справою. Серед інших регіонів давньоруського часу схожа картина спостерігається на матеріалах торгово-ремісничого посаду (подолу) м. Чернігова, де відсоток кінських кісток також досить значний [513, с. 38-39].

Скотарство в регіоні, очевидно, було приселищним і стійловим. Воно в достатній мірі забезпечувало населення м'ясною та молочною їжею, а також необхідною сировиною для ремесла та промислів.

Вивчення даних про сільське господарство середньовічного населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра засвідчує, що воно не відрізнялося від землеробства та скотарства на інших давньоукраїнських землях. Місцеве населення для обробітку ґрунту використовувало ефективні тяглові орні знаряддя типу давньоруського плуга та рала, земля оброблялася також ручними знаряддями: дерев'яними лопатами та мотиками із залізним окуттям. Збір урожаю здійснювався серпами з високими робочими якостями та косами-горбушами. Переробка зерна проводилася при допомозі кам'яного жорнового поставу різних типів. Основними землеробськими культурами регіону були жито, просо, ячмінь та овес. Тут також вирощувалися пшениця, бобові та технічні культури. Основною системою землеробства була парова (двопілля, трипілля), яка сприяла підвищенню врожайності зернових. На

досить високому рівні розвитку знаходилося й скотарство. Переважно вирощувалася велика рогата худоба, коні та свині. Розводилася також і дрібна рогата худоба. У цілому, місцеве сільське господарство ефективно продовжувало давньоукраїнські сільськогосподарські традиції.

3.2. Ремесла і промисли

Поряд із сільським господарством у давньоруського населення Буковини розвивалися й різні ремесла. Дослідження матеріалів, знайдених на пам'ятках краю, показує, що найбільшого поширення тут отримали чорна металургія, гончарство, деревообробка та косторізна справа. Сліди від інших видів ремесел представлені в значно меншому обсязі.

На досить високому рівні розвитку в регіоні знаходилася чорна металургія. Вона забезпечувала місцеве населення залізом і сталлю, з яких виготовлялися необхідні знаряддя праці, предмети озброєння та побутові речі.

На багатьох пам'ятках регіону зафіксовані рештки добування заліза у вигляді скупчень залізних шлаків. Вони виявлені на поселеннях у Баламутівці, Василеві, Горішніх Шерівцях, Добринівцях, Недобоївцях, Перебиківцях, Чорнівці, Ломачинцях, Ленківцях [649, с. 156, 159, 165, 167]. На останньому поселенні знайдено рештки залізоплавильних горнів. Тут вивчено залишки 14 ямних горнів для отримання заліза [649, с. 78-79]. Від горнів збереглися ями овальної форми діаметром 0,7-1 м, глибиною 0,3 м. Їх стінки і дно вимащені глиною і обпалені. Поряд із ними знайдено багато залізних шлаків, деревного вугілля, попелу і вапна (див. додаток А. 3. 2. І). Сліди добування заліза зафіксовані також в інших частинах поселення, де трапилися й залишки наземних сиродутних горнів [649, с. 79].

Реконструкція залізодобувних горен із Ленковецького поселення [162, с.65, рис.23, 1] дозволила визначити їх тип і принцип функціонування (див.

додаток А. 3. 2. II). Встановлено, що знайдені споруди відносяться до так званих ямних горнів (більшість на поселенні) і відомі східноєвропейському населенню з глибокої давнини. Вони належать до типу горнів багаторазового використання з механічним вилученням застиглого шлаку після закінчення процесу відновлення заліза. Обмазка цих горнів глиною не дозволяла руйнуватися ґрунтовим стінкам під час вилучення застиглого шлаку. Дуття до цих горнів, здійснювалося через пробитий під нахилом у ґрунті канал [162, с. 69].

Визначення продуктивності горна, здійсненне фахівцями, дозволило встановити, що при заповненні горнового простору шихтою (55% вугілля і 45% руди) і середньостатистичному виході відновленого заліза з руди (25%) під час сиродутного способу залізодобування з нього можна було отримати близько 12 кг сирцевого заліза за одну плавку [162, с. 69].

На Ленковецькому поселенні зафіксовані також сліди наземних горнів. Від них збереглися уламки обпаленої глини із слідами відбитків дерев'яних плах та обпалені камені-валуни. Ці залишки могли належати наземним стаціонарним горнам із шлаковипуском і дещо заглибленою основою [162, с.69]. Можливо, на поселенні існували й спеціалізовані майстерні з попередньої обробки добутого заліза [178, с. 94-98].

Ще один давньоруський залізоплавильний горн був розкопаний автором на поселенні Чорнівка II. На цьому місці раніше було виявлено 17 невеликих западин із вивідними ямами-каналами, спрямованими до берегів яру. Розкопки двох із них, дозволили Б.О. Тимощуку припустити, що виявлені об'єкти є печами (агломераційними) для обпалу та збагачення залізної руди, і віднести їх до VIII – IX ст. [654, с.96]. Проте велика кількість шлаків, які знаходяться на схилах яру та на березі струмка, а також залишки давньоукраїнського культурного шару (фрагменти типової кераміки XII – першої половини XIII ст. із слідами повторного обпалу) дозволили по іншому інтерпретувати знайдені споруди виробничого характеру.

Дослідження однієї з них у 2002 р. показали, що це рештки залізоплавильного горна ямного типу. Він мав діаметр зверху 1,25 м, знизу 0,85 м і був заглиблений у материк на 1,4 м. На відстані 0,25 м від дна горн мав у стінці прямокутний отвір (0,25x0,25 м), який виходив у вивідний канал. У заповненні горна виявлені численні фрагменти залізних шлаків, вугілля, кістки тварин та кераміка XII – першої половини XIII ст. Знайдена споруда за своїми конструктивними особливостями близька до ямних горнів із передгорновими ямами Городеська [162, с. 64], але відрізняється від них більшими розмірами. Реконструкція будови горна та пошук аналогій [589 1986, с. 132-134] дає змогу говорити, що це був горн ямного типу з природним поданням повітря через канал і отвір у стінці (див. додаток Б, 3, 2). Його великі розміри свідчать про значну кількість металу, яка добувалася під час експлуатації горна.

Металургійні горни з даної території, засвідчують, що ця галузь ремесла повністю забезпечувала потреби мешканців краю у залізі, а можливо, давала продукцію для експорту в інші давньоруські землі. Разом із тим, можна говорити, що у виготовленні залізних виробів існувала певна спеціалізація. Тобто, добуванням заліза займалася одна категорія ремісничого населення, а виготовленням із нього виробів – інша. На жаль, на пам'ятках краю поки що не зафіксовано достовірних решток ковальського виробництва. Проте знайдені на Ленковецькому поселенні ковальські кліщі [37, 11950-II-571] та велике залізне долото [37, 11950-II-568] дозволяють припустити про його існування на цьому поселенні. Свідченням добре налагодженого ковальського ремесла є й велика кількість залізних предметів, які трапляються на давньоруських поселеннях та городищах регіону. Зокрема, тут знайдено понад 50 найменувань різної ковальської продукції, представленої знаряддями праці, предметами озброєння, військового спорядження, побуту тощо.

На території буковинських землях у давньоруський час розвивалася також і реміснича діяльність, пов'язана з обробкою кольорових металів. У цьому переконує значна кількість різноманітних знахідок із міді, бронзи, свинцю й срібла. Це, головним чином, різноманітні прикраси, предмети побуту, деталі одягу тощо. І хоча тут не виявлено виробничих споруд типу ювелірних майстерень, все ж наявні матеріали дозволяють говорити про існування місцевої ювелірної справи. Підтвердженням цьому слугують знахідки фрагментів глиняних тиглів на Ленковецькому поселенні [633, с. 113], денце тигля з рештками металу із Непоротівського городища [673, с. 413], злитків бронзи із культурних нашарувань у Галиці та кам'яна формочка з Малого Кучурова. Очевидно, місцеві ювеліри виготовляли прості (технічно не складні) прикраси та могли ремонтувати пошкоджені вироби. Разом із тим, чисельні знахідки привізного походження (хрести-енколпіони, бусини київського та мінського типів, пластинчасті браслети, книжкові застібки, стилі-писала, пряжки, персні-печатки тощо) свідчать про тісні економічні зв'язки населення краю із багатьма давньоукраїнськими ремісничими центрами, в першу чергу, з Києвом та Галичем, звідки надходили найбільш витончені ювелірні вироби.

Яскравим свідченням розвитку ремесел у населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра є керамічне виробництво. На землях регіону виявлено рештки гончарних горнів для випалу посуду. Їх залишки зафіксовані у Білій, Василеві, Комарові, Перебиківцях [649, с. 158, 159, 182]. Найбільш повно гончарні горни досліджені у Василеві, де виявлено 9 споруд різних типів (двоярусні та одноярусні).

Двоярусні горни збереглися на висоту до 2 м і мають однакову конструкцію – внизу топка, а зверху обпалювальна камера. За формою останні – овальні з розмірами: діаметр 1,4 м, висота 1,5 м. Вони відділялися від топки горизонтальною перегородкою з добре випаленої глини товщиною 12-15 см з круглими отворами. Перегородки розташовуються на висоті 30-40

см від підлоги топки, яка була також овальної форми діаметром 0,7x0,9 м. Від топки йшло устя у вигляді каналів довжиною до 1,8 м. Канали виходили в бік яру на спеціально підготовлений майданчик (див. додаток В. 3. 2. І). У горнах горизонтальні перегородки знаходилися без опорних пристроїв (стінка, стовп). У середині опалювальних камер знайдено численні фрагменти перепаленої давньоруської кераміки [649, с. 159].

Одноярусні горни були округлі в плані діаметром близько 1,5 м, мали сферичні зводи і топочні камери, які також виходили у бік яру (див. додаток В. 3. 2. І). До конструктивних особливостей цих горнів входила глиняна труба-сопло діаметром 10 см. Остання одним кінцем впиралася в дно камери, а іншим – виходила на майданчик. Це пристосування сприяло підвищенню температури всередині горна [649, с. 159].

Двоярусні горни слугували для обпалу різноманітного посуду (див. додаток Д. 3. 2), а в одноярусних, очевидно, випалювалися керамічні полив'яні плитки, які призначалися для прикрашання підлоги та вертикальних інтер'єрів дерев'яних стін культових будівель.

Горни у Василеві розміщувалися в спеціальних приміщеннях. Дослідження одного з них показали, що це будівля розмірами 2,5x2,3x2,1x3 м, заглиблена на 1,4 м від сучасної поверхні [51, с. 8-9; 52, 1-18; 673, с. 413]. В одну з її стінок виходило устя двоярусного горна. Такі приміщення слугували для безперебійного функціонування гончарного виробництва, особливо в негоду, використовувалися для попереднього просушування необпаленого посуду та зберігання дров. Очевидно, поряд із ними знаходилися гончарні майстерні.

Знахідка у Василеві 9 гончарних горнів засвідчує його важливість у виготовленні керамічної продукції для місцевого давньоруського населення. Очевидно, тут функціонував один із найбільших керамічних центрів, здатний забезпечити своєю продукцією широку округу.

Схожа картина розташування гончарних горнів зафіксована в с. Комарів. Тут на самому березі Дністра виявлено рештки трьох горнів і так зване пригребище, спеціальний підхід до горнів (див. додаток В. 3. 2. II). Вони розміщувалися навпроти літописної Бакоти. Очевидно, даний комплекс входив до структури літописного міста як складова частина. Всі три горни були двоярусними без опорного стовпа чи стінки. Вони мали діаметр випалювальних камер 1,2 м, які збереглися на висоту 0,6-0,9 м. Топочні камери були висотою 0,4-0,5 м, довжиною 1,15-1,2 м, шириною 0,93-0,95 м. Випалювальні камери відділялися від топочних глиняною решіткою з чотирма продухами, розташованими хрестоподібно. Діаметр продухів становив 8-10 см. Підхід до гончарних горнів здійснювався через пригребище довжиною 4,9 м і шириною 1,4 м. Під час розчищення горнів знайдено багато фрагментів давньоруського посуду, а в горні №2-7 деформованих і неповністю випалених посудин. Серед керамічних знахідок, представлених переважно типовими давньоруськими горщиками, привертають увагу посудини з отворами у денці, всередині окремих із них були вугілля і попіл. Можливо, що вони використовувалися для зберігання деревного вугілля [155, с. 338-339]. Комплекс із виготовлення гончарної кераміки з Комарова обслуговував, очевидно, не тільки літописну Бакоту, а й довколишні давньоруські поселення правого берега Дністра.

Гончарні двоярусні горни були знайдені й в інших пунктах. Зокрема, їх рештки зафіксовані в Білій, Неполоківцях, Перебиківцях [649, с. 158, 182; 19, с. 61], а в Ленківцях виявлено сліди гончарного виробництва [620, с. 252; 176, с. 223].

Знайдені матеріали стосовно виготовлення керамічних виробів засвідчують, що майстерні, які існували в регіоні, цілком задовольняли попит на керамічну продукцію місцевого давньоруського населення.

Основною продукцією давньоруських гончарів краю був керамічний посуд. Останній представлений виробами різних типів, а саме: горщиками,

корчагами, глечиками, накривками, мисками, сільничками, амфорками київського типу, світильниками, полив'яними плитками, іграшками тощо. Фрагменти та цілі екземпляри цих виробів трапляються у великих кількостях на давньоруських пам'ятках Буковини. За своєю формою та технікою виготовлення всі керамічні вироби давньоруської Буковини тотожні аналогічній продукції з інших територій Галицько-Волинського князівства і земель Київської Русі.

Найпоширенішу категорію керамічного посуду регіону представляють тонкостінні горщики, виготовлені із добре відмуленого тіста з домішками дрібного просіяного піску. Випал посудин переважно добрий. Черепок на зламі має червоний чи сірий колір, інколи – декілька кольорів: червоний, сірий, червоний. Горщики переважно струнких пропорцій із розширенням у верхній третині висоти, із різко відігнутими назовні вінчиками та орнаментацією хвилястими або прямими лініями під вінчиком і на плічках [649, с. 23]. За характером оформлення верхньої частини (вінчик) давньоруські горщики краю поділені Б.О. Тимощуком на чотири основні типи: загальноруські (з краєм у вигляді валика), „галицькі” (із гранчасто сформованим вінчиком і жолобком-гніздом), посудини, вінець яких горизонтально зрізаний, посудини з відігнутими вінцями і заокругленим чи зрізаним краєм [649, с. 23-25]. Особливістю місцевих керамічних комплексів є широке розповсюдження кераміки другого типу. В керамічних комплексах регіону горщики „галицького типу” становлять до 80 % [649, с. 24; 355, с. 12-13].

Важливе місце в господарській діяльності давньоруського населення Буковини займало деревообробне ремесло. Про його розвиток свідчать численні обгорілі рештки оборонних, житлових і господарських будівель, знаряддя праці і озброєння, які мали дерев'яні деталі та інструментарій по обробці деревини.

У давньоруський час дерево продовжувало залишатися головним видом сировини для будівельної справи, столярних робіт, виготовлення предметів побуту, обігрівання жител у холодну пору року тощо. З нього виготовляли переважну більшість засобів пересування, дерев'яні частини та деталі для різноманітних механізмів і пристосувань.

Значному розвитку цих видів ремесел, пов'язаних з обробкою дерева, сприяли великі лісові масиви на території регіону. Практично поблизу кожного з давньоруських поселень, городищ чи міст, розташованих у Пруто-Дністровському та Пруто-Сіретському межиріччях, знаходилися ліси, діброви, переліски та гаї. Вивчення сучасної рослинності, що як і зараз, так і в добу середньовіччя тут росли переважно широколистяні породи дерев: дуб звичайний, дуб скельний, граб і бук. Менше зустрічалися ясен, липа, клен, береза, черешня, груша, яблуня, ялина, ялиця [196, с. 14, 23- 52]. Перераховані породи дерев дозволяли використовувати їх технічні та фізико-механічні властивості для будівництва і продукування різних виробів.

З-поміж знахідок на землях Буковини дерев'яних виробів давньоруського часу практично не виявлено. Вони не зберігаються в умовах місцевого ґрунту. Проте деяке уявлення про використання певних порід дерева ми все-таки можемо скласти. Це стосується решток обгорілого дерева, знайденого під час розкопок оборонних дерев'яно-земляних споруд і житлових будівель давньоруського населення. Візуальний аналіз текстури деревини обгорілих колод із знищених вогнем споруд свідчить, що для зведення оборонних стін на Чорнівському городищі використовували дуб і бук, на городищі в Недобоївцях – дуб і граб, на городищах у Ленківцях та Горішніх Шерівцях - дуб [628, с. 100; 649, с. 59]. Очевидно, саме з цих порід дерева були зведені дерев'яні фортифікації й на інших городищах і житлові будівлі на поселеннях. Про широке використання місцевими жителями дерев'яних виробів (мисок, ложок, кілків, пристосувань) свідчать їх обгорілі

фрагменти, знайдені в клітках Чорнівського [174, с. 70-71] та Недобоївського городищ.

Значно більше інформації про розвиток цих ремесел надають різноманітні деревообробні інструменти, знайдені на пам'ятках регіону. Більшість із них виявлена на городищах у Чорнівці, Недобоївцях і Ленківцях. Вони представлені сокирами, теслами, долотами, свердлами, пробоями, різцем, ножами тощо (див. додаток Е. 3. 2).

Найбільша кількість деревообробних інструментів представлена сокирами. Вони знайдені на Чорнівському городищі, де в клітках виявлено 3 цілих екземпляри і 5 уламків обухів та лез сокир [174, с. 70; 477, с. 245; 493, с. 199]. Із Недобоївського городища походять ще 6 фрагментованих сокир [489, с. 74-75]. Деревообробні сокири XII – першої половини XIII ст. мають певні особливості, вони відрізняються від бойових відносною вузьколезовістю. Довжина цілих екземплярів сокир із пам'яток регіону становить 16,5-18 см, найбільша ширина леза 6-6,5 см, діаметр втулки 3,5 см. Такі знаряддя мали універсальне призначення і застосовувалися для рубання дерева, тесання колод, виготовлення дерев'яних деталей і т.п. (див. додаток Е. 3. 2. 1-6). Коефіцієнт їх корисної дії коливався у межах від 0,8 до 0,973 і наближався до одиниці [226, с. 255-256].

Із обробкою деревини пов'язуються й тесла – інструменти для видовбування в деревині різноманітних заглиблень, отворів, пазів тощо. Один екземпляр подібного знаряддя трапився на Недобоївському городищі (див. додаток Е. 3. 2. 7) [483, с.115, рис. 2]. Виявлене тесло відноситься до типу втульчастих. Його довжина становить 11 см, найбільша ширина робочого краю – 5,7 см, діаметр втулки 3 см. Як свідчать матеріали розкопок у Новгороді, такі тесла мали колінчасте руків'я і призначалися для виготовлення також довбаного і різного посуду, ложок і подібних виробів. Вони були розраховані на роботу однією рукою. Кут між руків'ям і площиною роботи тесла не перевищував 60° [226, с. 256].

До знарядь праці з деревообробки належать також долота, які призначалися для видовбування пазів, отворів і різних заглиблень у дереві. З місцевих пам'яток походять 14 доліт (12 цілих і 2 фрагментованих екземпляри), 3 з них знайдені на Ленковецькому поселенні [37, 11950-II-568; 11950-II-570; 12464-II-833], 5 – на Чорнівському городищі [649, с. 108; 174, с. 70; 493, с. 199], 6 – на Недобоївському городищі [489, с. 73, 75]. Всі знайдені долота суцільнометалічні, вони чотиригранні і мають лезо на одному кінці та обух на іншому (див. додаток Е. 3. 2.8). Їх довжина коливається від 25,5 см до 9 см, а ширина леза – від 3 см до 0,5 см. Конструкція лез доліт аналогічна сучасним, кут різання леза в таких інструментах коливався від 17° до 20° [226 1985, с. 256-257].

З обробкою дерева пов'язуються і свердла, знайдені на Чорнівському городищі [649, с.58; 477, с. 245]. Вони представлені пероподібним (ложкоподібним) і спіральним екземплярами. Ці інструменти застосовувалися для отримання круглих „чистих” отворів у деревині. Пероподібне свердло має довжину 36,8 см, товщину – 0,7 см, ширину пера ложкоподібної форми – 2,1 см (див. додаток Е. 3. 2. 9). Схожі знаряддя мали дерев'яну Т-подібну рукоятку, кут заточки їх леза дорівнював у середньому 30°. Спіральне свердло мало довжину 25,5 см, його діаметр становив 1,2 см. Робоче лезо інструмента було зроблено у півтора оберти і мало гострі ріжучі краї. Обидва типи свердел використовувалися при будівельних роботах, виготовленні меблів, дерев'яних частин землеробських і ремісничих знарядь, механізмів, побутових предметів тощо.

Серед інших інструментів, які так чи інакше були пов'язані з деревообробним ремеслом, слід назвати уламки ложкоріза із Чорнівського городища (див. додаток Ж. 3. 2. 10) й невеликі частини полотна пили з Недобоївського городища. Але їх фрагментарність не дозволяє скласти повне уявлення про ці знаряддя.

До найпростіших знарядь для обробітку деревини відносяться залізні ножі. Їх на місцевих давньоруських пам'ятках відомо близько сотні. Зокрема, тільки на Чорнівському городищі зафіксовано знахідки 63 ножів, із них 41 – цілий екземпляр і 22 – уламки [174, с.86; 478, с. 5; 493, с.199]. Ножі використовувалися для виготовлення дрібних дерев'яних предметів та оздоблення різьбою їх поверхні.

Названий вище інструментарій місцевих ремісників, які спеціалізувалися по обробці дерева, аналогічний знаряддям із інших давньоруських пам'яток [226, с. 254-260]. Він був досить ефективним і дозволяв виготовляти всі необхідні в господарстві дерев'яні вироби.

Про існування інших видів ремісничої діяльності жителів межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра говорять знахідки ряду кам'яних, кістяних виробів і знарядь праці, зокрема залізних частин інструментів.

Так, при розкопках багатьох давньоруських пам'яток регіону знайдено вироби з каменю. Це переважно верхні і нижні камені жорнового поставу та кам'яні бруски (оселки) для заточування ножів, кіс, серпів, ремісничого інструменту, озброєння тощо.

Виготовленню кам'яних виробів передувало добування каменю з необхідною мінералогічною структурою. Аналіз матеріалу, з якого зроблені жорна, засвідчує, що вони виготовлені із сарматських вапняків із включенням гальки з ніздрюватою і кавероїзною поверхнею. Поклади такого вапняку часто трапляються на пагорбах Хотинської височини (повідомлення Б.Т. Рідуша). Камінь цієї породи був ефективним при розмелюванні зерна на борошно чи крупи, позаяк пористість поверхні сприяла кращому зчепленню зерна і робочої частини поставу й відповідно, якіснішому помелу.

На території регіону зафіксовані також виходи буро-сірого піщаника та алевритового піриту, які йшли на виготовлення точильних каменів [548, с. 160]. Вироблялися названі види виробів на місці чи на поселеннях – достеменно не відомо. Разом із тим, знахідка на Чорнівському городищі

плаского молота [174, с. 70] (див. додаток Ж. 3. 2. 1), який використовується у каменетесному ремеслі [98, с. 64,] може говорити про виробництво кам'яних виробів на окремих пам'ятках. Крім того, подібний молот міг застосовуватися для обтесування каміння, яке вкривало дах житлово-оборонних клітей і слугувало бойовим ходом для оборонців.

На землях Буковини давньоруського часу було поширено виготовлення кам'яних іконок із аргеліту, про що засвідчують рештки виробництва з літописного Онута [471, с. 91-99]. Інші види кам'яних виробів, як-от агатові, сердолікові намистини, підвіски із гірського кришталю та лазуриту, мають привізний характер і потрапили до населення краю в результаті торгових операцій.

На території краю розвивалися й інші види ремесел. Досить значного розвитку тут досягло косторізне ремесло [633, с. 113; 179, с. 223-237]. Для виготовлення різноманітних виробів місцевими ремісниками і умільцями використовувалися кістки тароги свійських і диких тварин, у значно меншій кількості – рибні кістки. Вивчення кістяних виробів і їх відходів показало, що вони виготовлялися, переважно, при допомозі ножа, пилки, свердла, рідше напильника. Багато з них мають сліди заполірування на кам'яній основі. Орнамент наносився спеціальними пристроями (циркульний візерунок) і звичайними ножами, голками, вістрями.

Практично на кожній розкопаній, у тій чи іншій мірі, давньоруській пам'ятці знайдені різноманітні кістяні вироби, часто відходи виробництва та бракована продукція. Найбільшого поширення серед місцевих мешканців отримали проколки, голки, пряслиця, юрки, деталі ткацьких верстатів, накладки на ручки ножів, предмети озброєння, побуту тощо (див. додаток И. 3. 2). Подібні предмети могли виготовлятися у кожному господарстві. Значно більшого досвіду вимагало виготовлення складних виробів, на зразок пустотілих горловин бурдюків, копоушок, гребенів, гудзиків, мистецьки

прикрашених накладок тощо. Такого роду вироби виготовлялися професіоналами і, безсумнівно, пов'язані з міським ремеслом.

Археологічні матеріали засвідчують існування в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра, поряд із ремеслами, різноманітних промислів, зокрема лимарства, чинбарства, кушнірства, прядіння та ткацтва.

Так, можна говорити, що жителі краю займалися чинбарством, тобто обробіткою шкіри. Розведення худоби стимулювало цей вид промислів. Зафіксувати його на археологічному рівні надзвичайно складно, оскільки шкіра, так само як і інша органіка, практично не зберігається в землі. Проте вивчення пам'яток черняхівської культури в регіоні засвідчило існування цього промислу і дозволило вести пошуки артефактів шкіряного виробництва [185, с. 111-133]. Безсумнівно, воно існувало і в добу середньовіччя. Деякі знахідки з давньоруських пам'яток регіону можна пов'язати з цим виробництвом. До них відноситься залізний гакоподібний виріб із кільцем на одному кінці, який трапився в одній із клітей Чорнівського городища (див. додаток З. 3. 2. 6). Пошук йому аналогій переконує, що це кушнірський „ключ” чи „ключка”, „гак” для остаточного розминання і стоншення невеликих шкір [185, с. 129, рис. 12]. Із цим же ремеслом слід пов'язувати і пружинні [37, 11926-II-567] та звичайні ножиці [489, с. 75, рис. 3, 14], шила, штампи, проколки тощо.

Важливе місце серед промислів місцевого населення належало прядінню і ткацтву. Свідченням існування останніх є численні знахідки керамічних і шиферних (пірофілітовий сланець) пряслиць від веретен. Вони різної ваги і розмірів, від мініатюрних, можливо, дитячих до досить великих. У більшості випадків їх діаметр становить від 1,5 до 3,5 см, вага, відповідно, керамічних пряслиць 2,9-23,4 г, шиферних 3,1-9,5 г. Пряслиця мають переважно біконічну, овальну чи пірамідальну форму (див. додаток К. 3. 2). З'ясовано, що їх вага і форма залежали від типу ниток, які виготовлялися з пряжі різного сорту. Легкі пряслиця застосовувалися для виготовлення

пряжі, яка йшла на утік і характеризувалася коротким волосом та малою кількістю скручувань. Для виготовлення ниток основи, з огляду на застосування довгого волокна і дуже сильне скручування, використовувалися пряслиця більшої ваги [105, с. 81-82].

Про досить високий розвиток ткацтва свідчать знахідки фрагментів тканини, які виявлені серед матеріалів Чорнівського городища. Їх дослідження показало, що знайдені тканини виготовлені шляхом двох видів переплетіння: полотняного і саржевого. Особливо цікавими є останній вид переплетіння, який вважається виробом міського ремесла і не зафіксований серед знахідок на сільських поселеннях [174, с. 72-73, фото 48-49].

Із ткацтвом традиційно пов'язують кістяні циліндри з боковими отворами „юрки” і вилоподібні предмети, які зараховують до елементів ткацького верстату (див. додаток К. 3. 2. 21-26). Вони знайдені на Чорнівському [174, с. 72, фото 47] і Недобоївському городищах [483, с. 115, рис. 2; 489, с. 73, рис. 1]. „Юрки”, як вважалося, використовувалися для снування основи горизонтального ткацького верстату чи були пристосуваннями для сукання ниток. Проте відсутність етнографічних паралелей подібним „юркам” при роботі на горизонтальному ткацькому верстаті поставила під сумнів подібне твердження. Зате були знайдені аналоги їх використання при звиванні мотузок, виготовленні линв, шнурів тощо [705, с. 74-76]. Завдяки цьому стало зрозумілим присутність “юрків” у приміщеннях, де виявлені матеріали, пов'язані із рибальством. Очевидно, вони слугували для виготовлення рибальських линв і сіток. Для плетіння останніх, можливо, застосовувалися і вилоподібні предмети, знайдені на городищах.

Поряд із сільським господарством, ремеслами та промислами місцеве населення займалося також збиральництвом та полюванням. Цьому сприяли

природні умови межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра та значні лісові масиви, які тут знаходилися. Про перший вид діяльності у нас практично нема відомостей, в археологічному матеріалі збиральництво майже не відображено. Разом із тим, етнографічні дані свідчать, що йому відводилася важлива роль у житті селянина навіть у ХІХ – на початку ХХ ст. Головним чином, збиралися для споживання і заготовлялися на зиму гриби („губи”, „печериці”, „правдиві”), ягоди (суниця, малина, ожина, чорниці „афени”), лікарські рослини. З останніх виготовлялися напої, варилися чаї, робилися настойки [76, с. 314].

Важливе значення відводилося й полюванню, яке додатково забезпечувало населення хутром, шкірою і м'ясом. Про його розповсюдженість свідчать остеологічні матеріали: кістки тура, ведмедя, дикого кабана, оленя, косулі, вовка, лисиці, зайця, а також кістки диких птахів, виявлені на багатьох давньоруських пам'ятках Буковини [633, с. 113; 647, с. 31; 174, с. 66-67]. Наприклад, у літописному Василеві найбільше кісток диких тварин, за визначенням О.П. Журавльова, належало дикому кабану, очевидно, він і був основною твариною, на яку найчастіше полювали.

На дичину полювали як за допомогою звичайної зброї (списи, сулиці, лук і стріли), так і спеціальних знарядь. Найбільш поширеними на пам'ятках краю є знахідки втульчастих і черешкових залізних наконечників стріл, які могли ефективно використовуватися для полювання на звірів і птахів. Існували і спеціальні наконечники стріл для полювання. До них відносять наконечники стріл із роздвоєним пером, які використовувалися для полювання на хутрових звірів. Подібні наконечники знайдені на Ленковецькому [649, с. 31, рис. 16, 24] та Чорнівському городищах. З цією метою, очевидно, використовувалися кістяні наконечники стріл, що походять із названих вище пам'яток і городища в Зеленій Липі [485, с.119, рис.3, 15]. Так, на Чорнівському городищі знайдено 16 кістяних черешкових і втульчастих наконечників стріл [174, с. 94, табл.19; 477, с. 235-255]. Ці

кістяні наконечники були ефективні при полюванні на хутрову дичину, а також птахів. Існували й специфічні наконечники стріл для полювання на окремі види дичини. Зокрема, для добування хутра білок застосовувалися спеціальні циліндричні насадки. Одна з них виявлена на Чорнівському городищі [477, с.250, рис. 7, 9]. Наконечник являв собою циліндричну кістяну обойму (томар) із наскрізним отвором. Такий тупий наконечник був найбільш зручним при полюванні на білку, оскільки стріла не тільки не псувала шкурку, а й не застрявала в стовбурі дерева.

Фактично лук і стріли були, вірогідно, найрозповсюдженішою мисливською зброєю в регіоні. Дослідники відзначають, що до розповсюдження вогнепальної зброї лук становив невід'ємний атрибут мисливця, коли він відправлявся на полювання. Для полювання у лісі з собою брали також і сокиру для виготовлення пасток або використовували її як зброю [453, с. 88].

Полюванням у давньоруський час займалися переважно представники князівської знаті, бояри та дружинники, для яких воно було розвагою, способом підтримати фізичну форму та показати мисливську відвагу. Ним займалися, очевидно, й інші категорії населення, особливо під час загінного полювання.

Гідросистема Буковини представлена двома великими ріками Дністром і Прутом та чисельними їх допливами (Совиця, Мошків, Онут, Дереглуй та ін.) давали змогу місцевим мешканцям займатися рибальством. Рибні багатства цих рік представлені зараз 18 видами промислових риб, зокрема сомом, дунайським лососем, вирезубом, головенем, в'язем, яльцем, гольяном, підустом, стерляддю, фореллю, лящем, мареною, щукою, карасем, окунем та іншими [734, с. 206-263]. У XII – XIII ст., коли ріки були повноводнішими ніж, сьогодні, популяції цих видів були значно чисельнішими. Це давало змогу інтенсивно займатися ловлею риби.

Про розповсюдження рибного промислу свідчать часті знахідки глиняних грузил від рибальських сіток, залізних гачків, острог, блешень, хребців, кісток і луски риби, які неодноразово траплялися на давньоукраїнських пам'ятках Буковини. Наприклад, під час дослідження Ленковецького поселення трапилися 6 залізних рибальських гачків [37, 12295-II-761, 12464-II-831] і спеціальна господарська яма, наповнена кістками і лускою риби [37, 11926-II-557], а з Василева походять знайдені в одному місці 12 глиняних грузил від рибальської сітки [37, 21765-II-1567 – 21715-II-1578].

В цей період рибальству почала відводитися значно більша роль, ніж раніше. Це було пов'язано з тим, що рибні страви ставали головними продуктами харчування під час постів.

Рибальством займалися різні категорії тогочасного населення. Серед них виділяються рибалки-професіонали, які виловлювали рибу на продаж і для прогодування князівських і боярських родин, та сільські жителі, що займалися цим промислом для власного споживання.

Рибу ловили різними способами. Наявні матеріали дозволяють виділити три типи рибальських снастей, які використовувалися місцевим населенням. До першого слід віднести сіті. Про їх використання свідчать численні керамічні грузила з отвором посередині. Вони трапилися у Василеві, Онуті, Ленківцях, Чорнівці, Молодії, Зеленій Липі, Недобоївцях (див. додаток Л. 3. 2. 1-7) та інших пунктах [633, с. 113; 174, с. 67; 477, с. 250]. Грузила мали переважно циліндричну і бочкоподібну форму, розміри від 3х2,6 см до 5,5х3 см. Хоча зустрічаються й значно більші їх екземпляри, як, наприклад, на Чорнівському городищі, 5,5х6 см (див. додаток Л. 3. 2. 5) [174, с. 68]. Риболовні грузила з пам'яток краю показують, що місцеві рибалки застосовували „об'ячувальні” (сітки) і „зціджуючі” (неводи) риболовні снасті, а також сітки-бредні. Про використання неводів говорять великі грузила (як з Чорнівського городища). Інші типи грузил належали

сітям різних видів. Другий тип рибальських снастей представлений переметами (жерлиця, поводок, закидушка, донка). Про його використання говорять матеріали з Недобоївського городища. На пам'ятці в центральній частині кліті №2 було знайдено 8 залізних рибальських гачків. Вони розташовувалися в ряд на відстані 20-30 см один від одного. Причому їх розміри зростали від меншого до більшого. Найменший гачок мав довжину 6 см, діаметр дуги – 3 см, а найбільший, відповідно, 8,5 см та 4,5 см (див. додаток Л. 3. 2. 15-20). Між гачками та на них виявлені сліди перегорілої мотузки чи волосіні. Усі знайдені гачки належать до типу бородчастих, оскільки мають борідки-жала для підсікання риби. Їх протилежний кінець загнутий у кільцеву головку, відігнуту вбік, або головки-лопаточки для закріплення волосіні. Гачки виготовлені із залізних стержнів прямокутних чи овальних у перетині. Особливістю знайдених гачків є так звана їх крутолюбність (загнутість гострого кінця всередину). Завдяки цьому зростала надійність зачепу риби. Подібного типу гачки за призначенням прийнято відносити до типу сомових.

Знайдені на городищі гачки не могли призначатися для звичайних вудочок через свої великі розміри. Вони застосовувалися для промислової ловлі великої риби. Найвірогідніше, що вони використовувалися в рибальських снастях типу перемету, на це вказує їх розташування в рядок на підлозі кліті та наявність обгорілих волокон від мотузки (волосіні) на гачках та між ними.

Серед знайдених гачків привертає увагу один (довжина – 6,5 см, діаметр дуги – 3 см) із двома жалами-борідками, одне з яких традиційно розміщено на кінці гачка, а інше трикутної форми – на зовнішній стороні дуги (див. додаток Л. 3. 2. 20). Очевидно, використання двох жал одночасно практично виключало зрив риби з гачка або ж застосовувалося для спеціальної насадки живця. Аналогії цьому гачку в давньоруських матеріалах

нам невідомі. Можливо, це винахід місцевого коваля. Серед сучасних рибалок такі гачки прийнято називати “норвезькими”.

До рибальських снастей типу перемету, очевидно, також належали великі залізні рибальські гачки з Ленковецького [649, с. 31, рис. 16, 12] та Чорнівського городищ [174, с. 68, фото 36] (див. додаток Л. 3. 2. 10-14).

Останній вид рибальських снастей представлений звичайними засобами індивідуального лову – вудочками. Про їх використання говорять знахідки двох мідних рибальських гачків із Чорнівського городища. Вони невеликих розмірів від 3 до 4 см, один із них бородчастий, інший не має жала (борідки) [174, с.67- 68, фото 36]. Такі гачки використовувалися для ловлі невеликої риби на вудочку. Разом із тим, необхідно відзначити, що гачки без жала не ефективні під час літньої ловлі риби, з них вона часто зривається. Тому найбільш доцільним є їх використання при підльодній ловлі риби на живця узимку коли риба квола і не опирається [394, с. 80]. Про існування підльодної ловлі риби у мешканців Чорнівського городища свідчить також знахідка в 2005 р. залізної плішні (льодоруба) для пробивання ополонок у льоді. До рибальських знарядь для ловлі риби на вудочку відноситься також залізна блешня (див. додаток Л. 3. 2. 8) знайдена в шарі XII – першої половини XIII ст. на городищі в Зеленій Липі [483, с. 119, рис.3, 17]. Вона належить до блешень, що занурюються з великим ухилом, на які ловлять хижу рибу: щуку, окуня, дунайського лосося, головля та інших.

Середньовічні рибалки регіону добували рибу також за допомогою острогів. На давньоруських пам’ятках краю знайдені одно- (див. додаток Л, 3. 2. 9) і двозубі остроги, які трапилися при розкопках Ленковецького поселення [649, с. 31, рис. 16, 21] та Чорнівського городища [37, 26699-II-1614]. Такі остроги використовувалися як самостійне знаряддя для полювання на велику рибу цілий рік: навесні під час нересту, влітку – способом „лучення”, восени і взимку – в ополонках [394, с. 83].

Археологічні матеріали з території Буковини засвідчують наявність у мешканців краю в XII – першій половині XIII ст. такого промислу, як бортництво. Воно являло собою збирання меду бджіл із природних чи штучно виготовлених дупел дерев або пересувних бортей [453, с. 92]. Його сліди зафіксовані на Чорнівському городищі, де була знайдена залізна медорізка, необхідний атрибут для виймання меду з бортей. Це трапецієподібної форми лопаточка-ніж довжиною 10 см і шириною 4 см із колінчатим руків'ям [174, с. 68-69]. Крім того, на цій же пам'ятці серед згорілих зернівок зафіксовано рештки бджоли [174, с. 69].

Ознайомлення з матеріалами про ремесла і промисли давньоруського населення регіону показує, що тут функціонували всі основні види економічної діяльності, відомі на території Київської Русі. На місцевих пам'ятках виявлені рештки ямних і наземних горнів для виплавки заліза, простежуються сліди ковальського ремесла та кольорової металургії. Значного розвитку тут досягло керамічне виробництво, засвідчене рештками майстерень, одно- і двоярусними гончарними горнами та величезною кількістю керамічної продукції. Розвивалися в краї й деревобробне, каменетесне, костерізне ремесла й такі промисли, як чинбарство, прядіння, ткацтво. Важливе місце в господарській діяльності місцевих мешканців відводилося також полюванню, рибальству та бортництву. За рівнем розвитку ремесла і промисли мешканців Буковини не поступалися аналогічним видам діяльності з інших давньоукраїнських територій, а деколи й випереджали їх у розвитку.

3.3. Торгово-економічні взаємозв'язки

Важливу роль у житті давньоукраїнського населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра відігравали торгово-економічні зв'язки як з іншими землями Галицько-Волинського князівства, так і з

сусідніми територіями й державами. Знахідки на місцевих пам'ятках численних привізних предметів і нумізматичних матеріалів дозволяють простежити основні напрями цих відносин. Разом із тим, наявна в нашому розпорядженні інформація про обмін і торгівлю у місцевого населення походить, головним чином, із літописних поселень і городищ різних типів, дані ж із сільських поселень практично відсутні. Виявлений на них матеріал, зібраний переважно під час обстежень пам'яток, носить підйомний характер і не відбиває всієї повноти економічних зв'язків їх мешканців.

Археологічні і нумізматичні матеріали дозволяють простежити внутрішньо зовнішньоторговельні відносини жителів регіону та виявити особливості місцевої торгівлі та обміну.

Внутрішня торгівля була пов'язана з поширенням предметів, виготовлених в окремих центрах і розповсюджених серед жителів інших населених пунктів. Її пропонуємо умовно розділити на місцеву, регіональну (в межах Галицько-Волинського князівства) та загальноруську.

Місцева торгівля та обмін простежується, в першу чергу, на матеріалах виробництва кераміки. Існування гончарного виробництва у Василеві, Комарові, Перебиківцях, Білій та, очевидно, Ленківцях дозволяє говорити про походження саме з них посуду, фрагменти якого часто зустрічаються на пам'ятках регіону. Зрозуміло, що визначити ареал поширення посуду кожної гончарної майстерні можна тільки після спеціальних досліджень. У цілому, вважається, що вироби однієї гончарної майстерні розповсюджувалися як серед жителів конкретного населеного пункту, так і в найближчій окрузі. Проте знахідки однакових клейм на денцях гончарних горщиків із Галиці, Ленківців і Василева [475, с. 126, рис. 23, 13-18] дозволяють припустити їх значно більший ареал поширення. Очевидно, посуд куплявся чи вимінювався у гончарів у містах під час ярмарок чи базарів і привозився до городищ і селищ. При цьому вироби конкретного гончара, як це відомо за етнографічними матеріалами, могли користуватися загальним визнанням і

доставлятися до населених пунктів, віддалених від місця виробництва на десятки кілометрів.

До предметів, які обмінювалися і продавалися серед населення невеликих територій слід зарахувати і вироби косторізного, камнетесного, деревообробного, столярного ремесел, а також ряду промислів.

Свідченням регіональної торгівлі є знахідки багатьох виробів із металу, скла та каменю. Це різноманітні культові предмети, прикраси, елементи знарядь праці та побутові речі, які виготовлялися в столичному Галичі чи інших великих містах князівства і в результаті торгово-економічних зв'язків надходили до населення краю.

В першу чергу, це стосується окремих типів бронзових хрестів-енколпіонів, натільних хрестиків, підвісок із християнською та язичницькою символікою. Їх виготовлення зафіксовано у Галичі, де знайдено підсобне приміщення ювеліра із рештками бронзолivarного виробництва, до якого відносяться 160 тиглів для виплавки дорогоцінних і кольорових металів, матриці для виготовлення прикрас, відходи лиття, фрагменти бракованих енкалпіонів, кам'яні та бронзові іконки тощо [101, с. 100]. До виробництва подібних ювелірних майстерень столиці князівства прийнято зараховувати чернені енкалпіони з трохи розширеними кінцями, що завершуються виступами по кутах, та мініатюрні енкалпіони з квадратним середхрестям [343, с. 622; 448, с. 16]. Такі енкалпіони знайдені в Недобоївцях, Ленківцях, Васловівцях і Василеві [473, с.217-230; 475, с. 61-76; 37-19584-II-1353]. Очевидно, до виробництва галицьких майстерень відносилися і мініатюрні срібні та бронзові хрестики-тільники, які виявлені у Чорнівці, Цецині, Ленківцях [475, с. 77-79]. Найімовірніше, з цих же майстерень походять підвіски у вигляді кола із вписаним хрестом, лунниці різних типів, зірчасті підвіски, пластинчасті браслети, різноманітні обручки, перстні тощо.

Із Галичем можна пов'язати й окремі типи прикрас знайдених у регіоні. В першу чергу дротяних скроневиx кілець, в тому числі і так званих

„перстенеподібних півторазворотних загнукінецьових із завитком-кілечком на одному з кінців”, у нашій інтерпретації – кільцями-змійками. Такі прикраси виявлені у Василеві, Чорнівці, Недобоївцях, Дністрівці [475, с. 115-116]. Скроневі кільця даного типу трапляються на землях, які входили до Галицько-Волинського князівства [558, рис. 70] і за його межами практично невідомі. Очевидно, їх виробництво було налагоджене саме на цих територіях. Пов'язуються із регіональною торгівлею також підвіски з гірського кришталю в срібній оправі, виявлені на Чорнівському городищі і в складі Цецинського скарбу [475, с. 119]. Більшість із них трапилися в межах князівства, самі ж родовища гірського кришталю добре відомі у Прикарпатті. Можливо, що волинське походження мають бурштинові хрестики із поселення Пуста Чорнівка [642, с. 83]. Родовища цього каменю зафіксовані поблизу с. Клесова на Волині.

До предметів, які потрапляли до місцевого населення у досить великій кількості, в результаті внутрішнього обміну і торгівлі, відносяться кам'яні пряслиця. Вони знайдені в літописних Василеві та Онуті, на Чорнівському, Недобоївському, Зеленолипському городищах, на поселеннях у Ленківцях, Галиці, Хотині і Чорнівці (див. додаток К. 3. 2. 13-20) [633, с. 115; 477, с. 250, рис. 7, 13-14; 474, с. 43, рис. 19, 14]. Всі виявлені пряслиця виготовлені з пірофілітового сланцю (червоного овруцького шиферу). Цей мінерал добувався лише в одній місцевості, а саме на Овруцькому кряжі, де знаходяться Збраньківське та Нагорянське родовища. Сланці з цих родовищ відрізняються мінералогічними та кольорово-морфологічними механічними характеристиками. Так, із сланців Нагорянського родовища виготовлялися, головним чином, пряслиця, а із Збранівського – йшли на виробництво культових предметів і намиста. Поряд із родовищами знаходилося понад 15 спеціалізованих поселень з виготовлення продукції з шиферу. Аналіз технології виготовлення прясел, браковані екземпляри та чисельні відходи виробництва дозволили встановити, що їх виготовляли ремісники-

професіонали. Виробництво прясел було досить високо механізованим, стандартизованим і передбачало використання окремого комплексу інструментів та агрегатів [590, с. 132-136]. Готові пряслиця поширювалися на території князівства, проникали на інші території Київської Русі і навіть до сусідніх держав.

Очевидно, з цим же виробництвом із овруцького пірофіліту слід пов'язувати і кам'яні натільні хрестики різного кольору, виявлені у Василеві, Ленківцях та Чорнівці [475, с. 79]. Сліди виготовлення такого типу виробів простежені на Овруцькому кряжі поблизу с. Прибитки. Частина із шиферних хрестиків, які мали відтінки від світлорожового до темно-фіолетового спеціально обпалювали на вогні, завдяки чому вони набували специфічного сірого забарвлення з різними відтінками та блідо-білими вкрапленнями і прошарками та ставали схожими на мармурові [590, с.136].

З виробництвом на території князівства можливо пов'язати і скляні браслети, які у великій кількості знайдені на пам'ятках краю. Сліди склоробного виробництва, знайдені в Галичі, роблять це припущення досить імовірним. Проте відсутність досліджень хімічного складу знайдених браслетів не дає змоги точно встановити центри їх виготовлення. Тому це питання й досі залишається відкритим.

Про інші типи речей, які могли виготовлятися на землях Галицько-Волинського князівства і надходити до місцевого населення немає конкретних даних. Передбачається, що ними могли бути двоциліндрові замки з ключами, окремі типи ножів, можливо, деякі види знарядь праці тощо.

На території регіону також знайдені археологічні матеріали, які засвідчують широкі торгово-економічні зв'язки місцевого населення із різними центрами Київської Русі. Вони представлені культовими предметами, прикрасами, невеликою кількістю посуду тощо, які надійно пов'язуються з виробництвом у м. Києві та в інших тогочасних центрах Давньої Русі.

Серед знахідок із території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра, які мають безпосередній зв'язок із київськими ремісничими майстернями, можна вказати на ряд типів хрестів-енколпіїв. Це хрести-релікварії, виготовлені у техніці високого рельєфу із заокругленими кінцями й так званими „слізками”. Такі енколпії виявлені у Василеві, Чорнівці та відомі за знахідками у декількох нелокалізованих пунктах краю [475, с. 69-70]. Пов'язуються з київським виробництвом і енколпії із зображенням святих-мучеників князів Бориса і Гліба. Одна стулка подібного хреста походить із поселення в Недобоївцях [488, с. 191-193]. До столичного виробництва відносяться також енколпії із дзеркально виконаними написами у середхресті. В регіоні їх знахідки відомі з Чорнівського городища (3 екземпляри) та нелоклізованих місцин регіону (2 екземпляри) [475, с. 71-74]. Кам'яні формочки для відливання такого типу хрестів-енколпіїв знайдені поблизу Десятинної церкви, де, очевидно, і розташовувалася майстерня з їх виготовлення. Перелічені типи енколпіїв більшістю дослідників відносяться до виробництва майстерень столичного м. Києва [250, с. 124; 439, с. 206-208; 436, с. 91; 304, с. 86-89, 193-195].

Окремі типи давньоруських прикрас із регіону також відносяться до розряду привізних із давньоукраїнських ремісничих центрів. Серед них на незаперечну увагу заслуговують срібні скроневі кільця, а саме трибусинне ажурно-філігранне скроневе кільце (збереглися дві бусини і частина дужки), що походить із Чорнівського городища, та трибусинні зернено-філігранні скроневі кільця із Цецинського скарбу [475, с. 113]. Ці вироби ювелірного ремесла прийнято називати скроневими кільцями „київського типу”, хоча вони могли виготовлятися й в інших великих ремісничих центрах [334, с. 23-24; 234, с. 297-315]. Подібне походження мають знайдені на Чорнівському городищі 10 екземплярів металевих зернених бусин [174, с. 104, фото 86-87; 477, с. 251, рис.8,3]. Такі ж бусини відомі й по знахідкам у Василеві, Вікні (печера Мартинівка) та Недобоївцях. У літературі металеві прикраси цього

типу прийнято називати бусинами „мінського типу” і центром їх виробництва вважається м. Туров [564, с. 341-342]. Із виробництвом, очевидно, київських ювелірних майстерень слід пов'язувати срібні персні-печатки, один із знаком Рюриковичів, інший з триквестром, які походять із Чорнівського городища.

Привізний характер мали й скляні браслети, бусини, фрагменти посудин знайдені на багатьох пам'ятках, зокрема, в Ленківцях, Василеві, Молодії, Галиці, Чорнівці, Зеленій Липі, Недобоївцях, Дарабанах, Хотині та інших пунктах [633, с.115; 349, с. 122-123; 477, с. 251, рис. 8,22-30; 474, с. 43, рис. 19, 19-25; 174, с. 107, фото 90, табл. 23-25; 489, с. 73, рис.1, 9-11; 662, с. 380]. Місце їх виготовлення можна встановити на основі аналізу хімічного складу скла. На жаль із сотень браслетів і їх фрагментів, декількох десятків бусин і уламків посудин виявлених в регіоні, дослідження хімічного складу скла здійснено лише для двох десятків полив'яних і скляних виробів із Ленковецького городища [414, с. 124-125, 127]. Аналіз хімічного складу скляної маси браслетів, бусин і уламка посудини дозволив виділити три типи технологій виготовлення виробів: свинцево-кремнеземні, калій-свинцево-кремнеземні та натрієво-кальцієві-кремнеземні. Найбільше браслетів (10 із 13), бусина і фрагмент посудини були виготовлені із калій-свинцево-кремнеземного скла [414, с. 127]. Виготовлення виробів із таким хімічним складом скла притаманно, головним чином, київським склоробам [740, с.112]. Отже можемо говорити, що скляні браслети Ленковецького поселення мають київське походження. Вони мають синій, темно-зелений, темно-зелений, обвитий жовтою ниткою, коричнево-зелений кольори, трикутний чи круглий переріз стержня та гладку, повздовжньо-рифлену чи кручену поверхню. За цими ознаками до виробництва київських майстерень правомірно буде віднести фрагменти браслетів із Галиці, Недобоївців, Зеленої Липи та Чорнівки. Походження інших типів браслетів із регіону залишається нез'ясованим.

До предметів, які виготовлялися в різних центрах Київської Русі відносяться також окремі типи керамічного посуду, зокрема, так звані амфорки „київського типу” „КЪРЧАЖЕЦЬ” [564, с. 354-355] вони трапилися на Чорнівському городищі. Очевидно, до виробництва давньоукраїнських ремісників Києва, Галича, Володимира та інших великих міст відносяться предмети озброєння (бронзові навершя булав, кольчуги, бойові сокири, шаблі), певні види знарядь праці (свердла, долота, сокири, голки), побутові речі (двохциліндрові навісні замки, бронзові котли, ланцюги з фігурними ланками) тощо. Такі предмети матеріальної культури виявлені на багатьох пам'ятках XII – першої половини XIII ст. в регіоні.

Безсумнівний зв'язок із великими культурними центрами того часу і, в першу чергу, з Києвом мають виявлені на Чорнівському та Ленковецькому городищах металеві частини від книжкових обкладинок (палітурок), а саме бронзових застібок, цвяхів, хрестоподібної накладки з емаліями. Загальновідомо, що столиця Київської Русі славилася своїми бібліотеками і переписувачами книг (книжниками), які тиражували в скрипторіях книги переважно церковного характеру [194, с. 40-60]. У подальшому вони поширювалися серед грамотного населення країни. Факт знахідки в різних частинах Чорнівського городища чотирьох книжних застібок говорить про користування населенням феодальної садиби, як мінімум, двома книгами.

Прикордонне розташування межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра сприяло його участі у міжнародних торговельних зв'язках і проникненню до місцевої людності багатьох привізних (імпортних) предметів. Переважна більшість із них концентрується на території городищ, де проживала князівська і боярська знать. Знахідки імпортних предметів на території сільських поселень практично невідомі.

Виявлені матеріали, пов'язані із зовнішньоекономічними зв'язками, представлені тими ж, із невеликими відмінностями, категоріями знахідок, що й свідчення про регіональну і загальноруську торгівлю. До них відносяться

візантійські, так звані „сирійські” хрести-енколпіони. Їх у регіоні знайдено чотири екземпляри: два у літописному Василеві і два на Чорнівському городищі [475, с.65-67, 73-74]. Енколпіони належать до типів із литими рельєфними та гравірованими зображеннями [304, с. 41-45, 46-47, 53]. Встановлено, що такі енколпіони виготовлялися у православних (мелькитських) монастирях візантійських провінцій Сирії та Палестини [241, с. 75]. Це були досить дорогі і цінні нагрудні хрести-релікварії, придбати які могла собі дозволити тільки багата людина або прочанин (пілігрим), який відвідав святі місця. Відзначимо, що на території Давньої Русі та в столичних містах їх виявлено всього 37 екземплярів, які мають географічну прив'язку [304, с. 41]. Зокрема, із Києва відомо 6 екземплярів [322, с.106-116], Галича – 4 [434, с. 233;596, с. 91], із Білгород-Дністровського походить 5 енколпіонів [304, с. 41]. Отже візантійські енколпіони з регіону становлять 11% від загальної кількості знахідок із території всієї Київської Русі, що говорить про значний розвиток взаємовідносин місцевої знаті із землями Візантії. З культовими предметами того самого походження слід пов'язати ще й фрагмент стеатитової іконки із зображенням Св. Миколая, яка походить із Чорнівського городища [4924, с. 100, 103].

Наступну категорію привізних предметів становлять керамічні вироби. В першу чергу, це фрагменти середньовічних амфор (корчаг). Вони виявлені на Ленковецькому поселенні, у літописних Василеві, Онуті, на території Галиці, Молодіївського, Недобоївського та Чорнівського городищ [633, с. 116, 649, с. 26-27; 662, с. 380; 474, с. 50, рис. 24, 21; 477, с. 252, рис. 9, 2,3,5; 174, с. 34, рис. 31, 1, с. 110-111, рис. 67, 1-2,4]. Знайдені фрагменти амфорної тари, в якій до мешканців давньоруських міст і городищ регіону поставлялися вино та оливкова олія, відносяться до декількох типів. Перший із них представлений амфорами грушоподібної форми, які мали вузьке горло, продовгуватий тулуб і високо підняті масивні ручки, із різким перегином у верхній частині червоного або рожевого кольорів поверхні. Їхні ручки були

овальними в перетині, а тулуб прикрашений частим рифленням [649, с. 26, рис.15, 1]. Місцем їх виготовлення вважається візантійський Херсонес (Корсунь давньоруських літописів) [751, с. 91, рис. 29].

Другий тип амфор становлять великі опуклобокi посудини з круглим дном і невисокими плоскими ручками, які з'єднуються з горлом на рівні його верхнього краю. Амфори цього типу виготовлені із світло-жовтої, ретельно відмудленої глини, їх поверхня орнаментована горизонтальними канелюрами. Аналоги цьому типу амфор виявляються у столиці Візантії Константинополі, де існував квартал гончарів, які виготовляли таку тару [649, с. 27, рис. 15,2].

До іншого типу амфор відносяться посудини, які, на відміну від перших двох, мали сірий колір поверхні. Такі амфори мають також причорноморське походження, але досить рідко зустрічаються в культурних нашаруваннях давньоруських міст [357, с. 123].

Продукти, які привозилися в амфорній тарі, призначалися для місцевої феодалної верхівки і заможних прошарків населення міст, їх знахідки на поселеннях сільського типу практично не зафіксовані. Вино і олія, які доставлялися в амфорах-корчагах, були досить дорогими продуктами. Наприклад, на Чорнівському городищі за весь час розкопок знайдено уламки всього від максимум шести візантійських амфор.

Незначну кількість імпортованих предметів представлено керамічним посудом. Його знахідки виявлені у Ленківцях, Василеві, на Чорнівському і Недобоївському городищах, Ленковецькому і Галицькому поселеннях [633, с. 116; 474, с. 50; 477, с. 252, рис. 9,4; 489; 174, с. 111]. Знайдені уламки імпортованої кераміки належали білоглиняним полив'яним посудинам на низькій і широкій кільцевій підставці. Це фрагменти, головним чином, глечиків і мисок. Вони вкриті зовні, а миски з обох боків, жовто-коричневою, коричневою чи зеленою поливою, по які зроблені розписи (кружечки, дуги, горизонтальні лінії) білою, жовтою, зеленою чи червоною фарбами.

До предметів привізного походження слід віднести фрагменти вінець, стінок, вушок кріплення, дужок від бронзових казанів і залізних гаків для їх підвішування, які виявлені на Чорнівському [174, с. 90-91; 477, с.249-250, рис.7] і Недобоївському городищах [489, с. 76], у Галиці [474, с. 51, рис.20, 12] та Ленківецькому поселенні. Такого типу казани широко використовувалися кочівниками південно-руських степів, зокрема половцями. Вважається, що там вони й виготовлялися [729, с. 192-202; 347, с. 254-255].

Із виробництвом візантійських майстерень пов'язуються окремі типи скляних браслетів. Вони відрізняються від виготовлених на території Київської Русі кольором, перетином стержня і хімічним складом скла. Встановлено, що браслети синього кольору, зроблені на натрієво-кальцієво-кремнеземній основі, мають візантійське походження [740, с.109-110]. До скляних браслетів, які потрапили до регіону із візантійських провінцій, відносяться три фрагменти подібних виробів, знайдених на Ленковецькому городищі [414, с. 127]. Очевидно, до них належить і фрагмент браслета такого ж кольору, із трикутним перетином стержня, виявлений у культовій будівлі поселення в Галиці [474, с. 43, рис. 19, 21].

Імпортні предмети в регіоні представлені й підвіскою із лазуриту та мушлями каурі, які виконували функцію оберегів і амулетів. Перший із них трапився на поселенні в Рогізній [475, с. 118-119]. Він представлений антропоморфним амулетом із лазуриту. Підвіски такого типу були розповсюджені, головним чином, у середовищі кочівників. Вони виготовлялися з лазуриту, який у той час, добувався в Бадахшані (гори Гіндукуша) на півночі Афганістану, поблизу м. Фіргамма, і торговими шляхами потрапляв до Східної Європи, очевидно, через посередництво кочівників чи візантійського Херсонеса [695, с.101-103]. Особливою популярністю амулети з цього каменю користувалися у хазарів, пізніше – у чорноклобуцького населення Поросся і степових половців [351, с. 128-132;

502, с. 125]. Його знахідка на поселенні, яке було селищем-супутником Ленковецького городища, підтверджує важливе значення пам'ятки для міжнародних торгово-економічних зв'язків.

На Чорнівському городищі і поселенні в Галиці трапилися мушлі каурі (*Cypraea moneta*) [474, с. 37, рис. 17, 11; 475, с. 122-123, фото 20]. Особливо багато їх знайдено на городищі, де вони виявлені як розпорошеними в окремих клітках (8 екземплярів), так і компактно разом із срібною лунницею та скляними бусинами (12 екземплярів). Мушлі каурі добувалися на Мальдівських та Лаккадівських островах у Тихому та Індійському океанах і торговими шляхами, очевидно, тими ж, що і лазуритові підвіски, проникали на давньоруські землі Східної Європи.

З-поміж археологічного матеріалу з території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра до виробів імпортного походження необхідно зарахувати і бронзовий потиличник батога (кнута) із Чорнівського городища [493, с. 199]. Це птахоморфний предмет у формі орлиноголового навершя, який прикріплювався на тильній частині батога і запобігав її вислизуванню. Подібні потиличники пов'язують із кочівницьким світом, найближчі йому аналоги відшукуються в матеріалах Волзької Булгарії [279, с. 74, табл. XXIV]. Такого типу вироби належали переважно заможним категоріям давньоруських кіннотників, які входили до частин легкоозброєних вершників.

Привізні товари на пам'ятках краю представлені також дорогоцінними тканинами. Їх фіксація практично неможлива в умовах місцевих ґрунтів. Але в окремих похованнях зберігаються рештки матерій, іноді шовкової тканини, із золотими нитками, так звана золототканна парча. Рештки останньої знайдені на могильниках літописного Василева і Ленковецького поселення [633, с. 115; 649, с. 158, 177-178]. Очевидно, тканини такого типу надходили до заможних верств місцевого населення із Середземномор'я і країн Близького Сходу.

Важливу інформацію, стосовно зовнішньої торгівлі та міжнародних зв'язків населення краю подають і нумізматичні матеріали. Вони представлені монетами з Ленковецького городища, Хотинським скарбом брактеатів, візантійськими грошовими знаками і західноєвропейськими брактеатами з Чорнівського городища (див. додаток А. 3. 3).

Під час археологічних досліджень Ленковецького городища трапилась мідна монета (див. додаток А. 3. 3. 1). Вона була виявлена на території міського посаду, поза житловими будівлями, в споруді господарського призначення. Монета була знайдена на самому дні господарської ями разом з уламками типового давньоруського посуду XII – першої половини XIII ст. [356, с.123; 647, с.19-20]. На монеті не було жодних зображень, лише написи, виконані арабськими літерами. Її передали співробітникам відділу нумізматики Санкт-Петербурзького Ермітажу, де вона зберігається й досі (№ р-42) [218, с. 124].

З'ясувалось, що нумізматична пам'ятка являє собою рідкісний тип монет для Східної Європи. На обох сторонах монети в центральному колі та навколо нього розміщувалися тексти, виконані арабським письмом “куфі”. Окрім того, на її аверсі під основною легендою розташовувались дві схрещені лінії у вигляді латинської букви “X”. Свої особливості мав і реверс монети. Там, також під центральним текстом, були дві вертикальні лінії, а посеред них коло. Аналогічні три кола, складені у вигляді трикутника, були і в круговій легенді реверсу. Спроба фахівців прочитати текст на монеті виявилась неможливою. Було встановлено, що надписи – це простий набір, а скоріше імітація, арабських букв. Отже різчики штемпелів не знали арабської мови і були незнайомі з тонкощами її графіки. Таким чином “ленковецька” монета є наслідуванням грошовим знакам арабського світу.

За своїми розмірами та системою розташування легенд монета найбільше схожа на основний номінал у грошовому господарстві арабських країн – золотий динар. Взірцем для неї послуговували золоті динари

альморавидських правителів із Іспанії. Династія Альморавидів утвердилась на Піренейському півострові після загарбання мусульманської Іспанії північноафриканськими племенами морабетинів на початку XII ст. Майже півстоліття альморавиди панували в країні, поки не були переможені, також вихідцями з Африки – альмоходами. Правителі альморавиди Юсуф-ібн-Тешуфін (1090-1106 рр.), Алі -ібн-Юсуф (1106-1143 рр.) та Тешуфін (1143-1145 рр.) випускали значну кількість золотих динарів, які виготовлялися з місцевого золота, що добувалось в горах Таха [480, с. 60].

Альморавидські динари, а також монети іспанських Хаммудидів, Альмаходів та Омайядів, широко використовувались у міжнародній торгівлі. Вони знайдені на землях Франції, Англії, Німеччини, Скандинавії та Східної Європи. По морських і сухопутних шляхах іспанські золоті і срібні монети потрапляли до віддалених куточків Європи, де мали неабияке поширення. У середньовічних фінансових документах іспанські динари часто фігурують під назвами: *aurus arabicus*, *bizantius seracemallus*, *mancus*, *marabitus* і др. Популярність їх була такою великою, що навіть в самій Іспанії та Франції карбувалися наслідування цим високоякісним монетам [218, с. 124]. Іспанські золоті динари були використані для наслідування й в Угорщині. Тут у другій половині XII ст. почали карбувати перші мідні монети, прообразом яких були грошові знаки Візантійської імперії та альморавидської Іспанії. Сталося це за угорського короля Іштвана (Стефана) IV (1162-1163 рр.) [467, с. 18-21]. В цей час у країні зросла потреба в дрібній монеті для внутрішньої торгівлі. Аналогічні явища спостерігалися і в інших європейських державах, правда, там вихід знайшли шляхом карбування срібних чи білонних брактеатів, оболів та квадрантів. В Угорщині потребу в розмінних грошових знаках забезпечили, відкарбувавши мідні монети.

Монети Іштвана IV виготовлялися з міді, яка у значних обсягах добувалась на землях Угорщини ще з римських часів. Вважається, що для

карбування його монет використовувався метал з родовищ Банату, області в межиріччі Темеса та Дунаю [467, с. 18-21].

Поряд з найбільш розповсюдженою і досить аргументованою думкою щодо віднесення мідних монет альморавидського та візантійського типу до емісій короля Іштвана IV, в останній час, побутує припущення про їх випуск іншим королем. Окремі дослідники вважають, що монети цих типів міг карбувати Бела III (1173-1196 рр.) [467, с. 18-21]. Проте це припущення ще недостатньо підкріплене доказами і вимагає нових матеріалів.

Знахідка мідного динара угорського карбування на Ленковецькому поселенні підтверджує вже висловлену тезу про значну роль пам'ятки (літописного Прута?) у міжнародній торгівлі.

Ще однією важливою нумізматичною пам'яткою межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра є Хотинський скарб брактеатів. Він був знайдений у 1889 році й потрапив до найбільшого монетного зібрання Російської імперії – Ермітажу в Санкт-Петербурзі. Проте через плутанину в супроводжувальних документах довгий час вважався виявленим у м. Акерман (сучасний Білгород-Дністровський). У тогочасних публікаціях, в яких йшла мова про грошовий обіг на землях Східної Європи в XII – XIII ст. він фігурував, як “Аккерманський скарб”. Не уникнули цієї помилки і багато відомих дослідників. Зокрема чеський науковець Е.Фіала та вітчизняний – О.М.Зограф [480, с. 63]. Тільки після ретельного перегляду архівних матеріалів, спеціаліст із західноєвропейської нумізматики, В.М. Потін встановив справжнє місце знахідки скарбу. З'ясувалось, що винагороду за його знахідку отримав “мещанин г.Хотина Архип Озарчук”, який виявив тезаврацію „при распашке арендуемого им участка городской земли” [515, с. 110].

До складу Хотинського скарбу входила майже тисяча середньовічних брактеатів – монет специфічного вигляду (див. додаток А. 3. 3. 5-10) та декілька денаріїв. З цієї кількості монет 816 екземплярів (391 ціла монета,

366 половинок та 94 уламки) залишилися у фондах Ермітажу, а інші були ще до революції продані за кордон. Відомо, що декілька десятків монет із скарбу потрапили до колекції Берлінського мюнцкабінету, де, очевидно, зберігаються й сьогодні [515, с. 112; 516, с. 177-178; 517, с. 190].

Основну частину скарбу становили брактеати. Поява цієї монети була викликана псуванням та знеціненням срібного західноєвропейського денарія й все більш зростаючими потребами внутрішньої торгівлі середньовічних міст у дрібних розмінних номіналах. За цих умов у 30-х роках XII ст. на території німецьких держав з'явилась монета нового типу. Вона являла собою тонку срібну пластинку із зображенням витисненим лише на одній стороні. Фактично монети “читаються” лише з аверсу, а на реверсі відбито негативне зображення лицьової сторони. Вага цих монет коливалась від 1 до 0,11 г, а розміри варіювали в межах 51-45 мм – 12 мм у діаметрі. Виготовлення монет такого типу вимагало використання штемпелів з чітким рельєфним зображенням, так званого “високого рельєфу”. Тому для їх карбування застосовувалась спеціальна технологія: для отримання випуклого зображення під срібну фольгу підкладали шкіру, свинець або якийсь інший м'який матеріал. У документах тієї епохи ці монети продовжували називатися денаріями, нуммусами чи пфенінгами. А починаючи з XVII ст. за грошовими знаками такого типу закріпилась назва брактеати, від латинського слова “bractea” – тонка металічна пластина, бляшанка. Необхідність виготовлення брактеатів у великих кількостях для потреб ринку, їх фізична недовговічність привели з часом до максимального спрощення зображень та надписів на них. Брактеати були монетою, яка використовувалась виключно у внутрішній, місцевій торгівлі і в міжнародних економічних стосунках не застосовувалась [480, с. 63-64]. Знахідки брактеатів не відомі за межами країн, в яких вони карбувалися. Найбільшого розповсюдження брактеати отримали в Німеччині, вони карбувались також у Польщі, Данії, Швеції та Угорщині [480, с. 63].

Визначення монет з Хотинського скарбу дало змогу встановити, що більшість із них становлять германські брактеати. За кількісним співвідношенням, регіонами та монетними дворами вони розподіляються нерівномірно. Основна частина скарбу (монети з колекції Ермітажу), а саме 490 екземплярів (209 цілих, 215 половинок, 66 уламків), представлена брактеатами Тюрингії (Альтенбург, Мюльгаузен, Заальфельд, Нордгаузен, Ерфурт, Мерзебург, Наумбург, Арнштадт, Гера, Зульц, Орламюнд, Бейхлінген, Лобдебург); значно менше – 175 монет (83 цілих, 90 половинок, 2 уламки) були відкарбовані у Верхній Саксонії (Магдебург, Галле, Брандебург, Мейсен, Мансфельд, Хокеборн і Віппіра, Саксонія-Віттенберг, Веттін), ще менше – 49 брактеатів (29 цілих, 10 половинок, 7 уламків) походять з Нижньої Саксонії (Гослар, Гальбернштадт, Гільдесгейм, Кведлінбург, Брауншвейг-Люнебург, Арштейн, Бланкенбург-Вегенштейн, Вернигороде). З Гессена в скарбі було тільки 29 брактеатів (19 цілих, 6 половинок, 4 уламки), відкарбованих монетними дворами Фульди, Герсфельда, Майнца, Фріцлара, Ешвеге, Гессена. Решта монет зі скарбу відноситься до Франконії (Вюрцбург), Рейнського Пфальцу (Вейнгейм), Каринтії, Чехії та Угорщини [515, с.112-115; 516, с. 177-178].

Серед монет скарбу на особливу увагу заслуговують два двосторонні денарії: угорський Саламона (Шаламона) (1063-1074 рр.) та чеський короля Пржемисла Оттокара I (1197-1230 рр.). Перша монета найраніша в скарбі, а чеський денарій та брактеати до 1230 року є найпізнішими. На основі цього час заховання скарбу В.М. Потін відносить до 1225 – 1230 років [515, с. 118].

Хотинський скарб брактеатів – унікальне явище в нумізматиці Східної Європи. Аналогічних знахідок тут не виявлено, і до останнього часу були невідомі й знахідки поодиноких екземплярів монет такого типу. Присутність у скарбі угорської, чеської та фрізахської монет зближує його зі скарбами, знайденими на землях Угорщини і Трансільванії. На думку дослідників, саме з цих територій монети потрапили до Подністров'я, найвірогідніше, через

землі Семиграддя [515, с. 120]. Яким же чином середньовічні німецькі брактеати опинилися у Хотині?

Відповідь на це питання дослідниками дається різна. Так, Е.Фіала вважав, що брактеати потрапили на береги Дністра, зокрема, до м.Аккермана, через одного з учасників п'ятого хрестового походу (1217-1221 рр.), який очолював угорський король Ендре II [480, с. 66]. В.М. Потін стверджував, що Хотинський скарб наочно доводить значення Дністра для торгових стосунків Південно-Західної Русі з Угорщиною та Чехією в домонгольський час [515, с.122-123, 127]. Інші дослідники, зокрема М.Ф. Котляр, підкреслюють випадковість скарбу і не схильні надавати йому якогось особливого значення в грошовому обігу давньоруських земель XIII ст. [480, с. 66].

Та обставина, що знахідки брактеатів були невідомі на землях Південно-Західної Русі, ставила під сумнів походження скарбу як купецького капіталу і використання монет даного типу в значенні грошових одиниць. Висловлювалися припущення про його зв'язок із військово-політичними подіями в Середньому Подністров'ї в 30-х роках XIII ст. [480, с. 66-69 с. 13-19]. Проте чотири срібні брактеати, знайдені нами на Чорнівському городищі, дозволяють говорити все ж про використання цих монет саме як грошового еквівалента на території буковинських земель.

Монети на Чорнівському городищі трапилися на підлозі недокопаної кліті №32 (за нумерацією І.П. Возного). Вони лежали одна поверх одної і являли собою спресовану масу із тоненьких круглих срібних пластинок. Після їх роз'єднання (монети дещо пошкоджені вогнем) з'ясувалося, що це чотири монети, причому двох типів (див. додаток А. 3. 3. 3-4). Перший тип монет представлений брактеатами угорського короля Белли III (1172-1196 рр.) [775, с. 77]. На монетах (діаметр 1, 4, 1,5 см, вага 0,3, 0,15 г) в центрі зображений король, який сидить на троні, в лівій руці він тримає хрест, а в правій скіпетр із характерним лілієподібним навершям. Справа і зліва від постаті короля розміщені букви „R. B.” (тобто король Белла). Ідентифікувати

монети (діаметр 1,5, 1,3 см, вага 0,15, 0,10 г) другого типу не вдалося через сильну їх потертість. У центрі цих монет у крузі знаходиться зображення людського обличчя в профіль. Навколо розміщено напис із латинських літер, простежуються букви „L...P...RE...”. Можливо це брактеати німецького м.Клеве, карбовані в роки правління Дітріха VI (1202-1260 pp.), де є схоже зображення людського обличчя в центрі монети. Знахідка брактеатів на городищі говорить про знайомство з платіжними засобами такого типу мешканців городища, а отже і за їх використання, як грошового еквіваленту.

Монети зі скарбу в Хотині і з Чорнівського городища демонструють певну схожість. Вони представлені німецькими, угорськими і чеськими емісіями, що показує напрям торгово-економічних зв'язків. Видається логічним припустити походження скарбу і брактеатів із городища як таких, що потрапили до регіону через посередництво Угорщини. Це тим більше ймовірно, що історія Галицько-Волинського князівства була тісно пов'язана з Угорщиною. Літописні повідомлення неодноразово згадують про різні події, пов'язані із взаємостосунками князівства та Угорського королівства.

Якщо ж розглядати Хотинський скарб і брактеати з Чорнівського городища з точки зору їх вартості та купівельної спроможності, то необхідно звернутися до тогочасних європейських цін. У Хотинському скарбі знаходилося близько тисячі брактеатів, частина з яких була пошкоджена (половинки та дрібні уламки). При теоретичній вазі брактеата в 1 г, хоча справжня вага була меншою, можна встановити, що скарб важив приблизно 600-800 г срібла. Що можна було придбати за таку кількість дорогоцінного металу? В сусідній Польщі в цей час вартість коня становила 300 г срібла, або 504 місцевих брактеати, корови – 100 г. або 168 монет, а за вівцю давали 13 г, чи 22,5 брактеата [480, с. 69-70]. Приблизно такими ж були ціни і в інших державах. Таким чином, видно, що Хотинський скарб не мав великої цінності у грошовому вираженні. За своєю вартістю він міг бути прирівняний до ваги срібла, яку давали за 2-3 коня, або 6-8 корів. Брактеати з

Чорнівського городища, які сумарно важать 0,7 г взагалі представляли мізерну цінність і призначалися для дрібних платежів і розрахунків.

На Чорнівському городищі були знайдені й інші тогочасні нумізматичні об'єкти, які проливають додаткове світло на торгово-економічні та культурні зв'язки місцевого давньоукраїнського населення.

Мова йде про 3 скіфатні мідні візантійські монети, які трапилися в різних частинах городища. Одна із монет (діаметр 2,5 см, вага 1,5 г) була виявлена в руїнах кліті № 8 (див. додаток А. 3. 3. 2) [469, с. 154-159]. Інші дві: цілий екземпляр (діаметр 1,5 см, вага 0,65 г) та сегмент (розміри 1,2x0,8 см, вага 0,8 г) – у кліті №12. Дві перші названі монети мали отвори для привішування, тобто вони перфоровані й перетворені у підвіску, амулет чи оберіг. Найбільш чітко простежуються зображення на першій монеті, на двох інших, які сильно постраждали від вогню і корозії, тільки вгадуються нечіткі постаті, але їх приналежність до числа візантійських монет не викликає сумнівів.

Розглянемо більш детально першу із знайдених монет. Вона відноситься до типу так званих скіфатних (виготовлених у вигляді мисочки, вигнутої з однієї сторони [480, с. 71-73]) грошових знаків. На її лицьовій (ввігнутій) стороні в центрі у подвійному обідку зображено в фас постать імператора. На його голові знаходиться стема (низька корона), а сам він вдягнутий в дивігісон (багряницю, чи опліччя) – святковий пурпурний одяг, що слугував за знак верховної влади, і хламиду (довгий парадний плащ із шерстяної тканини). У правій руці імператор тримає лабарум (штандарт на довгому держаку із зображенням хреста), а в лівій – сферу, яку також увінчує хрест. З обох боків постаті імператора розміщені крапки, які замінюють написи. На реверсі монети зображення, через погану збереженість, не простежується. Монета виготовлена з міді, її діаметр 2,5 см, вага – 1,55 г. Окалина на поверхні грошового знака свідчить про його тривале перебування у сильному вогні. Зліва в полі монети, за межами зображення, пробитий

отвір, який слугував для її підвішування в складі намиста чи окремо як своєрідної іконки.

Детальне вивчення даної монети та пошук їй аналогій дозволили визначити тип нумізматичного об'єкта та час його випуску. Аналіз зображення на монеті та її форма засвідчує, що вона має візантійське походження. Грошові знаки такого типу з'явилися на території імперії після реформи Олексія I Комніна (1081-1118 рр.), проведеної в 1092 р. [469, с. 154-159; 480, с. 73]. З цього часу в обіг поступають скіфатні монети і зберігають свою форму до XIV ст. Особливо багато скіфатних монет (стаменів, аспрів, номізм, перперів), які виготовлялися із золота, електра, срібла та білону (низькопробного срібла), карбувалися у Візантії в другій половині XII – на початку XIII ст. за імператорів Андроніка I Комніна (1183-1185 рр.), Ісака II Ангела (1185-1195 рр.), Олексія III Ангела (1195-1203 рр.).

Значних змін монетне карбування імперії зазнало після взяття військами європейських рицарів Константинополя в 1204 р. у результаті Четвертого хрестового походу. Уряди Латинської імперії, що виникла на руїнах Візантії, продовжували випускати скіфатні монети із зображеннями, добре відомими місцевому населенню. Фактично вони карбувалися за типом монет візантійських імператорів. Проте, на відміну від монет з благородних металів і білонових грошових знаків візантійських імператорів, такі монети виготовлялися з міді. Вони відзначалися меншими розмірами, грубістю та схематичністю зображень, їх написи були зроблені з помилками, або вони взагалі їх не мали, а на місцях, де мали б бути букви, проставлялися крапки [469, с. 154-159; 480, с. 73-74]. Науковцями, на основі вивчення великої кількості скарбового матеріалу та добре документованих поодиноких знахідок, доведено, що такі монети карбувалися хрестоносцями в Константинополі та, очевидно, і в Фесалоніках з 1204 по 1224 роки [480, с. 74-75]. В нумізматичній літературі монети цього типу отримали умовну назву “латинські константинопольські” імітації.

Найближчими пам'ятками до Чорнівського городища, де виявлені аналогічні скіфатні мідні монети, є с. Городище Шепетівського р-ну, Хмельницької обл., яке пов'язується з рештками давньоруського міста Ізяславль [318, № 272]. Схожі за описами монети трапилися також при вивченні міст XII – першої половини XIII ст. в Родені [365, с. 119], Воїні [220, С. 95] та комплексу давньоруських пам'яток поблизу с. Крутилів (святилище Звенигород) на Тернопільщині [558, с. 57, рис. 47]. Так само, як і монета з Чорнівки, ці грошові знаки відкарбовані у перших десятиліттях XIII ст. і перфоровані, тобто перетворені у підвіски. Більше того, всі зазначені монети виявлені на землях, які входили до складу Галицько-Волинського князівства, або в контактній із кочівницьким степом зоні.

Яким чином потрапили візантійські монети на Чорнівське городище? Відповісти на це питання сьогодні складно. Можливі пояснення цих неординарних знахідок різні. В літературі вже неодноразово зверталася увага на ймовірну участь дружинників із Галицько-Волинських земель у хрестових походах, про що знаходимо натяки в писемних та фольклорних джерелах. Якщо це так, то її міг принести один з учасників Четвертого хрестового походу. Разом з тим відомо, що Галицько-Волинське князівство, складовою частиною якого в той час були і землі сучасної Буковини, мало тісні політичні та культурні стосунки з Візантією. Тут знаходили притулок і опальні царевичі, претенденти на престол, і, можливо, імператори у вигнанні. Зокрема, багато науковців схильні вважати, що візантійський імператор Олексій III Ангел, який улітку 1203 року покинув оточений хрестоносцями Константинополь, після багатьох поневірянь знайшов притулок у Галичі, в князя Романа Мстиславича, батька Данила Галицького [310, с. 33]. Після розгрому Константинополя, як свідчать археологічні матеріали, на землі Русі переселилася і деяка частина візантійських ремісників та духовенства [475, с. 82-83]. Через це не виключено, що на городищі побували вихідці з імперії, чи русичі, які з ними спілкувалися. Торгове походження перфорованих

візантійських монет мало ймовірно, оскільки вони використовувалися як підвіски, а не грошові знаки.

В зв'язку з цим постає питання про грошовий еквівалент давньоруського часу на землях Буковини. В дослідженнях з історії торгівлі та грошового обігу на території Давньої Русі вже давно відзначено, що основною її грошовою одиницею була гривня. Остання виступала як вагова та лічильна одиниця для перерахунку монетного срібла, а, очевидно, з XI ст. – і як стандартизований злиток – гривня срібла. Монетні гривні використовувалися переважно для міжнародної торгівлі та для масштабних торгових операцій всередині країни. Поряд із ними на внутрішньому ринку існували “асигнації” – зв'язки вичинених білячих шкурок, скріплених князівською пломбою [207, с. 443-452]. На жаль, гривень-злитків на території регіону не виявлено, а знайдена свинцева плomba (дорогочинського типу) із Василева ще не отримала однозначного трактування. Тому участь у місцевому грошовому обігу срібних гривень і „шкіряних грошей” не встановлена. Припускаємо, що певну роль в місцевому грошовому обігу відігравали брактеати, але знахідки їх лише у двох пунктах можуть свідчити тільки про спорадичне використання цих специфічних монет і знайомство з ними певного кола мешканців.

Разом із тим, чисельність найрізноманітніших предметів матеріальної культури із давньоруських пам'яток регіону, які походять із різних центрів Київської Русі та сусідніх держав, товарний характер їх виробництва передбачає використання певних грошових одиниць для місцевої торгівлі. На думку багатьох дослідників грошима для дрібної, повсякденної торгівлі в XII – першій половині XIII ст. на давньоукраїнських землях могли виступати якісь стандартизовані вироби. До них відносять, в першу чергу, волинські шиферні пряслиця, скляні браслети, буси і раковини каурі (*Cyprea moneta*), які у великих кількостях трапляються на давньоруських пам'ятках [480, с. 76-77]. Із з цим можна цілком погодитися. Наприклад, під час розкопок лише

одного Чорнівського городища в 1999-2005 рр. було знайдено уламки мінімум 80 скляних браслетів і 16 раковин каури [477, с. 243-255]. Подібні знахідки відомі і на інших пам'ятках регіону. Тому не виключено, що ці вироби могли виконувати функцію товаро-грошей і обслуговувати потреби місцевого ринку.

Поряд із названими вище виробами для дрібної торгівлі могли використовуватися й інші предмети. Можливо, що ними могли бути й стандартизовані срібні вироби, зокрема скроневі кільця. На цю думку наштовхує повідомлення літопису, де описуються події 1151 р., коли галицький князь Володимир Володаревич підійшов до одного з давньоукраїнських міст: „...и рече Мичаномъ дайте ми серебро, что вы язъ хочю паки лия възму вы на щить они же не имъяхуть дати, чего оу нихъ хотяше, они же емлюче серебро изоу оушью и съ шии, сливаюче же серебро даяхоуть Володимеру” [59, стб. 417]. Із цього уривка випливає, що срібні вироби, в даному випадку срібні скроневі кільця та шийні гривни, були переплавлені в злитки, очевидно, в гривні і ними виплачена контрибуція галицькому князю. Цей факт говорить про вартість срібла як грошового еквіваленту, який із цінних прикрас легко перетворювався у платіжні засоби. Разом із тим злитки (гривні) могли слугувати сировиною для нових срібних мистецько-художніх виробів. Тобто срібло завжди мало свою вартість та грошовий еквівалент, до яких можна було прирівняти вартість різних товарів. Тому і срібні вироби могли бути своєрідними грошовими одиницями. Про це може свідчити також знахідки срібних прикрас разом із монетними гривнями, або монетами у багатьох скарбах аж до періоду пізнього середньовіччя.

Про можливість використання срібних виробів як грошових одиниць говорить і їх певна вагова стандартизація. Так, срібні перснєподібні півторазавиткові загнукі кінцеві із завитком-кілечком на одному з кінців скроневі кільця, знайдені на Чорнівському городищі, мають вагу від 2,7 до

3,3 г, в середньому – 2,95 г. На “київську гривню” вагою 160 г чи 163,73 [207, с. 448] могло йти від 54 до 55,5 скроневиx кілець. Варто звернути увагу на той факт, що такого типу скроневі кільця зустрічаються переважно в наборах по 8, 12 штук, які за вагою дорівнюють 23,6 г (24 г), 35,4 г (36 г). Можливо, це місцеві вагові стандарти, які відповідали певним грошовим, ваговим та лічильним одиницям. Не виключено, що інші стандартизовані срібні вироби, наприклад, лунниці також відповідали певним нормам. Зрозуміло, що висловлені припущення потребують додаткових досліджень, особливо це стосується масового вивчення вагових характеристик давньоруських срібних прикрас. В будь-якому разі така гіпотеза має право на існування та на всебічну перевірку.

Археологічні матеріали XII – першої половини XIII ст. із межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра засвідчують, що найбільше предметів привізного характеру виявлено на літописних поселеннях, городищах і посадах давньоукраїнських міст. Саме тут проживали й торговці, які займалися доставкою товару і його продажем. Їх присутність в археологічному матеріалі краю фіксується ще не дуже чітко. Єдиними підтвердженнями цього є знахідки торгового інвентарю. До нього відносяться бронзове коромисло від складних рівноплечових чашкових терезів, знайдене на Ленковецькому поселенні [620, с. 256]. та залізне односкладове коромисло від терезів із Чорнівського городища. Аналогічного типу ваги відомі з багатьох земель Давньоруської держави. Вони призначалися для зважування дорогоцінних металів та перевірки ваги монет. На такого типу терезах, при допомозі гирьок-різноваг, можна було встановити вагу монети чи іншого виробу із дорогоцінного металу з точністю до 0,01 г. Отже, торговельна справа була добре відома місцевим жителям, не виключено, що серед них були і торговці-професіонали.

Характеристика зовнішніх та внутрішньоекономічних зв'язків населення регіону буде неповною, якщо не зупинитися на характеристиці

торговельних шляхів, до яких відносяться як водні так і сухопутні комунікації.

Головною водною артерією, по якій проходив торговельний шлях через землі краю, була ріка Дністер. Цей транс європейський шлях брав свій початок на берегах Чорного моря в середньовічному Білгороді (антична Тіра), йшов по Дністру до витоків, а далі суходолом з'єднувався з рікою Західний Буг, або р. Сан, і продовжувався по р. Віслі до берегів Балтійського моря. Комунікація по Дністру була відома ще з античних часів як одне з відгалужень відомого „Бурштинового шляху” [459, с. 27-28]. У добу середньовіччя цей шлях не втратив свого значення, а продовжував функціонувати як один із варіантів славнозвісного „Путі із варяг у греки” [519, с. 222]. Він мав важливе значення для торгівлі Галицько-Волинського князівства, про що є повідомлення в літописах, де згадуються „двѣ кубарь” (річкові судна) із „товара много” [59, стб.497].

У цей період, очевидно, використовувався й водний шлях по р. Прут, яким можна було сплавити човни вниз по річці, як це здійснювалося й пізніше у ХІХ – на початку ХХ ст.

Вздовж ріки існував і давній сухопутний шлях, який найбільш інтенсивно використовувався в ХV – ХVІІ ст. По ньому рухалися торговельні каравани із Львова до Коломиї, Снятина, Чернівців і далі до Сирета і Сучави. У тогочасних молдавських і польських документах цей шлях називався „Чернівецьким” [781, с. 13, 23]. Його існування підтверджує карта Ф. фон Міга 1774 р. [89]. Про функціонування цієї комунікації в давньоруський час свідчать рештки укріплених населених пунктів вздовж цієї дороги (Снятин, Коломия) та знахідки багатьох предметів привізного характеру.

В історіографії існує також думка, що цей шлях носив назву „Берладська дорога”, вів з Галича через землі Буковини до Берладі, яка розташовувалася на Нижньому Дунаї [633, с. 117-118; 647, с. 39], і який припинив своє існування після монголо-татарської навали. Проте пізня

згадка назви цієї дороги (XVII – XVIII ст.) і контекст, в якому йде про неї мова як про „розбійницьку дорогу”, „небезпечний шлях” [738, с. 172] не дозволяє ототожнювати її з комунікацією давньоруського часу.

Літописні матеріали дають можливість встановити наявність й інших сухопутних доріг, які проходили через регіон. На його сторінках знаходимо повідомлення про Василів та Онут [59, стб. 735, 761]. Із контексту писемного джерела випливає, що через територію краю проходили дві важливі сухопутні комунікації. Перша, якою скористався королевич Бела, йшла по лівому берегу Дністра до Василева, де існувала переправа, а далі переходила на правий берег ріки і прямувала до Прута (як вважаємо, не ріки, а міста, з яким ототожнюємо Ленковецьке поселення). Тут дорога перетинала р. Прут і йшла на південь до володінь угорського короля. Можливо, що вона тягнулася до так званого „Борсукового долу” [519, с. 224], де знаходився один із карпатських перевалів [229, с. 24].

Друга дорога, як випливає із контексту літопису, проходила по правому березі Дністра. Нею проїжджав князь Данило Романович, коли від „Толмачю” поїхав до „Оноута”, „Плавоу” і „Коучелминина” [59, стб. 734-735]. Отже, ця комунікація простягалася вздовж берега ріки Дністер, перетинаючи територію краю із заходу на схід, а далі повертала на південь і прямувала до Північного Причорномор’я та Подунав’я. Даний шлях існував і в попередньому столітті, адже саме по ньому підійшов Іван Берладник до Кучелміна [59, стб. 497]. Варто відзначити, що цей шлях продовжував функціонувати і в наступні століття. Його зафіксував австрійський картограф майор Ф. фон Міг у 1774 р. [89].

На території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра, очевидно, діяли й інші сухопутні дороги, які зв’язували окремі населенні пункти, але їх виявлення і локалізація на місцевості – справа майбутнього.

Аналіз археологічного матеріалу із давньоукраїнських пам’яток межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра дає змогу отримати

інформацію про розвиток торгово-економічних стосунків у регіоні. За наявними даними можемо констатувати, що тут простежуються торгівля і обмін різних рівнів. Зокрема, видається можливим виділити свідчення про існування місцевої, регіональної, загальноруської і міжнародної торгівлі. Завдяки торгово-економічним зв'язкам до населення регіону, переважно верхівки місцевого феодального суспільства, поступали привізні речі, виготовлені в міських центрах Галицько-Волинського князівства, Київської Русі та Візантії. Особливістю регіону є відсутність предметів, крім монет, пов'язаних із західноєвропейською торгівлею, а переважання виробів візантійського і східного походження. Важливо підкреслити, що на території краю, очевидно, використовувалися для грошового обігу західноєвропейські срібні брактеати угорського і німецького карбування. Для здійснення дрібних торгівельних операцій місцевими жителями могли застосовуватися стандартизовані вироби й предмети виготовлені із срібла, наприклад, скроневі кільця. Через територію регіону проходили важливі торгівельні комунікації, існування яких знайшло відображення на сторінках літопису.

В цілому розвиток торгівельних зносин в регіоні носив той же характер, що й на інших давньоукраїнських землях і наочно показує пріоритетні напрями внутрішньої та зовнішньої торгівельної діяльності місцевого населення.

РОЗДІЛ 4. Духовна культура жителів регіону в XII – першій половині XIII ст.

4.1. Поховальний обряд.

Перебування території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра в складі Київської Русі викликало зміни не тільки в матеріальній, а й духовній культурі населення регіону. Християнізація місцевого населення, яка розпочалася в XI ст., на XII – першу половину XIII ст. досягла значного розвитку. Набуває поширення практика спорудження християнських храмів, отримує широке розповсюдження християнська символіка. Разом із тим у місцевих жителів продовжували залишатися й окремі пережитки язичництва.

Найбільш повно перехід до нового релігійного світогляду простежується у поховальній обрядовості. З XII – першої половини XIII ст. до нас дійшло близько сорока ґрунтових і один курганний могильники (див. додаток Б, 2, 3), на яких, тією чи іншою мірою вивчено, близько сотні поховань. Відомі некрополі поділяються на сільські, розташовані поблизу синхронних селищ, та міські – в межах літописних давньоруських міст.

На сільських могильниках переважають ямні поховання в прямокутних ямах, на глибині 1,9-0,6 м від сучасної поверхні. Захоронення здійснювалися в дерев'яних домовинах або без них: кістяки знаходилися у випростаному положенні головою на захід, руки були зігнуті і лежали на грудях чи тазі або витягнуті вздовж тіла. Супровідного матеріалу, крім прикрас і деталей одягу, в переважній більшості випадків не виявлено. Інколи в засипці могил траплялися вуглинка, попіл і фрагменти давньоруської кераміки. Некрополі з похованнями, здійсненими за цим обрядом, знайдені в Перебиківцях - 2 поховання [638, с.292-293], Ленківцях – 8 [539, с. 75], Погорилівці – 2 [29, с. 24], Миткові – 3 [633, с.166], Дорошівцях – 1 [29, с.5], Малятинцях – 3 [633, с.165], Мусорівці – 1 [633, с.168], Маморниці – 1 [29, с. 15], Новосілці – 3

[633, с.169], Кіцмані – 1 [633, с.160], Пригородку – 1 [633, с.171], Чорнівці – 1 [645, с.96] та інших пунктах [475, с. 22, рис. 2].

З цього числа ямних поховань випадає захоронення з Чорнівського сільського могильника. Тут у могильній ямі, розмірами 1,4х0,8 м, глибиною 0,7 м, виявлені останки трьох похованих: жінки (в центрі), чоловіка (зліва) та дитини (справа). Кістяки лежали на спині, головами на південь. Нижня частина чоловічого кістяка лежала окремо, у ногах поховань, впоперек могильної ями. Біля кістяків знайдені скляний браслет, металеві сережки, намисто з бурштинових та скляних бусин, три бурштинових і один срібний хрестик та уламки кераміки XII – XIII ст. Дно могильної ями було посипане вугіллям і попелом. Крім того, жіночий кістяк частково спалений. На думку Б.О. Тимощука, в даному похованні простежується обряд знешкодження померлих, відомий за етнографічними матеріалами [645, с.96]. Вважаємо, що це нетипове поховання, яке випадає із загальної схеми, є, найвірогідніше, захороненням жертв ворожого нападу, здійснене, можливо, в руїнах спаленого будинку чи господарської споруди.

Поряд із ямними ґрунтовими могильниками зафіксовані й поховальні комплекси дещо іншого плану. На них присутні, крім простих ямних захоронень, ще й підплитові поховання. Некрополі з виключно підплитовими похованнями нам на землях краю не відомі.

Підплитові поховання здійснювалися в ямах глибиною 0,72-1,2 м, розмірами 2х0,5-1,8х0,4м, дно яких було посипано вуглинками. Померлі лежали переважно у дерев'яних домовинах, головою на захід, у випростаному положенні, з руками, схрещеними на грудях чи тазі. Досить часто поховання супроводжувалися прикрасами та деталями одягу. На рівні давньої поверхні над похованнями знаходилися кам'яні плити. Останні мали різні розміри і в переважній більшості були виготовлені з місцевих порід каменю (піщаник, вапняк) рожевого та сірого відтінків. У деяких випадках грубо обтесані плити мали антропоморфні ознаки, розширену верхню

частину і звужену нижню. На могильнику в Оселівці, де досліджено 20 поховань [29, с. 22; 633, с. 169; 54; 55; 418, с. 317-318], плити були наступних розмірів (довжина, ширина, товщина): 2,2x0,8x 0,4 м, 1,19x0,52x0,15 м, 2x0,8x0,4 м; Чунькові – 1,25x0,7x0,15 м [29, с. 27]; Кулівшівці – 2x0,75x0,65 м [29, с. 8].

Прикладом типового могильника з підплитовим похованням може слугувати досліджений нами поховальний комплекс на території літописного Онута в ур. Долини (див. додаток А. 4. 1. І) [471, с. 93]. Тут, на околиці поселення давньоруського часу, були зафіксовані рештки зруйнованих поховань, знайдені уламки людських кісток, кам'яна плита з вапняку, один край якої був піднятий на поверхню плугом під час оранки, фрагменти давньоруської кераміки, намистина червоного кольору тощо. Над зрушеною з місця кам'яною плитою, яка мала розміри 2,7x0,6-0,7 м, товщину 0,25-0,5 м та антропоморфну форму, було закладено розкоп розмірами 1,5x3,5 м. На глибині 0,3 м (рівень давньої поверхні) були простежені контури поховальної ями. Під час її розчистки знайдені дрібні перепалені уламки давньоруської кераміки, вуглинки, маленькі шматки глиняної обмазки. На глибині 0,9 м від сучасної поверхні (0,6 м від давньої) виявлено людський кістяк, орієнтований головою на захід, з невеликим відхиленням на північ. Поховальна яма мала підпрямокутну форму і розміри 1,8x 0,55 м. На рівні її дна простежувалися рештки дерев'яної домовини у вигляді деревного тліну та відбитків нижньої частини. Відсутність знахідок залізних цвяхів свідчить, що домовина була виготовлена при допомозі дерев'яних з'єднуючих деталей або шляхом видовбування із суцільного стовбура дерева.

Кістяк довжиною 1,6 м лежав із схрещеними на грудях руками, кістка лівої руки похованого була зрушена з місця і знаходилася над ногою, можливо, це сталося в результаті життєдіяльності гризунів. Поховання супроводжувалося небагатим інвентарем, а саме: намистиною молочного кольору з перламутровим блиском діаметром 7 мм, знайденою в лівій частині

грудної клітки, та залізною голкою довжиною 4,5 см, покладеною під праву руку кістяка.

За супровідним інвентарем та особливостям будови кістяка з поховання воно, очевидно, належало жінці похилого віку. Безпосередньо зверху над кістяком, тобто над дерев'яною домовиною, були виявлені три фрагменти повторно обпаленої гончарної давньоруської кераміки. Можливо, їх слід пов'язувати із залишками тризни.

Аналогічні могильники з підплитовими похованнями відомі і в інших пунктах регіону. Їхнє місцезнаходження встановлено за знахідками кам'яних плит на поверхні (самі поховання не розкопувалися). Такі поховальні пам'ятки знайдені в Бузовиці, Михалковому [29, с. 2, 18], Коболчині [633, с. 161] та інших пунктах. Всього на території краю відомо 12 могильників із підплитовими похованнями (див. додаток Б. 2. 3).

Важливі матеріали стосовно поховального обряду місцевого населення отримані під час вивчення давньоруського поселення в с. Вікно (ур. Мартинівка). На пам'ятці досліджено рештки дерев'яної церкви, всередині якої знайдена зрушена з місця кам'яна плита, розмірами 1,75x0,85x0,18 м, що, очевидно, знаходилася над похованням. Неподалік від неї виявлена кам'яна костниця, яка була складена з необроблених плит пісковіку (0,6x0,5x0,4 м). В костниці знаходилися останки двох небіжчиків, які лежали без анатомічного порядку (див. додаток Б. 4. 1. IV). За межами храму розкопано п'ять ґрунтових ямних безінвентарних поховань, орієнтованих по лінії захід-схід, глибиною 0,4-1,1 м від сучасної поверхні. В двох похованнях простежено сліди вугільно-попільної підсипки [649, с. 162-163].

До категорії сільських могильників відносяться і поховальні комплекси в с. Дністрівка (ур. Лука) (див. додаток В. 4. 1) [675, с. 88-95]. На пам'ятці досліджувалися ґрунтові тілопокладення в ямах і поховання в курганах під кам'яним насипом. Усього на могильнику було вивчено 2 кургани із 4 похованнями в кожному та 5 ґрунтових поховань між ними.

Кургани представляли собою насипи, діаметром 6,8-6 м, висотою 0,8-0,85 м, складені із суцільного шару каміння. Під ними на глибині 1,16-1,18 м та 1,25-1,4 м від вершини кургану були знайдені плями поховань. Останні знаходилися на 0,75 м нижче від рівня підосви кургану. В поховальних ямах, орієнтованих по лінії захід-схід, розміщувалися кістяки померлих у випростаному положенні на спині із схрещеними на тазі кистями рук. Небіжчиків супроводжував небагатий інвентар, представлений, головним чином прикрасами (скроневиими кільцями, перснями, скляною бусиною). В курганних насипах відзначені знахідки давньоруської кераміки. Грунтові поховання також були здійснені в прямокутних ямах, орієнтованих по лінії захід-схід на глибині 0,45-0,65 м від сучасної поверхні. Кістяки лежали у випростаному положенні зі схрещеними на грудях чи тазі кистями рук. Поховання супроводжувалися скроневиими кільцями та перснями [675, с. 88-92].

Дещо відрізнялися від сільських могильників поховальні пам'ятки в давньоруських містах. У нашому розпорядженні є матеріали з двох пунктів, які можна віднести до категорії давньоруських міст. Це літописний Василів на Дністрі та Ленковецьке поселення на Пруті. З-поміж них найбільш цікаві матеріали добуті при дослідженні Василева.

На території літописного міста виявлено декілька могильників XII – першої половини XIII ст., які належали представникам різних соціальних груп місцевого населення.

Перший могильник розташовувався поблизу білокам'яного храму [649, с. 143-145], всередині якого були також поховання. В притворі культової споруди знайдено п'ять кам'яних саркофагів довжиною 2, 1-2,2 м із залишками поховань. Найдавніший саркофаг №3 складався з окремих кам'яних плит, вмурованих у стрічковий фундамент. Інші саркофаги були виготовлені у формі кам'яних скринь і являли собою прямокутні ящики, які були витесані з монолітних блоків і звужувалися в один бік [340, с. 42].

Поховання в них здійснено за християнським звичаєм, але з окремими елементами язичництва (серед кісток знайдені фрагменти кераміки, обгорілі зерна гороху, деревне вугілля), а в одному із саркофагів серед тазових кісток померлого виявлений наконечник залізної стріли [649, с. 143]. Ще 6 саркофагів-костниць із висувними бічними стінками, довжиною 1,4 м, розташовувалися в центральному і північному нефах та в нартексі. В них без анатомічного порядку зберігалися кістки померлих. Поховання всередині храму, очевидно, належали представникам вищих прошарків місцевої феодалної, а можливо, й духовної знаті. Таким чином, білокам'яний храм правив за усипальницю боярської родини, можливо, ктиторів храму.

Поза стінами храму розташовувалося давньоруське кладовище. На його території досліджено 53 поховання, з них 39 відносяться до давньоруського часу [649, с. 159-161]. Виявлені поховання поділяються на три основні типи: 1) у звичайних ґрунтових ямах без домовин (22 поховання); 2) у ґрунтових ямах, перекритих кам'яними плитами із похованнями в дерев'яних домовинах (5 поховань); 3) у кам'яних саркофагах (12 поховань).

Ґрунтові поховання здійснювалися в прямокутних ямах, орієнтованих по лінії захід-схід, на глибині 0,5-0,7 м від сучасної поверхні. В похованнях виявлені прикраси (скроневі кільця, обручки, бубонці, гудзики), а також простежені вугільно-попільні підсипки та знайдені нечисленні фрагменти давньоруської кераміки на дні. В одному з поховань під голову померлої була підкладена кам'яна плитка, в іншому трапилися кремінні відщепи на дні. В переважній більшості поховань не зафіксовані сліди дерев'яних домовин.

Підплитові поховання також характеризуються західною орієнтацією. Вони здійснювалися в ямах 2,1x0,9 м, глибиною 0,5-0,6 м, які зверху перекривали кам'яні плити часто із тесаними краями та поверхнею (див. додаток А, 4, 1, II). Останні мали розміри 2,3x0,8-0,7x0,25 м, 2,25x0,95x0,2 м, 1,25x0,7x0,14 м. Як правило, в похованнях цього типу простежені сліди дерев'яних домовин. Разом із кістяками в захороненнях знайдені сліди

шовкової тканини, позолочені бубонці, уламки кераміки, зустрічається вугільна підсипка.

Поховання в саркофагах розміщувалися чотирма окремими групами і в кожному з них знаходилися кістяки декількох померлих (чоловіків, жінок і дітей). Кам'яні саркофаги були аналогічні тим, що знаходилися всередині храму. Вони мали довжину 1,8-2,3 м, ширину 0,5-0,85 м, висоту без верхньої плити (віка) 0,4-0,5 м, із нею – 0,6-0,7 м. У саркофагах простежено єдиний обряд поховання: померлих клали на спину головою на захід, із складеними на животі або грудях руками. До індивідуальних особливостей поховань відносяться кам'яні плитки під головами померлих у саркофазі №15 та наявність фрагментів кераміки в окремих похованнях [649, с. 159-161].

Окремо від описаних поховань знаходився саркофаг № 10. (рис. 35, I) Він розташовувався поряд із північною стіною храму. На його верхній плиті були вирізані різноманітні знаки, з-поміж яких виділяються 4 двозуби Рюриковичів і багроподібний знак [340, с. 45; 649, с. 150-151] (див. додаток Б. 4. 1. I). На думку першодослідника храму Б.О. Тимощука, в саркофазі був похований будівничий білокам'яної споруди, на що нібито вказує знак будівничого “вавілон” [633, с. 91-93]. Разом із тим, може бути й інше трактування знаків і зображень на плиті саркофагу. Вважається, що малюнок із вписаних один в один квадратів є не „символом зодчої мудрості”, а імпровізованою „дошкою” для гри у популярну в Київській Русі розвагу-грумельницю [212, с. 127]. Нанесені поряд знаки Рюриковичів не могли відноситися до сторонньої людини (не князівського походження), тобто зодчого. Особисто-родові знаки князів Рюриковичів пов'язувалися лише із конкретними представниками цього роду. Ідентифікація двозубів із кришки саркофагу дозволила припустити, що в ньому був похований молодший син князя Василька Тербовлянського – Ігор-Іван, який помер 1141 р. [461, с.116-122].

Другий василівський могильник знаходився також біля дерев'яної культової споруди в ур. Хом, де, на думку Б.О. Тимощука, розташовувалося городище-феодалний замок [649, с. 148]. Всередині будівлі був виявлений зруйнований кам'яний саркофаг [772, с. 47]. Поряд із будівлею було досліджено ямне поховання. Кістяк із складеними на грудях руками, орієнтований головою на захід, лежав у ямі розмірами 2x0,7 м на глибині 0,7 м від сучасної поверхні. На дні ями простежено сліди попільно-вугільної підсипки [633, с. 77].

Третій некрополь досліджувався в ур. Замчище. Він розташовувався, як і два попередні, біля решток церкви XII – першої половини XIII ст. Всередині частково зруйнованої будівлі простежено 7 поховань під підлогою [676, с. 94]. За межами церкви розкопано ще 20 поховань [648, с. 130; 649, с. 158; 673, с. 413; 676, с. 94]. Останні були двох типів: звичайні ямні та підплитове, яке перекривалося кам'яною плитою з розмірами 1,9x0,95x0,2 м [649, с. 158]. Характерною особливістю поховань могильника є те, що більшість із них, у тому числі й поховання всередині храму, мали “подушки” з каменю чи керамічних плиток під головою і ногами померлих [678, с.12-16]. Поховання були переважно безінвентарними, лише в одному випадку трапився бронзовий хрест-енколпійон [673, с. 413], а в іншому (підплитове захоронення) – знайдені рештки шовкової тканини із золотою ниткою, бронзовий бубонець, кремінні відщепи [649, с. 158].

Четвертий могильник розкопувався в центрі давнього посаду (на території теперішнього сільського стадіону). Особливостями могильника є розташування поховань всередині кам'яних кіл-кромлехів діаметром 6-12 м. (див. додаток А. 4. 1. III). Всього було досліджено 4 кромлехи, які мали ширину кам'яних обкладок до 1 м. У них знаходилося від 3 до 7 поховань. Усі померлі (дорослі й діти) були поховані в ґрунтових ямах, орієнтованих по лінії захід-схід. У ямах простежені рештки дерев'яних домовин, біля кістяків знайдені різні прикраси (скроневі кільця, персні). Поруч з кромлехами

виявлені ритуальні ями, заповнені кістками тварин та уламками кераміки [633, с. 93-94].

П'ятий могильник вивчався в ур. Жигулівка. На ньому досліджено декілька ямних та підплитових поховань, аналогічних захороненням на інших василівських давньоруських могильниках [633, с. 94].

Шостий могильник у Василеві розташовується в південно-східній частині села в ур. Бурти. Тут під час огляду городів місцевих селян зафіксовані дві кам'яні плити від підплитових поховань, що виступають на поверхню. Неподалік виявлені фрагменти людських кісток та черепів.

Давньоруські поховальні комплекси відомі також і на території Ленковецького поселення міського типу. Тут виявлено і частково розкопано два ґрунтових могильники. Перший із них розташовувався в північній частині поселення. На ньому була зафіксована наявність кам'яних плит, що говорить про існування тут підплитових поховань. Розкопками досліджено 16 ямних поховань. Усі поховання здійснені в прямокутних ямах, глибиною 1,1-1,5 м від сучасної поверхні, орієнтованих по лінії захід-схід. Кістяки лежали у випростаному положенні зі схрещеними на тазі руками. В похованнях не зафіксовано слідів дерев'яних домовин, проте встановлено, що дно ям мало вугільно-попельну підсипку. Поховання, за винятком двох, безінвентарні, хоча в засипці ям траплялися фрагменти гончарної кераміки. В одному з жіночих поховань виявлені рештки чільця з шовкової тканини, лубка, бронзових позолочених бубонців і 7 уламків гончарних посудин, у другому – рештки шовкової золототканої стрічки та трьох бронзових бубонців [620, с. 255-256; 647, с. 34; 649, с. 177-178]. Другий могильник виявлений у північно-східній частині посаду [648, с. 125, рис. 6]. На пам'ятці досліджено 6 поховань, які знаходилися на невеликій глибині (0,4-0,5 м від сучасної поверхні), що пояснюється інтенсивною оранкою і змиванням ґрунту в давні оборонні рови. Під черепами всіх кістяків зафіксовані

“подушки” із керамічних полив’яних трикутних плиток і плоских каменів [176, с. 224].

Аналіз матеріалів могильників із давньоруських пам’яток Буковини дозволяє констатувати, що основним елементом поховального обряду в XII – першій половині XIII ст. були безінвентарні (за винятком прикрас і деталей одягу) інгумаційні поховання в підпрямокутних ямах, орієнтованих по лінії захід-схід, які розташовувалися на безкурганних некрополях. Всі ці ознаки свідчать, що християнський обряд поховання був домінуючим у населення краю. Разом із тим, спостерігаються певні особливості в його дотриманні. Це дозволяє виділити декілька основних типів християнських поховань, серед яких були свої варіанти, та спробувати з’ясувати причини появи основних відмінностей обряду. За матеріалами некрополів виділяються такі типи поховань: 1) звичайні поховання в ямах; 2) ямні поховання з кам’яними “подушками”; 3) підплитові поховання; 4) ямні захоронення в кам’яних колах-кромлехах; 5) ямні поховання під курганами; 6) поховання в кам’яних костницях; 7) поховання в саркофагах.

Перший тип становлять поховання в ямах. Вони здійснювалися, головним чином, у підпрямокутних ямах різної глибини, орієнтованих по лінії схід-захід, в яких померлий лежить у випростаному положенні з руками, схрещеними на грудях чи тазі або витягнутими вздовж тіла, є найчисельнішими на могильниках Буковини. Цей обряд повністю відповідає християнським канонам, згідно з якими померлого слід було ховати обличчям на схід, тому що “...то бо последнее видит солнце до общего воскресения” [402, с. 35]. Такого типу поховання, як правило, супроводжувалися особистими прикрасами, деталями одягу, часто зустрічається вугільно-попільна підсипка на їх дні та невеликі фрагменти кераміки в заповненні. Аналогічні поховання відомі на сотнях давньоукраїнських ґрунтових могильниках і є найхарактернішими для християнського поховального обряду.

Значно рідше зустрічається обряд поховання другого типу з кам'яними “подушками”. Від попереднього він відрізняється тим, що голова померлого покладена на плаский камінь чи полив'яну плитку. На території регіону могильники з такими похованнями зафіксовані у двох пунктах: Василеві та Ленківцях. Відомі вони і на інших південноруських територіях [350, с.111-116; 402, с. 35].

Появу цього обряду відносять до XI ст., а широке поширення – до XII – XIII ст. [350, с.112]. За спостереженнями дослідників, цей обряд був характерним для чернецтва. Він здійснювався у відповідності з молитвами ченців-аскетів “на сон грядущий”, у яких зазначалося: “як знайдеш м'яку подушку, лиши її, а поклади камінь під голову, Христа ради” [433, с. 649]. Цей же мотив простежується і в агіографічній літературі, зокрема житії Ніфонта, єпископа Констанції – “камень подложь под главою си”; та житії Аврамія Смоленського, де згадується “постеля жестка” [350, с. 112]. Поховання такого типу часто виявляються на могильниках поблизу монастирів [402, с. 71-72]. Разом із тим, за цим обрядом могли ховати і мирян, використовуючи “кам'яні подушки” як доказ їх праведності за життя. За християнськими канонами вони у мирян підкреслювали аскетичність, праведність, слугували знаряддям смирення та запорукою загробного спасіння [212, с. 132].

До третього типу відносяться підплитові поховання. На території регіону вони концентруються, головним чином, у Подністров'ї, хоча окремі могильники відомі і в Попрутті. Тут зафіксовано десять могильників із підплитовими похованнями і лише два таких могильники знайдені у Попрутті.

Окрім земель Буковини, могильники з таким типом поховань виявлені на багатьох давньоруських некрополях Прутсько-Дністровського межиріччя та Поділля, випадки їх знахідок відомі на Київщині, Східному Поділлі, Волині. Аналогічні поховальні комплекси зафіксовані на багатьох

могильниках у Тюрингії, Чехії, Моравії, Словаччини, є вони на християнських кладовищах Румунії, Болгарії та Македонії [433, с. 599; 400, с.107-108; 403, с.30-31; 445, с. 71-73; 745, с. 87; 245, с. 46-47; 766, с. 165 – 183; 186, с. 267-273; 106,-с.191-194, 264].

Причини появи підплитових поховань у Подністров'ї, їхнє функціональне та ідеологічне навантаження ще до кінця не з'ясовані. Існує декілька точок зору з цього питання, які умовно можна поділити на “етнічну”, “соціально-майнову”, “язичницьку”, “еволюційно-функціональну” [487, с. 173-180].

В основі першої лежить твердження, що підплитові поховання слід пов'язувати з конкретним етнічним угрупованням. Так, вважається, що даний обряд був занесений до Подністров'я лендзянами, які певний час займали землі у верхній течії ріки [455, с. 72]. Його походження пов'язують також із переселенням тиверців під тиском кочівників із районів Нижнього Дністра в більш північні області, які належали хорватам. У зв'язку з цим підплитові поховання вважаються ознакою хорватсько-тиверської області, які відрізняють її від інших земель проживання східнослов'янських хорватів [579, с. 128]. Підплитові поховання вважають також виключно тиверськими, які для збереження етнічної ознаки (серед хорватів) доповнили свої поховання плитовим перекриттям [183, с.42]. Ці твердження аргументовано заперечується багатьма дослідниками [381, с. 113; 403, с. 30-31].

За іншою, “соціально-майновою” точкою зору, такого типу поховання є свідченням соціальної диференціації давньоукраїнського населення й належали представникам феодальної духовної і світської верхівки [540, с. 176-177]. До аналогічних висновків прийшли дослідники, які займалися вивченням підплитових поховань на західнослов'янських землях. Вони також пов'язували такі поховання в Чехії та Словаччини з вищими прошарками місцевого населення [766, с. 184].

У відповідності з наступним поглядом – “язичницьким”, вважається, що підплитові поховання генетично пов’язані з архаїчними віруваннями давнього хорватського населення Прикарпаття, котрі вшановувалися певний час і після прийняття нової віри [400, с. 107, 108; 403, с.30-31]. Вони символізують живучість язичницьких традицій у середовищі місцевих жителів [445, с.72-73].

В останній час з’явилося ще одне пояснення цього питання – “еволюційно-функціональне”. Його автор вбачає причину появи підплитових поховань в еволюції поховального обряду (від ґрунтових тілоспалень до ґрунтових тілопокладень без використання підкурганних поховань) та функціональним призначенням надмогильних плоских конструкцій (для означення місця захоронення) [679, с. 14]. Досліднику також належать досить цінні спостереження над поховальним обрядом давньоруського населення княжого Галича. Зокрема, йому вдалося під час розкопок могильника в ур. Гробиська (Мнішський Сад), поряд із кам’яними підплитовими похованнями, зафіксувати трупопокладення, які на рівні давньої поверхні перекривалися дерев’яними щитами; від останніх збереглися залізні ковані цвяхи [678, с. 18]. Завдяки цим спостереженням встановлено, що і звичайні ямні поховання, які розкопувалися на могильниках, очевидно, перекривалися „плитами”, але дерев’яними. Сліди останніх, розташованих на рівні давньої поверхні, в умовах сучасної глибокої оранки, як правило не виявляються. Таким чином, на основі цих матеріалів видається за можливе констатувати, що характерною рисою поховального обряду в давньоруського населення Подністров’я було перекриття поховань, очевидно, всіх без винятку, плитами (кам’яними чи дерев’яними). Даний факт дає змогу дещо по-іншому поглянути на причини виникнення і розповсюдження цього обряду.

На нашу думку, появу підплитових поховань у Середньому Подністров’ї слід пов’язувати з християнізацією місцевого населення і

засвоєнням ним традицій, які беруть свій початок ще з епохи раннього християнства.

Загальновідомо, що такі поняття, як “гора”, “камінь”, “хрест”, мали великий внутрішній зміст для тих, хто сповідував християнство, та пов’язувалися з певним колом асоціацій. Вони відтворювали архетипові для християнської свідомості композицію Голгофи, де камінь асоціювався зі скалою, „Краниєвою горою”, „Головою Адама” [125, с. 78]. Схоже змістове навантаження несла і кам’яна плита над похованням, яка могла символізувати камінь, що ним закрили гробницю Ісуса Христа і який був зсунутий Ангелом на виконання Христового пророцтва [131, с. 207, рис. 213, с. 258]. У зв’язку з цим використання каменю в християнських поховальних комплексах (надмогильний камінь, плита, обкладання могили) має давні традиції та отримало поширення на різних територіях.

Звичай хоронити в підплитових могилах розповсюдився, передусім, серед прихильників християнського віровчення в Малій Азії, Середземномор’ї, Італії, Сирії, Північній Африці та у населення Балкан. У візантійський час цей обряд уже складав характерну рису греко-малоазійської християнської традиції. Зі поширенням впливу Візантії та міграцією населення імперії обряд із підплитовими похованнями проникає на територію Східної Європи. Так, у VIII – IX ст. підплитові поховання з’являються в Криму і пов’язуються з приходом туди візантійського чернецтва. В той час на території Візантії розгорнулася боротьба імператорів Ісаврійської династії з так званими іконопоклонниками (шанувальниками ікон). Чорне духовенство через гоніння, яких зазнавало від офіційної влади, змушене було залишати свої монастирі та перебиратися до віддалених провінцій Візантійської імперії. Найактивнішу участь у цій вимушеній еміграції взяло малоазійське іконошанувальне чернецтво. Окрім Криму, візантійське чернецтво знайшло також притулок на Кавказі, в Болгарії та Румунії. Візантійські ченці принесли з собою на нові землі й притаманні їм

особливості християнських традицій. Серед них був і обряд поховання під кам'яними плитами [118, с. 106-108; 320, с. 137-145]. Пізніше кам'яна плита над похованням стає характерною рисою поховальної обрядовості не тільки чернецтва, а й багатьох прошарків місцевого християнізованого населення. Зокрема, в Криму за цим обрядом ховали місцевих жителів і в XII – XIII ст. [750, с. 267; 354, с. 373; 426, с. 114-129].

Із початком християнізації Русі візантійське духовенство активно включилося до розповсюдження нової релігії та хрещення язичників. Відомо, зокрема, що великий київський князь Володимир привіз для хрещення населення столичного міста “попи корсунські” [139, с.190; 199, с. 513 – 518], тобто священнослужителів із візантійського Херсонеса (Корсуня). Посильну участь у наверненні до нової релігії взяло і духовенство Болгарії [339, с.307-308]. Для християнізації населення такої величезної держави, як Київська Русь, були терміново потрібні тисячі священиків і значна кількість богослужбних книг, та ще й на зрозумілій місцевим жителям мові. Все це могло дати Русі болгарське духівництво, яке діяло зі згоди візантійського імператора [339, с.310-311]. Крім того, після загибелі Першого Болгарського царства на територію Русі переселилося чимало біженців, у тому числі й священнослужителів [148, с. 86-87], які принесли з собою й певні традиції. У наступні століття вплив візантійських, у тому числі й болгарських, церковників на давньоукраїнське населення продовжував залишатися досить великим. Варто відзначити, що тривалий час більшість вищого духовенства Київської держави становили вихідці з грецьких провінцій Візантії.

Розмірковуючи над питанням щодо духовенства, силами якого здійснювалося поширення нової релігії в регіоні варто відзначити наступне. З огляду на тісні економічні, політичні та культурні зв'язки населення даних земель із Візантією [310, с.20-31; 540, с. 201-203], місіонерами могли бути вихідці з різних провінцій імперії, в першу чергу Болгарії та Криму. Про значний вплив візантійського духовенства (білого і чорного) на становлення

та еволюцію церковного життя на землях Галицько-Волинського князівства свідчить і той факт, що частина вищого духовенства була тут грецького походження, а галицькі єпископи мали печатки з грецькими написами [313, с. 144].

З поширенням християнства на землях Подністров'я та Західного Поділля тут отримує розповсюдження обряд підплитового поховання. Вочевидь, що до його поширення серед місцевого населення мало відношення православне візантійське духовенство, в першу чергу ченці ряду монастирів Причорномор'я та Болгарії, які продовжували в поховальній обрядовості традиції шанувальників ікон. Можливо, що найбільший внесок у розповсюдження обряду зробили болгарські ченці та книжники. Вплив останніх на духовне життя давньоруських земель значно посилюється після загибелі Першого Болгарського царства [508, с. 105-115]. Якщо це так, то християнська релігія та традиція підплитових поховань потрапили до земель Подністров'я та Прикарпаття, найвірогідніше, Дністровським шляхом.

Разом із тим варто мати на увазі, що існував ще один шлях проникнення обряду підплитового поховання до регіону. Нову релігію та обрядовість могли розповсюджувати західнослов'янські місіонери з Моравії та Чехії, які самі перейняли її з Візантії. Показовим в цьому плані є той факт, що на теренах сучасних Чехії та Словаччини досліджено понад 60 могильників, на яких зафіксовані підплитові поховання [766, с. 168-169]. А наявність тісних контактів між населенням Галичини і Волині та Моравською державою не виключає можливості, що візантійське християнство і, відповідно, певні традиції в обрядовості могли потрапляти в регіон через Карпати [402, с. 89-92].

Можливо, що обряд підплитового поховання наклався і на якісь місцеві язичницькі вірування та традиції і тому отримав таке широке побутування, невідоме на інших давньоруських землях. Разом із тим наявність поховань під дерев'яними та кам'яними плитами може свідчити про соціальну

диференціацію населення регіону. Заможніші жителі ховали своїх померлих родичів під кам'яними плитами, виготовлення та перевезення яких вимагали певних витрат, а бідніші прошарки – під дерев'яними.

Обряд підплитового поховання на землях Галицько-Волинської держави продовжував існувати і в наступні століття. Так, аналогічні за обрядом поховання здійснювалися навіть в XIV – XV ст. [433, с. 599]. Звичай поховання під кам'яними плитами продовжувався і в середньовічного населення Буковини, територія якої з другої половини XIV ст. входила до складу Молдавського князівства. Зокрема, поховання ктиторів церков і храмів, представників боярства, духовенства та молдавських господарів вирізнялися на поверхні чи в середині культових споруд кам'яними підпрямокутними плитами, на зовнішньому боці яких наносилися написи та орнаментальні композиції [776, с. 84, 102; 800, рис. 58].

Отже чином, появу підплитових поховань на території регіону слід пов'язувати з християнізацією місцевого населення вихідцями із візантійських провінцій, де такий обряд широко використовувався.

Четвертий тип поховань представлений ґрунтовими ямними похованнями в кам'яних колах-кромлехах (див. додаток А. 4. 1. III). На території західноукраїнських земель такі поховання виявлені, крім Буковини (Василів, Борівці), ще у Мишкові [433, с. 598-599; 540, с. 176] та Ясеневі-Пільному [359, с. 33]. Появу такого обряду пов'язують з сильними пережитками язичництва, характерними для двовір'я [633, с. 93-94]. Адже кромлех-огорожа символізував “вічне повернення” – вічну загибель і вічне відродження космосу [146, с. 10-11]. За іншою версією, поховання в колах-кромлехах належать нащадкам кочівників, втягнутим у X – XI ст. в орбіту тиверського переселення на північ [183, с. 43]. Вони пов'язуються також із ятвягами чи їх слов'янізованими нащадками, які були переселені на південно-східне пограниччя Галицько-Волинської держави у зв'язку з військово-політичними обставинами [679, с. 12]. На нашу думку, остання

точка зору є найбільш вірогідною, бо підтверджується антропологічними матеріалами, у яких кочівницький елемент не відзначений [150, с. 59-67].

П'ятий тип поховань характеризується кам'яними курганними насипами з ямними захороненнями (див. додаток В. 4. 1). Аналогічні некрополі досліджувалися в с. Буки на Київщині та с. Сокілець на Хмельниччині [246, с. 12-13]. Щодо його походження, то висловлюється думка про належність поховань змішаному слов'яно-кочівницькому (половецькому) населенню та часткову асиміляцію останніх слов'янами [675, с. 93-94; 246, с. 13]. За іншим поглядом, цей тип поховань міг належати невеликій групі летто-литовського населення (ятвягам) або їх слов'янізованим нащадкам [679, с. 12]. Розташування могильника на території, близькій до південно-східного галицького прикордоння, робить досить ймовірним зв'язок цього типу поховань саме з кочівницьким середовищем. Про це певною мірою свідчать також говорять дані антропології, оскільки окремі черепи, в основному жіночі, мають риси представників степу [731, с. 96-97]. Підтвердженням цьому можуть також слугувати численні дані топонімії та мікротопонімії з цього регіону [246, с. 13].

До шостого типу належать поховання в кам'яних костницях. Крім буковинських Василева та Вікна (Мартинівка) (див. додаток Б. 4. 1. IV), цей обряд зафіксований лише в монастирських печерах Києва та Чернігова [402, с. 35]. Виникнення обряду тісно пов'язується з поховальним ритуалом східнохристиянських монастирів. Зокрема, відомий він у монастирях Афона. Там, на кладовищі Лаври Афанасія, під зводами церкви Петра і Павла, знаходяться кістки ченців, вийняті з могил після перебігу трьох років. Такий звичай називається "законом святогорців" [750, с. 266]. Схожі поховання в спеціальних приміщеннях-кімітріях чи усипальницях знаходилися і при інших чернецьких обителях [402, с. 84]. Аналогічно, очевидно, здійснювався цей обряд і серед населення літописного Василева. Дослідження такого типу

поховань привело дослідників до думки, що вони залишені ортодоксальними священнослужителями, вихідцями з Візантії, очевидно, греками [408, с. 32-34]. Таким чином, коріння цього обряду походить з християнських монастирів Візантії, що дозволяє говорити про присутність у Василеві певної кількості ченців-греків.

Сьомий тип поховань представлений кам'яними саркофагами (з грецької *sarkophagos* – “пожирач м'яса”), „рацами”, „раками” давньоруських писемних джерел. Їхні знахідки в регіоні зафіксовані у Василеві (див. додаток Б. 4. 1. II. III) та Чунькові. На землях Київської Русі вони знайдені в Києві (саркофаг Ярослава Мудрого) [402, с. 34], Новгороді [755, с. 11, 20, 45, 95-96], Смоленську [432, с. 195], Зарубинцях [402, с. 34-35], Галичі (саркофаг Ярослава Осмомисла) [433, с. 622; 434, с. 174-183], Звенигороді на Білці [540, с. 176] та інших пунктах. Безсумнівно, що такі поховання пов'язуються з римсько-візантійською християнською традицією [417, с. 220; 431, с. 99] і належали представникам давньоукраїнської феодальної верхівки, очевидно, князівським та боярським родинам. Використання кам'яних саркофагів характерне, в першу чергу, для православного християнства. Наприклад, на території Чехії поховання князів здійснювалося в землі, у дерев'яній домовині або мурованій могилі [434, с. 182-183].

Поховання в саркофагах, окрім одного в Чунькові [20, с. 27], знаходилися поблизу або всередині білокам'яного храму літописного Василева. Спостереження за місцезнаходженням саркофагів і костниць у храмі [649, с. 147, рис. 85] дозволяють встановити певну хронологічну послідовність їхнього розташування. Згідно з тогочасними церковними канонами, не дозволялося ховати померлих всередині церкви, а тільки в притворі. В грецькому “Зводі Божих і святих правил” XII ст. регламентувалося не здійснювати поховань у церкві, бо не годилося, “щоб священники могли переходити з божими дарами на херувимській пісні і кадити над гробами, які там є, і під образами та творити таїнственні молитви”

[434, с. 177]. У зв'язку з цим слід вважати саркофаги в притворі найдавнішими, а костниці в центральній частині храму більш пізніми. Ймовірність цього досить велика, оскільки василівський храм проіснував до XVII ст. Схожа картина розташування саркофагів у притворах спостерігалася і в інших давньоруських храмах [434, с.178-181].

Таким чином, аналіз поховального обряду давньоукраїнського населення регіону засвідчує, що в XI – XII ст. у місцевих жителів відбувся перехід від кремації до інгумації. Тобто, була виконана основна вимога християнських місіонерів до новонаверненої пастви – відречення “для спасіння душі” від язичницького обряду тілоспалення [733, с. 204]. З цього часу вже не зустрічаються могильники із кремацією. Проте окремі пережитки язичницьких вірувань, зокрема кам'яні кола-кромлехи, продовжували існувати і в наступні століття. Що стосується вугільно-попільної підсипки на дні поховань та уламків кераміки в засипці ям, то їх зв'язок з язичництвом, у руслі останніх досліджень, є проблематичним. Так, попіл і вугілля, якими посипають померлого, у очах християн означали не стихію вогню, а були знаком повернення тлінної оболонки людини у прах, з якого вона була створена [124, с. 30].

Типологія давньоруських поховань у межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра вказує на тісний зв'язок із візантійськими провінціями в Причорномор'ї та Болгарії. Оскільки територія краю найближче розташована до кордонів імперії, то очевидно, вона зазнала найвідчутнішого впливу візантійського православ'я. Першими місіонерами-проповідниками, як нам вбачається, були представники чорного духовенства.

4.2. Християнські культові споруди

Важливу інформацію про духовну культуру і християнський світогляд населення регіону надають рештки культових споруд, які тут

досліджувалися. В нашому розпорядженні є дані про білокам'яний храм XII – першої половини XIII ст., дві дерев'яні церкви цього ж періоду в літописному Василеві й таку ж церкву у Вікні (Мартинівка).

З-поміж перерахованих християнських культових будівель головне місце, безперечно, займають рештки білокам'яного храму у Василеві. Вони були виявлені та досліджені Б.О. Тимощуком 1958-1959 рр. у південно-східній частині села, в урочищі Глинище (або На Мурах) [658, с. 26-27; 340, с. 37-50]. Храм розташовувався на мисі висотою близько 20 м, завдяки чому здіймався над селом і його було добре видно здалеку.

Від храму збереглися тільки фундаменти (див. додаток А. 4. 2). Як з'ясувалося, він являв собою монументальну, досить велику споруду. Це був чотиристовпний тринефний храм із трьома напівциркульними апсидами зі східної сторони. Його загальні розміри за зовнішнім периметром стін становили 21,2x13,6 м, азимут 90°. Фундаменти споруди, шириною в 2 м, були закладені в траншеях, викопаних у твердому глинистому материковому ґрунті, і склалися з каменю місцевого дністровського вапняку. Фундаменти зовнішніх стін мали різну глибину залягання. Так, у східній частині храму вони закладені на глибину 2,7 м, а фундаменти західної стіни мають глибину 1,15 м. Це пояснюється тим, що храм стояв на похилій поверхні. Тому цоколь апсид значно підвищувався над прилеглою денною поверхнею землі, досягаючи тут висоти 1 м, і був облицьований тесаними кам'яними блоками. Останні в процесі руйнування храму були вибрані і на стінах залишились тільки їхні відбитки. Нижні ряди кладки обвідних фундаментів до рівня стародавньої поверхні (на глибину 0,6-1,1 м) були складені з бутового каменю без розчину. Вище лежали камені більших розмірів, залиті вапняковим розчином сіро-попелястого кольору з домішками товченого вугілля і дрібної річкової гальки. Фундаменти

зовнішніх стін звужуються донизу на 35-40 см, а стрічкові мали ширину 1,25-1,45 м. Вони також складені з бутового каменю і залиті вапняковим розчином.

На перетині стрічкових фундаментів розміщені підкупольні стовпи. Їхня основа залягає на 1 м глибше, ніж у стін. Тільки поперечний фундамент, який відділяє південну апсиду від нефу, піднімався до рівня підлоги і не засипався глиною.

Фундаменти західної стіни в середній частині звужуються на 30 см. Тут до них примикають фундаменти порталу храму. Вони викладені на глибину 1,3 м із каменів середньої величини й на всю товщину залиті вапняковим розчином. Між виступами фундаменту під порталом, на рівні давньої поверхні, лежала кам'яна плита товщиною 10 см. Можливо, що це залишки вимощеної каменем підлоги перед входом. На одному рівні з цією плитою лежала друга обтесана плита прямокутної форми довжиною 1,05 м, шириною 0,7 м й товщиною 0,15 м. Під нею, на глибині 0,2 м, виявлено скелет дитини завдовжки 0,9 м. Біля скелета знайдено вуглинка, три уламки давньоруської кераміки, шматки перепалених кісток тощо. Виявлений матеріал засвідчує, що стрічкові та обвідні фундаменти збудовані одночасно. Пізніше були зроблені фундаменти двох підпор - контрфорсів. Перший з них прилягає до виступу фундаменту південної апсиди. Під час його розчищення було знайдено підпрямокутне заглиблення (0,85x0,45 м), в якому знаходився дитячий кістяк.

Фундамент другого контрфорсу знаходився в середній частині південної апсиди храму. Він залягав на глибину 1,7 м, тобто, до рівня підлоги фундаменту південної стіни храму. Тут знайдено частково зруйноване підплитове поховання. Його залишки виявлені на схід від контрфорсу. В західній же частині самого контрфорсу також трапилося

дитяче поховання. Вивчення підпор-контрфорсів показали, що вони були споруджені після того, як храм зазнав деформації.

Стіни храму не збереглися, бо вони були розібрані на будівельний матеріал. Проте відбитки на фундаментах дозволили встановити, що стіни будівлі були зведені з двох паралельних рядів блоків, простір між якими був заповнений уламками каміння і залитий вапняковим розчином. Внутрішня частина будівлі мала розміри 17,5x13,6 м, в її центрі простежено рештки 4 опорних стовпів. Останні виявилися досить своєрідними: вони хрестоподібні з несиметричними в плані раменами хреста та з додатковим виступом у куті, звернутим у бік центру підкупольного квадрата [538, с. 111].

У центрі головної апсиди зберігся фундамент прямокутного в плані престолу. Він складений із необтесаного каміння і залитий вапняковим розчином. Підлога церкви не збереглася. В останній період існування храму вона була дерев'яною і згоріла під час пожежі. Початково підлога була вимощена глиняними полив'яними плитками, характерними для XII – XIII ст. Вони мають трикутну або чотирикутну форми зі скошеними краями і покриті світло-жовтою, зеленою і коричневою поливою. Плитки зроблені з чистої, добре відмученої світло-жовтої глини. На всіх плитках, знайдених вище рівня підлоги, є залишки вапнякового розчину. На деяких уламках, знайдених нижче рівня підлоги, у насипній глині слідів вапнякового розчину немає.

Храм був збудований на території кладовища XI – XII ст. Під час риття котловану для його фундаментів частина поховань була зруйнована.

За час будівництва храму відклався культурний шар. Всередині споруди насипалася земля, яка була вийнята з фундаментних ровів. У шарі, що відклався в результаті будівництва, знайдені уламки давньоруської кераміки, полив'яні керамічні плитки, шиферні пряслиця,

уламки скляного браслета. Ці знахідки відносяться до XII – XIII ст. У період функціонування храму навколо нього відклався шар чорнозему товщиною в 0,2 м. В цьому шарі знайдені уламки кераміки XV – XVII ст. та польські й італійські грошові знаки XVII ст. Шар чорнозему був перекритий прошарком пожарища. Останній є результатом пожежі, яка зруйнувала храм. У середині церкви також є попелище, що свідчить про пожежу. Під час пожежі на підлогу падали різні речі, в тому числі й металеві. Більшість бронзових речей під дією вогню сплавилась в аморфні шматки, які й були знайдені під час розкопок у шарі попелища. Проте деякі з них збереглись. Зокрема, це залишки бронзової люстри-хороса, воздвижальний (кіотний) хрест і підставка-підсвічник.

Після пожежі церква не відбудовувалась. Протягом наступних віків усередині храму відклався культурний шар товщиною до 1 м, в якому знайдено різні речі XVII ст. З часом стіни храму були розібрані на будівельний матеріал. При цьому всі тесані кам'яні блоки були вибрані, а вапняковий розчин та бій каменю розсипались і створили шар товщиною до 0,6 м. У ньому були знайдені уламки різаного каменю, напівколони тощо.

Отже, кам'яний храм у Василеві був збудований приблизно в XII ст. і функціонував до XVII ст., коли й був зруйнований пожежею [340, с. 38-44]. Існує припущення, що цей білокам'яний храм був присвячений святому Василю Великому [92, с. 66].

Розкопана будівля становить значний інтерес для історії церковного будівництва в Галицько-Волинському князівстві. Це перший і поки що єдиний знайдений на Буковині давньоруський білокам'яний храм, архітектурні особливості якого свідчать про високий рівень тодішнього зодчества. Храм має особливості, які виділяють його серед інших пам'яток XII – XIII ст. Тут, вірогідно, були відсутні хори, а підкреслена ширина середнього нефа є типовою для

західноєвропейських шкіл романської архітектури. Ця особливість характерна лише для гроденських і полоцьких храмів періоду феодалної роздробленості.

Ще однією особливістю споруди є несиметричність хрещатих опорних стовпів. Така деталь храму не типова для зодчества давньоруських земель. Вона має аналоги лише у вірменських та грузинських культових пам'ятках VI-VII ст., які виникли під візантійським впливом. Зокрема, аналогічні опори відомі в храмах Гаяне та Цромі, зустрічаються вони на цих землях і в VIII-X ст. [340, с. 45; 560, с.25-27].

Реконструкція об'ємно-просторової структури храму, зроблена Г.Н. Логвиним, дозволила встановити, що храм був однокупольним. Виступи в кутах між відгалуженнями опорних стовпів слугували постаментами для колон і давали можливість зробити підпружні арки ступінчастими. Завдяки цьому споруда мала досить високий купол, а внутрішній простір храму був своєрідний. Його бокові приміщення через виступаючі лопатки були сильно диференційовані і дуже вузькі. Це сприяло тому, що зримо підкреслювалася висота храму та просторовість центрального нефу. При своїх невеликих розмірах храм здавався досить просторим і високим, він вирізнявся гармонійністю та динамічністю (див. додаток А. 4. 2). Його внутрішні і зовнішні стіни прикрашали різьблені білокам'яні деталі [340, с. 46-47].

Сучасні дослідження архітектурних споруд Галицько-Волинського князівства дозволяють віднести Василівський храм до галицької школи архітектури. Для неї були характерні такі елементи, як роздільне закладання фундаментів підкупольних стовпів та інші стратиграфічні, планувальні та будівельно-технічні особливості, що відрізняють зодчих цієї школи від тогочасних будівничих. У цілому галицька архітектурна школа характеризується романською технікою будівництва з білого каменю і водночас візантійсько-руськими канонами планувально-просторової

композиції [341, с. 36]. За конструктивними особливостями храму час його спорудження відноситься до кінця XI – початку XIII ст. [342, с. 602].

Які зодчі спорудили храм у Василеві? Відповідь на це питання вимагає комплексного аналізу наявних матеріалів. Дослідження монументальних культових будівель Галицько-Волинського князівства й інших територій Київської Русі приводять науковців до висновку, що церковні споруди зводилися різними будівельними артілями [342, с. 605]. Встановлено, що багато таких будівельних артілей були прибували з Візантії та Болгарії, й працювали на замовлення конкретного світського чи духовного феодала [287, с. 154]. Існує припущення, що саме одна з таких провінційно-візантійських артілей, яка працювали на території Галицького князівства, звела білокам'яний Василівський храм.

Дотичним підтвердженням цьому припущенню можуть слугувати і легенди, які відомі на території населеного пункту. Зокрема, в одній з них, записаній ще в XIX ст., йшла мова про втечу в'язнів чи будівельників при допомозі дерев'яних крил [708, с. 196]. У цій легенді переповідається широковідомий в античному та візантійському світі міф про втечу будівничого Дедала та його сина Ікара від критського царя Міноса. В іншій розповідається про майстра Манолія, будівничого церкви, який для того, щоб не руйнувалися стіни храму, змушений був замурувати в них власну дружину [633, с. 90-91]. Прямі аналогії до цієї легенди відомі в багатьох пунктах, пов'язаних із візантійськими традиціями будівництва. Так, за легендарними оповідями, при будівництві склепінь Аргезького монастиря їх будівничий Маноле домішав до розчину кров власної дружини, а середньовічні трансильванські майстри, коли споруджували замок Діви, вимушені були додати до вапна попіл від спаленої дружини одного з будівельників [730, с. 26].

Білокам'яний храм був, безперечно, головною культовою спорудою літописного Василева. Разом із тим, відсутність аналогічних споруд на інших

давньоруських пам'ятках регіону дозволяє розглядати його і як церковно-організаційний центр. Із джерел відомо, що в прикордонних з “Подем” областях відкривалися єпископські кафедри. Наприклад, на південному порубіжжі Київщини єпископськими центрами були Юр'їв, Святополч та Канів. Місцеві церковні ієрархи відігравали велику роль у справі налагодження добросусідських взаємин з кочівниками, виступаючи за збереження на цих землях миру і спокою, активно впливали на формування господарської та суспільно-політичної єдності цих земель [407, с. 100-101].

Чи міг мати Василів такий же статус? Відповідь на це питання, через брак джерел, а головне – писемних повідомлень про єпископію у Василеві, не може бути поки що ствердною. Проте, з огляду на важливість регіону та спорудження у Василеві білокам'яного храму з численними похованнями в костницях та саркофагах, його значення в церковній організації Галицької єпископії, очевидно, було більшим, ніж звичайна єпархіальна парафія. Підтвердженням цьому можуть бути і факти знахідок у межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра декількох давньоруських язичницьких культових об'єктів, а саме святилищ та храмів. Їх функціонування вимагало існування розвинутої церковної інфраструктури для боротьби з язичництвом і місіонерської діяльності.

Можливо, в місті перебував владичний намісник, який був першим замісником єпископа та головою особливого намісницького округу. Відомо, що такі намісники управляли окремими частинами єпархії [739, с. 70-71]. В скрутні моменти Василів міг бути перетворений і у єпископський центр. Наприклад, у 1214 р. угорський король, який захопив Галич, “єпископа и попы изгна из церкви, а свои попы приведе латиньские на службу” [739, с. 41]. Тільки в 1221 р. в місті почав правити князь Мстислав Мстиславич Удатний і священнослужителі могли повернутися до своїх церков. Де вони знайшли притулок на ці роки – невідомо. Не виключено, що на цей короткий

час Василів став резиденцією єпископа і центром кафедри. Звичайно, ці твердження ще потребують додаткової аргументації.

Безсумнівним є той факт, що білокам'яний храм був центральною церковною спорудою в літописному місті (крім нього, тут виявлено рештки ще двох дерев'яних церков, про що мова піде нижче). Як правило, такі храми в давньоруський час ставали соборними. Це були церкви, де щоденно відправлялися служби, на відміну від інших, у яких правилося тільки в неділю і свята. Навколо них формувалася соборний клірос, до якого входили священики всіх церков і який відігравав роль колективного органу управління церквами та мав деякі міські функції [739, с. 125-126]. Разом із тим монументальний Василівський храм являв собою споруду, яка справляла величезне враження на рядових парафіян і була своєрідним елементом пропаганди християнства серед місцевих мешканців.

Легендарна традиція засвідчує, що у Василеві в середньовічній час знаходилося 70 церков [708, с. 196], що, звичайно ж, є перебільшенням. Проте той факт, що на території літописного поселення виявлено рештки ще декількох християнських культових споруд, підкреслює важливість міста як церковного центру.

Один із дерев'яних храмів розкопав свого часу Р.Ф. Кайндль на території городища в ур. Хом [772, с. 47]. Споруда знаходилася у північно-східній частині городища, від неї збереглася кам'яна основа фундаменту розмірами 8x8 м. Всередині будівлі, яка мала зрубну конструкцію, досліджено зруйнований кам'яний саркофаг. Поряд із дерев'яною церквою знаходилося одночасове кладовище [649, с. 148].

Сліди іншої церкви були виявлені Б.О. Тимощуком в ур. Замчище [649, с. 138]. В північно-східній частині городища, на глибині 0,3-0,5 м, дослідником простежено культурний шар, який складався з полив'яних керамічних плиток три- і чотирикутної форми, необпалених великих каменів, що утворювали окремі ряди, та обгорілі шматки дерева. Поруч із будівлею

розміщувалося синхронне кладовище. Очевидно, на рештки цієї ж споруди натрапив у 1984-1985 рр. Б.П. Томенчук [676, с. 94]. Йому вдалося встановити, що церква входила до системи зрубних оборонних стін, які стояли вздовж берега Дністра (див. додаток Б. 4. 2. II). Простеживши поширення і концентрацію керамічних плиток від підлоги, які утворювали у плані чітку самостійну групу, дослідником було встановлено форму церкви. Це виявилася велика будівля зрубною конструкції, збудована без фундаментів, яка мала розміри 9,5x13 м і своєю трапецієподібною частиною (4 м) входила до системи оборонних стін.

Підлога дослідженої церкви була вимощена керамічними чотирикутними полив'яними плитками двох типів. До першого належали прості плитки розмірами 12x12 (12x11) см та 14x14 (14x13) см, яких було знайдено близько 200 екземплярів. До другого типу відносилися плитки розміром 12x12 см із зображенням грифонів (23), орла в геральдичній позі (14) та оленя (4). На території будівлі виявлено також багато залізних цвяхів та фрагмент хороса. Під підлогою храму зафіксовано 7 поховань [676, с. 89, рис. 4, 94; 677, с. 85]. На думку дослідника, дерев'яна церква і розташоване поряд кладовище являли собою монастирський церковний комплекс [679, с. 13]. Вивчення давньоруських храмів Василева дозволило встановити, що їх підлога часто викладалася керамічними прямокутними чи трикутними полив'яними плитками різних кольорів, які інколи мали певні зображення (орел в геральдичній позі, грифон, олень) [633, с. 112-113; 676, с. 89; 688, с. 22-23]. Крім підлоги, такі плитки могли використовуватися і в оздобленні вертикальних інтер'єрів дерев'яних стін культових будівель.

Поява подібної традиції в прикрашанні християнських культових споруд керамічними полив'яними рельєфними плитками із сакральною символікою походить із Візантії та знаходить аналогії у мистецтві імперії та її провінцій [666, с. 32]. Значення зображень на плитках пов'язуються з релігійними християнськими символами, які завдяки візантійським впливам

широко розповсюдилися у романському світі та Київській Русі. Цей символізм був загальнозрозумілою мовою для церковної та світської аристократії та майстрів, які виконували їхні замовлення. Зокрема, зображення грифона символізувало Христа, а його подвійна сутність (лев і орел) означали людську і божественну природу. Символом Христа був і орел, який в християнській іконографії означав також вічність та вознесіння [666, с. 33-34, 36]. З християнськими канонами пов'язується і зображення оленя, який означав прагнучі до Бога душі [331, с. 44].

На території Василева, очевидно, знаходилися й інші церковні споруди. На це натякають не тільки народні перекази, а й той факт, що на поселенні знайдено декілька могильників. На їх території могли знаходитися церкви. Помічено, що поблизу від кожного з відомих давньоруських храмів, як правило, розташовувалися синхронні некрополі. В зв'язку з цим існує реальна перспектива їх пошуків у майбутньому.

До давньоруського часу належить також дерев'яна церква, що вивчалася в с. Вікно (ур. Мартинівка) (див. додаток Б. 4. 2. І). Вона розташовувалася в центрі синхронного поселення. Від будівлі частково збереглися камені фундаменту, глиняна підсипка долівки, керамічні полив'яні плитки та поховання всередині храму. Церква являла собою зрубну будівлю розмірами 6х6 м, до якої зі сходу примикала трапецієподібна апсида довжиною 1,5 м. У апсидній частині споруди простежено фрагмент вцілілої підлоги, яка була викладена з різнокольорових полив'яних керамічних плиток, розмірами 14х13 см, скріплених глиняним розчином. На думку першовідкривача, це була однозрубна, з апсидою дерев'яна церква [649, с. 138, 139, 141. Рис. 79]. Поряд із нею розташовувалося невелике сільське кладовище.

Християнські дерев'яні храми, очевидно, знаходилися і на інших пам'ятках регіону. Про це говорять часті знахідки керамічних полив'яних плиток на окремих поселеннях. Зокрема, вони відомі на території

літописного Онуту, де автором під час розвідкових обстежень в ур. Долини та Старий Цвинтар були виявлені уламки плиток, вкритих зеленою поливою.

Аналогічні керамічні вироби зафіксовані і на Ленковецькому поселенні. Там, в одному з розкопів, у східній частині пам'ятки, виявлено близько 250 екземплярів трикутних плиток, вкритих поливою зеленого і коричневого кольору, які знаходилися на площі діаметром близько 5 м. Проте решток будівлі зафіксувати не вдалося [620, с. 252]. Сучасні дослідження підтвердили можливість існування в даному місці дерев'яної церкви, бо тут виявлено християнський могильник [176, с. 224]. Знахідки полив'яних плиток на території городища-дитинця та в північній частині поселення [620, с. 252;] дозволяють припустити, що і там свого часу існували дерев'яні християнські церкви.

Не виключено, що на території регіону існували й інші типи культових споруд. Одна з них могла знаходитися серед оборонно-житлових клітей Чорнівського городища. За археологічними матеріалами пам'ятка датується першою половиною XIII ст. [469, с. 154-159]. Про вірогідність існування тут церкви свідчить концентрація в східній частині городища предметів християнської символіки. Разом із тим на площі пам'ятки не виділяються характерні рештки синхронної будівлі для богослужінь. Схожа картина спостерігалася і на одночасовому Райковецькому городищі, яке мало значно більші розміри, ніж Чорнівське. На Райковецькому городищі рештки церкви розміщувалися в одній з клітей, серед знахідок якої переважали предмети християнського культу [195, с.113, табл. XXI, 1]. Аналіз знахідок з Чорнівського городища показує, що найбільше предметів християнської символіки зосереджувалося в районі клітей № 6-8 (за нумерацією І.П. Возного) [174, с. 12, рис. 4]. Під час зруйнування городища була знищена і кліть-церква. Тому, очевидно, в районі її розташування місцеві жителі в пізніший час спорудили кам'яний майданчик. Останній міг бути основою дерев'яного хреста чи невеликої каплички, як пам'ятного знака про

зруйновану церкву. Традиція відзначення місця вівтаря вже неіснуючої церкви хрестом чи каплицею існує у східноєвропейського населення й дотепер [350, с.111].

Особливу категорію культових християнських пам'яток на землях Середнього Подністров'я становлять печерні комплекси. До них відносять печерні монастирі, скити, каплиці, пустельні. Частина з них, вірогідно, виникла ще в давньоукраїнський час [545 с., 46-51]. Серед таких пам'яток виділяються Галицький (Непоротівський) та Василівський печерні монастирі, які входили до структури давньоукраїнських міст. Знайдені в них матеріали засвідчують, що вони слугували обителями для ченців-аскетів у період середньовіччя й були центрами по утворенню християнського віровчення в регіоні [541, с. 3-10; 542, с. 29-31; 543, с. 120-126; 544, с. 108-127; 545, с. 46-51; 546, с. 380-387].

Ознайомлення з християнськими культовими спорудами в регіоні дозволяє стверджувати, що їх поява відноситься до XII ст. Найбільш значимим серед них вважається Василівський білокам'яний храм, який, очевидно, був єпископським собором. Інші церковні споруди являли собою дерев'яні зрубні будівлі, часом на кам'яному фундаменті та з підлогою, викладеною керамічними полив'яними плитками. Поряд з усіма церквами зафіксовані синхронні некрополі. Дослідження культових споруд в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра та їх конструктивних особливостей засвідчує значний вплив візантійської християнської традиції. До християнських об'єктів відносяться також печерні монастирські комплекси.

4.3. Християнська культова символіка

З утворенням християнського віровчення в Карпато-Дністровському регіоні тут отримує широке поширення культова символіка. Вона

представлена знахідками різноманітних виробів дрібної металевої та кам'яної пластики, предметами культу, надмогильними пам'ятниками тощо.

На території Буковини за різних обставин знайдено близько 70 предметів християнської культової атрибутики, представленої хрестами-складнями (енколпіонами), натільними хрестами, кам'яними та металевими іконками, клеймами на дні горщиків, графіті тощо. З них 48 екземплярів виявлені під час археологічних досліджень (Василів – 9, Ленківці – 4, Цецино – 2, Васловівці – 1, Чорнівка – 27, Оршівці – 1, Самушин – 1, Недобоївці – 3) і 20 походять з нелокалізованих пунктів на території краю. Окрему категорію знахідок становлять предмети церковного начиння, які трапилися у Василеві, Ленківцях і Чорнівці [475, с. 61-63].

Більшість знахідок культової атрибутики є предметами особистого користування віруючих, переважно різними за типами та розмірами нагрудними хрестами.

На час появи на землях держави Київська Русь хреста як головного символу християнської релігії традиція його вшанування вже нараховувала понад шістьсот років. Він широко застосовувався церквою під час літургій, його зображення втілювали глибокий сакральний зміст. Разом із тим, на території християнських держав, особливо Візантії, отримали широке поширення нагрудні хрести, ікони-хрести, які становили собою амулет і символ одночасно [595, с. 7-8; 133, с. 33]. Потрапивши разом з місіонерами на східнослов'янські землі як чужий, тобто неорганічний, але духовно необхідний елемент, нагрудний хрест досить швидко, під впливом морально-етичних та естетичних норм, перетворився із чисто християнського символу у своєрідний оберіг нового релігійного змісту і, відповідно, оригінальний витвір мистецтва [134, с. 38].

У давньоруський час хрест стає найголовнішим символом християнських чеснот. Відповідно до візантійської традиції, хрест і образ Богородиці утворювали ідеальний комплекс у символіці християнського

віровчення. Наділений синтезуючою силою, здатною об'єднати небесне і земне, хрест символізує даровані християнством охорону і захист. Традиція вшанування хреста утверджувалася у руслі сформованих християнським вченням понять про закономірність і порядок. У політичній культурі та ідеології Київської Русі хрест виступає універсальним засобом, здатним і врятувати, й освятити, і покарати [549, с. 35-37]. Характерною в цьому плані є розповідь літописця “Повісті минулих літ” стосовно перебігу подій 1068 р., у якій йдеться: ”...велика есть силы крестьяная. кресть бо побежени бывають силы бесовьскыя. крестомь бо Господь княземь пособить в бранехь, крестомь огражени вернии человеци побеждають супостаты противныя, крестомь бо вьскоре избавляеть от напасти призывающимь его верою. ничто же ся беси бояться токмо кресьта, аще бо бываеть от бесовь мечтание, знаменивьше лице крестомь прогоними бывають” [59, стб. 162].

Нагрудні хрести-обереги XII – першої половини XIII ст. виготовлялися із різних матеріалів, переважно металу та каменю. Зокрема відомо, що у представників князівського оточення вони були із золота, можливо, з інших дорогоцінних металів. Так, у літописі під 1147 р. повідомляється, що у боярина (тисяцького) Михаля кияни “отторггоша хресть на нем ис чепьми а внемь гривна золота” [59, стб. 352].

Та найбільш розповсюдженими були нагрудні хрести з міді та бронзи, інколи позолочені або орнаментовані емалями та черню. Зустрічаються також хрести, виготовлені з різних порід каменю. Саме їх у великій кількості знаходять під час вивчення давньоукраїнських пам'яток.

Хрести прийнято поділяти на двостулкові, порівняно великих розмірів, які надівали поверх одягу, та невеликі хрести-тільники, що носилися під одягом.

Вироби дрібної металопластики першої категорії являли собою литі зображення хреста із гравійованими сюжетами чи рельєфними композиціями. Подібні хрести, як правило, склалися із двох стулків, з'єднаних шарніром.

Між їхніми пустотілими половинками, які утворювали своєрідну містку шкатулку, розміщувалися моці святих або інші християнські реліквії. У писемних джерелах періоду Київської Русі такі нагрудні хрести називалися „кресть малый” [59, стб. 462]. У науковій літературі вони позначаються різними термінами: складні (позаяк виготовлялися із двох стулок) хрести-складні [706, с. 227-228], мощевики (оскільки в них знаходилися моці святих) [530, с. 182], енколпіони (із грець. енколпізо – “зберігаю на грудях”, тобто нагрудні хрести) [372, с. 12-14;], або складні-енколпіони [241, с. 74]. В останній час поряд із назвою енколпіон все більше вживається термін нагрудний хрест-релікварій [304, с. 5-7]. В історіографії зустрічаються всі ці позначення нагрудних двостулкових хрестів, проте найпоширенішою є назва енколпіони.

Хрести-енколпіони широко використовувалися серед різних прошарків давньоруського населення як християнські атрибути, обереги від злих сил. Їхні зображення зустрічаються на творах ужиткового мистецтва, зокрема на рельєфній скульптурі (автопортрет майстра Авраама) на Магдебурзьких дверях Софії Новгородської [509, с. 195].

Археологічний матеріал з пам'яток Київської Русі дозволяє встановити способи носіння енколпіонів. Окрім носіння їх на верхньому одязі у відкритому вигляді, вони часто вкладалися в спеціальні чохла. Про це говорять знахідки хрестів разом із такими сховищами, які завдяки сприятливим умовам дійшли до нашого часу. Вони виявлені у Володимирі на Клязьмі, де енколпіон розміщувався всередині чохла, зробленого з двох трапецієподібних шматків тканини, які були розшиті срібними бляшками. Він знизу надівався на енколпіон і прикривав його, крім ворварки, в яку протягувалася мотузка для носіння. Інший енколпіон, менших розмірів зберігався у мішечку, який затягувався шнурком [233, с. 87]. Цей факт засвідчує особливе значення предметів такого плану для населення і бережне ставлення до енколпіонів як дорогоцінних реліквій.

На території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра зафіксовані знахідки 30 енколпіїв. Від більшості з них дійшло лише по одній стулці або їх фрагмента. Відносно цілими (збереглися дві стулки) виявлено лише 10 екземплярів. Енколпії розрізняються за формою та розмірами, а непогано розроблена їхня типологія у сучасній археології [95, с. 204-209; 586, с. 49-72; 211, с. 218-232; 524, с. 169-181; 439, с. 206-219; 521, с. 62-65; 436, с. 84-94; 706, с. 217-231; 596, с. 87-95; 746, с. 67-71] дозволяє визначити час їхнього виготовлення, період побутування та встановити вірогідне місце продукування.

Виявлені на території регіону енколпії можна поділити на дві великі групи: візантійські та давньоруські. В кожній із цих великих груп виділяються окремі типи [304, с. 41-42, 60].

До групи візантійських „сирійських” хрестів-релікваріїв відносяться два типи енколпіїв, а саме з литими рельєфними зображеннями та плоскі енколпії із зображеннями, виконаними заглибленими лініями.

Енколпії із рельєфними зображеннями представлені двома знахідками із Чорнівського городища (див. додатки Б. 4. 3. 1; А. 4. 3. 3). Перший енколпій, знайдений у кліті № 30 (за нумерацією І.П. Возного), відноситься до типу одного із найбільш популярних у східно-християнському світі виробів дрібної металевої пластики. Від нього збереглася лише лицьова стулка (див. додаток Б. 4. 3. 1). Це хрест із прямими, злегка розширеними кінцями, із низькорельєфним зображенням розп'ятого Христа в колобії. На зворотній стулці мало знаходиться зображення Богоматері Оранти та чотирьох євангелістів [304, с. 42]. Такого типу енколпії зустрічаються в усіх куточках Східного Середземномор'я. Популярність енколпіїв серед християн привела до їх масового тиражування і появи численних варіантів, особливо в дунайських провінціях Візантійської імперії, на Балканах і в Херсонесі. На території Київської Русі такі енколпії – досить рідкісні знахідки. Вони знайдені всього у шести пунктах [304, с. 45].

Інший енколпійон із городища був знайдений у кліті №5 (див. додаток А. 4. 3. 3) [473, с. 222-223]. Це також лицьова стулка бронзового енколпійона, який має закруглені розширені кінцівки. Центральна частина рамен енколпійона виконана у вигляді латинського хреста, яка, очевидно, заміняла так звані “слізки”. Розміри хреста 6х5,3 см, у нього відсутні з’єднувальні вушка. На краях хреста були пробиті отвори, і за допомогою мідних і залізних цвяхків він прикріплювався, ймовірно, до дерев’яної основи. В центрі енколпійона знаходиться схематичне низькорельєфне зображення Розп’яття із предстоячими у бічних медальйонах. Фігура Христа додатково обведена рамкою, а на бічних раменах, обабіч від Розп’яття, нанесені букви “IC NI”. Поверхня хреста сильно потерта, що засвідчує тривалість його використання. На зворотній стулці, як показують відомі середземноморські аналогії знаходилося зображення Богоматері Оранти та чотирьох євангелістів. На давньоруських землях відома тільки ще одна подібні знахідка із с.Набутов у Середньому Подніпров’ї [304, с. 44]. Разом із тим подібні вироби часто трапляються на території Подунав’я, Балкан і Греції. Зокрема, тотожний за формою, розмірами та зображеннями екземпляр подібного хреста-енколпійона знайдений на території візантійської фортеці на дунайському острові Пекулуй-луй-Соаре, поблизу сучасного м. Келераші [475, с. 74]. У цілому, їх відносять до виробництва майстерень Константинополя [304, с. 44-45]. Варто також відзначити, що традиція прибивання енколпійонів до дерев’яної основи застосовувалася і на інших давньоруських землях, зокрема в літописному Городеську [187, с. 133].

Другий тип візантійських енколпійонів репрезентований знахідками „сирійських” плоских хрестів-релікваріїв із зображеннями, виконаними заглибленими лініями. Два таких енколпійони походять із літописного Василева (див. додаток А. 4. 3. 1-2). Вони різняться зображеннями, відносяться до різних варіантів, але виконані в одній техніці, характерній для „сирійських” енколпійонів [304, с. 50-51].

Один із цих хрестів знайдений в ур. Замчище, від нього збереглася одна стулка (лицьова) (див. додаток А. 4. 3. 1) [649, с.29]. Розміри енколпіона становлять 4,9x10 см [373, с. 165; 232, с.19-20]. Він має форму латинського хреста з ледь розширеними кінцями і трохи подовженим нижнім перехрестям. На поверхні енколпіона у техніці гравірування, нанесено зображення розп'ятого Христа без підкреслення мотиву страждання. Фігура і обличчя Ісуса Христа передані досить умовно, його руки ледь зігнуті в ліктях, тіло вкривають довгі одежі, передані стилізованими лініями. Над Розп'яттям вміщено прямокутник із вписаним у нього косим хрестом. Від боків прямокутника відходять трикутники, утворюючи хрестоподібну фігуру. Це так звана *tabula ansate* – дощечка з христорогою. Тільки напис на даному енколпіоні замінено на косий хрест. Під Розп'яттям на лівому рамені хреста нанесено напис “ІСУС” чи “ІС ХС”, на правому – “NHRI”. В нижній частині хреста ноги Ісуса зображені схематично. На другій стулці енколпіонів такого типу розміщувалося зображення Богоматері Оранти [304, с. 51].

На території, що входила до складу Давньої Русі, знайдений ще тільки один аналогічний екземпляр при розкопках курганів у Володимирській губернії. Всього ж подібних енколпіонів на території Азії та Європи відомо близько 40. Більшість цих знахідок зафіксована в Балкано-Дунайському регіоні, в Херсонесі і на Малоазійському узбережжі, а окремі екземпляри розсіяні по європейській території [361, с. 67-69; 322, с. 110, рис. 4,4]. На думку дослідників, цей тип енколпіонів пов'язаний із культом Чесного Хреста [304, с. 51].

Наступний варіант візантійського енколпіона трапився в ур. Монастир, де, ймовірно, знаходилася печерна обитель ченців XII – XIII ст. (див. додаток А. 4. 3. 2) [473, с. 221]. Він має ту ж форму, що й попередній. Його розміри такі: висота 6 см (верхній кінець пошкоджений, очевидно, загальна висота становила 7 см), ширина 5 см. На краях і в центрі знаходяться 5 круглих гнізд (діаметром 0,9 см) для скляних чи емалевих вставок. У центрі хреста

гравірований геометричний орнамент із ромба-розетки та косоного хреста, який за своєю конфігурацією наближається до сварги. Фігури та контури хреста виконані прокресленими потрійними та подвійними лініями, середина ромба заповнена наколами.

Аналогічні до даного енколпіона екземпляри походять з Богуслава та Саркела – Білої Вежі. А найближчі паралелі відомі за знахідками в Херсонесі, Кавказі та Угорщині, де вони переважно датуються X – XI ст. [147, с. 219; 304, с. 51].

Знайдені у Чорнівці та Василеві енколпіони за своєю формою та іконографією досить рідкісні для території Давньої Русі і переважно зустрічаються при дослідженні дитинців або храмів міст. Розміри та стиль зображень хрестів дозволяють пов'язати їх із класичними зразками близькосхідної культової металопластики – так званими “сирійськими” складнями. Енколпіони цього типу відносяться до досить ранніх культових предметів на території Європи та давньоруських землях, переважно вони датуються серединою X – XI ст. Очевидно, XI ст. слід датувати виготовлення енколпіонів із Василева, проте про час їх побутування у нас немає даних. Не виключено, що вони слугували оберегами і в пізніший період (XII – перша половина XIII ст.).

Появу близькосхідних енколпіонів на території Київської Русі пов'язують із цілеспрямованою діяльністю візантійських православних кіл у сфері християнізації давньоруського населення. Такі енколпіони виготовлялися при православних (мелькитських) монастирях у візантійських провінціях в Сирії та Палестині [241, с. 75]. Звідти прочани (пілігрими), купці, представники військових та дипломатичних місій привозили їх на давньоруські землі. Можливо, що частина хрестів дарувалася візантійським духовенством руським прихильникам християнства. Відзначимо, що на території Давньої Русі та в столичних містах їх виявлено не так вже й багато. Зокрема, із Києва відомо 6 екземплярів [322, с. 106-116], Галича – 4 [434, с.

233; 596, с. 91], а загальна кількість виявлених і добре документованих знахідок візантійських енколпіїв на теренах Східної Європи не перевищує декількох десятків [322, с. 108; 304, с. 45-59].

Другу групу енколпіїв із земель Буковини представляють вироби давньоруської металопластики (див. додатки А. 4. 3. 4-15; Б. 4. 3. 2-4). Вони поділяються на ряд типів, у більшості з яких виділяються варіанти. Останні визначаються на основі аналізу техніки виготовлення та композиційно-іконографічного типу зображень [304, с. 27-34].

До енколпіїв, виготовлених у техніці високого рельєфу із вільним компонованням зображень, відносяться релікварії із Василева та нелокалізованих місцевостей регіону. Це енколпії із зображенням на лицьовій стулці Розп'яття та трьох святих у медальйонах, на зворотній стулці – Богоматері Одігітрії і трьох святих у медальйонах. Вони відрізняються від попередніх закругленими кінцями рамен, відзначеними виступами, так званими “слізками”, рельєфними та рельєфно-інкрустованими зображеннями. Такого типу енколпії за сюжетно-композиційною схемою зображень прийнято виділяти в різні варіанти [250, с. 114].

Василівський енколпій (див. додаток А. 4. 3. 7) був знайдений на початку 60-х рр. ХХ ст. у центрі села, неподалік школи, і прибитий до дверей стайні місцевої жительки К.П. Пазюк. За її словами, це було зроблено згідно з народним повір'ям, що там, де знайдений хрест, він і має бути поставлений. За люб'язною згодою власниці та сприянні вчителя історії і завідувача музею с. Василів М.В. Семенюк енколпій був переданий для наукового дослідження [473, с. 221].

Хрест-енколпій виготовлений із бронзи, нерівнораменний, має закруглені, дещо розширені кінці з медальйонами, які відмічені виступами (так званими „слізками”), причому на поперечних раменах, на відміну від вертикальних, вони розташовані ближче до країв. Розміри хреста становлять: висота 8 см (без врахування вушка), ширина 7 см, товщина по краях 0,4 см.

Всі зображення на ньому виконані у високому рельєфі. Медальйони з погрудними образами на верхньому і бічних кінцях та краї хреста оповиті рельєфним валиком з косою насічкою, яка імітує джгут. У центрі стулки енколпіона крупне зображення розп'ятого Христа, навколо його голови – німб із рельєфним хрестоподібним поділом. Розчесане, з проділом посередині густе волосся спадає двома довгими косами на плечі. Ноги Христа спираються на прямокутне підніжжя-підставку “голгофу”. Зверху над Розп'яттям розміщено окантовану джгутом прямокутну табличку з монограмою „I X”. Фігура Христа майже пряма, із зігнутими в ліктях і широко розставленими руками, долоні розкриті і заходять за медальйони. Голова Христа похилена до правого плеча. Від пояса до колін тіло Ісуса оповите пов'язкою на стегнах з прокресленими складками матерії. На зап'ястях і ступнях ніг позначені крапки, які символізують місця ран від цвяхів. У двох медальйонах на бічних раменах хреста бюсти Богоматері – справа та Іоанна Богослова – зліва, з головами, схиленими в деісусному повороті. У медальйоні верхнього рамена розміщено погрудне зображення бородатого святого, найвірогідніше, Саваофа. Під руками Розп'яття простежуються літери „I X M – P O N”. Очевидно, монограми Богородиці та Іоана.

Даний тип хреста за технікою виготовлення відноситься до виробів, зроблених у високому рельєфі. На лицьовій стулці таких складнів знаходилося Розп'яття, як бачимо на василівському екземплярі, а на зворотній (втраченій) – Богоматір Одигітрія із малям. Енколпіони цього типу більшість дослідників відносять до ранніх виробів давньоруської металопластики і їх появу датують серединою XI ст. – початком XII ст. [301, с. 133; 250, с. 123], а масове їх виробництво припадає на XII – першу половину XIII ст. [522, с.95-99; 446, с. 38; 304, с. 61].

На території регіону енколпіони з такими типами зображень відомі ще за трьома знахідками із нелокалізованих місцевостей (див. додатки В, 4, 3, 1-

2; Г, 4, 3, 1) [804, с. 149, рис. 8, 3; 807, с.144, рис. 28, 1,3,5]. Від василівського хреста вони відрізняються незначними деталями в іконографії, змістом написів і їхнім розташуванням на площині енкалпіона. Їх можна віднести до різних підваріантів даного типу хрестів-енкалпіонів.

Значну кількість таких хрестів виявлено на давньоруських землях, що свідчить про масовість їхнього продукування та популярність серед населення. Зафіксовано понад 230 місцезнаходжень таких релікваріїв [95, с. 204-208; 522, с. 95-99; 746, с. 68; 448, с. 16-18; 520, с. 208, рис. 74; 596, с. 88; 585, с. 141, табл. 12; 304, с. 101-110]. Спостереження за географією енкалпіонів цього типу дозволяє намітити основні райони їхнього розповсюдження: Київська, Галицько-Волинська землі, Херсонес і Білорусії [250, с. 119]. Їхні знахідки зафіксовані також у Чехії, Угорщині, Болгарії, Румунії, Югославії та інших європейських країнах [439, с. 206-219; 521, с. 62-75]. Енкалпіони такого типу спочатку виготовлялися в кам'яних ливарних формах у техніці чистого лиття і потім підправлялися різцем, яким наносилися також і написи. Місцем їх виробництва, очевидно, були столичні майстерні Києва, де вони виготовлялися до 1240 року [250, с. 124; 439, с. 206-208]. Разом із тим, ці популярні серед населення енкалпіони виготовлялися й місцевими майстрами “крестечниками” за відтисками у глиняних формах. Звичайно, якість цих виробів була значно нижчою, ніж у столичних. Аналіз зображень та написів на енкалпіонах із Василева, їхня чіткість та довершеність переконують у тому, що хрест був виготовлений у київських майстернях.

Наступний тип енкалпіона, виготовленого у техніці високого рельєфу, походить із околиць Недобоївського городища (див. додаток А. 4. 3. 8). Він відноситься до групи Борисоглібських енкалпіонів із зображеннями святих князів із моделями храмів та трьома святими у медальйонах [304, с. 86-87].

Від релікварію збереглася лише одна стулка, на ній в центрі знаходиться зображення святого Гліба в князівській шапці і довгих шатах, у

його лівій руці – модель храму. По боках у трьох медальйонах зображення Богоматері (зверху) та євангелістів (з боків). На бічному рамені хреста збереглася початкова літера імені князя-мученика – “Г”. На другій стулці, яка не збереглася, мало знаходитися зображення святого Бориса.

Такого типу хрести-енколпіони з’явилися ще в XI ст. Їх продукування розпочалося після канонізації в 1072 р. давньоруською церквою молодших синів князя Володимира Святославича Бориса та Гліба. Вони трагічно загинули 1015 року від рук старшого брата Святополка під час міжусобної боротьби за великокнязівський престол. Борис і Гліб – перші святі, канонізовані давньоруською церквою. Вони визнані як чудотворці й молитвеники перед Богом “за землю Руську”, “за нові люде християнські”. Їх шанували як помічників у ратній справі та цілителів, покровителів руської землі і особистих патронів давньоруських князів. На честь святих Бориса та Гліба був закладений храм у Вишгороді, освячений 1115 року, а пізніше збудовані собори в Чернігові, Рязані, Смоленську та багатьох інших давньоруських містах. З часом культ шанування святих-мучеників проник і за межі Русі. Відомо, що ікони з їх зображеннями знаходилися в Константинополі, їх бачили паломники на території Грузії, Чехії та Сербії. На Русі з 1072 р. святих-мучеників Бориса і Гліба вшановують загальноцерковно. День смерті князів: Бориса – 24 липня та Гліба – 5 вересня, також 2 травня – канонізація святих - відносять до церковних свят [488, с. 191-193].

На давньоруських землях енколпіони такого типу із зображеннями святих Бориса та Гліба виявлені у понад 60 пунктах. Вважається, що вироблялися такі енколпіони в київських майстернях, звідки проникали до віддалених куточків Давньої Русі. Очевидно, що такий хрест належав людині, яка відвідала місце поховання святих або один із храмів, їм присвячений, і була пов’язана з військовою справою [521, с. 73; 96, с. 104-125; 304, с. 86-94].

Інші енколпіони з території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра представлені релікваріями рельєфно-черненого типу. Вони поєднують два види зображень: рельєфні відлиті у формі та плоскі, виконані заглибленими лініями та інкрустовані чернью, сріблом, оловом. Інколи такі енколпіони ще називають рельєфно-графічними [304, с. 101]. Енколпіони цього типу відомі за знахідками у Василеві, Чорнівці, Недобоївцях, Ленківцях, Оршівцях і Васловівцях. Виявлені в регіоні енколпіони (всього 10 екземплярів) поділяються на декілька варіантів.

До хрестів рельєфно-черненого типу відноситься, перш за все, енколпійон із Василева (див. додаток А. 4. 3. 6). Він досить непогано зберігся (втрачено лише фрагмент бічного рамена хреста зворотної стулки), відноситься до варіанту Розп'яття, Пристоячі Богоматір і Іоанн Богослов, св. Георгій – Богоматір Одигітрія, апостоли Петро, Павло та св. Миколай.

Енколпійон був знайдений в ур. Замчище [649, с. 29, рис.14, 13]. Його розміри з вушком становлять 10x7 см [373, с. 165; 232, с.19]. За формою він нагадує рельєфні енколпійони, має також заокруглені кінці, проте центральні зображення Розп'яття та Богоматері виконані у низькому рельєфі, а постаті святих виконані різцем та інкрустовані чернью.

На лицьовому боці хреста зображено Розп'яття, без педалювання рис страждання Христа. Німб на його голові розділений на сектори. Зверху та з боків розташовані силуети пристоячих, як вважається, Богоматері, Іоана Богослова та св. Георгія [373, с. 165; 232, с. 19; 304, с. 101-102].

На зворотному боці в центрі добре проглядається зображення Богородиці Одигітрії з немовлям на руках. Богородиця в хітоні, зверху на нього надітий мафорій, який покриває голову. На кінцях хреста, в медальйонах, розміщені зображення святих. Тут знаходяться погруддя апостолів Петра та Павла і св. Миколая [373, с. 165; 232, с. 19]. За аналогіями, такого типу енколпійони прийнято датувати другою чвертю XII ст. [95, с. 213-

214; 436, с.87-88]. Відсутність написів та інкрустація черню можуть свідчити про його виготовлення протягом XII ст.

Дещо інший варіант (Розп'яття з пристоячими, св. Георгій – Хрест і чотири медальйони зі святими) являє собою рельєфно-чернений енкалпійон із Чорнівського городища, знайдений у 2004 р. (див. додаток Б. 4. 3. 2). Як і попередній, він повністю зберігся, проте відсутня ворварка (очілля). Енкалпійон має розміри 9,5х6,5 см, його товщина 1,1 см. На лицьовій стулці в центрі знаходиться рельєфне зображення Розп'яття, по боках у медальйонах чернені контури постатей пристоячих Богоматір та Іоанн Богослов. У верхньому медальйоні, очевидно, зображення св. Георгія. На бічному рамені хреста під лівою рукою Розп'яття читається напис: „НИКО”. На зворотній стулці енкалпійона в центрі зображено 8-кінцевий хрест із „саявом” і погрудні зображення святих (євангелістів?) у чотирьох медальйонах.

Такі енкалпійони досить рідкісні на давньоруських землях. Відомо їх всього шість знахідок. Дослідники відзначають, що дані релікварії мають пізнє походження і датуються часом від другої половини XII до першої половини XIII ст. [304, с. 110-111].

Інший варіант енкалпійонів цього типу представлений ще одним релікварієм із Чорнівського городища, знайденим також у 2004 р. (див. додаток Б. 4. 3. 3). Це невеликий енкалпійон, дещо пошкоджений пожежею, розмірами 6х3,5 см. У нього збереглися дві стулки і шарнірні з'єднання, ворварка відсутня. На його лицьовому боці знаходиться схематичне зображення Розп'яття, на трьох кінцях розміщені медальйони із затертими зображеннями, на зворотньому – постать Богоматері з долонями, розкритими перед грудьми. Сліди черніння практично відсутні.

Аналогічні за формою та близькі за розмірами енкалпійони походять із Ленківців (див. додаток А. 4. 3. 12), Василева (див. додаток А. 4. 3. 11, 13) та двох нелокалізованих місцин у межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра (див. додаток В. 4. 3. 7-8). Вони відносяться до інших варіантів цього

типу. Їх відмінність полягає у зображенні в середхресті чотири- чи восьмикінцевого хреста у „саяві” або без нього. У чотирьох бічних медальйонах таких хрестів, як правило, розміщуються христограми „ІС ХС НІ КА” із різними варіантами накреслення літер.

Василівський енколпійон, який походить з урочища Замчище (див. додаток А. 4. 3. 11), має округлі закінчення рамен та “слізки”, його розміри – 5,9х3,9 см. Поверхня виробу досить сильно пошкоджена [373, с. 167; 232, с. 20]. В його центральній частині вгадується прокреслене зображення хреста, кінці якого, очевидно, були відзначені лініями й інкрустовані черню [649, с. 29. рис. 14,4]. По боках від нього, на кінцях хреста, можливо, знаходилися медальйони. Енколпійони цього варіанта мали зображення хреста на обох стулках релікварію. Тотожні за конфігурацією і близькі за розмірами хрести, але з кращою збереженістю зображень, інкрустованих черню, походять з нелокалізованих знахідок на території регіону [807, с. 151; 803, с. 480, рис. 46,5-6].

До подібного варіанту таких хрестів слід віднести знахідку стулки енколпійона з Ленковецького городища (див. додаток А. 4. 3. 12) [357, с. 116; 304, с. 152-154]. Він має схожу форму, його центральне зображення також представлено гравірованим хрестом із поперечною перекладиною у верхній частині, можливо, на кінцях рамен були медальйони із написами. Енколпійон, як і попередні екземпляри, інкрустований черню.

Такі енколпійони часто зустрічаються на давньоруських землях. Їхні знахідки відомі в Києві [436, с. 88, рис. 3], Крутилові [746, с. 70, рис. 3], Звенигороді [612, с. 365] та багатьох інших пунктах. На думку дослідників, енколпійони таких варіантів належать до зразків київської металопластики. Вони датуються в широких хронологічних межах другої чверті XII – початку XIII ст. [436, с. 88; 304, с. 116-118].

Ще одним варіантом такого типу хрестів із чернінням є невеликі прямокінцеві енколпійони з виступами-„слізками” на кутах і зображенням

Розп'яття – хреста і букв у чотирьох медальйонах. Єдиний екземпляр такого хреста виявлений у регіоні на Недобоївському городищі в кліті №1 (див. додаток А. 4. 3. 10).

У хреста повністю збереглися дві стулки. Вони мають розміри 5,8x3,8 см. На одній стулці енколпіона в центрі прокреслено фігуру Розп'яття, виконану гравіруванням, на зворотній, у цій же техніці, зображено восьмикінцевий хрест із „сяйвом”, а в бічних медальйонах – христограми: „ІС. НІ. С. Х”, які, очевидно, означають “Ісус Христос Ніка (Переможець) Спаситель”. Всі зображення та написи інкрустовані сріблом. Усередині стулок релікварію збереглися рештки дерева, очевидно, “животворящого хреста”, привезені із святих місць. За аналогіями з Новгородом, Княжої Гори, Черняхова, Райковецького городища, Криму, енколпійон добре датується кінцем XII – першою половиною XIII ст. [304, с. 161-163].

Із знайдених на землях краю енколпійонів до окремого варіанту типу чернених хрестів відноситься ще одна знахідка з Василева (див. додаток А. 4. 3. 4). Це мініатюрний прямокінцевий релікварій із розмірами 5,8x2,4 см, з урахуванням очілля [373, с. 167; 232, с.20-21]. Зображення на стулках нанесені різцем і в деяких місцях інкрустовані черню. На лицьовому боці зображено Розп'яття. Німб над головою Христа поділено потрійними смугами на сектори. Тіло й одяг Ісуса передані схематичними штрихами, відтіненими черню. Над головою розміщено чернене зображення рівнокінцевого хреста. На зворотній стулці енколпіона вміщено Богоматір у позі Оранти, над її головою хрест переданий чотирма крапками.

Аналогічного варіанту хрест був знайдений за випадкових обставин в околицях с. Оршівці на Буковині (див. додаток А. 4. 3. 5). Його відмінністю від попереднього є ще менші розміри (3,6x1,6 см) і спрощеність зображень, у результаті чого контури Розп'яття і Богоматері передані схематичними лініями.

Подібні за сюжетом та близькі за розмірами енколпіони виявлені на багатьох давньоруських землях. Їхні знахідки зафіксовані на Київщині, в Білорусі, в Новгороді, Галичі, де вони датуються першою чвертю XII ст. [586, с. 57, рис. 18; 446, с. 39] чи серединою-кінцем XII ст. [301, с. 133; 304, с. 165-170]. Про місце виготовлення таких енколпіонів немає даних. Можливо, вони вироблялися давньоруськими ювелірами в майстернях Києва, Галича, Володимира та інших великих міст.

Найменшим за розмірами є ще один варіант чернених енколпіонів із території Буковини. Ці релікварії, які умовно отримали назву „Хрест – Хрест (прямокінцеві із чотирма виступами в середхресті, мініатюрні)” [304, с. 173-175]. Вони знайдені на Ленковецькому поселенні (див. додаток А. 4. 3. 14), у Васловівцях (див. додаток А. 4. 3. 15) і Василеві.

Енколпіон із Ленківців має ледь розширені кінці рамен і квадратне середхрестя. Його розміри – 3,1x1,8 см. На лицьовій стулці знаходиться гравіроване й інкрустоване черню зображення нерівнораменного хреста із променями “саявом”, які виходять із середхрестя. На зворотному боці такий же хрест, але промені не торкаються його середини.

Хрест із Васловівців аналогічний попередньому за формою і близький за розмірами (3,3x1,8), на лицьовій стулці він має те ж саме зображення й інкрустацію черню, а на зворотній – тільки один хрест, без променів. У верхній його частині стулки з'єднані при допомозі залізного штифта.

Аналогічним є хрест із Василева [37, 19584-II-1353], який був виявлений Б.П. Томенчуком у 1978 р. в одному з давньоруських поховань [52, с. 8-9; 673, с. 413]. В енколпіона збереглася лицьова стулка із інкрустованим зображенням хреста з „саявом” та очілля (ворварка). Його розміри з очіллям становлять 4,3x1,8 см.

Енколпіони такого варіанту виявлені в різних кінцях давньоруських земель. Їх знахідки зафіксовані в Пліснеську, Галичі, Дорогочині, Волині, Надвірній [446, с. 39], Капустинцях [746, с. 69, рис. 2, 4], Усті [448, с. 18, рис.

1], Родені [365, с. 84-85], Ярополчі Заліському [585, с. 141], Автуничах, Григорівці [456, с.45, 135], Новогородку [205, рис. 8], інших давньоруських землях [551, с. 187, рис. 2], а також на території Східної Литви [409, с. 66, табл. X, 5]. Вони датуються переважно XII ст., а місцем їх виробництва традиційно вважається Київ [211, с. 225-226]. Припускають також, що такі енкалпіони могли виготовлятися ювелірами княжого Галича [448, с. 16].

До зовсім іншого типу енкалпіонів відносяться знахідки з Чорнівського городища (як мінімум три екземпляри) та із нелокалізованих пунктів регіону (три екземпляри). Це релікварії із дрібними щільно скомпонованими рельєфними зображеннями, які відносяться до типу Богоматір з долонями перед грудьми, святими Козьмою, Дем'яном, Петром та Василем на лицьовій стулці та Розп'яттям, пристоячими Богоматір'ю та Іоанном Богословом, святителями Миколаєм та Григорієм на зворотній. Хрести мають закруглені кінці і дзеркальні слов'янські написи із зверненням „Свята Богородиця, помагай” [304, с. 193-196].

Енкалпіони цього типу найкраще вивчені за екземплярами із Чорнівського городища, де трапився один цілий релікварій і сплавлені фрагменти ще від трьох (див. додатки А. 4. 3. 9; Б. 4. 3. 4) [164, с. 139-140; 174, с. 114; 473, с. 223-224].

Розміри цілого енкалпіона становлять 8,6x5,7 см. На його лицьовому боці вміщено рельєфне зображення Богоматері-Оранти з долонями перед грудьми, у медальйонах навколо неї зображені святі. У середхресті вміщено слов'янський напис у дзеркальному відтворенні „Свята Богородиця, помагай”. На зворотному боці – Розп'яття. Фігура Христа майже пряма, голова схилена вправо, руки в ліктях і ноги в колінах ледь зігнуті. Над німбом вміщено хризму-монограму “ХС ІС”. Обабіч постаті розміщені написи, які читаються, як “хрест нам похвала”, “хрест нам утіха”. У медальйонах на кінцях хреста пристоячі та святителі [373, с. 163; 232, с. 18].

Ще три хреста такого типу знайдені в старожитностях регіону за випадкових обставин (див. додаток В. 4. 3. 4-6), їхня точна локалізація невідома [803, с. 480, рис. 46; 807, с.150, рис. 32, 5-6]. Вони відносяться як до варіанту з правильним нанесенням написів, так і до варіанту з написами у дзеркальному вигляді.

Цей тип хрестів-енколпіїнів отримав надзвичайно широке поширення на давньоруських землях та за їх межами. Знахідки таких еноклпіїнів відомі з Києва [436, с. 91, рис. 4], Галича [434, с.233, рис. 69], Крутилова [746, с. 67-68, рис. 1], Дорогобужа [520, с. 208, рис. 74], Мстиславля [95, с. 208, рис. 2], Старої Рязані [211, рис. 2], Серенська [422, с. 271] та багатьох інших пунктів. Їхні знахідки зафіксовані також на території Болгарії [224, с. 52-53], Румунії [803, с. 451, рис. 17; 807, с. 147, рис. 28-29], Золотої Орди [507, с. 56, 111, 126]. Всього їх знайдено на території Давньої Русі та за її межами понад 260 екземплярів [304, с. 195-209].

Час появи еноклпіїнів даного типу звичайно датують першою половиною XIII ст., а місцем виготовлення вважається Київ, де неподалік Десятинної церкви були знайдені кам'яні формочки, як вважалося, для їхнього виробництва [268, табл. XLV, XLVI, XLVI; 300, с. 219; 436, с. 91]. Останні дослідження показали, що виявлені формочки відносяться до зовсім іншого типу еноклпіїнів [304, с. 194]. Зворотній напис на більшості еноклпіїнів, як вважалося, носив сакральний зміст і мав посилити оберегову функцію хреста. На думку Б.О. Рибаківа, еноклпіїни з дзеркальними слов'янськими написами з'явилися в 1239-1240 рр. після того, як північно-східні землі Русі зазнали навали монголо-татар, і мали вберегти інші князівства від знищення [565, с. 39]. Припускається також, що дзеркальні написи не мали магічного значення, а є цілком звичайним явищем при литті у формах [304, с. 24].

Дослідження хрестів-енколпіїнів з давньоруських пам'яток межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра засвідчує, що проникнення

християнської символіки до регіону розпочинається, очевидно, з кінця XI ст., а до XII – першої половини XIII ст. відноситься переважна більшість із них.

Серед давньоруського населення Буковини отримала чимале поширення й інша категорія християнських символів – натільні хрести, або хрести-тільники. На землях краю їх виявлено понад 20 екземплярів. За матеріалом виготовлення їх поділяють на дві групи: металеві та кам'яні.

Хрестики першої групи розрізняються за металом (срібло, мідь, бронза, інші сплави) та формою. Із місцевих старожитностей походять лише два срібні хрестики. Один відомий зі складу скарбу срібних речей, виявлених на горі Цецино (див. додаток Е. 4. 3. 5) [475, с. 77.78]. Він рівнораменний, двобічний, із кульками на кінцях, середхрестя оформлене у вигляді ромба. В середині лицьового боку прокреслена буква “А”. Хрестик має розміри 2,9x2,9 см та вушко висотою 0,25 см, його вага 2,9 г. Другий хрестик трапився під час дослідження Чорнівського сільського могильника, але його опис у публікаціях відсутній [645, с. 96]. Аналогічний за формою та близький за розмірами, до хрестика з Цецинського скарбу, але виготовлений з бронзи, екземпляр походить із Чорнівського городища (див. додаток Е. 4. 3. 9) [174, с.114-115]. Матеріали, з якими знайдені ці хрестики, дозволяють віднести час їх виготовлення та побутування до першої половини XIII ст. Такого типу хрести-тільники виявлені на багатьох давньоруських пам'ятках, наприклад, у Києві [252, с. 93], Капустинцях [746, с. 69, рис. 2, 10], Старій Рязані [211, с. 219], Новгороді [586, с. 51], Костромському Поволжі [561, с. 135, табл. IV] та інших пунктах.

Наступну, найбільш численну, групу представляють бронзові хрести. Вони мають різні розміри. Найбільшим із них є екземпляр із Василева, знайдений неподалік пристані. Він зберігся лише частково (див. додаток Е. 4. 3. 8). Від нього дійшло середхрестя із зображенням Розп'яття із хрестом над головою та двох святих у медальйонах рамен. На зворотному боці сторони

хреста прокреслені букви і знаки, які не складають змістовного напису і, можливо, є імітацією із більш раннього оригіналу.

Аналогії даному типу бронзових литих хрестів-тільників зустрічаються в давньоруських старожитностях Новгород, Старої Рязані, Латвії та Литві, де відомі подібні знахідки. Цілі екземпляри таких хрестиків мали розміри 5,4x4,0 см [586, с. 50-51, рис. 16, 5,6].

Інші хрести-тільники представлені маленькими литими екземплярами розмірами 2,1x1,7 - 2,5x1,4 см. На землях регіону вони знайдені на городищі в Чорнівці (див. додаток Е. 4. 3. 7) [174, с. 114], могильнику Пуста Чорнівка [642, с.83] (див. додаток Е. 4. 3. 6) та нелокалізованих пунктах на території Буковини регіоні (див. додаток Д. 4. 3. 2-5) [804, с. 151, рис. 9]. Хрести-тільники цієї групи вирізняються тим, що закінчення їх рамен нагадує пірамідку, яка утворилася з трьох кульок. Посередині них також розташовані кульки, які імітують косий хрест. Виготовлялися такі хрестики в двосторонніх формах і вирізняються за якістю відливання та сумлінністю в проробці деталей. Як засвідчує археологічний матеріал, такі натільні хрестики були одними з масових виробів давньоруських ювелірів. Їх знайдено на багатьох пам'ятках, зокрема в Києві [252, с. 93, рис. 12], Галичі, Тереховлі, [539, с. 94, табл. XII, 26, 28], Крутилові [746, с. 68] Рязані [211, с. 219], Новгороді [586, с. 51], Ярополчі Заліському [585, с. 119] та інших пунктах. На думку більшості дослідників, такі хрестики мають широку дату використання і датуються XII – серединою XIII ст. [586, с. 52].

Деяко своєрідну форму має бронзовий натільний хрест з Ленковецького поселення (див. додаток Е. 4. 3. 10) [357, с.116, рис. 4]. Він невеликих розмірів – 1,8x1,8 см, його кінці мають трипелюсткові криноподібні завершення. Така форма хрестів була досить поширена у візантійському мистецтві XI – XII ст. [586, с. 54]. За матеріалами кераміки, даний хрестик відноситься до XII – першої половини XIII ст. Близькі за формою хрести-тільники походять із Галича [434, с. 233] та Торопця [706, с. 225, рис. 4].

Окрему групу натільних хрестів репрезентують вироби з каменю. Вони знайдені у Василеві (див. додаток Е. 4. 3. 13) [649, с. 29], Ленківцях (див. додаток Е. 4. 3. 14) [37, 10950-II-524 – 10953-II-533], Чорнівці (2 екземпляри з городища і 3 – з могильника) (див. додаток Д. 4. 3. 11-12,15-16) [174, с. 115; 473, с. 222; 642, с. 83] та відомі (4 екземпляри) з нелокалізованих знахідок на Буковині (див. додаток Д. 4. 3) [804, с. 151, рис. 9].

Усі вони мають різну форму, розміри та виготовлені з каменю різних порід і кольорів. Так, натільний хрест з Чорнівського городища, знайдений 1999 р., має розміри 4,7х4,0 см, товщину 0,4-0,6 см. Він нерівнораменний, виготовлений із сланцю темно-сірого кольору з коричнюватим відтінком. На верхньому рамені хрестик має поздовжній отвір для підвішування, його звуження до верху та заполірованість поверхні свідчать про тривалість носіння виробу. Подібними до нього за формою є хрести-тільники з нелокалізованих знахідок.

Інша форма характерна для другого хрестика з Чорнівського городища (дослідження І.П. Возного). Він має ширину 1,3 см, кожне з його рамен закінчується різьбленою кулькою, відокремленою від основи невеликим валиком [174, с. 115]. Відсутність наскрізного отвору може свідчити, про те що він носився у спеціальній оправі, на зразок відомих “корсунчиків”.

Відрізняються від попередніх три бурштинових хрестики з могильника в ур. Пуста Чорнівка (див. додаток Е. 4. 3. 15-16) [645, с. 96], вони прикрашені циркульним орнаментом, отвір для шнурка у них пророблений у верхньому рамені збоку сторони. Один із них має квадратне середхрестя та орнаментацию у вигляді чотирьох кіл, які розміщуються хрестоподібно [642, с. 83]. Такі бурштинові хрестики часто зустрічаються в старожитноснях давньоруського часу. Більшість із них має стандартизовані розміри: висота – 1,5-2,0 см, ширина – 1,4-1,8 см. Час їх побутування відносять до XII – XIII ст. Вони найчастіше трапляються у південноруських містах. Цілі серії таких

бурштинових хрестиків виявлені в Ізяславлі, Колодяжині, Тереховлі (Зеленче), Галичі, Бересті [552, с. 201, рис. 1, 39-40, с.204-205].

Всі перераховані типи кам'яних натільних хрестиків знаходять найширші аналогії в давньоруських старожитностях і відносяться до предметів культу масового виробництва [434, с. 233; 520, с. 227; 746, с.68-70; 195; 206, с. 114; 441, с. 22, рис. 5; 752, с. 100, рис. 14; 247, с. 73, рис. 26; 422, с. 271, рис. 103].

Окрему категорію християнських культових предметів із території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра становлять кам'яні камеї-іконки. Ці вироби тогочасної гліптики (різьби по каменю) досить рідкісні знахідки в культурних шарах давньоруських пам'яток і зустрічаються, переважно, при вивченні міських поселень. Пояснюється це тим, що вони не були масовою продукцією, а індивідуальними виробами висококваліфікованих майстрів. Це були дорогі християнські реліквії, оскільки як вимагали авторської роботи майстра. Серед них практично невідомо двох абсолютно однакових екземплярів, навіть серед виробів одного фахівця чи однієї художньої майстерні [421, с. 5]. Тому носити їх могли дозволити собі тільки багаті прошарки давньоруського суспільства, а саме князі, бояри, вище духовенство, купці та міщани. Унікальність цих витворів індивідуальної художньої творчості перетворює їх у цінне джерело з вивчення мистецтва Давньої Русі та потребує детального розгляду.

На території Буковини кам'яні іконки відомі за знахідками у трьох пунктах. Найбільша їх кількість походить із Чорнівського городища, де було виявлено дві цілі і дві пошкоджені іконки – в 1985-1994 рр. [164 с. 137-138; 171, с. 15-16; 174, с. 112-113; 373, с. 159-173] та чотири аналогічних фрагментованих вироби – в 1999-2003 рр. [473, с. 217-230; 475, с. 80-82; 492, с. 98-108]. Ще одна іконка трапилася за випадкових обставин у с. Самушин [665, с.48, рис. 2]. Інші іконки, вірніше, заготовки для їх виготовлення та відходи виробництва, були знайдені в літописному Онуті [471, с. 96-97].

У вітчизняній історіографії традиційно вважається, що вироби кам'яної дрібної пластики давньоруського часу належать до найдавніших мініатюрних рельєфних зображень, на них представлені найбільш ранні іконографічні сюжети та лицеві зображення, які відбивають розвиток стилів і різноманітність художніх прийомів з обробітку каменю [510, с. 75-76; 421, с. 5; 137, с. 119-120].

Поява кам'яних іконок на території Давньої Русі-України пов'язується із християнізацією та візантійськими культурними впливами. Процес їх поширення в давньоруських старожитностях можна поділити на три етапи. Першому етапу, який датується X – XI ст., притаманно поширення імпортованих виробів із візантійських провінцій у зв'язку з приїздом на територію Русі грецьких майстрів. Другий етап охоплює XII ст. і характеризується виникненням місцевих центрів, у першу чергу Київського, з виробництва дрібної кам'яної пластики, засвоєнням давньоруськими майстрами професійних прийомів, іконографії, стилю та етнічних норм у виготовленні іконок [137, с. 120]. На третьому етапі (розпочинається після 1204 р. і триває до 40-х рр. XIII ст.) спостерігається діяльність візантійських ремісників, які після захоплення Константинополя покинули межі Латинської імперії і прибули на давньоруські землі, де заснували ряд майстерень з виробництва предметів християнського культу [523, с. 100-101; 437, с. 136-137]. Під їх безпосереднім впливом виникають нові центри з виробництва кам'яних іконок, зокрема в Галицько-Волинському князівстві [437, с. 137].

Виявлені в давньоруських старожитностях кам'яні іконки виготовлені з різних порід каменю. Вважається, що візантійське походження мають іконки з дорогоцінного чи напівдорогоцінного каміння твердих порід (сапфір, смарагд, жадеїт, онікс, халцедон, стеатит, яшма та інші). Із давньоруським колом виробів пов'язуються іконки з м'яких сланцевих порід різних відтінків і структур (шифер, аргіліт, жировик, піщаник, мергель), рідше вони вироблялися з привізних порід (стеатит, пірофіліт, яшма) [421, с. 5].

Особливо популярними на Русі були іконки із стеатиту. Цей камінь має прекрасні виробничі властивості та забарвлення, що сприяло широкому його використанню для різьблення мініатюрних натільних іконок та досить великих виробів із сюжетними багатофігурними композиціями. Крім того із стеатиту виготовляли натільні хрестики, плакетки-вставки із зображеннями святих, євангельськими сюжетами, які прикрашали релікварії та інші предмети християнського культу [103, с.7].

Знайдені на Буковині іконки виготовлені зі стеатиту, шиферу та аргіліту. Стеатитових іконок виявлено три екземпляри. Всі вони походять із Чорнівського городища. Перша іконка представлена невеликим фрагментом (2x5 см, товщина 0,5 см), виготовленим із мінералу оранжевого кольору (див. додаток Ж. 4. 3. 1). Вона одностороння і має високорельєфне зображення. На ній збереглася частина стоячої фігури святого у фелоні, з омофором, на якому врізаними лініями позначені чотирикінцеві хрести. У лівій руці святого, прикритій одягом і краєм хрещатого омофора, знаходиться Євангеліє. Воно вирізане за законами зворотної перспективи, з піднятим угору правим кутом. На обкладинці Євангелія вміщено чотирикінцевий хрест із роздвоєними кінцями, між ними розміщено чотири кружечки. Окремо виділена палітурка книги у вигляді рельєфної смужки з поперечними лініями. Складки одягу святого передані рельєфними прямими чи заокругленими лініями. Іконка мала високу рамку з бортиком, нахиленим до середини.

Фрагментарність іконки не дозволяє встановити її форму, можливо, вона була прямокутною із заокругленим верхом. Аналіз іконографії постаті святого, зображеного на іконці, переконує в тому, що це був св. Миколай. Про це свідчить Євангеліє в лівій руці та хрещатий омофор. Аналогічні зображення святого відомі за знахідками з Києва, Княжої Гори (давньоруське місто Родень), Ізяславля [421, табл. 2, 2; 4, 6; 12, 6]. Відмінністю іконки з Чорнівського городища є те, що св. Миколай зображений у повний зріст, а на більшості іконок подане його зображення до пояса. Можливо, на іконці була

зображена постать ще одного святого. В давньоруській іконографії св. Миколай в повний зріст, як правило, зображувався поруч з іншими святими, зокрема, св. Харитонієм, Іоаном Милостивим, апостолом Петром, архідияконом Стефаном [421, табл. 18, 6; 21, 5; 28, 1; 35, 3].

Зображення на фрагменті іконки з Чорнівського городища засвідчує високий професіоналізм майстра-різьбяра, що проявляється в чітко відпрацьованих прийомах різьби, знанні перспективи, виразному відтворенні складок одягу тощо. Все це може свідчити про те, що вона була виготовлена візантійським майстром.

Друга іконка зі стеатиту чорного кольору збереглася повністю (див. додаток Ж. 4. 3. 3). Вона рельєфна і, так само як і перша, одностороння. За формою вона напівовальна з округленою нижньою частиною і дугоподібним звуженим верхом. Її висота з вушком 5,9 см, найбільша ширина 4 см, товщина 0,6-0,7 см. По контуру іконка обмежена рамкою, нахиленою до середини, на якій збереглася додаткова лінія. В центрі виробу розташоване рельєфне зображення нерівнораменного хреста розмірами 3,5x2,7 см, його верхнє рамено довше за інші. Сам хрест має невеликий нахил вправо. На округлому вушку (1,1x1,2 см), яке має поздовжній отвір, також розміщено зображення хреста, нанесене гравірованими лініями. Він має звичайну форму, але його кінці завершуються перпендикулярними лініями. Це так званий костильний хрест, який часто зустрічається в іконографії середньовіччя. Наприклад, такого типу хрестики тримають у руках святі Адріан та Наталія на фресках північної зовнішньої галереї Софіївського собору в Києві [332, с. 124-125]. Зворотний бік іконки заполірований і не має жодних зображень, але на ньому простежуються рештки розмітки у вигляді двох ліній, що перехрещуються, розмірами 5,6x3,8 см. Точних відповідників іконці не знайдено. Найближчими до неї за формою і мотивом зображення хреста є знахідки з Херсонеса та Ізяславля [421, табл. 7, 12]. Деяка примітивність та недосконалість виконання зображення, наявність погано

заполірованої поверхні навколо хреста може свідчити, що іконка була виготовлена місцевими майстрами. Останні були навчені працювати з твердими породами каменю і наслідувати візантійські зразки.

Від третьої іконки чи оправи збереглася лише одна половина. Виріб був виготовлений із стеатиту чорного кольору, від перебування у вогні верхня його частина змінила колір на жовтий (див. додаток Ж. 4. 3. 2). Іконка мала підпрямокутну форму із плавно зрізаним верхнім краєм. Її висота становить 5,2 см, ширина нижнього кінця 0,9 см, товщина 0,6 см. По всьому периметру виробу зберігся бортик шириною 0,3 см, висотою 0,2 см, який відділяв край іконки. В її середині прокреслені двома лініями горизонтальні та вертикальна смуги і знаходяться букви “АГ”, очевидно, скорочення від грецького слова “оагіос” – святий. У верхній частині іконки сліди від двох отворів для підвішування: поздовжнього та наскрізного (свідчення ремонту). На звороті виробу простежуються прокреслені гострим предметом літери. Серед них читаються “І Х Н Г”, очевидно, „Ісус Христос Ніка”. Аналогії такій іконці чи окладу нам невідомі. Близькими до неї за манерою виконання є вироби, виявлені у візантійському Херсонесі [421, табл. 7]. Характер написання букв на іконці відповідає написам першої половини XIII ст. у давньоруських старожитностях [565, табл. IX-X].

Так само, як і попередня, ця стеатитова іконка виготовлена дещо примітивніше, ніж перша. Поверхня виробу гірше прошліфована, верхня частина бортика має не плавні, а різкуваті обриси. Очевидно, що і вона була зроблена місцевими майстрами із привізного матеріалу та копіювала грецькі вироби.

Значно більше на території давньоруської Буковини зафіксовано кам'яних іконок із аргіліту. На першій з них, яка має округлу форму, коричневий колір, розміри 4,3x4,7 см при товщині 0,5-0,6 см, знаходиться рельєфне погрудне зображення Ісуса Христа у фас (див. додаток Ж. 4. 3. 4). Вона одностороння, її край оконтурений невисокою рамкою шириною 0,3 і

висотою 0,2 см [174, с. 112]. Фігура Христа непогано збереглася, проте окремі частини іконки мають пошкодження. Зокрема, втрачено зображення обличчя та деталі правого боку фігури.

На іконці Христос зображений із зігнутою в лівій руці рукою, в якій тримає невеликий хрест чи сувій. Він у пишних шатах, які передані врізаними паралельними та горизонтальними лініями. Над головою Христа знаходиться німб, розділений подвійними лініями на три сектори, що утворюють ніби три рамена хреста. Кучері волосся Бога накладаються на німб. З обох боків від постаті Ісуса розміщені під титлами букви “ІС ХС”.

Іконографічний аналіз зображення переконує в тому, що на іконці відтворено образ Ісуса Христа Пантократора (з грецької – Вседержителя), який зображує Бога у вигляді Небесного Царя і Судді. Відсутність книги у його лівій руці не заперечує цього висновку; подібні випадки, коли її замінювали на сувій чи хрест, траплялися у середньовічній іконографії. Образ Пантократора був надзвичайно популярним у мистецтві Візантії, де його часто зображували в круглих медальйонах при розписі стін храмів [331, с. 75, 97]. Мозаїчне зображення напівфігури Христоса Пантократора в медальйоні знаходиться також у куполі Софії Київської [332, с. 23, іл. 8-10]. Тому вибір круглої форми іконки для зображення Пантократора майстрами-різьбярами по каменю є цілком закономірним. Схожі зображення Пантократора зустрічаються на круглих стеатитових іконках XII ст. в середньовічному Херсонесі [421, табл. 7, 4]. Очевидно, чорнівська іконка є місцевим наслідуванням візантійським зразкам.

Друга іконка з цього ж матеріалу, але більш світлого відтінку, – двостороння з прямими нижніми кутами та дугоподібно заокругленим верхом (див. додаток Ж. 4. 3. 5). Її розміри: ширина 4,2 см, висота 5,2 см, товщина 0,4-0,5 см. На лицьовому боці виробу знаходилося рельєфне зображення, від якого збереглося лише декілька рельєфних смуг, що передавали одяг святого, і буква “Н”. На зворотному боці прокреслено

схематичне зображення бородатої постаті в німбі, поділеному на сектори. Одяг та руки передані досить умовно і, можливо, імітують зображення лицьового боку. Кам'яні іконки такої форми були широко розповсюджені на території давньоруських земель. На них, як правило, розміщувалися зображення Христа, святих Миколая і Власія [421, табл. 2, 4, 13, 19, 22, 25, 28]. Переважна більшість іконок такої форми мала зображення св. Миколая. Очевидно, саме таке зображення знаходилося і на іконці з Чорнівки, про що може свідчити й буква "Н" на лицьовому боці виробу.

Про дві інші аргілітові іконки з городища можна говорити лише на основі фрагментів (див. додаток Ж. 4. 3. 6, 10). Від однієї з них, світло-коричневого кольору, збереглася лише нижня частина з рештками невеликого бортика по краю. Від другої, темно-сірого кольору, залишився невеликий уламок, на якому проглядаються врізні лінії, які імітують одяг. Можливо, з такими же іконками пов'язаний сильно ошлакований фрагмент виробу з прокресленими лініями, знайдений на цьому ж городищі [174, с. 113-114].

Стеатитові та аргілітові іконки з Чорнівського городища добре датуються за археологічними матеріалами. Знайдені на пам'ятці візантійська скіфатна монета (1204-1224 рр.), перетворена в підвіску [470, с. 154-159], угорські та німецькі брактеати кінця XII ст., хрест-енколпійон із зворотними написами, візантійська полив'яна кераміка тощо дозволяють досить точно датувати пам'ятку першою половиною XIII ст.

Ще одна кам'яна іконка з території Буковини походить із с. Самушин. Вона виготовлена з м'якої породи каменю, а саме шиферу (див. додаток Ж. 4. 3. 7). Виявлена за невідомих обставин іконка потрапила до фондів Львівського державного музею образотворчого мистецтва (інв. № 11979) та була опублікована О.Р. Тищенко [665, с. 47, рис. 2].

Шиферна іконка має одностороннє зображення. Її розміри становлять: висота 4,8 см, ширина 3 см. У неї прямі нижні кути та дугоподібно

заокруглений верх, по центру якого знаходиться пірамідальний відросток із отвором для підвішування. По краю вона має досить широку рельєфну рамку.

Всю площу іконки займають піші постаті князів Бориса та Гліба. Фігури мучеників зображені у досить високому рельєфі. Обидва князі стоять фронтально, поряд, у довгому вбранні, яке передане перехрещеними горизонтальними та вертикальними лініями. Можливо, одяг святих імітує воїнські захисні обладунки. Над їх головами розміщуються подвійні німби, розділені на численні сектори. В правих руках князі-мученики тримають мечі з хрестоподібним руків'ям. На думку автора публікації, в даній іконці відбулося злиття двох атрибутів, властивих борисоглібській іконографії: хреста і меча. На основі цього та аналогій XV ст., даний витвір кам'яної пластики був віднесений до XIV ст. [665, с. 47].

Ознайомлення із зображенням іконки показує, що віднесення її до XIV ст. є не зовсім точним. Очевидно, вона була виготовлена дещо раніше. Підтвердженням цьому може слугувати схожа манера зображення постатей князів, виконана у так званому архаїзуючому стилі, притаманному київським майстрам – бронзоливарникам та гліптикам першої половини XIII ст. [524, с. 176-177]. До того ж дуже близькою до даної іконки як за формою, так і сюжетом є іконка з Новгороду, яка добре датується кінцем XII – початком XIII ст. [421, табл.16, 3]. Отже, й іконку із Самушина слід віднести до першої половини XIII ст. Спростеність зображень (поєднання в одному елементі хреста та меча) на іконці може пояснюватися виготовленням її місцевим майстром, який наслідував більш досконалий взірець.

Аналіз сюжету зображень на кам'яних іконках Буковини засвідчує, що тут представлені головним чином одноособові фігури і відсутні багатофігурні композиційні сцени. Серед сюжетів іконок знаходимо зображення Ісуса Христа в іконографічному типі Вседержителя, святого Миколая, святих Бориса і Гліба та хреста. Такі сюжети на кам'яних іконках притаманні багатьом землям Давньої Русі. Показово, що дві іконки пов'язані

із зображенням св. Миколая, який особливо вшановувався на Русі. Його культ підкреслював універсальність “заступництва” цього святого, який також вшановувався як покровитель мандрівників, людей, що відправлялися і знаходилися в небезпечних подорожах. [512, с. 254-257]. Досить популярним у регіоні був також культ святих Бориса і Гліба, про що свідчить, крім іконки, хрест-енколпійон із Недобоївців, про який уже йшла мова вище. Святих великомучеників Бориса і Гліба шанували як помічників у ратній справі та цілителів, покровителів руської землі й особистих патронів давньоруських князів.

Про місце виготовлення стеатитових та аргілітових іконок, виявлених на території Буковини, говорити складно. Безперечно, що стеатитова іконка із зображенням св. Миколая була вирізана висококваліфікованим майстром-професіоналом, очевидно, вихідцем із візантійських провінцій. Інші іконки, особливо із аргіліту, могли виготовлятися на землях Галицько-Волинського князівства місцевими майстрами. Дослідженнями останнього часу встановлено, що такого типу іконки тісно пов'язані з групою виробів константинопольської пластики. Їхнє виробництво здійснювалося грецькими ремісниками, які після захоплення Константинополя 1204 року покинули межі Латинської імперії і перебралися на давньоруські землі, де заснували ряд майстерень із виготовлення предметів християнського культу [523, с. 100-101; 437, с. 136-137]. Можливо, під їхнім впливом сформувалася і галицька школа з виготовлення предметів дрібної кам'яної пластики. Знахідки на території Галицько-Волинського князівства круглих і з фігурним верхом кам'яних стеатитових та аргілітових іконок [437, фото 3, 7-9] підтверджують цю гіпотезу.

Майстерні з виготовлення дрібної кам'яної пластики, на думку дослідників, розміщувалися при монастирях та архієрейських будинках, де також працювали іконописці та фахівці з книжкової мініатюри [511, с. 75-81]. Такі виробництва знаходилися, як правило, у великих міських центрах [512,

с. 254-256; 122, с. 257-263, 582, с. 262-266]. Поряд з ними, очевидно, існували і невеликі виробництва, які обслуговували найближчу округу. Вони також повинні були бути пов'язані з певними релігійними центрами – монастирями та церквами.

Рештки одного з таких виробництв із виготовлення стеатитових іконок були знайдені на території літописного Онута [471, с.96-97]. Тут, в ур. Старий Цвинтар, 1998 року було виявлено рештки наземної споруди з підвалом. Досліджено південну, довжиною 3,8 м, та частково дві інших: західну на 3,2 м і східну на 1,8 м стіни будівлі. Основна наземна частина будівлі була заглиблена на 0,45-0,5 м від рівня давньої поверхні. В її заповненні знайдено фрагменти давньоруської гончарної кераміки, перепалене каміння, кістки тварин, глиняна обмазка. На долівці наземної споруди було виявлено шар деревного вугілля та обмазка. На відстані 1,3 м від південної стіни було простежено контури підвального приміщення прямокутної форми. Підлога останнього знаходилася на 0,6 м нижче від рівня наземної частини споруди. В заповненні підвалу трапилася глиняна обмазка, фрагменти череня печі, вугілля та давньоруські керамічні матеріали.

У культурному шарі, який відклався на підлозі підвалу, було знайдено деревне вугілля й обмазку, а також – камінь-пісковик з добре відшліфованою поверхнею, сім цілих і фрагментованих кам'яних плиток з аргіліту круглої (діаметр 18-26 мм) та підпрямокутної форми, окремі з них мали чітко виділені бортики рамки. На багатьох із них проступають розмиті зображення та вгадуються обриси букв (див. додаток Ж. 4. З. 8-9, 11-14). Поряд виявлено крем'яні відщепи: одні з гострими ріжучими частинами, інші – зі спеціально затупленими кінцями. Тут же знаходилися фрагменти давньоруської кераміки, типових горщиків XII – першої половини XIII ст. Виявлені в підвальному приміщенні аргілітові плитки різних форм зі слідами шліфування та гравірування можуть свідчити про існування тут невеликого виробництва з виготовлення предметів дрібної пластики з каменю.

Кам'яні іконки в давньоруському суспільстві були предметами особистого призначення та характеру. Вони призначалися для носіння на грудях на коштовних ланцюгах, у складі намиста чи “на вороті”. Тому іконки мають оправу з вушком чи просвердлені в камені отвори для шнура. При відсутності оправу чи отворів, іконки носилися в спеціальних футлярах або мішечках [512, с. 207]. Археологічні матеріали засвідчують, що кам'яні іконки носили і чоловіки, і жінки.

Дослідження кам'яних іконок з території Буковини засвідчує, що періодом їх поширення на цих землях була перша половина XIII ст. Знайдені іконки представлені переважно виробами місцевого походження. Можливо, що частина їх була виготовлена греками – вихідцями з Візантії, які прибули до Галицько-Волинського князівства після 1204 р. і заснували там свою школу гліптиків. Очевидно, що одна із майстерень, які виникли в той час, функціонувала в літописному Онуті. Іконографія знайдених іконок показує, що найбільш шанованими святими в регіоні були Миколай та Борис і Гліб. Вироби кам'яної дрібної пластики, виявлені на буковинських землях, разом із іншими археологічними матеріалами переконливо доводять нерозривну єдність релігійно-культурного життя місцевого давньоруського населення з іншими територіями Русі-України.

На землях краю, крім кам'яних, виявлена ще й бронзова іконка. Вона трапилася на Чорнівському городищі (див. додаток Е. 4. 3. 1) [174, с. 113]. Іконка відлита у двобічній формі разом із вушком. Вона має рельєфне зображення тільки з одного боку. Розміри іконки: 4,6x4,5 см, товщина 0,2 см; висота вушка (ворварки) – 1,6 см, зовнішній діаметр 0,9 см, діаметр отвору 0,4x0,6 см. По периметру вона має подвійну рамку, шириною 0,4 і висотою 0,2 см. На іконці у техніці високого рельєфу зображено Богородицю з немовлям на лівій руці, права – зігнута в лікті з простертою до малюка долонею. Над її головою розташований німб, переданий трьома лініями. Ісус Христос зображений у фас, у лівій руці він тримає свиток, а права – у

молитовній позі з піднятими двома пальцями. Над ним німб, поділений подвійними лініями на три сектори, які утворюють хрест. Над постаттю Ісуса букви з титлом “І С”.

Іконографічний аналіз зображень показує, що на іконці зображена Богоматір Одігітрія (з грецької – Дороговказівниця). Це один із найпопулярних іконографічних мотивів у візантійському, пізніше давньоруському мистецтвах. Він виник у Палестині чи Єгипті і почав широко розповсюджуватися з VI ст. На момент поширення християнства на Русі, у Візантії вже склався сталий тип цього зображення. Основний його зміст – явлення світу Небесного Царя і Судії та поклоніння царюючому немовляті [331, с. 291-313]. З першими місіонерами, ще в часи князя Володимира, списки із зображеннями Одігітрії проникли на Русь. Особливо шанувалася ікона Богоматері Одігітрії, якою візантійський імператор Константин IX Мономах (1042-1059 рр.) благословив свою дочку Анну під час шлюбу з руським князем Всеволодом Ярославичем. Їхній син Володимир Мономах (1053-1125 рр.) переніс пізніше цю ікону до соборної церкви м. Смоленська. З того часу вона стала називатися Одігітрія Смоленська. Цій іконі приписували багато чудес, зокрема порятунок міста від полчищ Батия.

Бронзові іконки такого типу порівняно рідко зустрічаються в давньоруських старожитностях. Точної аналогії чорнівській іконці не знайдено, близькою до неї за сюжетом та формою є іконка з м. Роденя, яка датується кінцем XII – початком XIII ст. [365, с. 160, табл. IX]. Схожими за зображеннями, але меншими за розмірами є також іконки з північно-східних земель Давньої Русі [584, с. 191-193]. Місце виготовлення таких іконок невідоме, можливо, вони продукувалися в столичних майстернях або були імпортовані зі східнохристиянського світу.

Із християнськими культовими предметами на давньоруських землях Буковини пов'язуються знахідки трьох монетоподібних підвісок і двох перфорованих візантійських монет.

Дві монетоподібні підвіски походять із скарбу срібних предметів з городища Цецино (див. додаток Е. 4. 3. 2) [475, с. 86, с. 179]. Одна з них має вушко і в її центральній частині розташоване зображення стилізованого розквітлого подвійного хреста. Діаметр виробу – 2,7 см, вага – 1,6 г. Друга підвіска, з отвором у верхній частині, прикрашена стилізованим тризубом, причому середній зуб оформлений у вигляді подвійного хреста. Діаметр виробу – 2,4 см, вага – 1,7 г. Такого типу підвіски були досить розповсюдженими на території Київської Русі й часто зустрічаються в скарбах та поодиноких знахідках XI – першої половини XIII ст. [586, с. 40, рис. 14; 321, с. 35, рис. 2]. Спостереження за сфрагістичним матеріалом засвідчили, що в більшості випадків зображення “розквітлого” хреста пов’язується з культом великомучеників [249, с. 106].

Ще одна кругла підвіска трапилася на Чорнівському городищі в кліті №20. Вона відноситься до типу ажурних прорізних із включеним хрестом. Її діаметр становить 2,5 см (див. додаток Е. 4. 3. 3).

Підвіски даного типу, які ще інколи називають хрестовключеними, широко відомі в давньоруських старожитностях. Вони знайдені на багатьох поселеннях, могильниках, культурних шарах міст, зокрема, у Галичі [434, с. 231-232], Тереховлі [158, с.256], Плісненську, Звенигороді, Крутилівському городищі [558, с. 53], Серенську [422, с. 236], Новгороді [586, с. 42], Мстиславлі [93, с. 173], Волковиську [247, с. 43; 248, с. 194], Смоленську [683, с. 99] та ін. Спостереження за їх знахідками в поховальних комплексах показують, що вони найчастіше зустрічаються у багатих похованнях. Відомі їх знахідки і у вигляді дару померлим [685, с. 107-108].

Підвіски являють собою коло, яке саме по собі мало подвійне значення: символ сонця і охорона від злих сил. Вписаний у нього хрест, у даному випадку, також був солярним символом, який підсилював оберегові функції підвіски. Подібне поєднання кола і хреста з’явилося в християнському світі ще в IV ст. н.е. і пов’язане із знаменням, яке побачив імператор Константин

перед битвою на Мульвієвому мосту [686, с.234-239]. У подальшому поєднання кола і хреста розповсюдилося серед віруючих і використовувалося як у монументальній скульптурі, фресках, живописі, так і в дрібній металевій пластиці та богослужінні.

З християнським культом пов'язуються також дві перфоровані візантійські монети з Чорнівського городища, перетворені у підвіски (див. додаток Е. 4. 3. 4) [469, с.154-158]. Їх використання як підвісок свідчить про ототожнення зображень на монетах із релігійними символами. Таким чином, нумізматичні пам'ятки були перетворені у своєрідні мініатюрної іконки, де імператор з лабарумом був прийнятий за постать Христа. Варто відзначити, що такі монети-“іконки” інколи зустрічаються на давньоруських пам'ятках. З найближчих місцезнаходжень таких монет слід відзначити Крутилів [558, рис. 47], Ізяславль [318, с. 14, №272], Родень [365, с. 119] та Воїні [220, с. 95].

Безсумнівний зв'язок із культовими християнськими атрибутами мають і інші знахідки з території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. Це предмети церков, які використовувалися під час відправлення релігійних обрядів. До них відносяться речі виявлені при вивченні культових споруд у Василеві.

Під час дослідження білокам'яного храму було знайдено великий бронзовий хрест. В історіографії він отримав різні назви. Так, першовідкривач храму інтерпретував його як напрестольний чи “воздвижальний” [655, с.19]. У публікаціях останніх років його називають „процесіонним” [443, с.249-250] чи виносним [525, с. 167].

Виявлений хрест має складну шестикінцеву форму, його розміри становлять 32,5x12,2 см [37, 1232-II-707]. В нижній частині хреста знаходиться пустотіла конічна втулка, призначена для його кріплення. Вище над нею розташована кругла рельєфна основа, від якої відходить плоске в перетині нижнє рамено хреста. Від нього відділяються 2 кронштейни, які підтримують горизонтальний переділ хреста та консолі. В центральній

частині хреста розміщене Розп'яття, а на переділі – фігури пристоячих. Над його бічними раменами знаходяться постаті ангелів із стилізованими крилами. Позаду ангелів та між їхніми крилами зроблено по три отвори, що колись, можливо, мали функціональне навантаження. Не виключено, що в цьому місці кріпилися якісь додаткові елементи сюжетної композиції, які не збереглися. Вище голови Христа розташована горизонтальна табличка з хризмою „ІС ХС”.

На воздвижальному хресті відтворено іконографічний сюжет Розп'яття з пристоячими. Центральне місце в композиції займає рельєфне зображення розп'ятого Ісуса Христа. Його постать подана без передання мотиву страждання, про які нагадує лише нахилена вправо до грудей голова. Ноги Ісуса опираються на підніжжя, на цьому рівні від хреста відходять консолі, виконані у рослинному стилі. Їх підвищення над підніжжям, очевидно, символізує гору Голгофу. З обох боків від Розп'яття розташовані схилені в позі скорботи фігури Богоматері (зліва) та Іоана Богослова (справа). В розміщених у верхній частині хреста ангелах, очевидно, слід вбачати архангелів Михаїла та Гавриїла, які жестами висловлюють свій сум. У цілому, вся композиція хреста завдяки узагальненому трактуванню, візуальній симетрії та рівновазі виглядає по-іконному монументально.

В християнському мистецтві іконографічний сюжет Розп'яття з пристоячими відомий ще з VI ст. Значного поширення він отримав у візантійському мистецтві X – XII ст. [114, с. 8, рис. 87]. Досить популярним був цей сюжет і в давньоруському мистецтві, про що говорять зображення на фресках, дрібній кам'яній та металевій пластиці [332, с. 255; 421, табл. 3, 43-45, 51, 59; 586, с. 60, рис. 19]. Особливого тиражування цей іконографічний тип Розп'яття зазнав у пізньосередньовічний час, зокрема в Україні, де відомі десятки аналогічних за сюжетом зображень на гравюрах і стародруках [736, с. 45-52].

За наявними аналогами василівський хрест відноситься до кола виробів давньоруської пластики, яка наслідує візантійські взірці, і може бути датований XII – XIII ст. [443, с. 250-251; 525, с. 166-171].

В тому ж культурному прошарку білокам'яного храму, де був знайдений описаний вище хрест, трапилися й інші церковні предмети, зокрема, фрагменти бронзової люстри-хороса [37, 12232-II-701] та підставки-підсвічника. До деталей хороса відноситься фігурна гілка, яка має на собі диск та стрижень для вставляння свічки. Від інших частин хороса збереглися незначні фрагменти. Підсвічник являв собою підставку висотою 5 см, яка складалася з фігурної бази на трьох ніжках і циліндричної підставки для свічки [340, с.43-44, рис. 5]. Ще один фрагмент хороса трапився під час дослідження решток дерев'яної церкви у Василеві в ур. Замчище. Тут над похованням №2, на рівні підлоги споруди прикрашеної полив'яними плитками, був знайдений уламок бронзового хороса [36, с. 15, рис. 21].

З предметами християнського культу, очевидно, пов'язана ручка кістяної ложки, виявлена на Ленковецькому городищі [649, с. 77, рис. 43]. Вона, найвірогідніше, використовувалася для причастя, а напис на ній “НІ” означав “Ніка”, тобто „переможець”, – один із епітетів Ісуса Христа. Аналогічні написи широко відомі на предметах давньоруської християнської малої пластики [586, с. 55]. За знахідками в культурному шарі фрагмент кістяної ложки відносяться до XII – першої половини XIII ст. Аналогічну роль мала виконувати невелика бронзова ложечка, знайдена у Василеві [649, с. 29, рис. 14, 11].

Огляд християнської символіки, знайденої на землях давньоруської Буковини, свідчить, що тут були відомі й отримали значне поширення основні типи давньоруських культових предметів. Це металеві хрестенколіони, хрести-тільники, монетоподібні підвіски, іконка, перфоровані монети та вироби з каменю іконки і хрести. Часом їх проникнення до регіону, очевидно, слід вважати другу половину XI – початок XII ст., а широке їх

розповсюдження припадає на XII – першу половину XIII ст. Значна кількість із знайдених предметів, окремі типи енкалпціонів і кам'яних іконок, візантійська монета, вказують на зв'язок із східнохристиянським світом. Разом із тим, досить чітко простежується вплив давньоруських центрів християнської культури, в першу чергу Києва та Галича. Концентрація християнської символіки в окремих пунктах засвідчує їх важливість у період розповсюдження християнства. Відсутність же знахідок культових предметів на більшості з відомих давньоруських пам'яток, переважно сільського характеру, може вказувати про їх досить високу вартість, що було причиною користування християнськими символами із недовговічних матеріалів.

4.4. Релігійний синкретизм

Висвітлення картини духовного життя давньоруського населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра буде неповним, якщо не розглянути питання про пережитки первісних вірувань і їхнє співіснування з християнством у мешканці краю.

На момент прийняття християнського віровчення як державної релігії у місцевого населення існувала досить розвинута релігійна система, яку ми називаємо *язичництвом*. Під ним розуміємо частину величезного загальнолюдського комплексу первісних поглядів, вірувань, звичаїв та обрядів, які прийшли з глибини тисячоліть і стали основою всіх пізніших світових релігій [407, с. 11].

Повідомлення давньоруських писемних джерел, археологічний та етнографічний матеріал засвідчують, що на землях Київської Русі перехід від язичництва до християнства був досить тривалим, складним і не завжди прямолінійним процесом [568, с. 457-459]. Язичницькі обряди та їх пережитки серед населення давньоруських земель зберігалися досить довго, а культові місця і обшинні святилища функціонували до XIII ст. [553, с. 50-67;

554, с. 54-55; 559, с. 144-163]. В історіографії навіть висловлюється думка про існування на Русі на той час трьох вір: християнства, язичництва та двовір'я [407, с. 133].

Під двовір'ям переважна більшість дослідників розуміє християнсько-язичницький давньоруський синкретизм, поєднання християнської ідеології та пережитків первісних вірувань. Інколи його називають народним християнством. У будь-якому разі вважається, що на Русі існувала одна віра – християнська, але насичена язичницькою міфологією [559, с. 144]. Термін „двовір'я” до давньоруських старожитностей застосовують, перш за все, в генетичному розумінні: це особливий сплав давніх, дохристиянських, язичницьких елементів та елементів, привнесених християнством [681, с. 66]. Відокремити язичницькі елементи в синкретичних релігійних віруваннях не завжди просто, часто одні ж і ті явища в матеріальній культурі можна пов'язувати як із язичницькими, так і християнськими початками. Разом із тим, дані писемних джерел, етнографічний матеріал переконують, що в епоху середньовіччя елементи первісних вірувань широко побутували і неминуче повинні були знайти відбиток в археологічних джерелах.

Ознайомлення з матеріалами з давньоруських пам'яток дозволяє виділити і в певній мірі розмежувати язичницькі та християнські елементи. Їх аналіз показує, що більшість давньоруського населення, особливо на окраїнних територіях, залишалася на позиціях двовір'я, його світогляд був своєрідним християнсько-язичницьким релігійним синкретизмом [559, с. 144-145]. Він виявлявся на різних рівнях давньоруської культури і наклав свій відбиток на поведінку, критерії цінностей, практичний бік діяльності представників різних соціальних груп населення. Його прояви відомі і в значно пізніші періоди, а окремі елементи зберігаються і до наших днів. До двовір'я включають такі явища: одночасне звернення до християнських та нехристиянських надприродних персонажів; змішування різнорідних релігійних елементів; використання християнами елементів язичницької

обрядовості та фразеології; присвоєння персонажам християнської міфології рис язичницьких нижчих і вищих божеств; звернення до язичницьких персонажів і мотивів у вочевидь християнському середовищі [407, с. 133-134].

Християнсько-язичницький релігійний синкретизм не був якимось комплексом регламентованих поглядів і звичаїв, він по-різному проявлявся у місцевому середовищі, на конкретних землях. Значною мірою активізація язичницьких начал у ньому наступала під час загострення військово-політичної ситуації, міжкнязівських чвар та усобиць, зовнішній нестабільності, посиленні феодальної експлуатації тощо. В середньовічних писемних джерелах такі моменти знайшли відображення в оповідях про повстання під керівництвом волхвів у Суздалі та Новгороді [568, с. 299-300]. І в пізніший період, у часи скрути, спостерігалися спалахи язичницького “відродження”. Зокрема, в “Слові” св. Григорія “Како первое погани сущие язици кланялися идоломъ и треби им клали, то и нине творят” (XIV ст.), відзначається, що „и нине по украинам их молятся проклятому богу их Перуну, Хорсу и Макоши и виламъ нь то творять аки отай” [191, с. 25].

Виявлені в останні десятиліття язичницькі святилища XII – першої половини XIII ст. на Збручі [558, с. 31-50] та цілий ряд язичницьких об’єктів у різних кінцях давньоруських земель [280, с. 34-37; 578, с. 57-64; 559, с. 147-149] засвідчують, що в певні історичні моменти відбувалося створення язичницьких центрів і реставрація первісного релігійного світогляду.

Аналіз археологічного матеріалу із давньоруських пам’яток Середнього Подністров’я показує, що для місцевого населення були властиві ті ж елементи християнсько-язичницького релігійного синкретизму, які відзначаються серед мешканців інших територій Київської Русі. Вони виражалися в матеріалах, які фіксуються на археологічному рівні, в функціонуванні язичницьких культових об’єктів і використанні предметів із нехристиянською символікою.

На території регіону знайдено декілька пам'яток XII – першої половини XIII ст., які, вірогідно, пов'язуються з язичницьким світосприйняттям. Це святилища в Кулішівці, Бабиному та Нагорянах, храми в Зеленій Липі та Галиці, культові ями у Василеві та Ошихлібах.

Святилище в Кулішівці розташоване на високому мисі, висотою до 80 м. На вершині мису, зверненому на схід, знаходиться площадка діаметром 8 м. Вона оточена кільцевим валом, а з напільної сторони виступають п'ять ліній валів і ровів, між якими помітні горизонтальні площадки. На плоских вершинах валів досліджені рештки ям і вогнищ. Об'єкт функціонував у X – XI ст., а в XII ст. на вершині плоского валу була зведена дерев'яна стіна, складена з горизонтально покладених деревин і обмазана глиною. Дно рову (глибина 0,5, ширина 2,5 м) за валом було плоским і викладене камінням, поверх якого знаходилися вугілля та давньоруська кераміка. В цей же період був зведений третій вал, який мав плоску вершину шириною 4 м, на ній розміщувалася кам'яна вимостка шириною 1,2 м., яка була сильно пропалена і вкрита вугіллям. На думку першодослідників пам'ятки, її своєрідний характер, існування валів і ровів, що не мали оборонного значення, наявність місць для спеціального розпалювання вогню дозволяє вважати пам'ятку святилищем [660, с.161-164, рис. 1].

Близьке за конструкцією городище-святилище вивчалось поблизу с. Бабин. Воно також розміщувалося на мисі. Центральна частина городища, діаметром 7 м, оточена неглибоким (0,5 м) і нешироким (2 м) ровом. Із напільного боку городище обмежене двома дугоподібними ровами і валами. Під час дослідження у ровах знайдені фрагменти кераміки IX – XI ст., кальциновані кістки, вугілля. На хребтоподібному відрозі, розташованому на північний захід від городища, зосереджуються кам'яні брили, які нагадують людські постаті. Поряд із городищем знаходиться велике селище IX – XII ст. За аналогічними ознаками, як і попереднє, городище віднесено до типу святилищ [660, с. 164-165].

Ще одне городище-святилище такого типу вивчалось поблизу с. Нагоряни. Воно розміщується на пагорбі-останці. Його центральний майданчик діаметром 20 м оточений ровами і валами. На городищі виявлені матеріали IX – XIII ст. [660, с. 165].

Таким чином, на трьох городищах-святилищах Середнього Подністрів'я знайдені матеріали давньоруського часу. Це може свідчити про те, що час від часу ці язичницькі святилища відвідувалися місцевим населенням і, можливо, продовжували використовуватися жителями під час певних циклів обрядів та ритуальних дійств календарного плану.

Значно складнішими були язичницькі культові об'єкти, знайдені в Зеленій Липі та Галиці.

Перша пам'ятка знаходилася неподалік села в ур. Турецька Криниця. Вона розміщувалася на порівняно невисокому останці берега. Штучних укріплень навколо неї не виявлено. На верхньому майданчику пам'ятки, розмірами 42x14 м, виділялося підвищення діаметром 8 м і висотою 0,7 м. Його розкопки показали, що тут знаходилася будівля підпрямокутної форми, орієнтована кутами за сторонами світу. Вдалося простежити рештки південної стіни довжиною 5,3 м та частково західну (4,2 м) і східну. Як виявилось, стіни будівлі були складені з двох паралельних рядів колод, які лежали на віддалі 0,2-0,3 м одна від одної і були обмазані товстим шаром глини. Майже в центрі приміщення простежені рештки стовпової ями, діаметром 0,6-0,7 м і глибиною 1,2 м. На дні ями лежав товстий шар вугілля, її стінки були сильно обпалені. Неподалік знайдено поховання в округлій ямі, діаметром 2 м і глибиною 40 см від рівня підлоги. Кістяк лежав у витягнутому на спині положенні, з складеними на грудях руками і був орієнтований головою на захід. У похованні знайдені фрагменти слов'янського посуду і камінь розмірами 40x60 см. З обох боків споруди розташовувалися округлі ями діаметром 0,6-0,8 м, заповнені вугіллям і перепаленою глиною. На території споруди та в ямах знайдена типова

давньоруська кераміка. Поблизу споруди виявлено вирубаний у суцільній скалі колодязь розмірами 2,1x2,1 м і глибиною 14,4 м. Він не доходить до води і, очевидно, використовувався в культових цілях [660, с. 165- 168].

Вивчення пам'ятки в Зелені Липі дозволило Б.О. Тимощуку та І.П. Русановій інтерпретувати її як “храм ідолський”. Останній являв собою квадратну споруду, дерев'яні стіни якої були обмазані глиною і всередині якої стояв великий стовп (ідол?) і де було здійснено поховання [660, с. 167; 558, с. 25].

Друга близька за формою та функціональним призначенням споруда досліджувалася 1999 р. експедицією Буковинського центру археологічних досліджень при ЧНУ під керівництвом автора в околицях с. Галиці Сокирянського району. Вона була знайдена в ур. Труфанова Криниця. Урочище, де був знайдений культовий об'єкт, знаходиться на віддалі близько 600 м на схід від решток Галицького городища та поселення. Саме ур. Труфанова Криниця являє собою ерозійний цирк діаметром близько 75 м, який на 2,0-2,5 м знаходиться нижче від рівня корінного плато. В південній частині цирку збереглися рештки занедбаної криниці, викладеної з грубо обтесаних кам'яних блоків. Археологічне дослідження цієї ділянки показало, що тут простежуються сліди від дерев'яної наземної споруди, зведеної у зрубній техніці.

Виявлена наземна споруда являла собою прямокутну будівлю, розмірами 11,6x4,8 м, орієнтовану за сторонами світу. Вивчення решток дерев'яних конструкцій будівлі дозволило встановити, що її нижня частина була складена з парних поздовжніх і поперечних стін, складених із дерев'яних плах і обмазаних глиною. На долівці будівлі виявлено три коритоподібні заглиблення, заповнені предметами матеріальної культури давньоруського часу.

У східній частині наземної споруди знайдено кам'яну конструкцію з поставлених на ребро великих вапнякових плит. Вони утворювали

правильний прямокутник розмірами 0,98x1,05 м, який на 0,4 м піднімався над долівкою будинку. В середині цього “п’єдесталу” знаходився підпрямокутний отвір із розмірами 0,8x0,9 м, а нижче рівня кам’яних плит простежена такої ж форми яма глибиною 0,4 м. Заповнення ями складалося з деревного вугілля, дрібних уламків давньоруської кераміки, невеликих перепалених каменів і глиняної обмазки. Очевидно, що виявлена кам’яна конструкція призначалася для закріплення великого і поставленого вертикально дерев’яного стовпа. Велика кількість вугілля в ямі може свідчити на користь того, що ідол був дерев’яний [474, с. 38-42; 475, 102-112].

Поблизу південної стіни будівлі було розчищено скупчення каміння. Невеликі плитки алевроліту зеленого кольору лежали на рівні долівки, утворюючи невелику аморфну площадку. Тут же зафіксовані три стовпові ямки, розташовані у вигляді трикутника. Поверх каміння лежала кераміка, кістки тварин і деревне вугілля. Слід відзначити, що виходи алевроліту знаходяться лише на березі Дністра, а на плато їх немає. Очевидно, вони були спеціально принесені звідти до наземної споруди. Можливо, що в цьому місці знаходився вхід у будівлю.

Вся площа споруди до земляної долівки була заповнена чорноземом та інтенсивно насичена предметами матеріальної культури. Найбільше на її території виявлено уламків гончарного посуду. Всього тут знайдено понад 2 тис. фрагментів гончарної давньоруської кераміки (528 уламків вінчиків, 253 – донець (на 15 з яких збереглися клейма), решта – стінки посудин), 6 фрагментів візантійських амфор, 2 уламки імпортованих посудин, вкритих поливою, та ще один уламок привізного червонолощеного орнаментованого глечика. Значна кількість посуду була розбита на дрібні уламки і розкидана по всій площі споруди. Не вдалося зафіксувати жодного компактного скупчення фрагментів кераміки, які б належали одній посудині. Натомість у різних кінцях будівлі виявлено декілька вінчиків та донець від одних і тих же

горщиків. Це свідчить про те, що черепки були спеціально розкидані по споруді, можливо, після ритуального розбивання.

Аналіз керамічного комплексу із розкопу дозволяє зробити декілька висновків. Так, встановлено, що основну кількість гончарних виробів, знайдених у споруді, складають типові давньоруські тонкостінні горщики. Вони виготовлені з добре відмуленого тіста з домішками дрібного піску та добре випалені. Окремі уламки горщиків носять сліди повторного обпалу [649, с. 23-26, рис. 11,13].

На денцях незначної частини горщиків виявлені клейма у вигляді кола, яке діаметральними лініями ділиться на 6 чи 8 секторів. Зустрічаються також клейма із зображенням тамгоподібних знаків, вписаних одне в одне кіл і вдавлених квадратів. Кількісно переважають клейма у вигляді кола, розділеного на сектори, які слід пов'язувати з язичницькою аграрно-солярною символікою. Керамічний комплекс із споруди за аналогіями на давньоруських землях [204, с. 55-56; 449, с.10-12; 128, с. 23-24, рис. 2-9; 267, с. 40-46; 412, с. 192-195; 435, с. 51-63] та виявленим речовим комплексом досить добре датується другою половиною XII – першою половиною XIII ст.

Значну кількість знахідок із будівлі становлять тваринні кістки, яких знайдено понад тисячу екземплярів. Серед них, при первинному огляді, визначені кістки великої рогатої худоби, свині, вівці та диких тварин. Характерною особливістю остеологічного матеріалу є те, що переважна більшість трубчастих кісток тварин розколота. Привертають увагу знахідки досить численної кількості щелеп дикої свині та окремих ікол вепра, які зустрічалися цілими скупченнями. Остеологічні матеріали нерівномірно розташовувалися на площі споруди. Їхня концентрація спостерігається під довгими (північною та південною) стінами будинку і значно менше кісток трапилося в його центрі.

На території споруди знайдено металеві предмети, головним чином, побутового характеру та прикраси. Зокрема, до виробів із заліза відносяться:

3 цілих і 2 уламки ножів, серед них лезо ножа із поздовжніми канавками та два мініатюрних ножики (загальна довжина останніх складає 8 см). Також тут виявлено шило, пластина від пружини замка, панцирна пластина, 2 стержні із кільцями на кінцях та овальна рамка пряжки. До виробів із кольорового металу належать: 3 фрагменти скроневих кілець із кінцями, які заходять один за один (можливо, виготовлені із низькопробного срібла), бронзове кільце-обручка із тонкого дроту, мідний пластинчастий широкосерединний, орнаментований насічками перстень із розімкнутими кінцями, уламок стінки мідного котла зі слідами з'єднання стінок, мідні і бронзові пластинки різної форми, заклепки тощо. Цікавою знахідкою є виявлені в одній із ям оплавлені аморфні шматки бронзи та 2 фрагменти глиняної обмазки (уламки товстостінних тиглів (?) із включеннями зливків застиглого кольорового металу, бронзи або міді. Всі знайдені металеві предмети знаходять широкі аналогії на давньоруських пам'ятках Буковини [649, с. 28-31] та інших земель, що входили до складу давньоруських князівств [520, с. 166,168,177,192; 709, с. 160,166; 330, с. 102; 586, с. 15,123].

Знайдені в споруді предмети зі скла представлені 10 уламками скляних браслетів: кручених, гладких і трикутних у перетині. Вони переважно чорного, темно-зеленого та світло-синього кольорів, окремі з них були додатково перевиті ниткою жовтого кольору. Крім того, тут виявлені фрагменти стінки скляного кубка зеленого кольору із рифленою поверхнею, 2 бусини світло-синього та зеленого кольорів і мозаїчна бусина сірого (світло-синього) кольору, прикрашена жовтими цятками. Подібні знахідки скляних предметів є типовими для пам'яток XII – XIII ст. і зустрічаються на території багатьох давньоруських земель [740, с. 32,34,89,98,106-107].

Кістяні вироби, виявлені на території споруди, репрезентовані 5 знахідками. Це частково пошкоджений амулет, виготовлений з рогу оленя і прикрашений 4 орнаментальними поясами (центрального у вигляді плетінки із широких смуг) з отвором для підвішування у верхній частині. Тут також

були знайдені амулет із рогу дикої кози з отвором для підвішування та уламок нижньої частини схожого амулету з рогу.

Цікавою знахідкою є половинка кістяної горловини бурдюка, або шкіряної фляги, орнаментована плетінкою зі смуг та заштрихованими ромбоподібними фігурами. Такого типу вироби характерні для кочівницького світу і досить часто там трапляються [599, с. 68; 395, с. 63-64, 67; 498, с. 154; 501, рис. 22]. Крім того, тут було виявлена накладка на ручку ножа з циркульним орнаментом і прокресленими лініями на одному та написом (?) чи знаками на другому боці. Більшість кістяних виробів, особливо амулети, мають прямий зв'язок із язичницьким світосприйманням і використовувалися як культові предмети та обереги від злих сил.

Крім перерахованих вище знахідок, на території споруди було знайдено також мушлю перетворену в амулет-підвіску, шиферне пряслице невеликих розмірів (діаметр 1,7 см), яке могло використовуватися також у вигляді підвіски чи бусини, та точильний камінь із зеленого алевроліту з отвором для підвішування у верхній частині [475, с. 120-121].

Знайдені під час дослідження наземної споруди археологічні матеріали значною мірою відносяться до предметів культового характеру. Це не тільки кістяні амулети та накладка на ручку ножа із циркульним орнаментом, мушля-оберіг, мініатюрні ножики, а й керамічний посуд із клеймами у вигляді розчленованого на сектори кола, скляні браслети, можливо, шиферне пряслице та кам'яне точило-підвіска. Про зв'язок цієї споруди із культовими об'єктами говорить також велика кількість гончарного посуду, представленого, як мінімум, 400 індивідуальними формами горщиків, глеків, мініатюрних посудин, візантійських корчаг тощо. Та обставина, що фрагменти кераміки були розкидані по всій площі споруди, знаходить пояснення в етнографічному матеріалі, що пов'язується з культовими діями. Дослідниками встановлено, що розбивання посуду у слов'янського населення навіть у кінці ХІХ ст. носило ритуальний характер і

мало на меті сприяти переходу до іншого стану та відродження, захисту від злих сил, забезпеченню багатого урожаю, розмноженню худоби тощо [554, с. 49]. Уламки спеціально розбитого посуду при культових діях перетворювалися в священні предмети хоча би через те, що звук розбитої посудини відганяв злих духів. Крім того, магична сила розбитого посуду посилювалася на жертovníках, під час культових трапез і сприяла, за уявленнями язичників, запобіганню різним бідам, так само як розбитий посуд на весіллі мав сприяти щастю молодих [558, с. 80].

Схожі археологічні матеріали, а саме розбитий посуд і різні предмети матеріальної культури, були виявлені на багатьох язичницьких пам'ятках на землях Буковини, які функціонували в попередній час. Зокрема, подібний набір предметів матеріальної культури був знайдений на святилищі VIII – X ст. в ур. Микулінка Ревнянського гнізда поселень [388, с.10-11; 389, с. 18-19].

Що собою являла виявлена споруда, якою було її функціональне призначення і яку роль вона відігравала в житті місцевого давньоруського населення? Великі розміри наземної будівлі, особливості її конструкції, наявність у східній частині кам'яної основи-п'єдесталу, де стояв великий стовп (ідол?) та виявлений у споруді археологічний матеріал, представлений багатьма предметами, пов'язаними з язичницьким світосприйманням, дозволяють, загалом, відповісти на ці запитання.

За місцем розташування, характером побудови, конструктивними особливостями та знайденим матеріалом досліджувану наземну споруду можна віднести до будівель культового характеру. В літературі споруди такого плану пов'язуються з “храмами ідольськими”. Вони відомі за писемними джерелами [286, с. 80-86] та вивчалися археологічним шляхом у багатьох пунктах на землях давніх слов'ян і території давньоруських князівств [568, с. 229-231; 553, с. 50-67; 657, с. 39-50; 554, с. 47--62; 796, с. 96]. Особливо величними виявилися святилища XII – XIII ст. із багатьма

спорудами культового характеру (капища), жертовниками (требища) та наземними будівлями “храмами ідолоськими” на городищах Богіт і Звенигород, досліджені Б.О. Тимощуком та І.П. Русановою [557, с. 90-99; 661, с. 78-91; 652, с. 74-83; 559, с. 144-164; 657, с. 39-50]. Стосовно культової будівлі в Галиці, то за розмірами вона близька до аналогічних споруд західних слов'ян, зокрема храму в Гросс Радені на території Німеччини [558, с. 100]. До язичницьких культових об'єктів відносяться також і спеціальні ями знайдені на християнських давньоруських могильниках у Василеві та Ошихлібах. Зокрема, в останньому пункті в центрі кладовища XII – XIII ст. виявлена коритоподібна яма глибиною 0,5 м, діаметром 1,8 м, на дні якої лежали уламки розбитих горщиків, кістки тварин та вугілля. Аналогічною за конструкцією та заповненням була яма з василівського могильника [645, с. 97]. Передбачається, що ці ями мали ритуальний характер, можливо, в них закопували рештки від поховальної тризни.

Дослідження городищ-святилищ у Кулішівці, Бабині, Нагорянах, культових споруд - “храмів ідолоських” у Зеленій Липі та Галиці та ритуальних ям на могильниках у Василеві й Ошихлібах показує, що поряд з церквами, при повному переважанні християнського обряду поховання, продовжували існувати язичницькі культові об'єкти. Їхня присутність у регіоні є красномовним свідченням релігійного синкретизму в давньоруський час. Спостереження за язичницькими спорудами, зокрема “храмами ідолоськими”, час їхнього існування та орієнтація, поховання за християнським обрядом в одному з них, очевидно, вказують про наслідування ними церковних споруд.

Ще одним свідченням існування релігійного синкретизму в давньоруський час у давньоруського населення Буковини є широке розповсюдження амулетів і оберегів, які пов'язуються з язичницькою символікою. Аналогічні явища характерні для переважної більшості земель Київської Русі. Час поширення язичницьких амулетів і їх інтенсивне

використання у жителів Давньої Русі припадає на період утвердження християнства та перші століття його існування в Східній Європі. На пам'ятках попереднього періоду, епоху розвинутого язичництва, такі амулети зустрічаються досить спорадично. Цей факт, на думку дослідників, пояснюється тим, що язичницькі амулети були своєрідним виявом протесту, головним чином, сільського населення віддалених районів, проти нової, насильно насадженої релігії [685, с.98-99]. Проте часті знахідки таких амулетів у містах, де існували християнські центри, суперечать цьому поясненню. Наприклад, вони часто трапляються в Галичі, Пліснеську, Тереховлі, Звенигороді [539, с. 94, табл. XII], Новгороді [586, с. 23-26, рис. 6], Києві [268, табл. XIX, LXIII] та інших містах. Все це може вказувати на поєднання в цих амулетах язичницьких та християнських начал і синкретизм їх семантичного змісту.

Знайдені на давньоруських землях амулети-обереги, які загальноприйнято відносити до язичницької атрибутики, розподіляються за групами і типами.

У місцевих старожитностях зафіксовано знахідки декількох груп таких предметів. Вони за аналогіями традиційно пов'язуються з первісними віруваннями. Це скроневі кільця, браслети, персні, різного роду підвіски, лунниці, амулети з кості і рогу тощо. Значну їх кількість знайдено в літописному Василеві, Ленківцях, Галиці, Чорнівці та інших пунктах. Усі ці амулети-обереги були складовими компонентами давньоруського костюма, переважно жіночого, а окремі елементи і чоловічого. Вони, очевидно, входили до комплексу парадного варіанту (святкового) одягу, лише поодинокі з них могли носитися щоденно. Прикраси на такому костюмі розміщувалися в певному порядку (зверху до низу) та несли смислове навантаження. За наявними в нашому розпорядженні матеріалами можемо розглянути прикраси головного убору, шії, нагрудні підвіски, прикраси для рук та пояса.

Знайдені в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра матеріали дозволяють з'ясувати один із типів головного убору давньоруського населення регіону. Мова йде про весільний головний убір вінець, так зване чільце. Його рештки були виявлені у похованнях, також відомі поодинокі знахідки елементів цього убору, а саме квадратні пластинки з підвісками (див. додаток А. 4. 4. 1-3). Вперше їх знахідки були зафіксовані у 1889 р., коли під час копання траншеї для фундаменту в м. Кіцмані було випадково виявлене поховання. На черепі кістяка знаходилося декілька бронзових квадратних пластин із підвісками у вигляді листочків [793, с. 55]. Ще дві схожі пластинки з підвісками виявив у похованнях Б.О. Тимощук, коли розкопував давньоруські могильники у літописному Василеві [649, с. 29, 152; 153, с. 94]. Такі ж пластинки були знайдені дослідником у 1958 р. під час розкопок давньоруського поховання в с. Санківці. Тоді поблизу черепа померлої жінки було зафіксовано 6 бронзових позолочених пластинок (розмірами 2,5x2,5 см) з трапецієподібними фігурними підвісками та 6 бронзових бубонців, підвішених до них [633, с. 121, 174]. Аналогічна позолочена пластинка (розмірами 3,5x3,0 см), але з 5 фігурними підвісками, трапилася під час земляних робіт на території середньовічного могильника в с. Ошихліби [18, с. 17]. Схожі, але срібні і менших розмірів (2,0x1,8 см) прямокутні пластинки були знайдені в похованні №20 Чорнівського могильника [174, с. 120], яке датується XIV ст.

Знахідка аналогічної пластинки також зафіксована під час вивчення городища XII – першої половини XIII ст. в с. Недобоївці (див. додаток А. 4. 4. 1). Тут виявлена прямокутна, бронзова позолочена пластинка, розмірами 3,1x3,3 см. На її поверхню нанесений штампований орнамент: посередині знаходиться стилістичне зображення чотирипелюсткової квітки, її круглу серцевину прикрашає косий хрест, по периметру пластинки є контурна лінія із штриховкою. В кутах пластинки пробиті наскрізні отвори для нашивання на тканинну основу. Крім того, до центрального поля пластинки прикріплені

чотири квітки-роzetки, до яких на спеціальних дротяних петлях підвішені трапецієподібні підвіски з двома хвостовими зазубинами (подвійні листочки чи бджілки). Останні прикрашені орнаментом у вигляді крапок (псевдозернь).

Детальне вивчення знайдених бронзових, часто позолочених, пластинок із підвісками дозволили Б.О. Тимощуку впевнено пов'язати їх із рештками весільного вбрання чільця чи начільника. Науковець з'ясував, що подібні археологічні знахідки знаходять чіткі етнографічні паралелі. Зокрема, була з'ясована тотожність знайдених пластинок як за формою, так і орнаментацією із чільцем ХІХ ст. із с. Дихтинець [633, с. 122; 556, с. 101], яке зберігається в фондах Чернівецького краєзнавчого музею. Використання подібного весільного чільця на Буковині та Прикарпатті підтверджують й іншими етнографічними матеріалами кінця ХІХ – початку ХХ ст. [78, с. 150; 76, с. 280; 79, с. 35; 74, с. 113; 598, с. 42-46; 135, с. 121-128].

Реконструкція весільного чільця, здійснена на основі етнографічних матеріалів, показує, що пластинки головного убору нашивали на полотняну стрічку, переважно червоного кольору, а до її нижньої частини прикріплювали бубонці чи тороки (легкі спіральки з тонкого дроту). Чільце надягали і закріплювали при допомозі зав'язок нареченій у день весілля. Це був досить колоритний головний убір, адже при повертанні голови підвіски, бубонці чи тороки, взаємно ударяючись, створювали своєрідний передзвін. Крім того, святковий вигляд ефектно доповнювало мерехтіння світлових відблисків на поверхні чільця [79, с. 35]. Чільце слугувало нареченій лише раз у житті – в день весілля, потім його ховали до іншого весілля кого-небудь із членів сім'ї. У випадку смерті дівчини до одруження, її ховали у весільному вбранні з чільцем, про що повідомляють етнографічні та археологічні матеріали. “Коли помирає незаміжня дівчина, – пише етнограф Хр. Ящуржинський, – її одягають, як до вінця, кладуть на голову стрічки і віночок, прикрашають голову зеленню і квітами. На могилі роздають

коровай. Роблять це для того, щоб разом похоронами зробити і весілля, якого та не діждалась. В деяких місцях наречений йде за гробницею, одягнений по званню” [633, с. 121-122].

Чільце (начільник), як свідчать археологічні матеріали, було досить розповсюдженим головним убором дівчат у давньоруський час. Воно, так само, як і вінок з квітів, було символом повноліття та незайманості і виконувало роль весільного вінця. Цей головний убір виник у результаті синтезу народних і великокнязівських головних уборів [569, с. 411]. Зокрема, його форма з прямокутних пластин, розташованих в ряд, і наявність підвісок імітує давньоруський князівський головний убір діадему. Остання прийшла на Русь із античного світу. Відомо, що прототипом діадери була біла пов'язка, яка носилася як знак влади елліністичними царями, що перейняли цей звичай від персів. Призначення її розкриває саме грецьке слово „діадема”, тобто, та що огортає голову. У Візантії звичайну смужку матерії змінила строката пов'язка, розшита перлами і дорогоцінним камінням. Пізніше імператорським головним убором стає стемма – золотий обруч із тканинною шапочкою, над якою прикріплювалася металева хрестоподібно складена дужка із хрестом посередині. А діадери в той час стали головною прикрасою візантійських імператриць [562, с. 334-347].

На території Давньої Русі великокнязівські діадери виготовляли із золотих квадратних пластин, прикрашених зображеннями святих, сюжетними композиціями, рослинним орнаментом, які виконувалися в техніці перегородчастої емалі. Подібні князівські діадери були дорогими ювелірними виробами. Вони відомі за знахідками із Сахнівки, Києва, Новогрудка [352, с. 44]. Такі діадери були парадним головним убором княгинь і передавалися з покоління в покоління.

На взірць князівських давньоруськими ремісниками виготовлялися діадери для інших соціальних груп населення. Для багатих русичів їх робили із дорогоцінних металів, для інших категорій жителів їх роль виконували

мідні та бронзові вироби із позолотою чи розшитої золотими нитками тканини. В різних місцевостях Давньої Русі діадеми-начільники мали свої варіанти. Так, на північних територіях побутували коруни, пластинчасті металеві вінчики, начілья з нашитих на тверду основу металевих дужок, шовкові начільні пов'язки із золотою вишивкою тощо [336, с. 95-97; 528, с. 163-164; 579, с. 205; 700, с. 222-223]. Зрідка в давньоруських старожитностях зустрічаються також начілья із прямокутних тиснених пластин із дірочками по кутах [428, с. 36-37; 583, с. 108].

Інший тип чільця склався на землях Галицько-Волинського князівства, як бачимо за знахідками з Буковини. Він найбільш повно являв собою імітацію князівської діадеми. В ньому поєднані рослинні мотиви, характерні для звичайного вінка з квітів, та елементи, притаманні великокнязівським головним уборам. Отже, можемо говорити, що чільце виникло в результаті синтезу народних та князівських головних уборів. Про цю ж культурну взаємодію в народному і князівському середовищі свідчить і обрядовий бік весілля, де нареченого називали “князем”, наречену – “княгинєю”, а гостей “боярами”.

Важливо підкреслити, що за період свого існування з XII – першої половини XIII ст. і до кінця XIX ст. чільце мало змінилося. Спостерігаються лише невеликі відмінності в орнаменталі, кількості підвісок і їх оформленні. Все це свідчить про сталість їх побутування і дозволяє віднайти витоки цього весільного головного убору. Разом із, тим використання чільця в Подністров'ї та Попрутті, а потім його поширення на Гуцульщині дає змогу говорити про етнічний склад і походження населення гірської частини Буковини та його безпосередній зв'язок з давньорусько-давньоукраїнською народністю регіону.

До жіночих головних прикрас також відносяться металеві скроневі кільця. Їх знахідки в місцевих старожитностях зустрічаються досить часто. Вони були символами захисту від навколишнього зла, їх орнамент був

наповнений магічною силою [566, с. 17]. Всі кільця являли собою коло, а це в первісному світосприйманні мало подвійний зміст: символ сонця і охорона від злих сил. Крім того, скроневі кільця як сонячний символ повинні були сприяти врожайності та багатству [558, с. 79].

На території регіону зафіксовані знахідки скроневих кілець різних типів – від простих дротяних до складних багатобусинних. Виготовлені вони з міді, бронзи та срібла (див. додаток А. 4. 4. 4-11. 13). Очевидно, що всі ці кільця виконували захисну функцію. Форма деяких з них дозволяє більш глибоко проникнути й зрозуміти первісний світогляд місцевого населення.

Так, на думку Б.О. Робакова, трибусинні кільця (див. додаток А. 4. 4. 4,8) (виявлені у Василеві, Чорнівці, Цецино, Миткові) несуть на собі смислове навантаження, пов'язане з ідеєю сонця, і є ніби мініатюрними зображеннями сонця в його трьох денних фазах: схід, зеніт і захід. У цілому, в руслі загальної сонячної символіки вони розумілися як “сонце для полів” – тобто уособлювали ідею засіяної землі [568, с. 572-574]. Прототипами для давньоруських трибусинних кілець слугували візантійські прикраси [234, с. 313-314]. Не виключено, що візантійські зразки мали іншу символіку, а на давньоруських землях отримали нове “звучання”.

Із язичницьким світоглядом пов'язуються і срібні трибусинні кільця, центральна біконічна бусина яких, прикрашена конічними шипами (променеподібними відростками). Це так звані „рогаті” прикраси, які вже дореволюційні дослідники назвали скронеvими кільцями „половецького” типу. Їх знахідки – характерна особливість жіночих поховань половецького і чорноклобуцького населення [475, с. 113]. Подібні прикраси виявлені на Буковині в складі Цецинського скарбу і в матеріалах Чорнівського городища. В них знайшли відображення якісь первісні вірування кочового населення. Можливо, той факт, що в старожитностях кочівників зустрічається чимало рогоподібних підвісок, які виконували функцію амулетів-онгонів і були пов'язані з шаманськими культами духів [498, с. 172-173; 502, с. 124-125],

вплинув на оздоблення таких прикрас. Знахідки такого роду прикрас, очевидно, свідчать про перебування в складі населення регіону вихідців із кочового середовища.

До прикрас, пов'язаних із первісними уявленнями середньовічного населення земель Буковини відносяться скроневі кільця із Маморниці (див. додаток А. 4. 4. 5). У цих виробах, очевидно, простежується давня індоєвропейська ідея про зв'язок неба та землі. На срібних прикрасах у внутрішньому колі вміщені силуети двох пташок, а під ними знизу стилізовані грона винограду. Точних аналогій кільцю не знайдено. Разом із тим, подібні зображення можуть пояснюватися і з точки зору християнства, де птахи і виноград використовувалися як популярні символи Бога і Святого Духа.

Найбільш численну категорію скроневих прикрас у давньоруських старожитностях Буковини становлять дротяні кільця виготовлені із круглого в перерізі срібного чи бронзового дроту. Вони знайдені у Василеві, Дністрівці, Чорнівці, Недобоївцях. Їх особливістю є те, що за формою вони нагадують спіраль (див. додаток А. 4. 4. 6-7). Кільце має, зазвичай, півтора оберту і повернутий в зворотний бік кінець, який часто розплесканий і оздоблений згорнутими у трубочку одним чи двома завитками. Такого типу скроневі прикраси фігурують в археологічних виданнях під різними назвами. Переважно їх називають кільцями із зворотним поворотом кінця, або ж іменують як перснеподібні півтораоборотні загнutoкінцеві із завитком-кілечком на одному з кінців. Діаметр таких кілець із регіону становить 1,6-2,6 см.

Ареал поширення кілець такого типу, в основному, охоплює Подністров'я, Західне Поділля та Волинь [558, рис. 70], співпадає з територією поширення підплитових поховань [579, с. 127, рис. 18] та основними кордонами Галицько-Волинського князівства. Перснеподібні півтораоборотні загнutoкінцеві кільця вважаються етнографічним

індикатором для південно-західних земель Давньої Русі [441, с. 28-29] та співвідносяться з хорвато-тиверськими старожитностями [579, с. 205, табл. XXXI].

Складна форма кілець, очевидно, передбачала їх певне смислове навантаження. Проте в літературі нам не вдалося виявити пояснення їх символіки. У зв'язку з цим пропонуємо свій варіант прочитання символіки таких кілець.

Найбільше на землях краю знахідок скроневих кілець такого типу зафіксовано на Чорнівському городищі (36 екземплярів), матеріали з якого надійно датуються першою половиною XIII ст. Тут вони знайдені як у поодиноких екземплярах у клітках, переважно по 1-3, так і в наборі з 12 штук у клітці №32 [174, с. 38, рис. 39] та в кількості 5 екземплярів у клітці №8. Звичайно ж набори таких кілець склалися, за матеріалами скарбів, з 4-8 екземплярів [558, с. 79].

Вивчення кілець з точки зору їх семантики показує, що вони нагадують зображення згорнутої в коло змії. Особливо це помітно на кільцях із кінцем, закрученим у трубочку, яка імітує голову плазуна. Значно підсилюють це припущення знахідки в окремих клітках городища розпрямлених скроневих кілець у вигляді повзучої змії. Тому пропонуємо називати такі скроневі прикраси кільцями-змійками.

Зображення плазунів (змій, вужів) були надзвичайно популярними у первісному мистецтві. Вони прикрашають керамічні та металеві вироби багатьох європейських народів і вважаються покровителями дому, провісниками дощу та охоронниками вологи. У слов'ян із зміями були пов'язані два річних свята: 14 вересня та 25 березня, які символізували сезонне “помирання” та “оживання” природи [475, с. 116]. За етнографічними матеріалами, зміям приписувалися демонічні властивості, богатирська сила, знання лікувальних трав, багатство, жива вода та властивість змінювати образ. Крім того, вони були символами краси і здоров'я. З цього беруть

початок звичаї використовувати частини тіла змії (голову, шкіру, язик) та її символічні зображення як захисні (від чар) та лікувальні (від різних недуг, лихоманки) амулети [475, с. 116].

Змія як захисний символ широко використовувалася і в християнському світі. Її зображення неодноразово зустрічаються в ранньохристиянській символіці, до того ж вона пов'язувалася з біблейським циклом легенд і була символом мудрості та дерева життя [762, с.163].

Поширення скроневих кілець-змійок на території, де концентруються підплитові поховання, засвідчує, що і в їхній символіці знайшов відображення релігійний синкретизм, де зображення змії мало не тільки язичницьке, а й християнське алегоричне наповнення.

Наступну групу оберегової символіки становили шийні прикраси. Вони представлені гривнами, намистом, різноманітними амулетами та привісками, останні становлять найчисельнішу групу. Знахідки шийних гривень відомі зі скарбу на горі Цецино (3 срібні шийні гривни) [475, с.116] та з Ленковецького поселення (одна бронзова гривна) [647, с.61]. Як і скроневі кільця, шийні гривни виконували функцію захисту від оточуючого зла [558, с. 79], крім того, вони були ще й показником соціального статусу їхніх власників. Шийні гривни були частиною і чоловічого, і жіночого костюма [696, с. 55-56].

Найбільшу групу амулетів-оберегів становлять прикраси, які входили до складу різного типу намист чи могли носитися окремо від них. Це підвіски: лунниці, мушлі, бубонці, амулети з рогу та зубів тварин, кулони, а також кам'яні та скляні бусини. Всі вони наділялися магічними властивостями і мали оберігати власника від різноманітних нещасть та бід. Так, лунниці-підвіски у вигляді напівмісяця, звернутого рогами донизу (див. додаток А. 4. 4. 16-18), символізували нічне небесне світило – місяць (жіноче начало) й були, на думку дослідників, язичницьким символом шлюбу і прикрасою переважно дівчат [208, с. 61]. В іншому трактуванні, лунниці

зображували небозвід з його двома небесами, які нависали над землею, а їх орнаментика – два шари небесної води [568, с. 535]. В кожній з цих інтерпретацій лунниця виконувала функцію оберегу і мала захищати її власницю від нещастя і хвороб, а також використовувалася при різних магічних діях [778, с. 70-74]. На території регіону зафіксовані знахідки трьох екземплярів лунниць і два їх фрагменти. Всі вони походять з Чорнівського городища і датуються першою половиною XIII ст. Знайдені лунниці виготовлені способом лиття із низькопробного срібла та бронзи. Вони відносяться до типів широкорогих і вузькорогих (круторогих) лунниць [685, с.102-103; 586, с. 23-24], мають різну форму і розміри, але несуть однакове смислове навантаження.

Перша лунниця відноситься до типу широкорогих. Вона виготовлена із білону (низькопробний сплав срібла) в техніці лиття по восковій моделі. Підвіска трапилася на підлозі кліті №20, де лежала в невеликому заглибленні разом із 9 мушлями каурі та 6 скляними бусинами. Весь комплекс знахідок, очевидно, входив до однієї низки намиста, яке складалося із лунниці, мушель та бусин. Всі прикраси постраждали від вогню.

Лунниця має розміри 4,5х3,6 см, її лицьовий бік прикрашений псевдозернью, яка імітує орнамент філігранно-зернених лунниць, на зворотному боці підвіски є також імітація трьох зернин (див. додаток А. 4. 4. 16). Подібного типу лунниці з'явилися в кінці X – на початку XI ст., а найбільшого поширення набули в XII – першій половині XIII ст. [685, с. 102-103; 303, с. 65; 237, с. 126; 586, с. 24; 504, с. 179]. Найближчі аналогії такій лунниці відшукуються у Пліснеську [539, с.94; 327, с. 41], Губині [156, с. 54, с. 188, рис. 109], Крутилівському городищі [558, рис.47, 1], Снитині [399, с. 77] та інших пунктах.

Друга лунниця характеризується такими параметрами: висота з вушком 3 см, ширина 2,5 см, товщина 0,1-0,15 см (див. додаток А. 4. 4. 18). Поверхня амулета прикрашена чотирма косими хрестами і п'ятьма псевдозернинами,

кінці оформлені у вигляді головок змій з чітко виділеними гострою голівкою та двома очима [174, с.105]. Зворотний бік гладкий і не має зображень. Лунниці такого типу досить рідко зустрічаються на середньовічних пам'ятках. Вони відомі за знахідками в Гочево [579, с.210-211, табл. XXXVI-XXXVII; 402, с.127, рис.45.], на території Польщі [778, с.68, рис. 21].

Третя лунниця має такі розміри: висота з вушком – 2,7 см, найбільша ширина – 2,6 см, товщина – 0,1-0,15 см (див. додаток А. 4. 4. 17). Середина виробу виготовлена як переплетіння двох кривих, що утворюють обриси постаті в німбі [473, с. 228, рис. 3; 475, с. 117]. На території давньоруських земель такого типу лунниці відомі із Гочевського могильника [579, с. 210, табл. XXXVI] та літописного міста Родень [365, с. 155, табл. 5].

Два фрагменти лунниць із городища представлені бронзовим і свинцевим виробами. Вони збереглися лише частково, про їх загальний вигляд і типи судити складно, але за наявними в нашому розпорядженні аналогами їх слід датувати кінцем XII – першою половиною XIII ст. [778, с.68, рис.21].

На двох цілих екземплярах лунниць, крім чисто язичницької символіки, є і християнські символи: хрест і постать святого (святої) в німбі. Таке поєднання язичницьких та християнських мотивів досить часто присутнє на лунницях [208, с. 56-67; 685, с.99-102; 586, с.23-24]. Більше того, поєднання півмісяця з хрестом зустрічається в багатьох мотивах народного мистецтва і навіть увінчує верхівки християнських церков [208, с. 61]. Причини цього вбачалися різні. Одні вважали, що церква змушена була піти на поступки язичникам і легалізувати лунницю, додавши до неї хрест. Другі схилилися до думки, що півмісяць символізував грецьку букву іпсилон і означав висоту хресного сходження Христа. Треті виводили сюжетну композицію поєднання місяця з хрестом із Візантії, яка на місцевому ґрунті стала символізувати перемогу християнства над язичництвом [571, с. 12]. Останні дослідження доводять, що півмісяць (лунниця) входив до числа атрибутів Богоматері і це

знайшло своє відображення на багаточисельних західноєвропейських релікваріях, аж до XVIII ст. [129, с. 26]. Із канонічних християнських текстів випливає, що Богородиця асоціюється із апокаліптичним образом „жінки, огорнутої сонцем, під її ногами місяць, і на голові її вінець із дванадцяти зірок” [686, с. 232]. Ілюстрацією до цього образу слугують численні зображення Богоматері, під якою розташовується півмісяць. У західноєвропейській іконографії отримав навіть поширення іконографічний тип „Богоматері-Цариці Небесної”, де Богоматір зображується стоячою на місяці. Таким чином, лунниця (півмісяць) органічно вписується в контекст християнства, а її поєднання з хрестом пояснюється нерозривністю сутності Христа і Богородиці [686, с. 232-233].

Лунниці як прикраси широко побутували на слов'янських землях у другій половині V – X ст. [778, с.57-87]. Їх знахідки відомі на території Візантії та її провінцій, у Криму та Болгарії. Можливо, що саме Крим став посередником у розповсюдженні цього типу прикрас, але вже в християнському контексті, на території Київської Русі після її християнізації [129, с. 28]. В будь-якому разі ми можемо говорити про тісне переплетення християнського та язичницького світоглядів у домонгольській Русі.

До підвісок відноситься й антропоморфний амулет із лазуриту. Він був виявлений автором під час розвідкового обстеження багатошарового поселення в Рогізній (на околиці сучасних Чернівців), в ур. Став із матеріалами давньоруського часу (див. додаток Б. 4. 4. 1). Підвіска має наступні розміри: висота – 3 см, ширина – 1,7 см, товщина – 0,5 см. Її форма близька до антропоморфної і ділиться на три чітко окреслені частини. На поверхні підвіски з обох боків вміщені дві горизонтальні лінії, які відділяють верхню частину (голову), та по дві лінії з боків центральної частини, що символізують руки. Нижня її частина заокруглена. Амулет виготовлений із лазуриту темно-синього кольору.

Підвіски такого типу були розповсюджені, головним чином, у середовищі кочівників. Вони виготовлялися з лазуриту, який у той час, добувався в Бадахшані (гори Гіндукуша) на півночі Афганістану, поблизу м. Фіргаму, і торговими шляхами потрапляв до Східної Європи [695, с.101-103]. Особливою популярністю амулети з цього каменю користувалися у хазарів, пізніше – у чорноклобуцького населення Поросся і степових половців [351, с.128-132; 502, с. 125]. Найчастіше вони зустрічаються в похованнях жінок. Специфіка амулетів з лазуриту полягала в коштовності і рідкості мінералу та своєрідності виробів. Лазурит шанувався як камінь “вічного синього неба” і виробу з нього тому, хто їх носив, забезпечували покровительство неба. Магічні властивості амулетів підсилювала їх антропоморфна форма, перетворюючи виробу з лазуриту в онгони (амулети) кочівників, які оберігали від хвороб і приносили удачу [351, с.128-132].

Знахідка лазуритового амулета разом з давньоруськими матеріалами, як і інші предмети кочівницького світу, виявлені в регіоні [474, с. 61-62; 475, с. 118-119], свідчать про певну інфільтрацію представників степового світу в місцеве слов'янське середовище.

На території давньоруської Буковини відомі знахідки підвісок із гірського кришталю. Вони трапилися на території Чорнівського городища (див. додаток А. 4. 4. 14), де виявлено 5 їх екземплярів [174, с.104-105; 475, с. 119], та в складі скарбу з Цецино, звідки походить ще 1 екземпляр [475, с. 119]. Підвіски овальної форми в срібній оправі, прикрашеній філігранним орнаментом у вигляді спіралі та подвійного джгута, з вушком для підвішування. Розміри і форма кришталевих вставок різні. Так, підвіска з цецинського скарбу має розміри 3,5x2,4 см і пласко-овальна в перерізі, а підвіска з Чорнівського городища (знахідка 1999 р.) – 2,5x1,8 см і трикутна в поперечному перетині. Аналогічні прикраси, які вважаються кулонами, хоч могли використовуватися і як скроневі підвіски, часто зустрічаються в галицько-волинських старожитностях (родовища гірського кришталю відомі

в районі Коростеня [574, с.43-46]). Вони знайдені в шарах XII – першої половини XIII ст. в Ізяславлі [441, с. 18], Городищі [752, с. 91, рис. 5], Звенигороді, Крутилові [558, с. 53]. З огляду на те, що гірський кришталь здавна вважався каменем із магічними властивостями: лінзами з нього запалювали вогонь на жертовниках і припалювали рани [695, с. 168] – вироби з цього мінералу можна відносити до амулетів типу філактеріїв, тобто таких, які мали лікувальні властивості. В період середньовіччя вважалось також, що гірському кришталю притаманна чарівна енергія і тому його прикладали до ран. Відносно значна кількість прикрас з цього мінералу на території регіону та складність оформлення оправи дозволяють говорити, що вироби із нього задовольняли не тільки естетичний смак місцевого населення, а й були оберегами [475, с. 119].

До підвісок слід віднести дві п'ятипроменеві підвіски з дужками, які були знайдені на городищі в Чорнівці [174, с.125] (остання в 2002 р.) (див. додаток А. 4. 4. 12, 15). Вони є поки що єдиними знахідками такого типу на території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. Їх розміри становлять: висота – 4 см, ширина – 3,7 см, товщина 0,5 см. В центрі прикрас, на лицьовому боці, знаходяться зображення розетки з 8 пелюстками на одному екземплярі та стилізованої квітки на іншому. На зворотному боці в обох екземплярах розміщені концентричні кола. Аналогічні вироби, виготовлені з бронзи та білону, відомі з Княжої Гори та Крутилова [558, с. 53, рис. 37]. Їхнє походження та смислове навантаження спеціально не досліджувалися. За зовнішнім виглядом вони близькі до ряду ювелірних виробів із кочівницького світу, зокрема срібним і золотим сережкам зірчастого типу з Великих Болгар [682, с. 99] та променевим колтам із північно-східних територій давньоруських земель [210, с. 9, табл. IV-VIII]. Виготовлені як наслідування колтам, п'ятипроменеві підвіски, очевидно, також мали символізувати зірку і передавати зміст певних язичницьких символів. Разом із тим, вони могли уособлювати й окремі християнські

мотиви. Так, зірка в християнстві означала Божественне видіння та милість, народження Ісуса Христа, уособлювала променеву корону на голові Діви Марії тощо [762, с. 184-185].

Наступну категорію підвісок представляють бронзові дзвіночки (бубонці), виявлені на багатьох давньоруських пам'ятках буковинського краю. Зокрема, їхні знахідки зафіксовані в Ленківцях, Молодії [649, с. 30, 104], Ревному, Чорнівці [475, с. 121] (див. додаток А. 4. 4. 19-23). Всі вони виготовлені з бронзи шляхом лиття по восковій моделі. Знайдені бубонці відносяться до типу шароподібних із щіленеподібним, лінійним прорізом [360, с. 133-134, 136-137] і орнаментовані трьома-чотирма концентричними лініями, інколи мають додаткову вертикальну насічку. Їх розміри коливаються в межах 2,0-2,5 см висоти та 1,7-1,2 см ширини. В середині них знаходяться металеві кульки. Бубонці такого типу були досить популярною прикрасою у давньоруського населення на різних територіях [237, с.138; 586, с.156-157; 558, с. 53]. Основне призначення бубонців, які вважалися символами бога-громовержця, – своїм дзвоном оберігати людей від злих духів, нечистої сили і відлякувати епідемії та грозу [558, с.83; 528, с.169-170].

У християнському світі дзвони та їхній звук також вважалися священними та уособлювали заклик до священної меси, їм приписували чудодійну силу [762, с.65].

Осторонь від інших підвісок стоїть мініатюрний залізний серп, знайдений на Чорнівському городищі (див. додаток Б. 4. 4. 22). Його загальна довжина – 4,5 см, ширина леза – 0,5 см. Точних аналогів підвісці не знайдено. Подібного типу підвіски у вигляді мініатюрних предметів побуту, знарядь праці та озброєння символізували у давньоруського населення благополуччя та достаток. Очевидно, таку ж роль відігравала й підвіска-серп із городища. Разом із тим, вона могла використовуватися у діях, пов'язаних із землеробською магією.

Значну кількість підвісок становлять різноманітні вироби з каменю. Вони представлені двома амулетами: із Чорнівки (див. додаток Б. 4. 4. 2) [174, с. 28, рис. 18] та Галиці (див. додаток Б. 4. 4. 17) [475, с. 120, фото 17]. Перший з них – овальний, виготовлений з каменю світло-рожевого кольору предмет, розмірами 3,6x3,0 см, товщиною 0,7 см. Його поверхня заполірована з обох боків і не має зображень, крім декількох штрихів. У верхній частині амулета знаходиться наскрізний отвір. Форма підвіски зближує її з колом язичницьких сонячних талісманів. Другий амулет має підпрямокутну форму і виготовлений з каменю темно-зеленого кольору. Сліди тривалого використання поверхні для заточування свідчить про його функціональне призначення як точильного каменя. У його верхній частині також є отвір і помітні сліди від довготривалого носіння на шнурку. В зв'язку з тим, що він був знайдений серед предметів культової споруди, можна вбачати в ньому певний язичницький символ. До того ж відомо, що в попередні епохи такого типу точильні камені мали культово-магічне призначення [201, с. 139-142].

Серед бусин, які входили до намиста, крім різних підвісок та скляних намистин входили й кам'яні. Їх знахідки відомі на Чорнівському городищі (2 екземпляри) [174, с. 109]. Вони виготовлені з добре відполірованого смугастого агату, одна – еліпсоїдної форми (3,2x1,5 см), інша – бочкоподібна (1,7x1,0 см) (див. додаток Б. 4. 4. 3-4). У зв'язку з тим, що вироби з агату з давнини вважалися талісманами-оберегами від душевних хвороб та депресії, їх використання місцевими мешканцями також було не випадковим. Очевидно, вони виконували функцію охоронних амулетів.

Значна кількість підвісок презентована виробами із кістки та рогу, які виявлені в Ленківцях, Зеленій Липі, Чорнівці та Галиці (див. додаток Б. 4. 4. 5-11). Вони представлені різнохарактерними амулетами. Так, із Зеленої Липи (житло XI ст.) походить амулет у вигляді просвердленого оленячого ікла, його розміри 2,3x1,2 см. В первісних віруваннях такого типу амулети відомі з

часів палеоліту і символізували, очевидно, мисливські трофеї [475, с. 121-122]. Подібні функції також виконували просвердлені ікла кабана із Ленковецького городища (див. додаток Б. 4. 4. 8) та зуб вовка із Зеленої Липи (див. додаток Б. 4. 4. 9).

На Чорнівському городищі трапилася підвіска, зроблена з таранної (п'ястної) кістки лисиці [174, с.125] (див. додаток Б. 4. 4. 11). Аналогічні підвіски були улюбленим амулетом-онгоном у кочівників і шанувалися ними як охоронні символи [498, с. 172]. Їх носили разом з бусинами переважно на поясі, і вони були своєрідними четами. Показово, що ці амулети зустрічаються лише в жіночих похованнях і тому їх пов'язують з оберегами жінок [498, с. 172-173].

Три амулети з рогу походять із культової споруди в Галиці. Центральне місце серед них займає амулет, що належить до виробів, які в науковій літературі часто називаються вигнутими вістрями (див. додаток Б. 4. 4. 5). Аналогічні предмети, виготовлені з кінцевих частин рогів і орнаментовані у верхній частині, знайдені в багатьох пунктах Стародавньої Русі, Скандинавії, відомі вони й у кочівницькому світі. Існує декілька думок щодо їх призначення. Так, вважалося, що вони є знаряддями для письма [364, с. 80-82; 568, с. 356-358], що не зовсім відповідає дійсності. Більш вірогідною є думка дослідників, які вважають ці предмети амулетами-оберегами, що ведуть свій початок від іклів дикого вепра. В давньоруський час вони перетворилися у "гіпертрофовані" за розмірами, у порівнянні з реальними іклами, амулети знаті, яка прагнула навіть у такій деталі виділитися з-поміж решти населення [402, с. 98-99]. Можливо, ці амулети є також зменшеними копіями ритуальних рогів тура, обов'язкового атрибуту багатьох слов'янських богів і неодмінної культової посудини для пиття при ритуальних дійствах під час язичницьких богослужінь. У будь-якому випадку зв'язок таких амулетів із колом язичницьких культових атрибутів визнається більшістю дослідників

Інші амулети з Галиці представлені верхньою частиною рогу кози з отвором для підвішування (див. додаток Б. 4. 4. 6) та фрагментом ще одного подібного амулета (див. додаток Б. 4. 4. 7). Такі амулети є частими знахідками в давньоруських старожитностях, вони виконували функції охоронних засобів від різних нещасть [606, с.79].

Особливу категорію підвісок становлять мушлі каурі, які також входили до числа нагрудних підвісок-талісманів. Вони виявлені в Галиці та Чорнівці [475, с. 122-123] та представлені мушлями (черепашками) викопних слимаків (див. додаток Б. 4. 4. 13) і каурі (див. додаток Б. 4. 4. 12). Всі вони мають спеціальні отвори для підвішування.

Оберегова функція мушлів особливо наочно проявляється в мушлях *Surea moneta*, або каурі. Це мушлі дрібного морського моллюска (довжина 1,0-2,5 см), який водиться поблизу Мальдівських та Лаккадівських островів у Тихому та Індійському океанах. Його тверда, яйцеподібної форми, блискуча мушля білого кольору має горбок на одному боці та повздожній отвір на іншому. Ці мушлі з глибокої давнини цінувалися народами Азії, Африки, Океанії та Європи як прикраса та засіб обміну. Торговими шляхами каурі проникали до різних племен і народів, у тому числі й до населення Східної Європи. Тут вони використовувалися як товаро-гроші та амулети. На давньоруських землях каурі є частими знахідками, вони виявлені в Києві [268, табл. XIX], Воїні [220, табл. XVII], Райковецькому городищі [195, табл. XXIII], Полоцьку, Гродно [94, с. 134-141] та інших пунктах. Як амулет каурі символізували голову змії чи вужа [409, с. 58] й уособлювали поняття, пов'язані з цією хтонічною істотою. Підтвердженням цьому може слугувати той факт, що, за етнографічними даними, на території Росії та України каурі в минулому називалися “ужовка, жуковина, зміїна голівка” [475, с. 123].

Захисні функції виконували й інші елементи костюма давньоруських жінок. До них відносяться прикраси для рук: металеві, скляні браслети, персні та кільця, виявлені на багатьох пам'ятках, зокрема в Галиці,

Ленківцях, Молодії, Дарабанах, Цецині, Чорнівці (див. додаток Б. 4. 4. 14-21). Вони, на думку дослідників, маючи круглу форму, були солярними знаками та символізували захист від злих сил [558, с. 79]. Охоронні функції металевих браслетів і перснів посилювала їх орнаментация. На більшості з них знаходилося зображення косоного хреста, переплетених ліній, поєднання кола і ліній тощо. Останні пов'язуються з первісними уявленнями про воду, рослини, коріння, і вони наділялися магічними властивостями [568, с. 692-693]. Окремі сюжетні композиції на них знаходять відповідники і в християнській релігії.

Магічну силу могли мати і використовуватися як захисні та лікувальні амулети й багато інших предметів. Наприклад, ймовірно, що як амулет чи магічний засіб була використана голка, яка знаходилася в руці померлої в похованні з Онута.

Особливу категорію предметів, які відносяться до язичницького кола старожитностей, становлять знаряддя праці, прикраси, озброєння попередніх епох, які в магічних чи охоронних цілях використовувалися давньоруськими жителями земель Буковини. Мова йде про знахідки в закритих археологічних комплексах слов'яно-руського часу речей доби палеоліту, ранньозалізного віку та першої половини I тис. н.е. Визначити їх призначення допомогли дані етнологічної науки.

З'ясувалося, що у багатьох європейських народів побутували уявлення про так звані "громові стріли". Зокрема, у східнослов'янських народів вони виступали під назвами: "громові стріли", „громові сокири”, „топори громніі”, „скалкі”, „скалкі з дзюркай”, „перунові сокири” тощо; у Польщі вони називалися “kamnie piorunowe”; у Литві – “pjkuno k'ulka”; у германців “сокири Тора” [209, с. 100; 284, с. 33-34, 219]. Всі вони пов'язувалися з богом грому і блискавки, наприклад, у слов'янських народів вони ототожнювалися із верховним богом язичницького пантеону – Перуном [209, 100-101].

За етнографічними матеріалами, “громові стріли” у населення ХІХ – початку ХХ ст. асоціювалися із різноманітними кам’яними, рідше металевими виробами, а саме – просвердленими неолітичними та енеолітичними кам’яними сокирами, палеолітичними наконечниками списів, гостроконечниками, крем’яними ножами тощо. В історіографії зафіксовано цілий ряд описів подібних уявлень. Так, М.Забелін, розповідаючи про “громові стріли”, відзначав: “ Коли люди чують грім, то це значить, що їде Ілля пророк на вогняній колісниці і вбиває диявола... Громові стріли вбивають диявола, заходять в землю і там пролежавши 3 роки таємно, потім об’являються на поверхні у вигляді пальцеподібного продовгуватого кременю. Його використовують при кольках, обливають його водою і нею обливають хворого” [240, с. 263-264]. Аналогічну інформацію наводив А.Н. Афанасьєв: „... в Росії є повір’я про громові стрілки,...які падаючи з хмар, входять глибоко в землю, а через три чи сім років повертаються на її поверхню у вигляді чорного чи темно-сірого продовгуватого камінця...вони відомі в народі, як “громові стріли”, що цінуються як вірний засіб проти ударів грому та пожеж” [284, с. 33-34; 254, с. 36-38].

Аналізу археологічних знахідок повторного використання на пам’ятках середньовічного часу на східноєвропейських землях присвячено чимало досліджень [581, с. 166-167; 592, с. 289-290; 402, с. 30-31; 126, с. 31; 254, с. 36-38]. Всі науковці одностайно пов’язують їх з культовими предметами, найвірогідніше, оберегами та відзначають магічний характер використання “громових стріл”. Більшість із них схильні вбачати у цих знахідках символи язичницького бога Перуна [284, с. 33-34]. Показово, що в окремих випадках кам’яні вироби попередніх епох були освячені християнською церквою, або, як у знахідці з Києва, несли на собі вигравірувані в давньоруський час зображення Богоматері та св. Стефана [254, с. 36-38].

Знахідки “громових стріл” відомі і на території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. Вони виявлені у добре датованих закритих

комплексах. Тут зафіксовано 7 знахідок “громових стріл” у 5 пунктах. Найдавніші, за часом повторного використання, із них відносяться до пізньоантичної доби. Так, під час розкопок могильника черняхівської культури в с. Оселівка у похованні №16 були виявлені крем’яні ножі, у похованні №18 – крем’яні відщепи, а у похованні №51 справа від ніг померлого лежала бронзова стріла скіфського часу [419, с. 25, 28, 51]. Наступні знахідки трапилися в старожитностях носіїв культури Лука-Райковецька. Перша з них походить із слов’янського житла-напівземлянки у с. Біла. На підлозі споруди разом із керамікою VIII – IX ст. було знайдено кремінний патинізований гостроконечник (загальна довжина 9см, найбільша ширина 4,5 см). В середній частині він мав два пізніших відщепи, які, очевидно, були зроблені для міцнішого прикріплення мотузки і, можливо, носився як амулет на грудях. Гостроконечник чи рубило відноситься до мустьєрського часу, аналогічні знахідки добре відомі на середньопалеолітичних стоянках Прикарпаття та Подністров’я [717, с. 28, рис. 28]. Друга знахідка була виявлена у слов’янському житлі IX – X ст. в ур. Микулинка в с. Ревне, де також на підлозі був знайдений кремінний ніж (довжина 11,5 см, ширина 3,4 см). Останній виготовлений із темного кременю і відноситься, найвірогідніше, до доби енеоліту. Такі ножі часто зустрічаються на поселеннях трипільської культури в регіоні [718, с. 47, табл. II.]. В нижній частині ножа є невеликий черешок, який також міг використовуватися для прикріплення мотузки.

„Громові стріли” продовжували побутувати у місцевого населення і в давньоруський час. Зокрема, крем’яний виріб був знайдений під час дослідження давньоруського житла XI ст. в с. Зелена Липа. Тут, також на підлозі напівземлянки поряд із піччю-кам’янкою була виявлена крем’яна скребачка (довжина 6,2 см, ширина 3,4 см). Як і попередня знахідка, скребачка не патинізована і, очевидно, відноситься до доби енеоліту [718, с.

50, табл. III]. В її нижній частині є сліди від сколів, можливо, там було кріплення для мотузки.

Інші археологічні предмети попередніх епох, тобто артефакти повторного використання, трапилися на Чорнівському давньоруському городищі. Так, на підлозі кліті №20 було знайдено добре збережену гранітну просвердлену сокиру. Вона має довжину 10,5 см, її найбільша ширина становить 5,4 см, діаметр отвору – 2,8 см. Такого типу кам'яні сокири відносяться до бронзового часу і датуються II тис. до н.е. [573, с. 49, 59]. Інша знахідка трапилася на підлозі житлово-оборонної кліті №29, де було виявлено бронзовий наконечник скіфської стріли із проробленим у втулці отвором для носіння [477, с. 250-251]. Наконечник стріли має загальну довжину 3 см, діаметр втулки – 0,5 см. За аналогами він датується VI – V ст. до н.е. [366, с. 62]. Третій предмет повторного використання з пам'ятки був знайдений у кліті №14 [174, с. 31, рис. 22]. Ним виявилася бронзова фібула (застібка), яка належить до архаїчного типу фібул дунайсько-ілірійського типу і датується третьою чвертю VI ст. н.е. [190, с. 240].

Всі описані знахідки кам'яних та металевих предметів попередніх історичних епох із пізньоантичних і середньовічних археологічних пам'яток Буковини засвідчують тривалість традиції шанування “громових стріл” місцевим населенням, у будь-якому разі вона фіксується вже в час існування черняхівської культури (II–V ст. н.е.) і простежується в матеріалах слов'янського і давньоруського часу.

Більше того наявні в нашому розпорядженні етнографічні матеріали з регіону підтверджують використання такого типу предметів як магічних засобів у жителів краю. Зокрема, П.А. Нестеровський, який описував життя та звичаї населення буковинського Подністров'я, відзначав, що “грим і блискавка виникають від того, бо архистратиг Михаїл переслідує диявола, який ховається від переслідування під довгими нігтями людей чи в шерсті собак, архистратиг шукає диявола і посилає на нього блискавку, а потім

кидає гострий камінь” [415, с. 88]. Схожу інформацію записав у буковинських селах Б.О. Тимощук. Дослідник занотував, що серед населення регіону, ще в 50-60-х роках ХХ ст., побутували уявлення про “громові” та “вогняні” стріли, якими бог вбивав людей за різні гріхи. Разом із тим, він відзначив, що за уявленнями мешканців краю, такі предмети знайдені в полі мали цілющі властивості, вони лікували від різних хвороб, бо в них, вважалося, є частина “небесного” вогню. За відомостями Б.О. Тимощука в селянських хатах він неодноразово бачив давні вироби з каменю (переважно просвердлені сокири), котрі зберігалися як талісмани-обереги від “лихого” ока і проти всіляких напастей. Із розповідей старожилів науковець отримав також інформацію й про те, що небесна “вогняна” стріла в с. Киселів вразила пана, який знущався з людей. На території м. Кіцмань та с. Крутеньки археологу показали ряд місць, де під час грому і блискавки падали на землю “громові стріли”, більшість з цих місць співпали із рештками різночасових стоянок і поселень кам’яного та бронзового віків [642, с. 13-14].

На західноукраїнських землях „громові” стріли досить часто використовувалися як лікувальні засоби. Так, І.Франко записав у с. Нагуєвичі звичай, за яким “...у випадку болю горла, вливали хворому воду до уст крізь дірку просвердлену в сокирі” [314, с. 102].

Наявні археологічні та етнографічні матеріали дозволяють говорити про тривалість традиції вшанування “громових” стріл у слов’янського та давньоукраїнського населення регіону, її зв’язок із язичницькими уявленнями місцевих мешканців і використання давніх кам’яних і металевих виробів як оберегів і лікувальних засобів. Разом із тим, знахідки “громових” стріл на археологічних пам’ятках регіону засвідчують єдність світогляду та уявлень про верховного бога слов’янського пантеону Перуна в різних частинах ареалу проживання східнослов’янських племен.

Вивчення предметів з язичницькою символікою дозволяє зробити декілька висновків. По-перше, розповсюдження і широке використання

амулетів з язичницькою символікою на території регіону припадає на період після прийняття християнства. По-друге, більшість із наявних амулетів несуть у собі та уособлюють не тільки язичницькі, а й християнські ідеї. По-третє, окремі типи амулетів знаходять аналоги у провінційно-візантійському світі, де вони використовувалися у попередні періоди. По-четверте, все це може свідчити про існування в релігійному житті місцевого населення в XII – першій половині XIII ст. релігійного синкретизму, в якому тісно переплелися язичницька та християнська атрибутика. По-п'яте, на основі цього синкретизму склався сплав традицій, прояви яких розмежовувалися в конкретній ситуації на офіційні обряди та народні вірування.

До окремої групи предметів, які можна пов'язувати з релігійним світосприйняттям населення давньоруських земель, відносяться клейма на денцях гончарних посудин. Вони знайдені практично на всіх пам'ятках XII – першої половини XIII ст., які розкопувалися широкими площами, відомі вони і за матеріалами розвідкових обстежень городищ і поселень. Чимало клейм на посуді виявлено і на пам'ятках регіону. Їхні знахідки зафіксовані у Василеві, Ленківцях, Чорнівці, Ревному, Галиці, Новосілках, Горішніх Шерівцях, Недобоївцях та інших пунктах [649, с. 27; 475, с. 125-127; 174, с. 83]. Всього нами враховано близько 60 різновидів зображень на клеймах. Проте їх кількість була значно більшою, про що свідчать нові щорічні знахідки клейм на місцевих давньоруських пам'ятках.

Клейма на денцях гончарного посуду з регіону діляться на декілька груп – за формою нанесеного знака. Згідно з типологічною класифікацією, розробленою для клейм Прикарпаття та Волині, всіх їх можна поділити на декілька груп, всередині яких виділяються типи, підтипи і варіанти [202, с. 236-242; 748, с. 283-296]. Користуючись типологією М.О. Ягодинської [748, с. 283-295], гончарні клейма з місцевих пам'яток слід віднести до груп: А (кільцеподібні), Б (хрестоподібні), В (літери), Д (інших типів).

Найчисленнішу групу становлять клейма групи А – 37 екземплярів із різновидами. Клейма інших груп зустрічаються значно рідше.

Відносна рідкість знахідок гончарних клейм на денцях посудин, у порівнянні з керамікою без них, дозволяє поставити питання про їхнє призначення та символіку. З цього приводу в історіографії існує понад 15 різних трактувань [564, с. 175-176; 203, с. 102-103]. З-поміж них найбільшу підтримку в останній час здобуває думка, що гончарні клейма пов'язуються з релігійним світосприйманням давньоруського населення. В них знайшов відбиток синкретизм християнського та язичницького світоглядів. Посудини з клеймами використовувалися в релігійні свята, при здійсненні певних ритуалів [203, с. 108-109]. Оскільки багато язичницьких богів і свят були об'єднані з християнськими та отримали нове смислове навантаження, то і посудини з язичницькою, християнською або комбінованою символікою сприймалися як символи священнодіючих сил обох віровчень.

Традиція нанесення клейма на денце посудини прийшла на Русь, імовірно, з Візантії, де подібні вироби відомі з VIII – IX ст. Функціональне призначення посудин з клеймами, переважно зображенням хреста, пов'язувалося з ритуальними діями, можливо, причастям. Такі посудини (опуклобок і горнята) з IX ст. з'являються скрізь, де активно діяли візантійські місіонери. Вважається, що вони слугували для напування молоком після обряду євхаристії і миропомазання дорослих новохрещених. Це мало символізувати: обернення дорослого новохрещенця в немовля, який починав пити молоко вчення, та залучення його до праведної віри. Знахідки в давньоруських старожитностях церковного посуду для причастя з прокресленими на зовнішній поверхні християнськими та язичницькими знаками вказують на користь існування і тут схожих традицій. Таким чином, клеймований гончарний посуд, очевидно, поєднував зміст і форму язичницького та християнського світоглядів. Вживання їжі з посуду,

позначеного божественним символом, було свого роду залученням до святих таїнств [203, с. 109-110].

Гончарні клейма на давньоруському посуді, так само як і язичницька символіка, виконували подвійну функцію. Зображення на них, час їх поширення та смислове навантаження свідчать про тісне переплетення в давньоруський час язичницького та християнського світоглядів, при пануванні християнського світосприйняття.

4.5. Освіченість населення і поширення писемності.

Утвердження християнського віровчення на давньоруських землях було історично прогресивним актом, який справив величезний вплив на всі сторони життєдіяльності тогочасного населення. Перш за все, набула поширення передова для того часу ідеологія, з допомогою якої могли успішно розвиватися феодальні відносини. Значних змін зазнали сімейні відносини, відбулося зближення різних регіонів держави в господарському, релігійному, культурному та мовному відношеннях. Були встановлені тісні династичні та міжнародні торгово-економічні зв'язки із сусідніми християнізованими країнами. Все це сприяло розквіту давньоруського суспільства, перетворенню Київської держави, а пізніше ряду самостійних князівств, у тому числі й Галицько-Волинського, у великі незалежні державні організації, які суттєво впливали на європейську міжнародну політику.

Запровадження християнської релігії дало поштовх до розвитку ремісничого виробництва завдяки ознайомленню із передовим досвідом візантійських та західноєвропейських майстрів християнського віросповідання.

Не стояло осторонь цих процесів і середньовічне населення земель межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. У XII – першій половині XIII ст. тут спостерігається економічне піднесення, про що свідчать подані в

попередніх розділах матеріали. На цих землях відбувається поширення основних культурних досягнень давньоруського часу.

На території регіону, в літописному Василеві, споруджується величний білокам'яний храм, в архітектурі якого простежуються провінційно-візантійські впливи. Очевидно, за участю вихідців із православних центрів Візантії чи Болгарії функціонувало виробництво з виготовлення кам'яних іконок в Онуті. Серед місцевого населення отримали також поширення легендарні оповіді античного світу, що зафіксовано дослідниками кінця ХІХ – початку ХХ ст. у Василеві.

Одним із результатів утвердження християнства на землях краю була поява і поширення грамотності та писемності у місцевого населення. Свідченням цьому є знахідки численних предметів, пов'язаних із письмом, графіті на керамічних виробах і побутових речах, металевих застібок від книг тощо.

З-поміж них на особливу увагу заслуговують знахідки бронзових і залізних писал-стилів, виявлених у Ленківцях [620, с. 256; 649, с. 77, рис. 43; рис. 1, фото 1] і їх фрагментів у Василеві.

Писала-стилі являли собою круглі в перетині стержні, один кінець яких був загострений, а інший – виготовлений у формі трикутної чи п'ятикутної лопатки. Гострим кінцем писали на бересті чи спеціально навощеної дощечці, а лопаткою розгладжували шар воску і стирали написане.

Виявлені писала виготовлені із заліза та бронзи. Зокрема, із Ленковецького поселення походять три залізних і один бронзовий стилі. Останній має довжину 11,5 см при ширині лопатки 1,7 см [364, с. 70], залізні писала, відповідно, 12 см, при ширині лопаточки 2 см [37, 12432-II-802], 9,5 і 10,5 см, ширина лопатки 2,2 і 2 см [37, 1926-II-562, 11926-II-563]. Всі вони мають індивідуальне оформлення лопатки та ідентичні загострені кінці. Схожим до них є фрагмент стиля із Василева, від якого збереглася лопаточка (ширина 2 см) та частина стержня. На відміну від попередніх, поверхня цього

стиля орнаментована складними орнаментальними композиціями. Замість писал також могли використовуватися, особливо менш заможним населенням, кістяні та рогові вістря, які часто трапляються під час дослідження давньоруських пам'яток регіону. За класифікацією розробленою А.Ф. Медведєвим, ці писала відносяться до типів 6/9, 12, 13 і датуються другою половиною XII – першою половиною XIII ст. [364, с. 76-78].

Такі писала були необхідним приладдям в будинках людей, які володіли грамотністю. Гарно виготовлені, бронзові писала, як правило, носили в шкіряних футлярах на поясі. В зв'язку із цим при нагоді ними прокреслювали написи навіть на стінах і кам'яних деталях культових споруд. Це був своєрідний давньоруський олівець, який потрібно було час від часу підгострювати [364, с. 72-73]. Писала-стилі належали середнім прошаркам давньоруського суспільства, вони призначалися, головним чином, для написання ділових і особистих послань [529, с. 270-271]. У той час як писання пером на пергаменті, дорогому і малодоступному матеріалі для більшості населення, було привілеєм знатних людей і книжників. Використовувалися писала також для навчання дітей грамоті, а їх часті знахідки говорять про наявність початкових шкіл та певної системи навчання [172, с. 123-124].

Аналогічні писала виявлені більше ніж у 40 давньоруських містах і поселеннях [364, с. 63-78; 247, с. 122-125; 248, с. 188-189; 94, с. 235-236; 587, с. 215].

Про поширеність грамотності серед місцевих жителів свідчать також знахідки графіті (написів чи окремих букв) на уламках посуду, культових предметах і гончарні клейма. Так, із Ленковецького поселення походять шиферні пряслиця із прокресленими літерами „ННН”, „ТАБ” та букви „НИ” на кістяній ручці ложки [649, с. 77]. На пам'ятці також знайдено кришку від горщика із прокресленою по сирій глині буквою „Л” [37, 12082-II-598].

На Чорнівському городищі написи і літери трапилися на фрагментах візантійських амфор, де зустрічаються слова, окремі букви і знаки. Зокрема, на одному із фрагментів корчаги читається слово „ЯРА”, на інших – літери „П”. „N” [174, с. 34, рис. 31, 111, рис. 67]. Пізніше на цьому ж укріпленому поселенні були виявлені аналогічні фрагменти із буквами „N”, „У” та зображення пентаграми і триквестра. На схожому уламку корчаги із Галиці вгадуються літери „VM” .

Виявлені предмети з написами свідчать про те що, місцеве населення, головним чином, міщани (ремісники, торговці, адміністрація) та оточення феодалів володіли грамотністю. Це ж підтверджують і знахідки клейм із буквами „Ж”, „Н”, „S” із Ленковецького та Чорнівського городищ [649, с. 77].

Феодальна верхівка і духовенство давньоруського суспільства також були грамотними. Вони користувалися книгами різного змісту. Як відомо князі, бояри, багаті торговці та міщани читали, в першу чергу, біблійні сказання, апокрифічні твори, повчання, історичні та юридичні праці. Особливо багато було книг для богослужіння, яких потребувало духовенство [194, с. 40-41].

Вміли читати й вищі прошарки давньоруського населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. Про це переконливо говорять знахідки книжкових застібок, спеціальних стержнів і бронзових цвяхів від оббивки окладів (палітурок) фоліантів.

Чотири екземпляра книжкових застібок і два стержні для їх фіксації були знайдені на Чорнівському городищі. Застібки двопетельчасті, виготовлені з бронзи, їх довжина 2,7-2,0 см, ширина 1,8-1,0 см. Стержні також бронзові, цілий екземпляр має довжину 3 см і нагадує мініатюрний меч [174, с. 125]. Другий стержень фрагментований, тому його точні розміри та форма невідомі. Такого типу знахідки надійно відносять до елементів книжкових палітурок⁴ і вони знаходять численні аналогії в давньоруських матеріалах [136, с. 40-41; 570, с. 169].

В нижню петлю застібок просовувався шкіряний ремінець, другий його кінець кріпився до палітурки (тоненької дошки, обтягнутої шкірою чи дорогою тканиною). У другу частину палітурки вбивався або прилаштовувався мечоподібний стержень. Закривання книги відбувалося, коли стержень заходив за середню петлю застібки, і таким чином палітурки стискували пергаментні аркуші книги. Застібати книги після прочитання було необхідно щоб запобігти деформації пергаментних листів. Самі ж палітурки, які склалися із дерев'яної дошки, обтягнутої шкірою (тканиною), багато прикрашалися тисненням, накладними металевими пластинами, переважно по кутах, та декоративними цвяхами. Понад десять екземплярів таких цвяхів виявлено на Чорнівському городищі. Вони виготовлені із бронзи, їх довжина 0,5-1,0 см, діаметр головки 0,4-1,2 см. У знайдених на пам'ятці цвяхах головки випуклі гладкі або вкриті рельєфним тисненням.

Знайдені на пам'ятці книжкові застібки мають різні розміри і форму. Разом із тим вони групуються у дві пари за подібністю. Так, дві застібки мають просту форму, дві інші вирізняються наявністю декоративних виступів. Крім того, перша пара застібок трапилася в східній частині городища у кліті №5, дві інші – в західній частині у кліті №29. Поблизу них знайдені й стержні, один поблизу кліті №6 [174, с. 28, рис.18,5], другий – у кліті №29. Отже можемо говорити, що мешканці укріпленого поселення користувалися, як мінімум двома книгами.

Аналогічні книжкові застібки відомі за по знахідками на Ленковецькому поселенні, звідки походять стержень від нижньої дошки та двопетельчаста застібка довжиною 2,2 см і шириною 1,2 см.

Такого ж типу книжкові застібки відомі за знахідками в інших давньоруських містах і поселеннях [220, табл. XVI, 10; 344, с. 144, 151; 345, с. 229; 206, с. 90; 213, с. 237, 288, 302].

Тогочасні книги були досить дорогими. Вони писалися на пергаменті, який на Русі називали також „харатья” (хартія) і виготовлялися, переважно, на замовлення. За підрахунками дослідників, одна книга коштувала декілька гривень (вага гривні срібла в XII – першій половині XIII ст. коливалася в межах 160-200 г). Для нижніх і середніх прошарків населення вона була практично недоступною. Тільки феодали, духовенство і багаті міщани могли собі дозволити придбання такої цінної речі [248, с.192].

Знахідки металевих частин від палітурок книг на Чорнівському городищі можуть говорити про перебування на ньому освічених людей, судячи із знахідки персня із знаком Рюриковичів, князя та його оточення. Крім того, книги могли також належати священнику, який був духівником феодала.

Певною мірою про писемність населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра свідчать і культові предмети. Так, монограми Христа, абрєвіатури з іменами святих, побажальні та захисні написи знаходилися на хрестах-енколпіонах із Василєва, Чорнівки, Недобоївців, Ленківців. Схожими були написи на стеатитових, аргілітових і бронзовій іконках із Чорнівського городища. Наявність подібних написів на предметах із християнською символікою передбачала, що як виробники – майстри-професіонали, які їх виготовляли, так і різні прошарки давньоруського суспільства, споживачі цієї продукції, були знайомі з писемністю.

Таким чином, наявний матеріал (бронзові і залізні писала, графіті на пряслицях і кераміці, гончарні клейма, книжкові застібки, предмети християнського культу з написами) може свідчити про поширення грамотності та вміння читати і писати серед вищих і середніх прошарків місцевого населення, а також дозволяє стверджувати про існування свого роду перших закладів освіти.

ВИСНОВКИ

Землі межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра, українська Буковина, (сучасна Чернівецька обл. України) здавна знаходилися на перехресті транс'європейських торгівельних шляхів, у безпосередній близькості від центрів античної цивілізації. У добу середньовіччя на території регіону проживали численні слов'янські племена, які залишили пам'ятки празько-корчацької та Лука-Райковецької археологічних культур. У кінці X ст. землі краю ввійшли до складу Київської Русі, пізніше – Теробовлянського, Галицького та Галицько-Волинського князівств.

Дослідження середньовічної історії регіону спирається на широку джерельну базу, яка складається із фрагментарних повідомлень писемних джерел, археологічних, нумізматичних, сфрагістичних та топонімічних матеріалів. Серед них провідну роль відіграють дані археології. В останні роки накопичені нові археологічні матеріали, які дозволяють отримати якісно нову інформацію з середньовічного минулого межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. Окрім того знайшли нову інтерпритацію повідомлення писемних джерел, що дозволило локалізувати літописні поселення невідомі раніше.

Аналіз даних писемних джерел та археологічного матеріалу показує, що з другої половини V ст. н.е. на землях регіону проживало слов'янське населення, а саме носії слов'янських археологічних культур: празько-корчацької (друга половина V – VII ст. н.е.) та райковецької (Лука Райковецька) (VIII – X ст. н.е.). На землях краю їх поселення, городища та поховальні пам'ятки зафіксовані у понад 200 пунктах. Детальний аналіз археологічного матеріалу із розкопаних пам'яток засвідчив, що за цей період, який охоплював близько 600 років у населення регіону відбулися поступальні еволюційні зміни у всіх видах господарської діяльності, суспільно-політичних і культурних відносинах.

Слов'янські поселення другої половини V – VII ст. були неукріпленими, але розміщувалися у природно захищених місцинах, переважно поодаль від корінних берегів великих рік, серед ярів і лісів. Поселення групувалися у гнізда по декілька селищ, розташованих на невеликій віддалі одне від одного. Мешканцями таких селищ були представники родового колективу – великої патріархальної сім'ї, яка складалася з трьох і більше поколінь нащадків одного батька і управлялася старійшиною.

На рубежі VII – VIII ст. празько-корчацька культура еволюційно переростає у райковецьку культуру, яка стала новим етапом в історичному розвитку населення регіону. Період існування культури характеризувався прогресивними зрушеннями в усіх галузях життєдіяльності, суспільних відносин та світосприйнятті місцевих мешканців. В цей час з'явилася парова система землеробства, зростає кількість домашніх тварин, відбуваються зміни в ремісничій діяльності та торгово-економічних зв'язках місцевих мешканців.

Археологічні пам'ятки слов'ян та території окресленого регіону мають локальні особливості, які виражаються у формі й орнаментатії кераміки, конструкції оборонних споруд. Вважається, що на землях Верхнього Попруття і Буковинського Прикарпаття мешкали племена східних хорватів, а у Середньому Подністров'ї – тиверців. На території регіону межею їх проживання була Хотинська височина.

На рубежі IX – X ст. у середовищі слов'янського населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра, як й на інших давньоруських землях відбувалися складні суспільно-політичні процеси, що привели до кардинальних змін у розвитку місцевих первісних общин. У першу чергу це стосується еволюції суспільного ладу, розкладу первіснообщинних відносин, зародження класів і утворення державності. У X ст. на землях Українського Прикарпаття склалося ранньодержавне об'єднання – хорватське князівство, яке виникло в результаті сприятливих міжнародних процесів у Центральній

Європі. Найбільшим центром (городище князівська фортеця) того часу на землях межиріччя Верхнього Пруту так Середнього Дністра було Ревнянське гніздо поселень.

У кінці X ст. територія означених земель була включена до складу Київської держави. За повідомленнями писемних джерел у роки правління великого київського князя Володимира дані землі, заселені хорватами і тиверцями, були включені до складу Київської держави, очевидно в 992 р. Як це відбулося, літопис детально не відзначає, але згадує про „війну хорватську”. По іншому це трактує В.М.Татіщев, який вважає, що 992 р. князь Володимир хрестив місцеве населення, а 993 р. здійснив каральний похід проти непокірних племен. Дотичним підтвердженням цьому є інформація в “Записках грецького топарха”, де повідомляється про каральні дії князя. Підтверджують це і археологічні матеріали, які засвідчують, що більшість тогочасних городищ була знищена, а замість них збудовані нові великокнязівські фортеці.

Археологічні матеріали засвідчують, що в XI ст. на даній території спостерігається певне запустіння, зникають більшість поселень і городищ, разом із тим з’являються князівські фортеці із великокнязівським військово-адміністративним персоналом та були споруджені перші феодалні замки-вотчини. Значні переміни сталися і в духовному житті місцевого населення, які пов’язуються із християнізацією. Це привело до появи нового християнського поховального обряду та поширенню серед місцевих жителів християнської символіки.

Наступні півтора століття стали переломним етапом у житті давньоруського населення регіону. В цей час на сторінках писемних джерел з’являються перші згадки про населенні пункти краю. Виявлені археологічні матеріали засвідчують значне зростання кількості селищ, городищ, могильників, культових об’єктів, скарбів, які відносяться до XII – першої

половини XIII ст. Тут виникають поселення міського типу з розвинутою інфраструктурою.

Картографування археологічних пам'яток цього періоду дозволяє встановити їх кількість і простежити головні тенденції в заселенні даних земель Всього на території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра, на даний час, зафіксовано 270 пам'яток із матеріалами XII – першої половини XIII ст., серед них: 26 городищ, 41 могильник, 6 культових місць, 7 печерних монастирів і 190 поселень. Найбільша кількість пам'яток концентрується в Пруто-Дністровському межиріччі, тоді як Пруто-Серетське межиріччя залишається практично незаселеним. У східній частині межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра найбільше пам'яток концентрується вздовж Дністра. Південною межею розташування пам'яток XI – першої половини XIII ст., як показують дані картографування, був правий берег рік Черемош та Прут, вздовж яких розташовувалася низка городищ у Карапчеві, Спаській, Цецині, Чернівцях, Молодії та Остриці. Далі пам'ятки розміщувалися на лівому березі р. Прут і поширювалися в північно-східному напрямі до р. Дністер, очевидно, по лінії Бояни – Недобоївці – Хотин, де виявлені синхронні городища. Від Хотина на схід давньоруські пам'ятки зосереджуються вздовж правого берега р. Дністер, відступаючи на південь на незначну відстань.

В той час кордон Галицького князівства проходив не по Пруту, як це видається на перший погляд, а значно південніше. Про це можемо судити із угорського документу, виданого королем Андрашем II (Андрієм – давньоруського літопису П.С.) у 1228 р. Таким чином, значна частина незаселених лісових масивів, яка пізніше отримала назву Буковина, відносилася до території Галицько-Волинського князівства. Вони використовувалися як мисливські угіддя, була джерелом заготовлення деревини, місцем концентрації різноманітних лісових промислів.

В давньоруський час в регіоні виникають поселення міського типу з розвинутою інфраструктурою. Подальшого поступального розвитку зазнають сільське господарство, ремесла та промисли, встановлюються тісні торгово-економічні зв'язки із основними центрами Давньої Русі та сусідніми державами. Панівним світоглядом місцевих жителів стає християнство.

Матеріальна культура населення регіону тотожна матеріалам з інших давньоруських територій. Особлива схожість простежується із аналогічними матеріалами в Галичині і на Волині. Проте помітні в ній і певні відмінності, пов'язані із прикордонним становищем краю і впливами кочівницького населення.

За даними писемних джерел в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра знаходилося декілька літописних поселень. Серед них надійно локалізовані Василів (1230 р.) та Онут (1219 р.), рештки яких знаходяться на території однойменних сіл. Стосовно інших поселень то літописний Кучелмин (1159, 1219 рр.) варто пов'язати із городищами та поселеннями розташованими між селами Непоротово, Галиця і Ломачинці. Поселення Плав, слід, локалізувати в передмісті середньовічного Хотина. На основі аналізу писемних повідомлень автор встановив, що в регіоні існував ще один літописний населений пункт, який міг називатися Прут (1229, 1230 рр.) і його рештками є комплекс з городища, торгово-ремісничого поселення та могильників поблизу с.Ленківці.

Давньоруське населення регіону переважно займалося землеробством і скотарством. Місцеві жителі для обробітку ґрунту використовували висоефективні, як та той час, тяглові орні знаряддя типу давньоруського плугу із асиметричним широколопатеvim наральником і череслом, а також традиційні рала. Земля оброблялася також ручними знаряддями, а саме дерев'яними лопатами та мотиками із залізним окуттям, які використовувалися в городництві. Збір урожаю здійснювався серпами із високими робочими якостями та косами-горбушами. Переробка зерна

проводилася при допомозі кам'яного жорнового поставу різних типів. Основними землеробськими культурами регіону були жито, просо, ячмінь та овес, встановлено, що існували мікрорегіональні особливості вирощування культурних рослин. Тут також культивувалися пшениця, бобові та технічні культури (льон, конопля). Основною системою землеробства була парова (двопілля, трипілля), яка сприяла підвищенню врожайності зернових. На досить високому рівні розвитку знаходилося і скотарство. В стадах переважала велика рогата худоба, коні та свині. Розводилися також і дрібна рогата худоба. У цілому місцеве сільське господарство ефективно продовжувало традиції попереднього слов'янського населення.

Важливу роль у житті мешканців краю належало різним ремеслам і промислам. На місцевих пам'ятках XII – першої половини XIII ст. виявлені рештки ямних і наземних горнів для виплавки заліза, на багатьох поселеннях зафіксовані знахідки шлаків. Відомі тут матеріали пов'язані з ковальським ремеслом та кольоровою металургією. Значного розвитку на землях межиріччя досягло керамічне виробництво. Його існування засвідчене рештками гончарних майстерень та одно- і двоярусними гончарними горнами. Про рівень розвитку цього ремесла говорить величезна кількість уламків керамічної продукції (горщики, накривки, солонки, амфорки, іграшки, полив'яні плитки), яка знайдена на кожному тогочасному поселення. Розвивалися в краї й деревобробне, камнетесне, косторізне ремесла та такі промисли, як чинбарство, прядіння, ткацтво. Про це засвідчує численний інструментарій знайдений на багатьох пам'ятках того періоду.

Важливе місце в господарській діяльності місцевих мешканців відводилося також полюванню, рибальству, бортництву та збиральництву, які відігравали допоміжну роль в господарстві.

За рівнем розвитку сільське господарство, ремесла і промисли населення регіону не поступалися аналогічним видам діяльності з інших територій Давньої Русі, а деколи й випереджали їх у розвитку.

Певних успіхів досягли жителі регіону в торгово-економічній діяльності. За наявними даними можемо констатувати, що тут простежуються торгівля і обмін різних рівнів. Зокрема, видається можливим виділити свідчення про існування місцевої, регіональної, загальноруської і міжнародної торгівлі. Завдяки торгово-економічним зв'язкам до населення регіону, переважно верхівки місцевого феодального суспільства, поступали привізні речі, виготовлені в міських центрах Галицько-Волинського князівства, Київської Русі та Візантії. Особливістю регіону є відсутність предметів, крім монет, пов'язаних із західноєвропейською торгівлею, а переважання виробів візантійського і східного походження. Важливо підкреслити, що на території краю, очевидно, використовувалися для грошового обігу західноєвропейські срібні брактеати угорського і німецького карбування. Для здійснення дрібних торгівельних операцій місцевими жителями могли застосовуватися стандартизовані вироби й предмети виготовлені із срібла, наприклад, скроневі кільця. Через територію регіону проходили важливі торгівельні комунікації, існування яких знайшло відображення на сторінках літопису. Це шляхи вздовж рік Дністер та Прут і комунікація, яка вела від Василева до Ленковецького поселення (літописний Прут) і далі на південь.

Археологічні матеріали засвідчують, що після християнізації місцевого населення тут набуває поширення християнський обряд поховання. Основним типом захоронень були безінвентарні (за винятком прикрас і деталей одягу) інгумаційні поховання в підпрямокутних ямах, орієнтованих по лінії захід-схід, які розташовувалися на безкурганних (за винятком одного) некрополях. Разом із тим, спостерігаються певні особливості в обрядах поховання. Це дозволяє виокремити декілька основних типів християнських поховань, серед яких були свої варіанти. За наявними матеріалами виділяються такі типи поховань: 1) звичайні поховання в ямах; 2) ямні поховання з кам'яними “подушками”; 3) підплитові поховання; 4) ямні захоронення в кам'яних колах-кромлехах; 5) ямні поховання під

курганами; 6) поховання в кам'яних костницях; 7) поховання в саркофагах. Існування різних типів поховань пояснюється соціальним статусом померлих, специфікою розповсюдження нової релігії, етнічними особливостями та пережитками первісних вірувань. Зокрема, встановлено, що поява підплитових поховань пов'язана з візантійськими чернечими традиціями, поширеними серед віруючих тогочасного Криму та Болгарії

Духовне життя середньовічного населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра характеризувалося рядом особливостей. Поряд із християнськими культовими спорудами, серед яких особливе місце займав Василівський білокам'яний храм, тут існували й язичницькі культові об'єкти. Синкретизм вірувань проявлявся і в культовій символіці, де поєднувалися християнські та язичницькі начала. Так, місцеві мешканці вшановували і носили хрести-енколпіони візантійського й давньоруського виробництва, натільні металеві і кам'яні хрестики, кам'яні й бронзові іконки, різноманітні підвіски із зображенням хреста. Поряд із цим у них були розповсюджені чільця, скроневі кільця різної форми, срібні й бронзові гривни, лунниці, антропоморфні підвіски, намиста із мушель, амулети із рогу, зубів і кісток тварин тощо, які уособлювали пережитки первісних вірувань.

Утвердження християнства в регіоні сприяло долученню місцевого населення до світової культури, поширенню в їх середовищі освіти та грамотності. Про це свідчать знахідки інструментів для письма стилів, бронзових застібок від книг, графіті на кераміці та гончарні клейма.

Окремі матеріали несуть інформацію про соціально – політичний розвиток та етнічну належність жителів регіону. Зокрема, наявність на землях краю багатьох городищ, які відносяться до категорії приватновласницьких замків свідчить про поширення приватного землеволодіння, а виявлений на них багатий речовий інвентар, в тому числі і імпортного походження, про майновий статок їх власників. Важливе значення також мають знайдені в літописному Василеві і на Чорнівському

городищі зображення знаків Рюриковичів, які засвідчують факт належності даних земель давньоруським князівським родинам з дому Рюриковичів.

Про етнічний склад мешканців краю говорять антропологічні матеріали. Їх аналіз показує, що за всіма показниками вони належали вихідцям із східнослов'янського світу.

Дослідження історії середньовічного населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра дозволяє переконливо говорити, про те що землі регіону протягом XI – першої половини XIII ст. були складовою частиною давньоруських державних утворень і тут відбувалися аналогічні процеси в розвитку економіки, суспільно-політичного та духовного життя, що й на інших територіях Давньої Русі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Археологічні джерела (фонди архівів, музеїв і наукових установ)

Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті ім. Ю.Федьковича (далі БЦАД) Фонди. Науковий архів (НА)

1. БЦАД. – Фонд 1 (археологія).
2. БЦАД. – Фонд 2 (нумізматика).
3. Анотовані списки пам'яток археології. Глибоцький р-он // НА БЦАД. – Ф.3. – Оп. 2. – Од.зб. 12. – 11 с.
4. Анотовані списки пам'яток археології. Кельменецький р-он // НА БЦАД. – Ф.3. – Оп. 2. – Од.зб. 13. – 8 с.
5. Анотовані списки пам'яток археології. Сокирянський р-он // НА БЦАД. – Ф.3. – Оп. 2. – Од.зб. 14. – 123 с.
6. Анотовані списки пам'яток археології. Сторожинецький р-он // НА БЦАД. – Ф.3. – Оп. 2. – Од.зб. 15. – 18 с.
7. Анотовані списки пам'яток археології. Хотинський р-он // НА БЦАД. – Ф.3. – Оп. 2. – Од.зб. 16. – 211 с.
8. Анотовані списки пам'яток археології. м. Чернівці // НА БЦАД. – Ф.3. – Оп. 2. – Од.зб. 17. – 21 с.
9. Михайлина Л.П., Пивоваров С.В., Возний І.П. Звіт про розкопки городища XII – XIII ст. в с. Чорнівка Новоселицького р-ну Чернівецької обл. в 1985, 1988 рр. // НА БЦАД. – Ф.3. – Оп. 1. – Од.зб. 2. – 34 с.
10. Михайлина Л.П. Звіт про розкопки городища VIII – X ст. Ревне II, ур. Ріпа в с. Ревне Кіцманського р-ну Чернівецької обл. в 1988 р. // НА БЦАД. – Ф.3. – Оп. 1. – Од.зб. 3. – 32 с.
11. Михайлина Л.П., Пивоваров С.В., Возний І.П. Звіт про розкопки городища VIII – X ст. біля с. Ревне Кіцманського р-ну та феодальної укріпленої садиби XII-XIII ст. біля с. Чорнівка Новоселицького р-ну в 1989 р. // НА БЦАД. – Ф.3. – Оп. 1. – Од.зб. 4. – 59 с.

12. Михайлина Л.П., Возний І.П. Звіт археологічної експедиції Чернівецького університету про розкопки городища VIII – X ст. біля с. Ревне та Чорнівського городища у 1991 р. // НА БЦАД. – Ф.3. – Оп. 1. – Одзб. 5. – 63 с.
13. Михайлина Л.П., Пивоваров С.В., Рідуш Б.Т. Звіт про археологічні роботи Буковинського центру археологічних досліджень при ЧДУ на території сіл Василів та Онут Заставнівського р-ну Чернівецької обл. в 1997-1998 рр. // НА БЦАД. – Ф.3. – Оп. 1. – Одзб. 6. – 33 с.
14. Михайлина Л.П., Пивоваров С.В. Звіт про археологічні роботи Буковинського центру археологічних досліджень при ЧНУ ім. Ю.Федьковича на городищі поблизу с. Зелена Липа Хотинського р-ну Чернівецької обл. в 2000-2001 рр. // НА БЦАД. – Ф.3. – Оп. 1. – Одзб. 8. – 54 с.
15. Пивоваров С.В., Михайлина Л.П., Рідуш Б.Т. Звіт про археологічні роботи Буковинського центру археологічних досліджень при ЧНУ на території с. Галиця Сокирянського р-ну Чернівецької обл. в 1999 р. // НА БЦАД. – Ф.3. – Оп. 1. – Одзб. 7. – 76 с.
16. Пивоваров С.В. Звіт про археологічні роботи Буковинського центру археологічних досліджень при ЧНУ ім. Ю.Федьковича на городищах в с. Недобоївці та с. Зелена Липа Хотинського р-ну Чернівецької обл. в 2003 р. // НА БЦАД. – Ф.3. – Оп. 1. – Одзб. 9. – 31 с.
17. Тимощук Б.О., Михайлина Л.П. Звіт про розкопки поселення III – IV ст. Гореча II в Чернівцях в 1971-1976 рр. // НА БЦАД. – Ф.3. – Оп. 1. – Одзб. 1. – 42 с.
18. Тимощук Б.О. Рукописні матеріали. Нумізматика антична і середньовічна // БЦАД – Ф. 3. – Оп. 2. – Одзб. 8. – 29 с.
19. Тимощук Б.О. Рукописні матеріали. Давня Русь (поселення городища) // БЦАД – Ф. 3. – Оп. 2. – Одзб. 9. – 100 с.
20. Тимощук Б.О. Рукописні матеріали. Давня Русь (могиляники) // БЦАД. – Ф. 1. – Оп. 2. – Одзб. 10. – 30 с.
21. Тимощук Б.О. Рукописні матеріали (пам'ятки XIV-XV ст.) // БЦАД. – Ф. 3. – Оп. 2. – Одзб. 11. – 49 с.

Державний архів Чернівецької області (далі ДАЧО)

22. ДАЧО. – Ф.1. – Буковинська окружна управа. – Оп.1. – Спр. 5105.
23. ДАЧО. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 5702.
24. ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 5849.
25. ДАЧО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 4122.
26. ДАЧО. – Ф. 3. – Буковинська крайова управа. – Оп. 1. – Спр. 442.
27. ДАЧО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр. 2543.
28. ДАЧО. – Ф. 1026. Галицьке намісництво (в справах Буковини). – Оп. – 1.Спр. 621.

Інститут археології Національної академії наук України. Науковий архів (далі НА ІА НАНУ)

29. Тимощук Б.О. Археологічні розвідки Чернівецького музею на Дністрі в 1949 р. // НА ІА НАНУ. – Чернівці, 1949. – 1949/37. – 15 с.
30. Тимощук Б.О. Археологічні розвідки Чернівецького краєзнавчого музею в 1950 р. // НА ІА НАНУ. – Чернівці, 1950. – 1950/14. – 5 с.
31. Тимощук Б.О. Розвідка слов'янських пам'яток на Дністрі в 1954 р. // НА ІА НАНУ. – Чернівці, 1954. – 1954/15. – 5 с.
32. Тимощук Б.О. Розкопки старослов'янського храму в с. Василів Чернівецької області // НА ІА НАНУ. – Чернівці, 1958. – 1958/19. – 8 с.
33. Тимощук Б.О. Звіт про археологічні дослідження Чернівецького краєзнавчого музею в 1960 році // НА ІА НАНУ. – Ф.3481. – 16 с.
34. Тимощук Б.О., Филипчук М.А. Отчет об исследованиях городища XII – XIII вв. в с. Черновка Новоселицкого р-на Черновицкой обл. в 1982 г. // НА ІА НАНУ – Черновцы, 1982. – 1982/52. – 25 с.
35. Томенчук Б.П. Звіт про розкопки давньоруського городища Городок – літописного Городка на Черемоші в с. Карапчеві на Черемоші Вижницького р-ону Чернівецької обл. в 1978-1980 рр. // НА ІА НАНУ. – Чернівці, 1980. – 1980/47. – 28 с.

36. Томенчук Б.П. Звіт про розкопки на давньоруському городищі в с.Луковище, Рогатинського р-нуз Івано-Франківської обл. та в с.Василів Заставнівського р-ну Чернівецької обл. в 1985 р. // НА ІАНАНУ. – Івано-Франківськ, 1985. – 1985/61. – 21 с.

Чернівецький краєзнавчий музей (далі ЧКМ). Фонди. Архів наукового відділу (далі АНВ)

37. ЧКМ. – Фонди. – Група II – археологічна.

38. ЧКМ. – Фонди. – Група III – нумізматична.

39. ЧКМ. – Фонди. – Група H – негативи.

40. Войнаровский В.Н. Отчет о полевых исследованиях археологической экспедиции краеведческого музея в 1986 г. // АНВ ЧКМ. – Ф.23/42. – Оп.2. – Од.зб.578 – 43 с.

41. Тимощук Б.О. Щоденники за 1947-1950 рр. №1-5 // АНВ ЧКМ. – 170 с.

42. Тимощук Б.О. Археологічне дослідження Середнього Подністров'я (1947 р.) // АНВ ЧКМ. – Ф. 23/42. – Оп. 2. – Од.зб. 4. – 10 с.

43. Тимощук Б.О.Справа про обслідування пам'яток, які руйнуються під час різних земляних робіт // АНВ ЧКМ. – Ф.23/42.– Оп.2. – Од.зб.13. – 13 с.

44. Тимощук Б.О. Археологічні дослідження у верхів'ї р.Серет у 1951 р. // АНВ ЧКМ – Ф.23/42. – Оп.2. – Од.зб.15. – 11 с.

45. Тимощук Б.О. Лекція „Середньовічні міста Буковини (Василів, Чернівці, Хотин)” // АНВ ЧКМ. – Ф.23/42. – Оп.2. – Од.зб. 73. – 17 с.

46. Тимощук Б.О. Звіт про розкопки давньоруського храму в с.Василів, Чернівецької обл. в 1958-1959 рр. // АНВ ЧКМ. – Ф.23/42. – Оп.2. – Од.зб. 39. – 21 с.

47. Тимощук Б., Кулініченко Л., Чорний В. Звіт про роботу об'єднаної археологічної експедиції ЧДУ та ЧКМ у 1970 р. // АНВ ЧКМ. – Ф.23/42. – Оп.2. – Од.зб. – 187. – 19 с.

48. Тимощук Б.О. Звіт про дослідження слов'янських пам'яток VIII – IX ст. в Заставнівському р-ні Чернівецької обл. // АНВ ЧКМ. – Ф.23/42. – Оп.2. – Од.зб. 237. – 36 с.

49. Тимощук Б.О. Звіт про розкопки давньоруського городища в с. Перебиківці Хотинського р-ну Чернівецької обл. в 1969 р. // АНВ ЧКМ – Ф.23/42. – Оп.2. – Од.зб.375. – 14 с.

50. Томенчук Б.П., Тимощук Б.О. Звіт про розкопки давньоруського городища Окопи в с. Молодія Глибоцького р-ну Чернівецької обл. в 1977 р. // АНВ ЧКМ. – Ф.23/42. – Оп.2. – Од.зб.286. – 39 с.

51. Томенчук Б.П. Звіт про розкопки давньоруського городища Замчище (дитинця літописного Василева на Дністрі) в с. Василеві Заставнівського району Чернівецької області в 1977 р. // АНВ ЧКМ. – Ф.23/42. – Оп.2. – Од.зб.287. – 69 с.

52. Томенчук Б.П. Звіт про розкопки давньоруського городища Замчище (дитинця літописного Василева на Дністрі) в с. Василеві Заставнівського району Чернівецької області в 1978р. // АНВ ЧКМ. – Ф.23/42. – Оп.2., Од.зб. 293. – 18 с.

53. Чорний В.Д. Звіт про роботу експедиції відділу охорони пам'яток по виявленню пам'яток археології на території затоплення Дністровської ГЕС та іншими водними спорудами Сокирянщини (1981) // АНВ ЧКМ. – Ф.23/42. – Оп.2. – Од.зб. 473. – 4 с.

Институт археологии Российской академии наук. Научный архив (далее НА ИА РАН)

54. Никитина Г.Ф. Отчет о работе Средне-Днестровской экспедиции в 1973 г. // НА ИА РАН. – Р.1. – № 5067. – 53 с.

55. Никитина Г.Ф. Отчет о работе Средне-Днестровской экспедиции в 1979 г. // НА ИА РАН. – Р.1. - № 7594. – 65 с.

Писемні джерела:

56. Галицко-Волинская летопись // Памятники литературы Древней Руси XIII в. – М.: Наука, 1981. – С.236-425.
57. Галицько-Волинський літопис (За Іпатським списком переклав Леонід Махновець) // Галицько-Волинська держава XII – XIV ст. – Львів: Світ, 2002. – Кн.1. – С. 5-117.
58. З Воскресенського літопису про належність міст, розташованих на берегах Дунаю, Дністра, Пруту, Черемошу і Молдови, до числа руських (1387-1392) // Споконвічна українська земля. Документи і матеріали. – Ужгород: Карпати, 1990. – С. 38.
59. Ипатьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. – Том второй) – 2-е изд. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 648 с.
60. Лаврентьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. – Том первый) – 2-е изд. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 496 с.
61. Літопис Руський (за Іпатським списком переклав Леонід Махновець). – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
62. Молдова ын епоха феудализмулуй. Документе славо-молдовенешть. – Кишинэу: Штиинца, 1978. – Вол. II. – 448 с.
63. Славяно-молдавские летописи XV-XVI вв. – М.: Наука, 1976. – 151 с.
64. Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. – К.: Наукова думка, 1990. – 408 с.
65. Хроніка Маттео Віллані // Дашкевич Я. Угорська експансія на золотоординське Поділля 40 – 50-х рр. XIV ст. // Україна в минулому. – Київ-Львів, 1994. – Вип. 5. – С. 32-65.
66. Balan T. Documente Bucovinene. – Cernauti, 1933. – Vol. I. – 298 p.
67. Balan T. Documente Bucovinene. – Cernauti, 1934. – Vol. II. – 216 p.
68. Balan T. Documente Bucovinene. – Cernauti, 1937. – Vol. III. – 257 p.
69. Balan T. Documente Bucovinene. – Cernauti, 1943. – Vol. VI. – 504 p.

70. Costăchesku M. Documentele Moldovenesti inainte de Ștefan cel Mare. – Iași: Viața Romanească, 1932. – Vol. II. – 955 p.
71. Czernowitzer Zeitung. – 1870. - № 9. – 26 Juni. – S.4.
72. Dlygossii I. Annales seu cronicft incliti regni Poloniae. – Varsaviae: Wyd-wo naukovt, 1964. – L. 1-2. – 437 s.
73. Ureche G., Costin M. Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei. – Chișinău: Editura Hyperion, 1990. – 638 p.

Етнографічні джерела

74. Бушина Т.І. Декоративно-прикладне мистецтво Радянської Буковини. – К.: Мистецтво, 1986. – 127 с.
75. Кайндль Р.Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. – Чернівці: Молодий буковинець, 2000. – 207 с.
76. Кожоляню Г. Етнографія Буковини. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 1. – 378 с.
77. Кожоляню Г. Етнографія Буковини. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т. 2. – 418 с.
78. Кожоляню Я. Буковинський традиційний одяг. – Чернівці – Саскатун, 1994. – 260 с.
79. Костишина М.В. Український народний костюм Північної Буковини. Традиції, сучасність. – Чернівці: Рута, 1996. – 191 с.
80. Die Bukowina. Eine allgemeine Heimatskunde. – Czernowitz, 1899. – 308 s.

Матеріали топонімії і мікротопонімії

81. Карпенко Ю.О. Топоніміка гірських районів Чернівецької області (конспект лекцій). – Чернівці, 1964. – 80 с.
82. Карпенко Ю.О. Топоніміка східних районів Чернівецької області (конспект лекцій). – Чернівці, 1965. – 62 с.
83. Карпенко Ю.О. Топоніміка центральних районів Чернівецької області (конспект лекцій). – Чернівці, 1965. – 76 с.
84. Карпенко Ю.О. Топонімія Буковини. – К.: Наукова думка, 1973. – 238 с.

85. Gramada N. Toponimia minor a Bucovinei. – Iasi, 1996. – Vol. I- II. – 736 p.

Топографічні карти

86. Специальная карта европейской части СССР. – М., 1927. – №18.

87. Карта Генерального штаба Красной армии (М-35-123). – М., 1943.

88. Generalrkarte. Czernowitz. № 4676. – Wien, 1907.

89. Werenka D. Die alteste General-Karte der Bukowina. 1774. – Czernowitz, 1895.

Монографії, статті

90. Абызова Е.Н., Бырня П.П., Нудельман А.А. Древности Старого Орхья. Золотоордынский период. – Кишинев: Штиинца, 1981. – 99 с.

91. Абызова Е.Н., Бырня П.П., Нудельман А.А. Древности Старого Орхья. Молдавский период. – Кишинев: Штиинца, 1982. – 99 с.

92. Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. – Львів, 1999. – 132 с.

93. Алексеев Л.В. Смоленская земля в IX-XIII вв. – М.: Наука, 1980. – 261 с.

94. Алексеев Л.В. Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии) в IX-XIII вв. – М.: Наука, 1966. – 295 с.

95. Алексеев Л.В. Мелкое художественное литье из некоторых западнорусских земель (кресты и иконки Белоруссии) // СА – 1974. – №3. – С. 204-219.

96. Алешковский М.Х. Русские глебоборисовские энколпионы // Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. – М.: Наука, 1972. – С. 104-125.

97. Археологічні пам'ятки Української РСР. – К., 1966. – 463 с.

98. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. – К.: ІЗМН, 1997. – 336 с.

99. Археологія Української РСР. Ранньослов'янський та давньоруський періоди. – К.: Наукова думка, 1975. – Т. III. – 502 с.;

100. Археология Украинской ССР. Раннеславянский и древнерусский периоды. – К.: Наукова думка, 1986. – Т.3. – 575 с.

101. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К.: Наукова думка, 1990. – 189 с.
102. Архипова Є.І., Мовчан І.І. Нові знахідки виробів прикладного мистецтва в Києві (за результатами розкопок 1998 р.) // Археологія. – 2002. – № 4. – С. 75-87.
103. Архипова Є. Нові знахідки візантійських стеатитових іконок в Україні // Студії мистецтвознавчі. – К.: ІМФЕ, 2004. – Ч. 3(7). – С. 7-20.
104. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. (Очерки Днестра). – Петербург, 1863. - Ч.ІІ. – 437 с.
105. Ауліх В.В. Зимнівське городище. – К.: Наукова думка, 1972. – 123 с.
106. Бабик Б. Материјаната култура на македонски словени во светлината на археолоиките истражуванаа во Прилеп. – Прилеп, 1986. – 362 с.
107. Баженов О.Л. Вплив торгівлі на формування міст в Середньому Подністров'ї (IX-XIII ст.) // Давня і середньовічна історія України. – К.-Подільський, 2000. – С. 248-251.
108. Баженов Л.В., Баженов О.Л. Середнє Подністров'я в наукових дослідженнях XIX-XX ст. // Матеріали IV Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С. 162-166.
109. Баженов О.Л. Духовна культура населення давньоруського Пониззя // Освіта, наука, культура на Поділля: Збірник наукових праць. – Т.3. – К.-Подільський: Оіюм, 2003. – С. 88-109.
110. Баженов О.Л. Взаємини населення Середнього Подністров'я зі степовим світом у давньоруську добу // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія історія. Вип. 1. – Тернопіль, 2003. – С. 4-13.
111. Баженов О.Л. Військово-політичні події на Пониззі в XII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – К.-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 13. – С. 37-48.
112. Балдыженко К. Буковина („Зеленая Русь”) и ея прошлое. – Петроград, 1915. – 50 с.

113. Балух В., Масан О. Вивчення та викладання стародавньої античної та середньовічної історії в Чернівецькому університеті (1875-2000 рр.) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 3. – С. 5-17.
114. Банк А.В. Искусство Византии в собрании Государственного Эрмитажа. – Л.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1960. – 132 с.
115. Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). – К.: Наукова думка, 1988. – 160 с.
116. Баран В.Д. Археология древнего Галича // Восточная Европа в средневековье. – М.: Наука, 2004. – С. 276-283.
117. Баран Я.В. Слов'янська община. – Київ–Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – 192 с.
118. Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья. – К.: Наукова думка, 1990. – 168 с.
119. Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии: География начальной летописи. – Варшава, 1874. – 179 с.
120. Белецкий С.В. Знаки Рюриковичей на пломбах из Дрогочина // *Stratum plus* – С.-Петербург– Кишинев–Одесса. – 1996. – № 6. – С. 288-330.
121. Белецкий С.В. Исследования и музеефикация древностей северо-запада. Знаки Рюриковичей. – С.-Петербург, 2000. – Вып. 2. – Ч. 1. – 120 с.
122. Белов Г.Д. Шиферная иконка из Херсонеса // СА. – 1960. – №2. – С. 257-263.
123. Белов Г.Д. Херсонес-Корсунь. – Л.: Советский художник, 1969. – 47 с.
124. Беляев Л.А. Проблемы христианского и “языческого” в погребальном обряде средневековой Москвы // Истоки русской культуры (археология и лингвистика). Тезисы докладов. – М., 1993. – С. 29-32.
125. Беляев Л.А., Чернецов А.В. Русские церковные древности (археология христианских древностей средневековой Руси). – М., 1996. – 88 с.
126. Беляева С.О., Кубишев А.І. Поселення Дніпровського Лівобережжя (X – XV ст.). – К.: Наукова думка, 1985. – 109 с.

127. Бибииков М.В. Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII – XIII вв.) // Древнейшие государства на территории СССР. – М.: Наука, 1981. – С. 5-151.
128. Блажевич Н.В. Керамика Ржищевского комплекса XI – XIII вв. // Древнерусская керамика. – М., 1992. – С. 21 – 35;
129. Бланкофф Ж. Языческие пережитки в женских украшениях Древней Руси (о черниговских лунницах) // 1000 років Чернігівській єпархії. – Чернігів: Сіверянська думка, 1992. – С. 26-30.
130. Богачик Т.С. Історія Північної Бессарабії. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – 108 с.
131. Бойд Роберт Т. Курганы, гробницы, сокровища. Иллюстрированное введение в библейскую археологию. – Чеськи Тесін: Свет на Востоке, 1991. – 306 с.
132. Болтенко М. Стародавня Руська Березань // Археологія. – 1947. – Т. 1. – С. 39-51.
133. Боньковська С. До генезису гуцульських нагрудних хрестів // Народознавчі зошити. Українська хрестологія. – 1997. – С. 31-36.
134. Боньковська С. Синкретичні мотиви на гуцульських нагрудних хрестах // Народознавчі зошити. Українська хрестологія. – 1997. – С. 37-40.
135. Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – К.: Наукова думка, 1988. – 190 с.
136. Боровский Я.Е., Сагайдак М.А. Археологические исследования Верхнего Киева в 1978-1983 гг. // Археологические исследования Киева 1978-1983 гг. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 25-48.
137. Боровский Я.Е., Архипова Е.И. Новые произведения мелкой каменной пластики из древнего Киева // Южная Русь и Византия. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 119-131.
138. Ботушанський В.М., Вакуленко Л.В., Дмитрюк М.Г. Археологічні дослідження літописного Василева в 1959 р. // Наукові записки Чернівецького університету. – Чернівці, 1961. – Т. 50. – С. 29-33.

139. Брайчевский М.Ю. Утверждение христианства на Руси. – К.: Наукова думка, 1989. – 296 с.
140. Бубенюк О. Етнічний склад осілого населення причорноморських степів наприкінці X – на початку XIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.) – К.: Інститут історії НАНУ, 2002. – Вип. 2. – С. 14-37.
141. Буковина. – Чернівці, 1902 – 1904.
- 142 Бучинский И.Е. Очерки климата Русской равнины в историческую эпоху. – Л.: Гидрометеиздат, 1954. – 88 с.
143. Бучко Д.Г. Найдавніші назви населених пунктів Буковини // 50 років возз'єднання Північної Буковини і Хотинського повіту Бессарабії з Радянською Україною у складі УРСР. – Чернівці, 1990. – Ч. I. – С. 138-140.
144. Бырня П.П., Руссев Н.Д. Монеты средневековой Молдавии // *Stratum plus*. – С.-Петербург–Кишинев–Одесса, 1999. – № 6. – С. 176-262.
145. Ваганов П.А. Физики дописывают историю. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. – 215 с.
146. Вагнер Г. Тысячелетние корни. – М.: Советская Россия, 1991. – 145 с.
147. Ваклинов С. Формироване на старо-българската култура VI-XI век. – София, 1977. – 293 с.
148. Введение христианства на Руси. – М.: Мысль, 1987. – 236 с.
- 149 Великанова М.С. К антропологии средневековых славян Прутско-Днестровского междуречья // Советская этнография. – 1964. – № 6. – С. 37-53.
150. Великанова М.С. К этнической антропологии Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н. э. // КСИА. – 1965. – Вып. 105. – С. 59-67.
152. Винокур Й. Слідами стародавніх культур // Радянська Буковина. – 1957. – 30 серпня.
153. Винокур І.С., Тимощук Б.О. Давні слов'яни на Дністрі. – Ужгород: Карпати, 1977. – 111 с.
154. Винокур І.С., Гуцал А.Ф., Пеняк С.І. та ін. Довідник з археології України (Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська обл.). – К.: Наукова думка, 1984. – 222 с.

155. Винокур І., Горішній П. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – К.-Подільський: Центр поділлєзнавства, 1994. – 362 с.
156. Винокур І.С., Журко О.І., Мегей В.П., Якубовський В.І. Літописний Губин XII – XIII ст. Болохівська земля. – Київ-К.-Подільський-Хмельницький-Старокостянтинів, 2004. Вип. 1. – 207 с.
157. Власенко І., Тельнов Н. Новые данные о южной границе Галицкой Руси // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – С. 33-35.
158. Власова Г.М. Бронзовые изделия XI-XIII вв. из села Зеленче // МАСП. – Одесса, 1962. – Вып. 4. – С. 246-259.
159. Власова Г.М. Древнерусский могильник в с. Збуже // КСИА. – 1961. – Вып. 11. – С. 91-93;
160. Власова Г.М. Мастерские косторезов в Звенигороде // Записки Одесского археологического общества. – 1967. – Т. 2. – С. 228-235.
162. Вознесенська Г.О., Недопако Д.П., Паньков С.В. Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі (друга половина I тис. – перша чверть II тис.). – К., 1996. – 192 с.
163. Вознесенська Г.А. Стальные ножи древнего Любеча // КСИА. – 1965. – Вып. 104. – С. 145-149.
164. Возний І.П. Сліди давньоруської цивілізації // Буковинський журнал. – 1993. – Ч. 3-4. – С. 137-142.
165. Возний І.П. Чорнівське городище XII – XIII ст. (матеріальна культура, господарство та побут населення: Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 1993. – 24 с.
166. Возний І.П. До питання про господарську діяльність жителів Чорнівської феодальної укріпленої садиби XII – XIII ст. (за даними археологічних матеріалів) // З історичного минулого Буковини. – Чернівці, 1996. – С. 17-26.

167. Возний І.П. Сільське господарство та промисли мешканців Чорнівської феодальної укріпленої садиби // ПССІАЕ. – Чернівці, 1996. – Вип. 1. – С. 21-29.
168. Возний І., Масан О. Про місцезнаходження „города Хмелова” // Буковина – мій рідний край: Матеріали історико-краєзнавчої конференції. – Чернівці, 1996. – С. 37-38.
169. Возний І.П. Забудова і функції будівель укріпленого майданчика Чорнівського городища // ПССІАЕ. – Чернівці, 1997. – Вип. 3. – С. 51-55.
170. Возний І. Літописний Кучелмин на південному кордоні Галицько-Волинського князівства // Проблеми урбанізації та етнокультурних контактів в Південно-Східній Європі. Тези доповідей IV сесії спільної „Українсько-Румунської комісії з історії, археології, етнології та фольклористики при НАН України”. – К., 1997. – С. 28-30.
171. Возний І. Хрести та ікони XII – першої половини XIII ст. з фондів Буковинського центру археологічних досліджень // Буковина – мій рідний край. II історико-краєзнавча конференція молодих дослідників, студентів та науковців. – Чернівці, 1997. – С. 15-18.
172. Возний І.П., Михайлина Л.П., Пивоваров С.В. Культурний розвиток давньоруського населення Буковини // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернівці: Сіверянська думка, 1997. – С. 123-132.
173. Возний І.П. Основні категорії знахідок і питання хронології археологічних матеріалів Чорнівського городища // ПССІАЕ. – Чернівці, 1998. – Т. 1. – С. 126-133.
174. Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII – XIII ст. – Чернівці: Рута, 1998. – 153 с.
175. Возний І. Топографія, розміри та фортифікаційні споруди городищ Північної Буковини XII – XIII ст. // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 2. – С. 174-186.

176. Возний І. Ремісничий посад XII – XIII ст. стародавніх Чернівців // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. - С. 221-225.
177. Возний І. До проблеми генези торгово-ремісничих посадів давньоруських міст // Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький: Золоті литаври, 2000. – Вип. 11. – С. 35-46.
178. Возний І. Ремісничча майстерня другої половини XII – першої половини XIII ст. з Ленківецького поселення // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 1. -С. 91-107;
179. Возний І. Вироби з кості і рогу XII-XIII ст. з території Північної Буковини // ПССІАЕ. – Чернівці: Прут, 2001 – Т. 1. – С. 223-237.
180. Возний І. Давньоруські Чернівці в зарубіжній та вітчизняній історіографії // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі (XII – XIII ст.). – Київ–Хмельницький–К.-Подільський–Старокостянтинів, 2004. – С. 159-166.
181. Возний І. П. Поселення X – XIV ст. у межиріччі Верхнього Сирету та Середнього Дністра. Частина 1. Укріпленні поселення та давньоруські міста. – Чернівці: Золоті литаври, 2005. – 256 с.
182. Войнаровський В. Свято літописного Василева // *Studia archaeologica*. – 1993. – №1. – С. 86-87.
183. Войнаровський В.М. Підплитові поховання давньоруського могильника Борівці на Буковині // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки . – К.: Національний музей історії України, 1992. –С. 33-45.
184. Войнаровский В.Н., Сайко М.Н. Рынок в системе хозяйствования населения Северной Буковины в I тыс. н.э. // Традиции и инновации в материальной культуре древних обществ. – М., 1990. – С. 110-121.
185. Войнаровський В.М. Давнє чинбарство на території України // Археологія. – 2003. – № 3. – С. 111-133.

186. Въжарова Н.Ж. Славени и прабългари. – София, 1976. – 448 с.
187. Выезжаев Р.И. Раскопки “Малого городища” летописного Городеска // КСИА АН УССР. – 1960. – Вып. 10. – С. 124-135.
188. Гаврилюк О. Давньоруське городище Уніас IX-XIII ст. // Наукові записки. Вип. III. Тернопільський обласний краєзнавчий музей. – Тернопіль: Джура, 2003. – С. 43-74.
189. Гаврилюк О. Дослідження давньоруського археологічного комплексу поблизу с.Антонівці на Тернопільщині // Джерело. – Тернопіль, 1994. – Вип. 1. – С. 101-120.
190. Гавритухин И.О. Фибулы византийского круга в Восточной Европе (литые дунайско-илирийские) // Материалы по археологии и этнографии Таврии. – Симферополь, 2002. – Вип. IX. – С. 229-250.
191. Гальковский Н.М. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси.- М., 1913. – Т.2. – 234 с.
192. Гайсенюк Я. Рукшин і рукшинці. – Чернівці: Букрек, 2005. – 214 с.
193. Герман И. История и культура северо-западных славян. // Наука и человечество. – М.: Знание, 1980. – С. 90-91.
194. Глухов А. Русские книжники. – М.: Наука, 1987. – 271 с.
195. Гончаров В.К. Райковецкое городище. – К.: Изд-во АН УССР, 1950. – 218 с.
196. Горохова З.Н., Солодкова Т.І. Ліси Радянської Буковини. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1970. – 213 с.
197. Грабовецький В.В. Історія Коломиї. – Коломия: Вік, 1996. – Ч. 1. – 176 с.
198. Грабовецький В.В. Столиця Ростиславичів і Романовичів у міжнародних відносинах XII –XIII століть (до 1100 річчя заснування Галича) // Вісник Прикарпатського університету. – Івано – Франківськ: Плай. 1998. – Вип. I. – С. 3-13.
199. Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. I. – 648 с.
200. Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1992 – Т.ІІІ. – 633 с.

201. Грязнов М.П. Так называемые оселки скифо-сарматского времени // Исследования по археологии СССР. – Л.: Изд-во Ленинградского. ун-та, 1961. – С. 139-144.
202. Гупало В.Д. Гончарные клейма Прикарпатья и Западной Волыни (опыт систематизации) // СА. – 1985. – № 4. – С. 236-242.
203. Гупало В.Д. До питання про функціональне призначення гончарних клейм // МДАПВ. – Львів, 1995. – Вип. 6. – С. 233-238.
204. Гупало В.Д. До питання про особливості галицько-волинської кераміки княжої доби // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – С. 55-56.
205. Гуревич Ф.Д. Об окольном городе летописного Новогрудка X-XIII вв. // СА. – 1962. – №1. – С. 241-252.
206. Гуревич Ф.Д. Древний Новогрудок. – Л.: Наука, 1981. – 159 с.
207. Давня історія України. – К.: ІА НАНУ, 2000. – Т. 3. – 695 с.
208. Даркевич В.П. Символы небесных светил в орнаменте древней Руси // СА. – 1960. – №4. – С. 56-67.
209. Даркевич В.П. Топор как символ Перуна в древнерусском язычестве // СА. – 1961. – №4. – С. 91-102.
210. Даркевич В.П., Монгайт А.Л. Клад из Старой Рязани. – М.: Наука, 1978. – 37 с.
211. Даркевич В.П., Пуцко В.Г. Произведения средневековой металлопластики из находок в Старой Рязани (1970-1978 гг.) // СА. – 1981. – № 3. – С. 218-232.
212. Даркевич В.П. Путешествие в Древнюю Рязань. – Рязань: Новое время, 1993. – 255 с.
213. Даркевич В.П., Борисевич Г.В. Древняя столица Рязанской земли. – М.: Кругъ, 1995. – 248 с.
214. Де-Витте. Буковина и Галичина. Путевые впечатления. – К., 1904. – 249 с.
215. Деркачук Д.А., Тимощук Б.А. Хотин. – Ужгород: Карпати, 1977. – 79 с.
216. Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина. Історичний нарис. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – 463 с.

217. Добровольский И.Г., Потин В.М. Венгерские подражания альморавидским динарам // ТГЭ. – Л.: Аврора, 1971. – Т. XII. – С. 120-125.
218. Добровольский И.Г., Потин В.М. Венгерские подражания альморавидским динарам // ТГЭ. – Л.: Аврора, 1971. – Т. XII. – С. 120-125;
219. Довженок В.І. Землеробство Древньої Русі. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 267 с.
220. Довженок В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Давньоруське місто Воїнь. – К.: Наукова думка, 1966. – 147 с.
221. Довженок В.Й., Винокур І.С., Тимошук Б.О., Приходнюк О.М. Слов'янські старожитності Середнього Подністров'я // Матеріали Третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1970. – С. 124-127.
222. Доманицький В. Про Буковину та життя буковинських українців. – К., 1910. – 54 с.
223. Донини А. У истоков христианства. – М.: Полит. л-ра, 1989. – 365 с.
224. Дончева-Петкова Л. Древнеруски кръстове-енколпиони от България // Археология. – София, 1985. – Кн. 1. – С. 40-55.
225. Древнерусское государство и его международное значение. – М.: Наука, 1965. – 476 с.
226. Древняя Русь. Город, замок, село. – М.: Наука, 1985. – 431 с.
227. Дрон И.В. К вопросу о периодизации тюркско-молдавских взаимосвязей // Славяно – молдавские связи и ранние этапы этнической истории молдаван. – Кишинев: Штиинца, 1983. – С. 98-114.
228. Дуб Р. Місто над Совицею. Краєзнавчий нарис про Кіцмань. – Чернівці: Прут, 1992. – 34 с.;
229. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К.: Наукова думка, 1985. – 254 с.
230. Дучыц Л.У. Курганы могільніка каля в.Укля Браслаускаго раёна // Гыстарычна-археалагычны зборнік. – Мінск, 1996. – № 8. – С. 111-120.
231. Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. Археологія та антропологія. – Львів, 1999. – Т. 1. – 606 с.

232. Єсін П. Енколпіони з археологічних знахідок на Буковині та з фондів Чернівецького краєзнавчого музею // Буковина – мій рідний край. Матеріали II історико-краєзнавчої конференції молодих дослідників, студентів та науковців. – Чернівці, 1997. – С.18-22.
233. Жарнов Ю.Э. Усадьба первой трети XIII века „Восточного города” Владимира на Клязьме // Труды VI Международного конгресса славянской археологии. – М., 1997. – Т. 2. – С.82-93.
234. Жилина Н.В. Трехбусинные украшения древнерусских кладов XII-XIII вв. (типология, эволюция, технология и орнаментика) // Культура славян и Русь. – М.: Наука, 1998. – С. 297-315.
235. Жилина Н.В. Об эволюции металлических бус славянских типов // Историческая археология: Традиции и перспективы. – М.: Памятники исторической мысли, 1998. – С. 106-113.
236. Жуковський А. Буковина // Енциклопедія українознавства. – К.: Глобус, 1993. – С. 187-191.
237. Журжалина Н.П. Древнерусские привески-амулеты и их датировка // СА. – 1961. – № 2. – С. 134-140.
238. Забашта Р. До питання атрибуції язичницької монументальної скульптури теренів Середньої Наддністрянщини (за архівними матеріалами) // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян. – Львів, 1998. – С. 130–144.
239. Записки императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1853. – Т. 4. – Отд. 1. – 257 с.
240. Забелин М. Русский народ его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия. – М., 1989. – 612 с.
241. Залеська В. М., Калашник Ю.П. XX квартал Херсонеса у XIII ст. (за даними археології та матеріальних пам'яток) // Археологія. – 1992. – № 3. – С. 70-78.
242. Запровадження християнства на Русі. – К.: Наукова думка, 1988. – 256 с.

243. Зарубій Е. Золоті та срібні персні княжої доби з колекції ЛІМ // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів: Новий час, 2000. – Вип. ІХ. – С. 48-66.
244. Затуловська О.В., Піддубний І.А. З історії діяльності буковинських музеїв // Музейний щорічник. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – С. 3-9.
245. Захар'єв В. Давньоруські могильники Сокільця на Ушиці // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в II половині першого – на початку другого тисячоліть н.е. – Чернівці: Рута, 1994. – С. 46-47.
246. Захар'єв В. Кам'яні кургани Буковини та Поділля: аналогії та версії // Буковина – мій рідний край. Матеріали III історико-краєзнавчої конференції молодих дослідників, студентів та науковців. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С.12-13.
247. Зверуго Я.Г. Древний Волковыск. – Минск: Наука и техника, 1975. – 143 с.
248. Зверуго Я.Г. Верхнее Понеманье в IX – XIII вв. – Минск: Наука и техника, 1989. – 208 с.
249. Зоценко В.Н. Медальйон київського виробництва початку XII ст. // Археологія Києва. Дослідження і матеріали. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 104-107.
250. Зоценко В.Н. Об одном типе древнерусских энколпионов // Древности Среднего Поднепровья. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 113-124.
251. Зубрицкий Д.И. История древнего Галичско-Русского княжества. – Львов, 1852. – Ч. II. – 66 с.
252. Ивакин Г.Ю., Степаненко Л.Я. Раскопки в северо-западной части Подола в 1980-1982 гг. // Археологические исследования Киева 1973-1983 гг. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 77-106.
253. Ивакин Г.Ю. Историчний розвиток Києва XIII – середини XIV ст. – К., 1996. – 272 с.
254. Ивакин Г., Чернецов А. Уникальный амулет из Златоверхого // Древний мир. – 2001. – №2. – С. 36-38.

255. Іванюк М. Народні перекази рідного краю. – Вижниця, 1993. – 32 с.
256. Іонісян О. Об одном эпизоде византийско-венгеро-галицких отношений во второй половине XII в. // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – С. 68-70.
257. Ісаєвич Я. Галицько-Волинське князівство доби Данила Галицького та його нащадків // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. – Львів, 2001. – С. 3-12.
258. История культуры Древней Руси. Домонгольский период. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. - ;
259. История Украинской ССР. – К.: Изд-во АН УССР, 1953. – Т. 1. – 238 с.
260. Історія селянства Української РСР. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 1. – 551 с.
261. Історія Української РСР. – К.: Наукова думка, 1977. – Т.1. – Кн. 1. – 443 с.
262. Історія міст і сіл УРСР. Чернівецька область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. – 704 с.
263. Кайндль Р.Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. – Чернівці: Молодий буковинець, 2000. – 208 с.
264. Кайндль Р.Ф. Історія Чернівців. – Чернівці: Місто, 2003. – 278 с.
265. Кайндль Р.Ф. Наш рідний край Буковина. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – 72 с.
266. Калинин В.А. Русская кладовая керамика в Эрмитаже // Русская нумизматика XI-XX вв.: Материалы и исследования. – Л.: Аврора, 1979. – С. 95-103.
267. Калюк О.П., Сагайдак М.А. Склад керамічної продукції XII ст. з київського Подолу // Археологія. – 1988. – № 61. – С. 36-47.
- 268 Каргер М.К. Древний Киев. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1958. – Т. 1. – 580 с.
269. Каргер М.К. Галицко-Волынская экспедиция // КСИИМК. – 1960. – Вып. 79. – С. 100-101.
270. Каргер М.К. К истории галицкого зодчества XII – XIII вв. // КСИА. – 1976. – Вып. 146. – С. 53-59.

271. Карлов В.В. О факторах экономического и политического развития русского города в эпоху средневековья // Русский город. – М.: Наука, 1976. – С. 32-69.
272. Карпенко М. Що дала Радянська влада трудящим Буковини. - Чернівці: Радянська Буковина, 1947. – 46 с.
273. Карпенко О.Ю. Онут – брат Славути // До витоків назви краю Буковина (600 –річчя першої писемної згадки). – Чернівці, 1992. – С 52-53.
274. Квітковський Д., Бринзан Т., Жуковський А. Буковина: її минуле і сучасне. – Париж – Філадельфія – Дітройт: Зелена Буковина, 1956. – 965 с.
275. Кириков С.В. Человек и природа Восточноевропейской лесостепи в X – начале XIX в. – М.: Наука, 1979. – 183 с.
276. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Мечи и сабли. – М.: Наука, 1966. – Вып. 1. – 107 с.
277. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени. – М.: Наука, 1966. – Вып. 2. – 146 с.
278. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Доспех, комплекс боевых средств. М.: Наука, 1971. – Вып. 3. – 92 с.
279. Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв. – Л.: Наука, 1973. – 140 с.
280. Кирпичников А.Н. Древнерусское святилище у Пскова // Древности славян и Руси. – М.: Наука, 1988. – С. 34-37.
281. Кирьянов А.В. Земледелие Киевской Руси IX-XI вв. // Возникновение и развитие земледелия. – М., 1967. – С. 190-203.
282. Кирьянова Н.А. О составе земледельческих культур Древней Руси X-XV вв. (по археологическим материалам) // СА. – 1979. – № 4. – С. 72-85.
283. Кирьянова Н.А. Применение карпологии в изучении истории земледелия Древней Руси // Человек и окружающая среда в древности и средневековье. – М.: Наука, 1985. - С. 104-112.
284. Клейн Л.С. Воскрешение Перуна. – С.-Петербург: Евразия, 2004. – 479 с.

285. Клянин Р.В. Корнике – город Рязанского княжества // Труды VI Международного конгресса славянской археологии. – М., 1997. – Т. 2. – С. 140-146.
286. Ковалевский А.П. Аль-Масуди о славянских языческих храмах // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений. – М.: Наука, 1973. – С. 80 – 86.
287. Коваленко В.П., Раппопорт П.А. Новый памятник византийского зодчества на Черниговском детинце // Южная Русь и Византия. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 142-157.
288. Коваленко В.П., Шинаков Є.О. Літописний Стародуб (до питання про локалізацію). // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернігів: Сіверянська думка, 1997. – С. 89-101.
289. Коваленко В. Політичне становище південно-руських земель в XII – XIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. – С. 77 – 101.
290. Коваленко В. Скарб Ольговичів // А се его серебро: Збірник праць на пошану члена кореспондента НАН України М.Ф.Котляра. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. – С. 117-138.
291. Коваль В. Предслава // Покуття. – 1994. – № 1. – С. 27-31.
292. Когут Л. Історія Буковини // Рідний край. – 1929. – 9 червня. – Ч. 23 (133).
293. Козак Д.Н. Исследование в с. Пасеки-Зубрецкое // АО 1979 г. – М.: Наука, 1980. – С. 283-284.
294. Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси. – М.: Изд-во АН СССР 1953. – 260 с.
295. Комарницький С. Цитадель на Дністрі. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 87 с.
296. Компанієць І. Боротьба за Радянську владу на Буковині. – К.: Держ. вид-во політ. л-ри, 1950. – 62 с.
297. Кордуба М. Ілюстрована історія Буковини. – Чернівці, 1906. – 89 с.

298. Коржик В.П., Минькевич И.И. Галицкий пещерный монастырь // Пещеры. Проблемы изучения. – Пермь, 1990. – С. 130 – 131.
299. Коржик В.П. Антропогенные изменения ландшафтов Северной Буковины и актуальные задачи рационального природопользования. Научный доклад на соискание степени к.г.н. – К., 1992. – 24 с.
300. Корзухина Г.Ф. Киевские ювелиры накануне монгольского завоевания // СА. – 1950. – Т. XIV. – С. 214-244.
301. Корзухина Г.Ф. О памятниках “корсунского дела” на Руси // ВВ. – 1958. – Т. XIV. – С. 129-137.
302. Корзухина Г.Ф. Путь Абу Хамида Ал-Гарнати из Булгара в Венгрию // Проблемы археологии. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1978. – С. 187-194.
303. Корзухина Г.Ф. Русские клады X-XIII вв. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1954. – 156 с.
304. Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI-XIII вв. – С.-Петербург: Петербургское востоковедение, 2003. – 432 с.
305. Коробушкина Т.Н. Земледелие на территории Белоруссии X-XIII вв. – Минск: Наука и техника, 1979. – 118 с.
306. Коробушкина Т.Н. Курганы Белорусского Побужья X-XI вв. – Минск: Наука і тэхніка, 1993. – 133 с.
307. Корчів В. Віднайшли місце турецької доби з кістяками турецьких вояків // Самостійність. – 1935. – 22 вересня. – Ч. 38 (75).
308. Котляр М.Ф. Данило Галицький. – К.: Наукова думка, 1979. – 186 с.
309. Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX-XIII вв. – К.: Наукова думка, 1985. – 184 с.
310. Котляр Н.Ф. Галицко-Волынская Русь и Византия в XII-XIII вв. (связи реальные и вымышленные) // Южная Русь и Византия. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 20-31.

311. Котляр Н.Ф. Закономерности и основные этапы складывания территории Галицко-Волынской Руси (VI-XIII вв.) // Славянская археология. Раннеславянский город и его округа. – М., 1995. – Вып.2. – С. 123-135.
312. Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. – М.: Наука, 1987. – 236 с.
313. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – К.: Наукова думка, 1984. – 174 с.
314. Крушельницька Л. Іван Франко і археологія // МДАПВ. – 1998. – Вып. 7. – С. 101-102.
315. Куза А.В. Малые города Древней Руси. – М.: Наука, 1989. – 169 с.
316. Куза А.В. Древнерусские городища X – XIII вв. – М., 1996. – 256 с.
317. Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. – М.: Наука, 1987. – 236 с.
318. Кропоткин В.В. Клады византийских монет на территории СССР. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 64 с.
319. Кузик Я., Москаль І. Віки говорять. – Вижниця, 1995. – 24 с.
320. Кузнецов В.А. Средний Зеленчукский храм // СА. –1968. – С. 137-147.
321. Кузнецов Г.О., Ситий Ю.М. Феодальна садиба XII – XIII ст. на околиці Чернігова // Чернігівська старовина. – Чернігів: Сіверянська думка, 1992. – С. 34-41.
322. Куницький В.А. Близькосхідні енкалпіони на території Південної Русі // Археологія. – 1990. – № 1. – С. 106-116.
323. Купчанко Г. Некоторые историко-географические сведения о Буковине. – К., 1875. – 83 с.
324. Купчанко Г. Наша Родина (иллюстрированный сборник). – Вена, 1897. – 236 с.
325. Курдинский В. Общий очерк о пещерных храмах Бессарабии // Труды Бессарабского церковного, историко-археологического общества. – 1918. – Вып. 10. – С.1-11.

326. Курило В., Ліщенко М., Романець О., Сирота Н., Тимощук Б. Північна Буковина, її минуле і сучасне. – Ужгород: Карпати, 1969. – 247 с.
327. Кучера М.П. Древній Пліснеськ // АП. – 1962. – Т. XII. – С. 3-56.
328. Кучера М.П. Обследование городищ в зоне водохранилища Могилев-Подольской ГЭС на Днестре // Археологические памятники Среднего Поднестровья. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 97-101.
329. Кучера М.П., Горишний П.А. Раскопки городища XII – XIII вв. у с. Старая Ушица // Археологические памятники Среднего Поднестровья. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 62-96.
330. Кучінко М.М. Давньоруське поселення на Гнідавській гірці у Луцьку // Археологія. – 1984 – № 48. – С. 100-105.
331. Лазарев В.Н. Византийская живопись. – М.: Наука, 1971. – 407 с.
332. Лазарев В.Н. Древнерусские мозаики и фрески. – М.: Искусство, 1973. – 456 с.
333. Лапшин В.А. Керамическая шкала домонгольского Суздаля // Древнерусская керамика. – М., 1992. – С. 90-102.
334. Левашова А.В. Височные кольца // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. Труды ГИМ. – М.: Советская Россия, 1967. – Вып. 43. – С.7-54.
335. Левашова А.В. Обработка кожи, меха и других видов животного сырья // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. Труды ГИМ – М.: Советская Россия, 1959. – Вып. 33. – С. 38-60.
336. Левашова В.П. Венчики женского головного убора из курганов X-XII вв. // Славяне и Русь. – М.: Наука, 1968. – С. 91-97.
337. Левинсон-Нечаева М.Н. Ткачество // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. Труды ГИМ – М.: Советская Россия, 1959. – Вып. 33. – С. 9-37.
338. Литаврин Г.Г. Записка греческого топарха (документ о русско-византийских отношениях в конце X в.) // Из истории средневековой Европы (X-XVII вв.). М.: Изд-во АН СССР, 1957. – С. 117-130.
339. Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.). – С.-Петербург: Алатея, 2000. – 255 с.

340. Логвин Г.Н., Тимощук Б.А. Белокаменный храм XII века в с. Василеве // Памятники культуры СССР. Исследования и реставрация. – М., 1961. – Вып.3. – С. 37-50.
341. Лукомський Ю.В. Архітектурна спадщина Давнього Галича. – Галич, 1991. – 37 с.
342. Лукомський Ю. Білокам'яний храм на передмісті давнього Галича // ЗНТШ (праці археологічної комісії). – Львів, 1998. – Т. ССXXXV. – С.594-607.
343. Лукомський Ю., Петигирич В. Рідкісний енкалпійон XII ст. із княжого Галича // Записки НТШ. Праці археологічної комісії. – Львів, 1998. – Т. ССXXXV. – С. 619-622.
344. Лысенко П.Ф. Дреговичи. – Минск: Наука і тэхника, 1991. – 244 с.
345. Лысенко П.Ф. Туровская земля IX-XIII вв. – Минск: Белорусская наука, 2001. – 268 с.
346. Мавродин В.В. Очерки по истории феодальной Руси. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1949. – 204 с.
347. Мазурак Ю. Половецький казан XII-XIII ст. з фондів Волинського музею // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – № 1. – С. 254-255.
348. Майоров А.В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. – С.-Петербург: Университетская книга, 2001. – 640 с.
349. Макаров Н.А. Приходская церковь Русского Севера на флне археологическрий карты // Культура славян и Русь. – М.: Наука, 1998. – С. 393-411.
350. Макаров Н.А. Каменные подушки в погребениях древнерусских городских некрополе // СА. – 1981. – № 2. – С. 111-116.
351. Макарова Т.И. Украшения и амулеты из лазурита у кочевников X-XI вв. // АСГЭ. – 1962. – Т. 4. – С. 127-134.
352. Макарова Т.И. Перегородчатые эмали Древней Руси. – М.: Наука, 1975. – 135 с.

353. Макарова Т.И. Перстни с геральдическими эмблемами из Киевского клада // Древности славян и Руси. – М.: Наука, 1988. – С. 241-247.
354. Макарова Т.И. Археологические раскопки в Керчи около церкви Иоанна Предтечи // Материалы по археологии и этнографии Таврии. – Симферополь, 1998. – Вып. VI. – С. 344-393.
355. Малевская М.В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII-XIII вв. // КСИА. – М.: Наука, 1969. – Вып. 120. – С. 3-16.
356. Малевская М.В. Раппопорт П.А., Тимощук Б.А. Раскопки Ленковецкого поселения // АО 1967. – М.: Наука, 1968. – С. 241.
357. Малевская М.В., Раппопорт П.А., Тимощук Б.А. Раскопки на Ленковецком поселении в 1967 г. // СА. – 1970. – № 4. – С. 112-127.
358. Малеев Ю.М. Розвідки на півдні Тернопільщини // АДУ. – 1969 р. – К.: Наукова думка, 1972. – Вип. IV. – С. 386-387.
359. Малеев Ю. Нові давньоруські поховальні пам'ятки Подністров'я // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в II половині першого – на початку другого тисячоліть н.е. – Чернівці: Рута, 1994. – С. 31-33.
360. Мальм В.А., Фехнер М.В. Привески-бубенчики // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. – М.: Советская Россия, 1967. – С. 133-148.
361. Марјановиц-Вујовиц Г. Половина креста енкалпиона из околице Струмилице // Зборник посвятен на Бошко Бабиќ. – Прилеп, 1986. – С.67-69.
362. Масан О.М., Возний І.П. Де лежав середньовічний „город” Хмелів? // Археологічні студії. – Київ – Чернівці: Прут, 2000. – Вип. 1. С. 99-112.
363. Маслов С.П., Антипина Е.Е. К вопросу о взаимоотношении подсечно-огневой и паровой систем земледелия (экологический аспект) // Экологические проблемы в исследованиях средневекового населения Восточной Европы. – М., 1993. – С. 205-223.
364. Медведев А.Ф. Древнерусские писала X – XI вв. // СА. – 1960. – № 2. – С. 63-88.

365. Мезенцева Г.Г. Древньоруське місто Родень. Княжа гора. – К.: Вид-во КДУ, 1968. – 183 с.
366. Мелюкова А.И. Памятники скифського часу на Середньому Дністрі // КСИИМК. – 1953. – Вип. 51. – С. 60-73.
367. Месенюк В.В., Пивоваров С.В. Археологічні пам'ятки літописного Онута // Буковина – мій рідний край. III історико-краєзнавча конференція молодих дослідників, студентів та науковців. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С. 17-18.
368. Месенюк В., Пивоваров С. Слов'янські металурги з Онута // Голос краю. – 2000. – 1 грудня. – № 49 (51). – С. 4.
369. Минасян Р.С. Класифікація серпів Східної Європи залізної епохи і раннього середньовіччя // АС. – М.: Наука, 1978. – Вип. 19. – С. 74-85.
370. Минасян Р.С. Класифікація ручного жернового постава (за матеріалами Східної Європи I тис. н.е.) // СА. – 1978. – № 3. – С. 101-112.
371. Мироненко К.М. Некрополь конфедератів Русі під Лубнами // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2002. – Ч. 1 (11). – С. 99-103.
372. Мисько Ю., Пивоваров С. Маловідомі хрести-енколпіони з території Північної Буковини // Буковина – мій рідний край. Матеріали II історико-краєзнавчої конференції молодих дослідників, студентів та науковців. – Чернівці, 1997. – С. 12-14.
373. Мисько Ю.В. Християнські культові старожитності давньоруського періоду з території Північної Буковини // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 2. – С. 159-173.
374. Мисько Ю.В. Джерела до вивчення пережитків язичницьких вірувань на Буковині // БІЕВ. – Чернівці: Місто, 2000. – Вип. 2. – С. 38-39.
375. Мисько Ю.В. Про сакральні функції східнослов'янського житла (за матеріалами Прото-Дністровського межиріччя) // Археологічні студії. – 2000. – Вип. 1. – С. 113-120.

376. Мисько Ю.В. Археологічне вивчення християнських старожитностей Буковини // Українська історична наука на порозі XXI століття. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 3. – С. 311-316.
377. Мисько Ю.В. Релігійні уявлення слов'яно-руського населення Буковини за археологічними даними // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Т. 1. – С. 115-125.
378. Мисько Ю.В. Прикраси XII – першої половини XIII ст. як відображення синкретичного світогляду давньоруського населення Буковини // БЖ. – 2002. – Ч. 3-4. – С. 191-201.
379. Мисько Ю.В. До питання про інтерпретацію поховань у фундаментах Василівського храму // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Т. 2. – С. 129-133.
380. Мисько Ю.В. Язичницькі обереги з пам'яток Верхнього Попруття і Середнього Подністров'я давньоруської доби // ПССІАЕ. – Чернівці: Прут, 2004. – Т. 2. (18) – С. 81-86.
381. Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII-X ст. – Чернівці: Рута, 1997. – 143 с.
382. Михайлина Л.П. Запровадження парової системи рільництва між Дніпром і Карпатами (за матеріалами райковецької культури) // Питання історії України. Збірник наукових статей – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 3. – С. 54-64.
383. Михайлина Л.П. Скотарство у господарській діяльності східних слов'ян між Дніпром і Карпатами // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 3. – С. 133-139.
384. Михайлина Л.П. Розвиток металургії та металообробки у східнослов'янського населення райковецької культури // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 1. – С. 65-73.
385. Михайлина Л.П. Роль і місце полювання, рибальства та лісових промислів у господарстві східних слов'ян райковецької культури VIII-X ст. //

Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 4. – С. 32-34.

386. Михайлина Л.П. Розвиток гончарної справи у східних слов'ян VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т. 1. – С.1 74-181.

387. Михайлина Л.П., Возний І.П. Формування приватного землеволодіння на південній окраїні Галицько-Волинського князівства в XII-XIII ст. // Вісник Центру буковинознавства. – Чернівці, 1993. – Вип. 1. – С. 5-13.

388. Михайлина Л.П., Пивоваров С.В. Слов'янські язичницькі пам'ятки в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра // Тези доповідей X Всеукраїнської славістичної конференції. – Чернівці, 1992. – Т.1. – С. 10-11.

389. Михайлина Л.П., Пивоваров С.В. Язичницькі вірування слов'янських племен Північної Буковини за археологічними даними // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура. Традиції. – Львів, 1993. – С. 18-19.

390. Михайлина Л., Пивоваров С. Вивчення старожитностей Буковини в XIX – на початку XX ст. // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи. – Київ – Чернівці, 1997. – С. 242-249.

391. Михайлина Л., Пивоваров С. Наукова історична спадщина австрійських вчених про старожитності Буковини // Українсько-австрійські культурні взаємини другої половини XIX – початку XX століття. - Київ–Чернівці, 1999. – С. 71-78.

392. Михайлина Л., Пивоваров С. Розвиток археологічної науки в Чернівецькому університеті // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 3. – С. 34-45.

393. Михайлина Л., Пивоваров С., Кардаш С., Пирогів А. Хотин такий один // Міжнародний туризм. – 2002. – № 4 (46). – С. 74-77

394. Міхеєв В.К. Рибальський промисел у населення салтівської культури Подоння // Вісник Харківського університету. Історія. – Харків: Вища школа, 1980. – Вип. 12. – № 201. – С. 78-86.
395. Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. – Харьков: Вища школа, 1985. – 147 с.
396. Мец Н.Д. Датировка лощеной керамики по собранию кладов нумизматического сектора ГИМ // КСИИМК. – М., 1949. – Вып. XXIV. – С. 108-115.
397. Молчанов А.А. Об атрибуции лично-родовых знаков князей Рюриковичей X-XIII вв. // ВИД. – М.: Наука, 1985. – Т. XVI. – С. 66-83.
398. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года (преимущественно по летописям). – К., 1885. – 54 с.
399. Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники Поречья Сулы. – Курск, 1996. – 159 с.
400. Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX-XIII вв. – К.: Наукова думка, 1990. – 156 с.
401. Моця О.П. Некоторые сведения о распространении христианства на юге Руси по данным погребального обряда // Обряды и верования древнего населения Украины. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 114-133.
402. Моця О.П. Населення південно-руських земель IX – XIII ст. (за матеріалами некрополів). – К., 1993. – 160 с.
403. Моця О.П. Підплитові поховання на південно-руських могильниках // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в II половині першого – на початку другого тисячоліть н.е. – Чернівці, 1994. – С. 30-31.
404. Моця О.П. Соціальні відносини на селі в давньоруські часи // Археологія. – 1999. – № 2. – С. 50-59.
405. Моця О.П. Середнє Подністров'я в давньоруський час // Давня і середньовічна історія України. – К.-Подільський, 2000. – С. 244-248.

406. Моця О. Культура „мовчазної більшості” епохи Київської Русі // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – Вип. 3. – С. 35-48.
407. Моця О., Ричка В. Київська Русь: від язичництва до християнства.-К.: Глобус, 1996. – 302 с.;
408. Моця О.П., Руденюк В.Я. Костниця в Антонієвих печерах в Чернігові (про деякі особливості християнської обрядовості на Русі) // 1000 років Чернігівській єпархії. – Чернігів: Сіверянська думка, 1992. – С. 31-34.
409. Мугуревич Э.С. Восточная Латвия и соседние земли в X-XI вв. – Рига: Зинатне, 1965. – 144 с.
410. Найдено старий турецький гріб // Час. – 1936. – Ч. 2133.
411. Народні пісні Буковини в записах Юрія Федьковича. – К.: Музична Україна, 1968. – 222 с.
412. Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. – К.: Наукова думка, 1976. – 222 с.
413. Нариси з історії Північної Буковини. – К.: Наукова думка, 1980. – 338 с.
414. Наумов Д.В. Химический состав стеклянных изделий Ленковецкого поселения // СА. – 1970. – №4. – С. 124-126, 127.
415. Нестеровский П.А. Бессарабские русины. – Варшава, 1905. – 176 с.
416. Неспроможність буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів історії Радянської Буковини. – К.: Наукова думка, 1987. – 230 с.
417. Нидерле Л. Славянские древности. – М.: Иностр. л-ра, 1959. – 450 с.
418. Никитина Г.Ф. Могильник у с. Оселивка Черновицкой обл. // АО 1971. – М.: Наука, 1972. – С. 317-318.
419. Никитина Г.Ф. Могильник у с. Оселивка Кельменецкого р-на Черновицкой обл. // Могильники черняховской культуры. – М.: Наука, 1988. – С. 5-97.
420. Николаева Т.В. Рязанская иконка с изображением Бориса и Глеба // Славяне и Русь. – М.: Наука, 1968. – С. 451-458.

421. Николаева Т.В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI-XV вв. – М.: Наука, 1983. – 161 с.
422. Никольская Т.Н. Земля вятичей (к истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX-XIII вв.). – М.: Наука, 1981. – 296 с.
423. Нудельман А.А. К вопросу о составе денежного обращения в Молдове в XIV – начале XVIII вв. (по материалам кладов) // Карпато-Дунайские земли в средние века. – Кишинев: Штиинца, 1975. – С. 94-124.
424. Нудельман А.А. Некоторые наблюдения над находками византийских монет в Карпато-Днестровском регионе // АИМ, 1977-1978. – Кишинев: Штиинца, 1982. – С. 28-53.
425. Олійник В. Робота Південно-Тернопільської експедиції // Наукові записки Тернопільського краєзнавчого музею. – Тернопіль, 1993. – С. 19-35.
426. Орлов Р.С. Из истории сельского населения Керченского полуострова в XIII-XIV вв. // Памятники древних культур Северного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1979. – С.114-129.
427. Очерки истории СССР. Период феодализма IX – XV вв. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – Ч. 1. – 984 с.
428. Павлова К.В. Могильник на территории окольного города древнего Новогрудка // КСИА. – 1967. – Вып. 110. – С. 36-39.
429. Павлюк С.П. Народна агротехніка українців Карпат другої половини XIX – початку XX ст.. – К.: Наукова думка, 1986. – 171 с.
430. Памятники истории и культуры Украинской ССР (каталог-справочник). – К.: Наукова думка, 1987 – 736 с.
431. Панова Т.Д. Каменные саркофаги антропоидного типа // СА. – 1991. – №2. – С. 90-101.
432. Панова Т.Д. Каменный саркофаг из Борисоглебского собора на Смедыни (Смоленск) // РА. – 1996. – №3. – С. 194-196.
433. Пастернак Я. Археологія України. – Торонто, 1961. – 789 с.
434. Пастернак Я. Старий Галич. – Івано-Франківськ: Плай, 1998. – 347 с.

435. Пачкова С.П., Петрашенко В.О. Вивчення кераміки давньоруського городища біля с.Грінчук // Археологія. – 1982. – № 39. – С. 51-63.
436. Пекарська Л.В., Пуцко В.Г. Давньоруські енкалпіони в збірці Музею історії м.Києва // Археологія. – 1989. – №3. – С. 84-94.
437. Пекарская Л.В., Пуцко В.Г. Византийская мелкая пластика из археологических раскопок на Украине // Южная Русь и Византия. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 131-138.
438. Передісторичні розкопи на Буковині // Каменярі. – 1910. – Ч. 9. – С. 5-6.
439. Перхавко В.Б. Находки энколпионов на территории Югославии // СА. – 1987. – № 4. – С. 206-219.
440. Перхавко В.Б. Древнерусские купцы в Подунавье (по археологическим данным) // Восточная Европа в исторической ретроспективе. – М.: Языки русской культуры, 1999. – С. 209-219.
441. Пескова Г.О. Скарби стародавнього Ізяславля // Археологія. – 1988. – Вип. 61. – С. 16-35.
442. Пескова А.А. К вопросу о датировке и атрибуции некоторых памятников прикладного искусства древней Руси // Церковная археология. – С.-Петербург, 1995. – № 2. – С. 82-86.
443. Пескова А.А. Херсонесский киотный крест и его место среди синхронных памятников древнерусской культовой пластики // Церковная археология. – С.-Петербург, 1998. – №4. – С. 238-252.
444. Петигирич В.М. Из истории экономических и культурных связей Галицко-Волынской Руси в X-XIII вв. (по археологическим данным) // Славянские древности. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 151-163.
445. Петигирич В.М. Давньоруські підплитові поховання Тернопільщини // Тези доповідей і повідомлень 1-ї Тернопільської обласної історико-краєзнавчої конференції. – Тернопіль, 1990. – Ч. 1. – С. 71-73.
446. Петигирич В.М. Хрести-енколпіони Галицько-Волинської землі XII-XIII ст. // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій

- в II половині першого – на початку другого тисячоліть н.е. – Чернівці: Рута, 1994. – С. 38-40.
447. Петигирич В. Археологічний коментар до локалізації літописної Ріки // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – Львів, 2001. – Вип. 8. – С. 809-817.
448. Петигирич В., Сохацький М. Знахідки княжої доби із с.Устя на Борщівщині // Літопис Борщівщини. – Борщів, 1996. – Вип. 8. – С. 16-18.
449. Петрашенко В.А. Керамика IX – XIII вв. Среднего Поднепровья // Древнерусская керамика. – М., 1992. – С. 7-20.
450. Петрашенко В.О. Про один керамічний комплекс VIII – IX ст. з Середнього Подніпров'я // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – К. – Львів: "РАС", 1997. – С. 154-160.
451. Петрашенко В.А., Пашкевич Г.А. К изучению земледелия Древней Руси по материалам поселения у с. Григоровка на Среднем Днепре // СА. – 1992. – № 1. – С. 198-209.
452. Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с.Григоровка). – К., 2004. – 264 с.
453. Петраускас А.В. Сільськогосподарські та інші промисли // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К.: Шлях, 2003. – С. 81-94.
454. Петровський М. Буковина. Історична довідка. – К.: Укр. держ. вид-во, 1945. – 12 с.
455. Південно-руське село IX-XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури). – К., 1997. – 174 с.
456. Піддубний Г. Буковина. Її минуле й сучасне. – Харків: держвидав України, 1928. – 256 с.
457. Піддубний І. Фонди Чернівецького краєзнавчого музею як джерело до вивчення середньовічної військової історії // Середньовічна Європа: Погляд з

- кінця XX ст. Матеріали наукової конференції. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С. 196-199.
458. Північна Буковина: її минуле і сучасне. – Ужгород, 1969. – 247 с.
459. Пивоваров С.В. Торговий шлях по Дністру в пізньоантичний час // 50 років возз'єднання Північної Буковини, Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії з Українською РСР. Тези доповідей республіканської наукової конференції (Чернівці, 22-24 листопада 1990 р.). – Чернівці, 1990. – С. 27-28.
460. Пивоваров С.В., Возний І.П. Охоронні розкопки феодального приватновласницького замку XII – першої половини XIII ст. в с.Чорнівка // Екологія культури: історія, традиції, сучасність. – Львів, 1990. – С. 44-45.
461. Пивоваров С., Чеховський І. Знаки Рюриковичів із Василева // БЖ. – 1992. – № 1. – С. 116-122.
462. Пивоваров С.В., Возний І.П. Гнізда поселень VIII-XIII ст. на території Північної Буковини та Чернігівщини (спільне і особливе) // Старожитності Південної Русі. – Чернігів: Сіверянська думка, 1993. – С. 60-67.
463. Пивоваров С.В., Возний І.П. Землеробство давньоруського населення Північної Буковини в XII – першій половині XIII ст. (за даними археологічних матеріалів). // Молодь і актуальні проблеми історичної науки. – К., 1990. – С. 3-5.
464. Пивоваров С.В. Культурна спадщина давньоруського населення межиріччя Середнього Дністра і Попруття // Етнічна самосвідомість: національна культура. – К., 1991. – С. 138-140.
465. Пивоваров С.В., Чеховський І.Г. Давньоукраїнські географічні апелятиви у назвах урочищ – слов'янських археологічних пам'яток Буковини // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в II половині першого – на початку другого тисячоліть н.е. – Чернівці: Рута, 1994. – С. 44-46.

466. Пивоваров С.В. Нумізматичні пам'ятки середньовіччя на території Північної Буковини // ПССІАЕ. – Чернівці: Рута, 1996. – Вип. 1. – С. 11-20.
467. Пивоваров С.В. Мідний динар з середньовічних Чернівців // БІЕВ. – Чернівці, 1996. – Вип. 1. – С. 18-21.
468. Пивоваров С., Іванчук В. Буковинський археолог Євзібій Лазар // Буковина – мій рідний край. Матеріали II історико-краєзнавчої конференції молодих дослідників студентів та науковців. – Чернівці: Візит-Інфо, 1997. – С. 37-40.
469. Пивоваров С.В. Візантійська монета з Чернівського городища // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т.3. – С. 154-159.
470. Пивоваров С.В. Літописний Василів у Середньому Подністров'ї // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С. 216-221.
471. Пивоваров С.В. Літописний Онут // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 2. – С. 91-99.
472. Пивоваров С.В. Давньоруський Кучелмін і питання його локалізації // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький: Золоті литаври, 2000. – Вип. 11. – С. 23-34.
473. Пивоваров С.В. Нові знахідки культових предметів на давньоруських пам'ятках Буковини // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 3. – С. 217-230.
474. Пивоваров С.В. Чеховський І.Г. На Дністрі, на „Оукраине Галичской”. - Чернівці: Місто, 2000. – 144 с.
475. Пивоваров С.В. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – 152 с.
476. Пивоваров С.В. Християнські та язичницькі пам'ятки давньоруської Буковини // Українська історична наука на порозі XX ст. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 3. – С. 323-329.

477. Пивоваров С.В. Археологічні дослідження Чорнівського городища в 1999-2000 рр. // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т. 1. – С. 235-255.
478. Пивоваров С.В. Нові археологічні матеріали з Чорнівського городища // Матеріали IV Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С. 351-353.
479. Пивоваров С.В. Християнські культові споруди середньовічної Буковини // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Чернівці: Рута, 2002. – С. 104-116.
480. Пивоваров С. Нумізматичні пам'ятки Буковини. – Чернівці: Зелена Буковина, 2002. – 248 с.
481. Пивоваров С.В. Нумізматичні матеріали XV ст. з Чорнівського городища // БЖ. – 2002. – Ч. 3-4. – С. 43-49.
482. Пивоваров С. Землеробство середньовічного населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра // ПССІАЕ. – Чернівці: Прут, 2003. – Т. 2 (16). – С. 97-109.
483. Пивоваров С.В. Плав давньоруського літопису і проблема його локалізації в Середньому Подністров'ї // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Т. 2. – С. 110-120.
484. Пивоваров С.В. Празькі гроші з городища в Зеленій Липі // ПССІАЕ. – Чернівці: Прут, 2003. – Т. 1. (15). – С. 100-112.
485. Пивоваров С.В. Озброєння воїна XIV ст. (за даними археологічних розкопок в с. Зелена Липа) // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей. – Чернівці: Рута, 2003. – Ч. 1. – С. 120-124.
486. Пивоваров С.В. Середньовічні нумізматичні матеріали в археологічних комплексах Буковини // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Вип. 173-174. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2003. – С. 171-182.

487. Пивоваров С.В. Поховання під кам'яними плитами на давньоруських некрополях (спроба інтерпретації) // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль: Джура, 2003. – С. 173-180.
488. Пивоваров С.В. Культова пластика із зображенням Бориса та Гліба в давньоруських старожитностях України // Питання історії України. Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т. 6. – С. 191-193.
489. Пивоваров С.В. Дослідження городища в с. Недобоївці у 2003 р. // ПССІАЕ. – Чернівці: Прут, 2004. – Т. 1 (17). – С. 70-79.
490. Пивоваров С.В. Арбалетне озброєння в середньовічних старожитностях Буковини // Держава і армія. Вісник національного університету „Львівська політехніка”. – Львів, 2004. – № 502. – С. 24-30.
491. Пивоваров С. Дослідження середньовічних старожитностей Буковини в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.. // Наукові записки. Серія: історія. – Тернопіль, 2004. – Вип. 1. – С. 49-55.
492. Пивоваров С. Кам'яні іконки в давньоруських старожитностях Буковини // Етнокультура у контексті світової історії: Матеріали VI міжнародного наукового семінару „Черезовські читання”, Чернівці, 20 березня 2004 р. – Чернівці: Прут, 2004. – С. 98-108.
493. Пивоваров С. Чорнівське городище першої половини ХІІІ ст. (нові знахідки) // Р.Ф. Кайндль. Вікно в європейську науку. Матеріали II Міжнародного наукового семінару „Кайндлівські читання”, 28-29 травня 2005 р. – Чернівці: Прут, 2005. – С. 195-201.
494. Пивоваров С. Дослідження питань середньовічної історії Буковини (ХІ – перша половина ХІІІ ст.) в працях Б.О. Тимощука // ПССІАЕ. – Чернівці: Прут, 2005. – Т. 1 (19). – С. 100-108.
495. Пивоваров С.В., Чеховський І.Г., Рідуш Б.Т., Мисько Ю.В. Порухення прав на інтелектуальну власність // Археологія. – 2005. - № 3. – С. 118-119.
496. Пісні Буковини. – К.: Музична Україна, 1990. – 179 с.

497. Плетнева С.А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // МИА. – 1958. – №62. – С. 151–226.
498. Плетнева С.А. От кочевий к городам. – М.: Наука, 1967. – 198 с.
499. Плетнева С.А. Половецкая земля // Древнерусские княжества X – XIII в. – М.: Наука, 1975. – С. 260-300.
500. Плетнева С.А. Кочевники средневековья. – М.: Наука, 1982. – 186 с.
501. Плетнева С.А. Хазары. – М.: Наука, 1986. – 92 с.
502. Плетнева С.А. Половцы. – М.: Наука, 1990. – 206 с.
503. Плетнева С.А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (VI – XIII века). – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 2003. – 248 с.
504. Поболь Л.Д. Древности Белоруссии в музеях Польши. – Минск: Наука и техника, 1979. – 208 с.
505. Погодин М.П. Исследования, замечания и лекции о русской истории. – М., 1850. – Т. 4. – 239 с.
506. Полевой Л.Л. К топографии кладов и находок монет, обращавшихся на территории Молдавии в конце XIII-XV вв. // Известия Молдавского филиала Академии наук СССР. – Кишинев. – Гос. изд-во Молдавии, 1956. – №4 (31). – С. 91-103.
507. Полубояринова М.Д. Русские люди в Золотой Орде. – М.: Наука, 1978. – 132 с.
508. Польшанский Д.И. Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX – XV вв. – Иваново: Ивановск. гос. ун-т, 2000. – 289 с.
509. Поппэ А.В. К истории романских дверей Софии Новгородской // Средневековая Русь. – М.: Наука, 1976. – С. 191-200.
510. Порфиридов Н.Г. Древнерусская мелкая пластика и ее сюжеты // СА. – 1972. – № 3. – С. 200-208.
511. Порфиридов Н.Г. О мастерах, материалах и технике древнерусской каменной резьбы // СА. – 1975. – № 3. – С. 75-81.

512. Порфиридов Н.Г. Мелкая каменная скульптура Древней Руси // Средневековая Русь – М.: Наука, 1976. – С. 254-256.
513. Потапов А.В. Новые материалы к истории скотоводства и охоты в древнем Чернигове // Проблемы археологии Южной Руси. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 37-41.
514. Потапов О.В. Деякі традиції розвитку скотарства в давньому Чернігові // Чернігівська старовина. – Чернігів: Сіверянська думка, 1992. – С. 56-61.
515. Потин В.М. Клад брактеатов из Поднестровья // НС. – К.: Изд-во АН УССР, 1963. – Вып. 1. – С. 109-127.
516. Потин В.М. Топография находок западноевропейских монет X-XIII вв. на территории Древней Руси // ТГЭ. – Ленинград: Советский художник, 1967. – Т. IX. – С. 106-188.
517. Потин В.М. Монеты. Клады. Коллекции: Очерки нумизматики. – С.Петербург: Искусство-СТБ, 1993. – 303 с.
518. Приходнюк О.М. Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я (розвідки 1968-1969 рр.) // Археологія. – 1977. – № 22. – С. 99-106.
519. Пришляк В. Середньовічні шляхи Галицько-Волинських земель в епоху Романовичів // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. – Львів, 2001. – С. 221-228.
520. Прищепа Б.А., Нікольченко Ю.М. Літописний Дорогобуж. – Рівне, 1996. – 247 с.
521. Пуцко В.Г. Древнейшие типы киевских крестов-энколпионов // Труды V Международного конгресса славянской археологии. – М., 1987. – Вып. 26. – Секция VI. – С. 62-65.
522. Пуцко В.Г. Створка креста-энколпиона из Грабцева // КСИА. – 1989. – Вып. 198. – С. 95-99.
523. Пуцко В.Г. Крест преподобного Авраамия Ростовского // История и культура Ростовской земли. – Ростов, 1995. – С.96-104.

524. Пуцко В.Г. Киевская сюжетная пластика малых форм (XI-XIII вв.) // Сборник посвящен на Бошко Бабики. – Прилеп, 1996. – С. 169-181.
525. Пуцко В.Г. Перынский каменный крест // Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседей. – С.-Петербург, 1999. – С. 164-172.
526. Пуцко В.Г. Святий Микола у давньокиївському мистецтві // Могилянські читання 2003. Збірник наукових праць. – К., 2004. – С. 309 – 318.
527. Пуцко В.Г. Бронзовий хрест-енколпійон зі старокиївської гори // Археологія. – 2004. – №2. С. 147-150.
528. Пушкарева Н.Л. Женщины Древней Руси. – М.: Мысль, 1989. – 287 с.
529. Рабинович М.Г. Очерки истории этнографии русского феодального города. – М.: Наука, 1978. – 328 с.
530. Рабинович М.Г. Очерки материальной культуры русского феодального города. – М.: Наука, 1988. – 327 с.
531. Равдина Т.В. Погребения X – XI вв с монетами на территории Древней Руси. – М.: Наука, 1988. – 149 с.
532. Равдина Т.В. Керамика из датированных погребений в курганах Подмосковья // Московская керамика: новые данные по хронологии. – М., 1991. – С. 7-13.
533. Радянська Буковина. Довідник-путівник. – Ужгород: Карпати, 1970. – 272 с.
534. Рапов О.М. Русская церковь в IX – первой трети XII в. Принятие христианства. – М.: Высшая школа, 1988. – 416 с.
535. Раппопорт П.А. Военное зодчество Западно-Русских земель в X – XIV вв. – Л.: Наука, 1967. – 242 с.
536. Раппопорт П.А. Ориентация древнерусских церквей // КСИА. – 1974. – Вып. 139. – С. 43-48.
537. Раппопорт П.А. Древнерусское жилище. – Л.: Наука, 1975. – 179 с.
538. Раппопорт П.А. Русская архитектура X – XIII вв. – М.: Наука, 1982. – 133 с.
539. Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 96 с.

540. Ратич О.О. Населення Прикарпаття і Волині в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 132-206 с.
541. Рідуш Б. Культові печери Буковинського Подністров'я // БІЕВ. – Чернівці, 1996. – Вип. 1. – С. 3-10.
542. Рідуш Б. Печери в урочищі Монастир біля Василева // Буковина – мій рідний край: Матеріали II історико-краєзнавчої конференції. – Чернівці: Візит-Інфо, 1997. – С. 29-31.
543. Рідуш Б. Печерні монастирі Буковини // ПССІАЕ. – Чернівці, 1997. – Вип. 4. – С. 120-126.
544. Рідуш Б. Непоротівський (Галицький) печерний монастир: стан і перспективи дослідження // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 1. – С. 108-127.
545. Рідуш Б. Печерні монастирі Подністров'я: проблеми дослідження та датування // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С. 46-51.
546. Рідуш Б. Поширення печерних монастирів у Середньому Подністров'ї // Українська історична наука на порозі XXI ст. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 3. – С. 380-387.
547. Рідуш Б., Купріч П. Печери Чернівецької області. – Чернівці: Прут, 2003. – 68 с.
548. Рикман Э.А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. – М.: Наука, 1975. – 336 с.
549. Ричка В.М. Політична етика і культура міжкнязівських взаємин на Русі у вимірі релігійної традиції хрестоцілування // Любецький з'їзд князів 1097 р в історичній долі Київської Русі. – Чернігів: Сіверянська думка, 1997. – С. 35-37.
550. Родникова В.Е. Подвески-лунницы Козиевского клада (к постановке проблемы раннесредневековых лунниц) // КСИА. – 2003. – Вып. 215. – С. 6-19.

551. Розенфельдт Р.Л. Егорьевская коллекция рязанских вещей // Археология Рязанской земли. – М.: Наука, 1974. – С. 184-188.
552. Розенфельдт Р.Л. Янтарь на Руси (X – XIII вв.) // Проблемы советской археологии – М.: Наука, 1978. – С. 197-208.
553. Русанова И.П. Культовые места и языческие святилища славян VI – XIII вв. // РА. – 1992. – № 4. – С. 50 – 67.
554. Русанова И.П. Культовые сооружения и жертвоприношения славян-язычников // История русской культуры. – М: Русский мир, 1997 – С. 47-62.
555. Русанова И.П. Священные колодцы // Историческая археология. Традиции и перспективы. – М., 1998. – С. 8-14.
556. Русанова И.П., Тимощук Б.А. Древнерусское Поднестровье. – Ужгород: Карпаты, 1981. – 140 с.
557. Русанова И.П., Тимощук Б.А. Збручское святилище (предварительное сообщение) // СА. - 1986. – № 4. – С 90-99.
558. Русанова И.П., Тимощук Б.А. Языческие святилища древних славян. – М., 1993. – 144 с.
559. Русанова И.П., Тимощук Б.А. Религиозное “двоеверие” на Руси в XI – XIII вв. (по материалам городищ-святилищ) // Культура славян и Русь. – М.: Наука, 1998. – С. 144-163.
560. Рчеулишвили Л.Д. Некоторые аспекты грузинской архитектуры Черноморского побережья // Средневековое искусство. Русь. Грузия. – М.: Наука, 1978. – С. 21-28.
561. Рябинин В.Н. Костромское Поволжье в эпоху средневековья. – Л.: Наука, 1986. – 145 с.
562. Рябцева С.С. Древнерусские женские парадные головные уборы (диадемы и очелья) // Stratum plus. – С.-Петербург–Кишинев–Одесса. – 2001-2002. – №5. – С. 334-354.
563. Рыбаков Б.А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X-XII вв. // СА. – 1940. – Т. VI. – С. 227-257.

564. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М.: Изд-во АН СССР, 1949. – 791 с.
565. Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI-XIV вв. – М.: Наука, 1964. – 48 с.
566. Рыбаков Б.А. Русское прикладное искусство X-XIII вв. – М.: Наука, 1971 – 128 с.
567. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII – XIII вв. – М.: Наука, 1982. – 647 с.
568. Рыбаков Б.О. Язычество Древней Руси. – М.: Наука, 1987. – 783 с.
569. Сабурова М.А. О времени появления одной из групп корун на Руси // Древняя Русь и славяне. – М.: Наука, 1978. – С. 408-413.
570. Сапегін С.В. Одна з перших колекцій із Княжої гори // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1998. – Ч. 1-2. – С. 169-170.
571. Сапунов Б.В. Памятники материальной культуры двоеверцев // ТГЭ. – Л.: Аврора, 1970. – Т. XI. – С. 7-24.
572. Сахаров А.М. Церковь в период феодальной раздробленности // Церковь в истории России (IX в. – 1917 г.). – М.: Наука, 1967. – С. 51-60.
573. Свешников И.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тис. до н.е. – К.: Наукова думка, 1974. – 206 с.
574. Свешников И.К. Древнерусский город Звенигород и его торговые связи с Востоком // Славянская археология. Раннесредневековый город и его круга. – М., 1995. – Вып. 2. – С. 43-46.
575. Святославский А.В., Трошин А.А. Крест в русской культуре. Очерк русской монументальной ставрографии. – М.: Древлехранилище, 2000. – 175 с.
578. Седов В.В. Языческие святилища смоленских кривичей // КСИА. – 1962. – Вып. 67. – С. 57-64.
579. Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. – М.: Наука, 1982. – 327 с.
580. Седов В.В. Славяне: историко-археологическое исследование. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 624 с.

581. Седова М.В. Амулет из древнего Новгорода // СА. – 1957. – № 4. – С. 166-167.
582. Седова М.В. Каменные иконки древнего Новгорода // СА. – 1965. – № 3. – С. 262-266.
583. Седова М.В. Археологические работы во Владимирской области в 1962 г. // КСИА. – 1965. – Вып. 104. – С. 106-109.
584. Седова М.В. О двух типах привесок иконок Северо-Восточной Руси // Культура средневековой Руси. – М.: Наука, 1974. – С. 191-194.
585. Седова М.В. Ярополч Залесский. – М.: Наука, 1978. – 158 с.
586. Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X – XV вв.). – М.: Наука, 1981. – 195 с.
587. Седова М.В. Суздаль в X-XV веках. – М.: Русский мир, 1997. – 320 с.
588. Семенова М. Быт и верования древних славян. – С.-Петербург: Азбука, 2000. – 556 с.
589. Семькин Ю.А. О металлургических горнах именьковской культуры // Культуры Восточной Европы I тысячелетия. – Куйбышев, 1986. – С. 131-136.
590. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К.: Шлях, 2003. – 232 с.
591. Смаль-Стоцький С. Буковинська Русь // Зелена Буковина. – Чернівці, 1996 – 1997. – № 3-4, 1. – С. 19-153.
592. Смирнов К.А. Новые данные о почитании топора древними славянами // СА. – 1977. – №3. – С. 289-290.
593. Снігур І. Грозинці на вітрах історії. – Чернівці: Букрек, 2002. – 243 с.
594. Советская историческая энциклопедия. – М.: Гос. изд-во Советск. Энциклопедия, 1962. – Т. 2. – 1023 с.
595. Станкевич М. Структури художнього тексту хреста // Народознавчі зошити. Українська хрестологія. – 1997. – С. 7-20.

596. Станчак Я. Збірка енкалпійонів з фондів Львівського історичного музею // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1993. – Вип. 1. – С. 87-95.
597. Степи Евразии в эпоху средневековья. – М.: Наука, 1981. – 303 с.
598. Суха Л.М. Художні металеві вироби українців Східних Карпат другої половини ХІХ-ХХ ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 136 с.
599. Сымонович Э.А. Кочевническое погребение у с. Михайловка // КСИА. – 1962. – Вып. 87. – С. 66-69.
600. Талис Д.Л. К характеристике византийской керамики IX-X вв. из Херсонеса // Археологический сборник. Труды ГИМ. – М.: Советская Россия, 1960. – Вып. 37. – С. 125-140.
601. Танащик Д.Д. Стан колекціонування та музейної справи на Буковині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Питання історії України: Збірник наукових праць. – Чернівці: Золоті литаври, 1998. – Т. 2. – С. 200-208.
602. Танащик Д. Колекції та музеї Північної Буковини у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Музейний щорічник. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – С. 12-18.
603. Тарасау С.В. Полацк IX-XVII ст. Гісторыя і тапаграфія. – Мінск: Беларуская навука, 2001. – 184 с.
604. Тарновецька Л.О. Тюркський елемент у буковинських прізвищах // Українська мова на Буковині. – Чернівці: Рута, 1994. – С 49-52.
605. Татищев В.Н. История Российская. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1963.– Т. II. – 480 с.
606. Терський С. Вироби із кості і рогу Х-ХІІІ ст. з території Прикарпаття і Волині у фондах Львівського історичного музею // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1993. – Вип. 1. – С. 68-87.
607. Терський С. Про писемність в містах Західної Волині Х-ХІV ст. (за археологічними даними) // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1996. – Вип. V. – Ч. 1. – С. 74-95.

608. Терський С. Галицько-Волинська держава та Схід (за матеріалами археологічної збірки Львівського історичного музею). // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів: Новий час, 2000. – Вип. IX. – С. 179-201.
609. Терський С. Пересопниця після Батия. Нові знахідки // Археологічні студії. – Київ–Чернівці: Прут, 2000. – С. 179-201.
610. Терський С. Археологія доби Галицько-Волинської держави. – Львів, 2002. – 108 с.
611. Терський С. Пересопниця. Краєзнавчий нарис. – Рівне: Азалія, 2003. – 158 с.
612. Терський В., Терський С. З історії дослідження літописного Звенигорода // ЗНТШ. – 1998. – Т. СССXXXV. – С. 358-372.
613. Тимощук Б.О. Археологічні пам'ятки с. Василева Чернівецької обл. // АП УРСР. – 1952. – Т. 3. – С. 395-400.
614. Тимощук Б.О. Розвідки в басейні р.Прут // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1952. – Т. 3. – С. 409-416.
615. Тимощук Б.А. Славянские поселения IX-X вв. на территории Северной Буковины // КСИИМК. – 1954. – Вып. 53. – С. 86-90.
616. Тимощук Б.А. Древнерусские поселения Северной Буковины // КСИИМК. – 1955. – Вып. 57. – С. 109-114.
617. Тимощук Б.О. Археологічні дослідження Чернівецького музею в 1949-1951 рр. // АП УРСР. – 1956. – Т. 6. – С. 205-208.
618. Тимощук Б. Нові експонати краєзнавчого музею // Радянська Буковина. – 1957. – 10 березня.
619. Тимощук Б., Винокур Й. Буковина – місце стародавніх поселень // Радянська Буковина. – 1958. – 29 липня.
620. Тимощук Б.А. Ленковецкое древнерусское городище // СА. – 1959. – № 4. – С. 250-257.
621. Тимощук Б.О. Літописні міста Буковини за археологічними даними // УІЖ. – 1960. – № 6. – С. 164-166.

622. Тимощук Б.О. З минулого Хотинської фортеці // УІЖ. – 1963. – № 3. – С. 103-105.
623. Тимощук Б.О. Дослідження слов'янських пам'яток на Буковині // УІЖ. – 1963. – № 6. – С. 152-154.
624. Тимощук Б.А. Исчезнувшие города Буковины // ВИ. – 1964. – № 5. – С. 213-217.
625. Тимощук Б.А., Кулиниченко Л.Г. Раскопки в Хотинской крепости // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1965. – С. 88-89.
626. Тимощук Б.А. Исследования летописного Онута // Тезисы докладов XXII научной сессии Черновицкого университета. – Черновцы, 1966. – С. 33-35.
627. Тимощук Б.А. Северная Буковина IX-XIV вв. по археологическим данным. Автореф. дис. к.и.н. – Черновцы, 1967. – 20 с.
628. Тимощук Б.А. Оборонительный вал XII – XIII вв. Ленковецкого городища // КСИА. – 1967. – Вып. 110. – С. 98-101.
629. Тимощук Б.А. Исследование древнерусских памятников Северной Буковины // АО 1967. – М.: Наука, 1968. – С. 240-241.
630. Тимощук Б.О. Древньоруські городища Буковини // Матеріали Другої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів: Каменярь, 1968. – С. 135-136.
631. Тимощук Б.А. Древнерусское городище Галица в Северной Буковине // АО 1968. – М.: Наука, 1969. – С. 335-337.
632. Тимощук Б. Дорогами предків. – Ужгород: Карпати, 1968. – 124 с.
633. Тимощук Б.О. Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород: Карпати, 1969. – 192 с.
634. Тимощук Б.О. Археологічні дослідження на Буковині за роки Радянської влади // Розквіт економіки і культури Радянської Буковини. Матеріали конференції. – Львів, 1969. – С. 43-53.

635. Тимощук Б.А. Декоративные плитки XII – XIII вв. из Василева // КСИА. – 1969. – Вып. 89. – С. 112-133.
636. Тимощук Б.О. Археологічні пам'ятки Чернівецької області. – Чернівці, 1970. – 40 с.
637. Тимощук Б.А. Военная крепость XIII – XIV вв. на Среднем Днестре // АО 1969. – М.: Наука, 1970. – С. 187-190.
638. Тимощук Б.А. Славянские памятники Перебыковской излучины Днестра // АО 1970. – М.: Наука, 1971. – С. 292-293.
639. Тимощук Б.О. Археологічні дані про приналежність Північної Буковини до Галицької Русі в XII – XIV ст. // Минуле і сучасне Північної Буковини. – К.: Наукова думка, 1972. – Вип.1. – С. 7-13.
640. Тимощук Б.О. Хотин. Путівник. – Ужгород: Карпати, 1972. – 71 с.
641. Тимощук Б.О. Ломачинське городище // Археологія. – 1973. – Вип. 9. – С. 100-107.
642. Тимощук Б.О. Зустріч з легендою. – Ужгород: Карпати, 1974. – 127 с.
643. Тимощук Б.О. Слов'янські гради Північної Буковини. – Ужгород: Карпати, 1975. – 111 с.
644. Тимощук Б.О. Василів // Археологія Української РСР. – К.: Наукова думка, 1975. – Т. 3. – С. 264-265.
645. Тимощук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. – К.: Наукова думка, 1976. – 178 с.
646. Тимощук Б.О. Середньовічний Хотин // Археологія. – 1977. – Вип. 22. – С. 29-39.
647. Тимощук Б.О. Твердиня на Пруті. – Ужгород: Карпати, 1978. – 87 с.
648. Тимощук Б.А. Древнерусские города Северной Буковины // Древнерусские города. – М.: Наука, 1981. – С. 116-136.
649. Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина. – К.: Наукова думка, 1982. – 206 с.
650. Тимощук Б.А. Василев // Археологія Української ССР. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 3. – С. 349-340.

651. Тимощук Б.А. О сложении систем земледелия у восточных славян // Природа и человек. – М., 1988. – С. 140-148.
652. Тимощук Б.А. Об археологических признаках восточнославянских городищ-святилищ // Древние славяне и Киевская Русь. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 74-83.
653. Тимощук Б.О. Князівська дружина X – XI ст. за даними поселень українського Прикарпаття // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 69-71.
654. Тимощук Б.А. Восточнославянская община VI – X ст. н.э. – М.: Наука, 1990. – 188 с.
655. Тимощук Б.О. Василів – місто Галицької Русі. –Чернівці, 1993. – 28 с.
656. Тимощук Б.А. Восточные славяне: от общины к городам. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 261 с.
657. Тимощук Б. Язичницькі святилища Галицької Русі // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян. – Львів, 1998. – С. 39-50.
658. Тимощук Б.А., Логвин Г.Н. Раскопки древнерусского храма в с.Васильеве // Строительство и архитектура. – 1960. – № 8. – С. 26-27.
659. Тимощук Б.А., Русанова И.П. Кодын – славянские поселения V – VIII вв. на р.Прут. – М.: Наука, 1984. – 87 с.
660. Тимощук Б.А., Русанова И.П. Славянские святилища на Среднем Днестре и в бассейне Прута // СА. – 1983. – № 4. – С. 161-173.
661. Тимощук Б.А., Русанова И.П. Второе Збручское (Крутиловское) святилище // Древности славян и Руси. – М.: Наука, 1988. – С. 78-91.
662. Тимощук Б.О., Томенчук Б.П. Раскопки древнерусского городища на Буковине // АО 1976. – М.: Наука, 1977. – С. 379-380.
663. Тимченко Н.Г. К истории охоты и животноводства в Киевской Руси. – К.: Наукова думка, 1972. – 204 с.
664. Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – М.: Наука, 1956. – 477 с.

665. Тищенко О.В. Дрібна пластика з зображенням Бориса і Гліба // Археологія. – 1984. – Вип. 46. – С. 44-56.
666. Ткачук Т.М., Тимус К.Л. Галицькі керамічні плитки із рельєфними зображеннями та гончарні клейма. – Галич, 1997. – 60 с.
667. Толочко А. Химера „Киевской Руси” // Родина. – 1999. – № 8. – С. 29-33.
668. Толочко П.П. Древний Киев. – К.: Наукова думка, 1976. – 207 с.
669. Толочко П.П. Древняя Русь. – К.: Наукова думка, 1987. – 246 с.
670. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К.: Наукова думка, 1989. – 256 с.
671. Толочко П.П. Историчні портрети. – К.: Наукова думка, 1990. – 270 с.
672. Томенчук Б.П. Исследование летописного Василева // АО 1977. – М.: Наука, 1978. – С. 393.
673. Томенчук Б.П. Исследование летописного Василева // АО 1978. – М.: Наука, 1979. – С. 413.
674. Томенчук Б.П. Охранные раскопки в Прикарпатье // АО 1985 г. - М.: Наука, 1987. – С. 422-423.
675. Томенчук Б.П. Древнерусский могильник на Среднем Днестре // АСГЭ. – Л.: Изд-во Госэрмитажа, 1985. – С. 88-95.
676. Томенчук Б.П. Охоронні дослідження дерев'яних храмів Галицької землі // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. – К.: Національний музей історії України, 1992. – С. 87-95.
677. Томенчук Б.П. Археологія дерев'яних храмів Галицької землі // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1992. – С. 84-85.
678. Томенчук Б.П. Археологія дерев'яних храмів Галицького князівства // Галицько-Буковинський хронограф. – Івано-Франківськ, 1996. – № 1. – С. 7-22.
679. Томенчук Б.П. Некрополі Галицько-Буковинського Прикарпаття IX – XIII ст. – Автореф. к.і.н. – К., 1998. – 18 с.

680. Томенчук Б.П. Три періоди одержавлення Галицької землі (Галицько-Буковинського Прикарпаття) за матеріалами некрополів IX - XII ст. // Археологічні студії. – Чернівці: Прут, 2000. – Вип. 1. – С. 235-243.
681. Толстая С.М. Христианское и языческое в славянском народном календаре (к проблеме двоеверия) // Истоки русской культуры (археология и лингвистика). Тезисы докладов. – М., 1993. – С. 66-68.
682. Толстой И., Кондаков Н. Русские древности в памятниках искусства. – С.-Петербург, 1897. – Вып. 5. – 168 с.
683. Урьева А.Ф. Стратиграфия и хронология раскопа УС-V в Смоленске // Смоленск и Гнездово. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – С. 80-105.
684. Успенская А.В. Металлургическое производство по материалам древнерусских селищ // Очерки по истории русской деревни X-XIII в.в. Труды ГИМ. – М.: Советская Россия, 1959. – Вып. 33. – С. 105-122.
685. Успенская А.В. Нагрудные и поясные привески // Очерки по истории русской деревни в X – XIII вв. – М.: Советская Россия, 1967. – С. 88-132.
686. Успенский Б.А. Крест и круг. – М.: Языки славянских культур, 2006. – 488 с.
687. Фантух А. Скарб з Василева 1821 р. // БІЕВ. – Чернівці, 1996. – Вип. 1. – С. 29-31.
688. Фантух А. Керамічні плитки з давньоруського Василева // Матеріали II історико-краєзнавчої конференції. Буковина– мій рідний край. – Чернівці, 1997. – С. 22-23.
689. Фантух А. Деякі аспекти з історії досліджень та планіграфії давньоруського Василева // ПССІАЕ. – Чернівці, 1997. – Вип. 4. – С.29-32.
690. Фантух А. Літописні населенні пункти давньоруської Буковини // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. I – С.133-139.
691. Федорак В.Ф., Черкач Н.І. Оповідання з історії рідного краю. – Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – 128 с.

692. Федоров- Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов (археологические памятники). – М.: Изд-во МГУ, 1966. – 274 с.
693. Федоров Г.Б. Работы Прутско-Днестровской экспедиции в 1959 г. // КСИА. – 1961. – Вып. 86. – С. 80-85.
694. Федоров Г.Б., Чеботаренко Г.Ф. Памятники древних славян (VI – XIII вв.). – Кишинев: Штиинца, 1974. – 134 с.
695. Ферсман А.Е. Рассказы о самоцветах. – М.: Наука, 1974. – 238 с.
696. Фехнер М.В. Шейные гривны // Очерки по истории русской деревни. – М.: Советская Россия, 1967. – С. 55-87.
700. Фехнер М.В. Золотое шитье Владимиро-Суздальской Руси // Средневековая Русь. – М.: Наука, 1976. – С. 222-224.
701. Філіпчак І. Іванко Берладник. – Буенос-Айрес, 1986 – 135 с.
702. Филипчук М.А. Исследование крестьянской усадьбы XI в с. Коростовата // АО 1983. – М.: Наука, 1984. – С. 367.
703. Филипчук М.А. Сільські садиби Північної Буковини X – XI ст. (за матеріалами археологічних досліджень) // Молоді вчені-суспільствознавці УРСР – 70-річчю Великого Жовтня. – Львів, 1987. – С. 155-156.
704. Фішер Е. Козмин // Зелена Буковина. – 2003. – № 1-2. – 78 с.
705. Флёрова В.Е. Резная кость юго-востока Европы IX – XII веков: искусство и ремесло. – С.-Петербург: Алатея СПб, 2001. – 352 с.
706. Фоняков Д.И. Цветной металл Торопца (типология и технология) // СА. - 1991. - №2. – С. 217-231.
707. Фроянов И.Я. Древняя Русь. – М. – С.-Петербург: Златоуст, 1995. – 453 с.
708. Фрунчак С., Фантух А. З археологічної спадщини Р.Ф .Кайндля // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. II. – С. 194-197.
709. Хавлюк П.І. Древньоруські городища на Південному Бузі // Слов'яно-руські старожитності. - К.: Наукова думка, 1969. – С. 156-174.

710. Хавлюк П.И. Материалы из городищ улицей на Южном Буге // АО 1971. – М.: Наука, 1972. – С. 380-381.
711. Хавлюк П.И. До питання про виготовлення жорен у древній Русі // Археологія. – 1973. – № 9. – С. 34-40.
712. Холевчук В.М., Танащик Д.Д. Стан історичного краєзнавства на Буковині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Тези доповідей конференції „370 років Хотинської битви”. – Чернівці, 1991. – С. 32-34.
713. Холевчук В.М., Танащик Д.Д. Склад та формування колекцій Буковинського крайового музею на початку ХХ ст. // Тези доповідей республіканської наукової конференції. – Чернівці, 1990. – С. 119-120.
714. Цебенко Г. Чернівецький державний краєзнавчий музей (короткий довідник). – Чернівці, 1958. – 20 с.
715. Чернецов А.В. Классификация и хронология наконечников древнерусских пахотных орудий // КСИА. – 1976. – Вып. 146. – С. 32-36.
716. Чернов С.З. Новые материалы по хронологии московской керамики второй половины XIII – XV вв. из раскопок в районе древнего Родонежа // Древнерусская керамика. – М., 1992. – С. 142-169.
717. Черныш А.П. Палеолит и мезолит Приднестровья. – М.: Наука, 1973. – 125 с.
718. Черниш К.К. Ранньотрипільське поселення Ленківці на Середньому Дністрі. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 108 с.
719. Чеховський І.Г. Деякі особливості мікротопоніміки археологічних пам'яток Чернівецької області // 50 років возз'єднання Північної Буковини і Хотинського повіту Бессарабії з Радянською Україною у складі УРСР. – Чернівці, 1990. – Ч. II. – С. 268-270.
720. Чеховський І.Г., Пивоваров С.В. Мікротопонімія як джерело з етнічної історії Північної Буковини // Соціолінгвістичні проблеми Чернівецької області. – Чернівці, 1990. – С. 78-80.

721. Чеховський І.Г. Мікротопонімія Чернівецької області в історичному аспекті (утворення на базі народної географічної термінології): Автореф. дис. канд. іст. наук. – Чернівці: Рута, 1996. – 24 с.
722. Чеховський І.Г. Народна географічна лексика і топонімія як відображення історичних міжмовних контактів українців Буковини // ПССІАЕ. – Чернівці: Рута, 1996. – Вип. 1. – С. 88-98.
723. Чеховський І.Г. До питання виявлення міфологічних мотивів та образів у топонімії // ПССІАЕ. – Чернівці: Рута, 1996. – Вип. 2. – С. 121-128.
724. Чеховський І.Г. Мирон Кордуба і витоки української історичної топонімії Буковини // Буковина – мій рідний край. – Чернівці: Прут, 1996. – С. 54-56.
725. Чеховський І.Г., Ільчук Н.Ф., Ільчук В.Б. Топоніми як джерело і пам'ятки історії (на матеріалах Новоселицького району Чернівецької області). – Чернівці: Місто, 1998. – 43 с.
726. Чеховський І. І Рошош, де колись шумів густий ліс // Масан О., Чеховський І. Чернівці: 1408-1998. – Чернівці: Місто, 1998. – С. 173-178.
727. Чорний О. Розкажу тобі легенду. – Сокиряни: Буковина, 1992. – 78 с.
728. Шараневич И. Исследования на поли отечественной географии и истории. - Львов, 1869. – 86 с.
729. Швецов М.Л. Котлы из погребений средневековых кочевников // СА. – 1980. – № 2. – С. 192-202.
730. Шебек Ф. Пирамиды, дворцы, панельные дома. – Будапешт: Корвина, 1968. – 127 с.
731. Шевченко А.В. Несколько слов о черепах из славянского могильника Днестровка // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – Л.: Изд-во Госэрмитажа, 1985. – С. 97-99.
732. Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньоруське поселення Ліскове. – Чернігів: РВК “Деснянська правда”, 1999. – 184 с.

733. Ширинский С.С. Археологические параллели к истории христианства на Руси и в Великой Моравии // Древняя Русь и славяне. – М.: Наука, 1978. – С. 203-206.
734. Шнаревич И.Д. Рыбы советской Буковины // Животный мир Советской Буковины // Черновцы: Изд-во ЧГУ, 1959. – С. 206-263.
735. Шовкопляс І.Г. Археологічні дослідження на Україні (1917-1957). – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 424 с.
736. Шпак О. Иконографія Розп'ять в українських дереворізах XVII – XVIII століть // Народознавчі зошити. Українська хрестологія. – 1997. – С. 45-52.
737. Штыхау Г.В. Крывічы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – 191 с.
738. Шушарин В.П. Этническая история Восточного Прикарпатья в IX-XII вв. // Становление раннефеодальных славянских государств. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 166-179.
739. Щапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X-XIII вв. – М.: Наука, 1989. – 233 с.
740. Щапова Ю.Л. Стекло Киевской Руси. – М.: Изд-во МГУ, 1972. – 215 с.
741. Щапова Ю.Л. Европейские соседи Византии IV – XII вв. (характеристика отношений по находкам стекла) // VI Международный конгресс славянской археологии. Тезисы советской делегации. – М., 1990. – С. 141-142.
742. Щеглов Д. Об упразднении монастырей Бессарабии // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1898. - № 16 С. 505-516.
743. Эбергардт Я.М. Памятники старины и археологические находки в Бессарабии. – Кишинев, 1916. – 68 с.
744. Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. – К.: Наукова думка, 1985. – 284 с.
745. Юрійчук Ю. Давньоруські підплитові поховання на Буковині // Древние культуры и цивилизации Восточной Европы (Материалы 3-ей

международной археологической конференции студентов и молодых ученых). – Одесса, 1995. – С. 86-88

746. Ягодинська М. Хрести та іконки княжої доби із Західного Поділля // *Studia archeologica*. – 1993. – № 1. – С. 67-71.

747. Ягодинська М. Давньоруський гончарний горн із Західного Поділля . // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т. 1. – С. 238 – 242.

748. Ягодинська М.О. Давньоруські клейма Західного Поділля // *Археологічні студії*. – Київ–Чернівці: Прут, 2000. – Вип. 1. – С. 283-296.

749. Яківчук А. Літописне Подністров'я в українській белетристиці // *Дністер*. – 1993. – № 1. – С. 44 – 46.

750. Якобсон А.Л. Раннесредневековый Херсонес // *МИА*. – 1959. – Вып. 63. – 364 с.

751. Якобсон А.Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. – Л.: Наука, 1979. – 163 с.

752. Якубовський В.І. Давньоруський скарб з с. Городище Хмельницької обл. // *Археологія*. – 1977. – Вип. 16. – С. 87-104.

753. Якубовський В.І. Скарби Болохівської землі. – К.-Подільський, 2003. – 158 с.

754. Якубовський В.І. Ювелірні вироби з розкопок історичного Губинського городища // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки*. – К.-Подільський, 2003. – Т. 11. – С. 20-26.

755. Янин В.Л. Некрополь Новгородского Софийского собора. – М.: Наука, 1988 – 178 с.

756. Die Ausgrabungen am Cecina // *Czernowitzer Allgemeine Zeitung*. – 1929. – 1. September.

757. Balan T. Documente Bucovinene. – Cernauti, 1933. – Vol. 1. – 298 p.

758. Bucovina – pamant romanesc 1918-1993. 75 de ani de la unirea cu patria mama. – Suceava, 1993. – 16 p.

759. Bukowina in Wort und Bild. – Wien, 1908. – 532 s.

760. Buzdugan G., Luchian O., Oprescu C. Monede si bancnote Romanesti. – Bucuresti, 1977 – 587 p.
761. Cantemiri D. Descriptio antiqui et hodierni status Moldavie. – Bucuresti, 1973. – 365 s.
762. Cooper J.G. Lexikon alter Symbole. – Leipzig: VEB E.A. Seeman Verlag, 1986. – 240 s.
763. Covalciuc D. Legende populare din Bucovina. – Hliboka, 1995. – 39 p.
764. Die K.k.Franz-Josephs-Universitat in Czernowitz. – Czernowitz, 1900. – 160 s.
765. Die Bukowina. Eine allgemeine Heimatskunde. – Czernowitz, 1899. – 236 s.
766. Hanuliak M. Hroby pod nahrobnymi kamenms v 11.-14. storoci // Slovenska archeologia. – Bratislava. – 1979. – R. XXVII. – C. 1. – S. 167-183.
767. Fischer E. Beitrag zur Munzkunde des Furstentums Moldau // Jahrbuch des Bukowiner Landes-. Museum. – Czernowitz, 1901. – T. 9. – S. 3-53.
768. Hurmuzaki E. Fragmente zur Geschichte der Rumanen, 1874. – 10 s.
769. Kaindl R.F. Alte Wehranlagen in der Bukowina // Bukowiner Rundschau. – 1889. – № 629.
770. Kaindl R.F. Funde in der Bukowina // MZKHD. – 1893. – Bd. 19. – S. 138.
771. Kaindl R.F., Manastyrski A. Die Rutenen in der Bukowina. – Czernowitz, 1889 – 1890. – Bd. 1-2. – 156 s.
772. Kaindl R.F. Archeologische Untersuchungen zu Wasilew und Panka an der Bukowina // Mitteilungen der k.k. Zentralkommission fur Kunst – historische Denkmale. – Wien, 1901. – T. XXVII. – S. 47-48.
773. Kaindl R.F. Landeskunde der Bukowina. – Czernowitz, 1895. – 52 s.
774. Kaindl R.F. Geschichte der Bukowina. - Czernowitz, 1903. – 126 s.
775. Kornel F. Maguar penzermek es papirpenzek. – Budapest, 1981. – 104 s.
776. Kozak E. Die Inschriften aus der Bukowina. – Czernowitz, 1903. – TI–214 s.
778. Malachowska S. Wczesnosredniowieczne Zawieski polksiezycowate znalezione na tereni ziem Polskich // Archeologia Polski. – 1998. – T. XLIII. – Z. 1-2. – S. 37-127.

779. Mikolajzyk A. Naczynia datowane scarbami monet XIV – XVIII w. Na ziemiach Polskich. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk, 1977. – 236 s.
780. Milkowicz W. Grabungen am Cecina // Czernowitzer Zeitung. – 1908. – № 122.
781. Nistor I. Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des 16. Jahrhunderts. – Czernowitz, 1912. – 200 s.
782. Nistor I. Romanii si rutenii in Bucovina: Studii istoric si statistic. – Bucuresti, 1915. – 35 p.
783. Nistor I. Der nationale Kampf in der Bukowina. – Bucuresti, 1918. – 147 p.
784. Nohejlova-Pratova E. M. Zaklady numismatiky. – Praha: Academia, 1986. – 336 s.
785. Noll R. Vom Altertum zum Mittelalter (Katalog der Antikensammlung). – Wien, 1974. – 106 s.
786. Onciul D. Zur Geschichte der Bukowina. – Czernowitz, 1887. – 29 s.
787. Polek J. Die ehemalige russische Münzstätte in Sadogora // Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums. – Czernowitz, 1894. – T. II. – S. 3-10.
788. Purici S. Moldova fata de principatul Halici in sec. XII-XIV // Anale Bucovinei. – 1996. – An. III. – P. 349-362.
789. Purici S. Problema hotarelor meridionale ale statului Halician // Spatiul nord-est Carpatic in mileniul intunecat. – Jasi, 1997. – P. 189-202.
790. Rauchut L. Wczesnesredniowieczne materialy z terenow Ukrainy w panstwowym muzeum archeologicznym w Warszawie // Materialy Wczesnosredniaowiczne. – 1960. – T. V. – S. 231-260.
791. Romstorfer K.A. Berichte uber die in der Bukowina gemachten archaologischen Funde bei Kotzman und Horodenka // Mittheilungen der k.k. Central-Commission. – 1889. – Bd. 15. – S. 54-55.
792. Romstorfer K.A. Funde in der Bukowina // Mittheilungen der k.k. Central-Commission. – 1890. – Bd. 16. – S. 69-70.

793. Romstorfer K.A. Aus den "Mittheilungen der k.k. Central-Commission" // Jahrbuch des Bukowiner 793. Landes-Museums. – Czernowitz, 1893. – T. I. – S. 45-71.
794. Romstorfer K.A. Das alte Fürstenschloss in Suczawa (Bericht über die Forschungsarbeiten seit 1895, insbesondere im Jahre 1901) // Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums. – Czernowitz, 1901. – Bd. 9. – S. 77-142.
795. Romstorfer K.A. Das alte Fürstenschloss in Suczawa (Bericht über die Jahre 1903 durchgeführt und hiedurch zum Abschlusse gebrachten Forschungsarbeit) // Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums. – Czernowitz, 1904. – Bd. 11. – S. 58-71.
796. Slupecki L.P. Slavonik Pagan Sanctuaries. – Warsawa, 1994. – 261 s.
800. Spinei V. Moldova in secolele IX – XIV. – Bucuresti: Editura Stiintifica si Enciclopedica, 1982. – 383 p.
801. Spinei V. Realitati etnice si politice in Moldova Meridionala in secolele X – XIII. Romani si Turanici.- Jasi, 1985. – 247 p.
802. Spinei V. Moldavia in the 11 – 14 centuries. – Bucuresti: Editura ARSR, 1986. – 467 p.
803. Spinei V. Moldova in secolele XI-XIV . – Chisinau: Universitas, 1994. - 495 p.
804. Spinei V. Bucovina in mileniul intunecat // Spatiul nord-est Carpatic in mileniul intunecat. – Jasi, 1997. – P. 133 – 188.
805. Szombathy J. Prahistorische Recognoszierungtour nach der Bukowina im Jahre 1893 // Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums. – Czernowitz, 1894. – Bd. 2. – S. 11-21.
806. Szombathy J. Zweite Recognoscierungstour in der Bukowina // Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums. – Czernowitz, 1895. – T. III. – S. 20-24.
807. Teodor D. Crestinismul la est de Carpati de la origini pina in secolul al XIV –lea. – Iasi, 1991 – 230 p.
808. Teodor D. Regiunile Carpato-Nistriene in secolele V-X d er. // Spatiul nord-est Carpatic in mileniul intunecat. – Iasi, 1997. – P. 79-116.

809. Wickenhauser F.A Archeologische Funde in der Bukowina // Mitteilungen der k.k. Zentralkommission für Kunst – historische Denkmale. – Wien, 1880. – T. XXVII. – S. 47-48.

810. Wickenhauser F.A. Bochetin oder Geschichte der Stadt Cernautz. – Wien, 1874. – H. 1. – 120 s.

ДОДАТКИ

перша половина XIII ст.

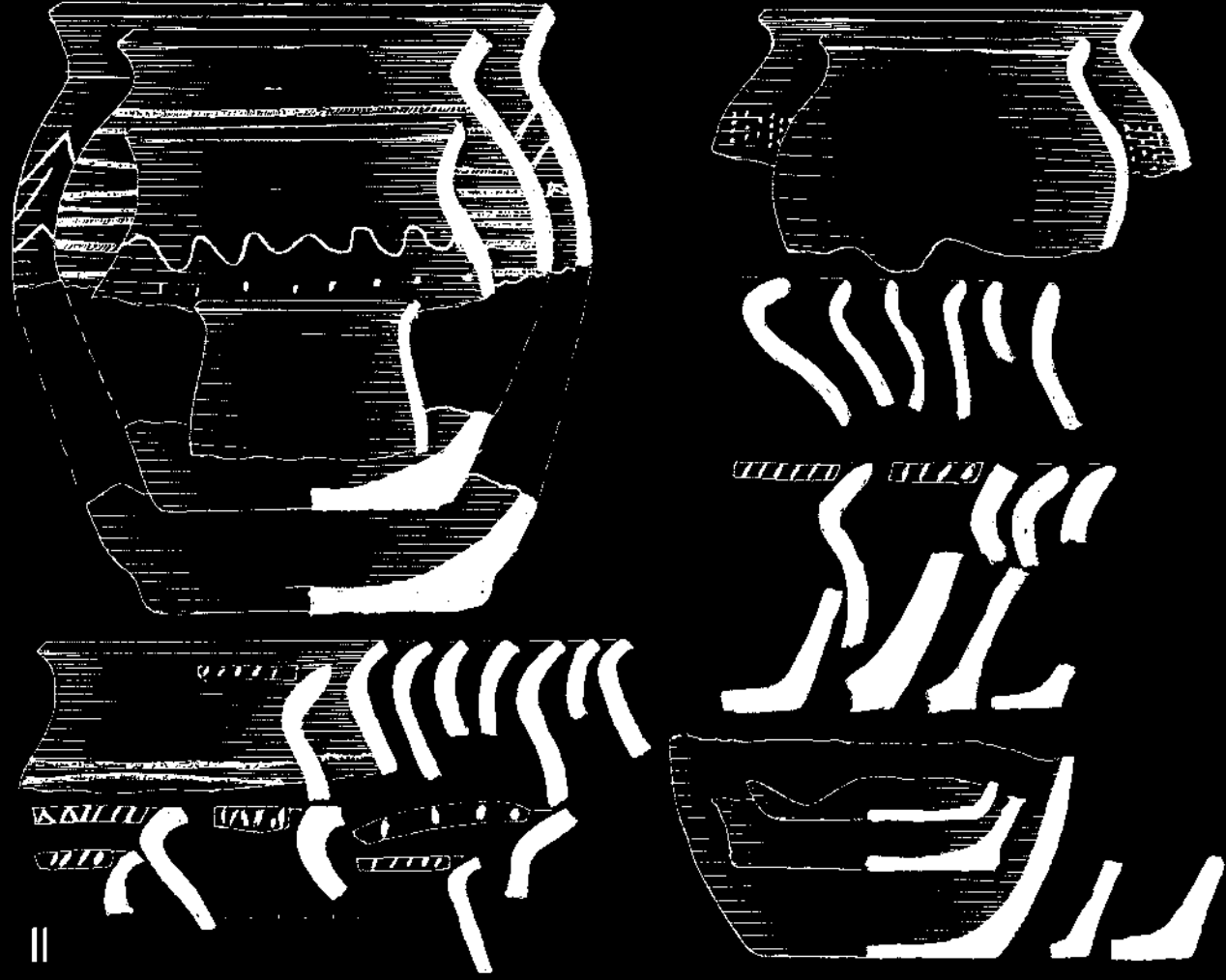
==

друга половина XII ст.

—

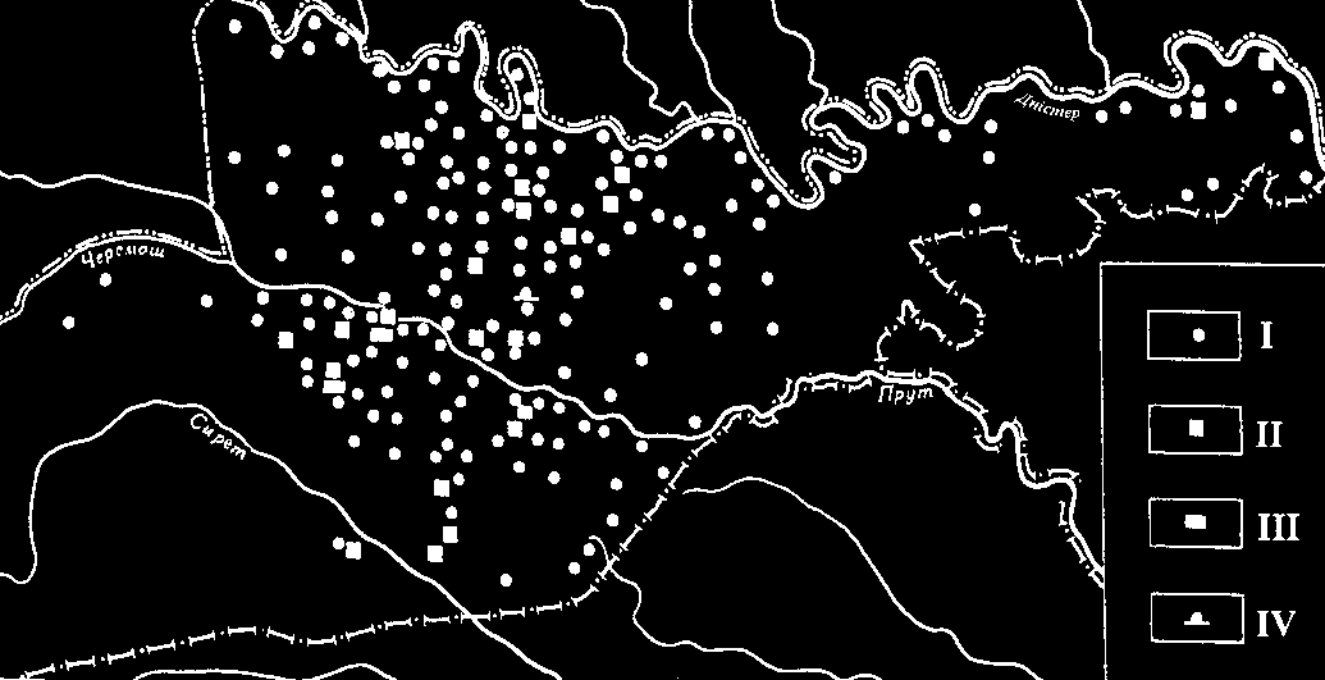
кінець XIV - початок XV ст.

60-80-ті роки XIV ст.

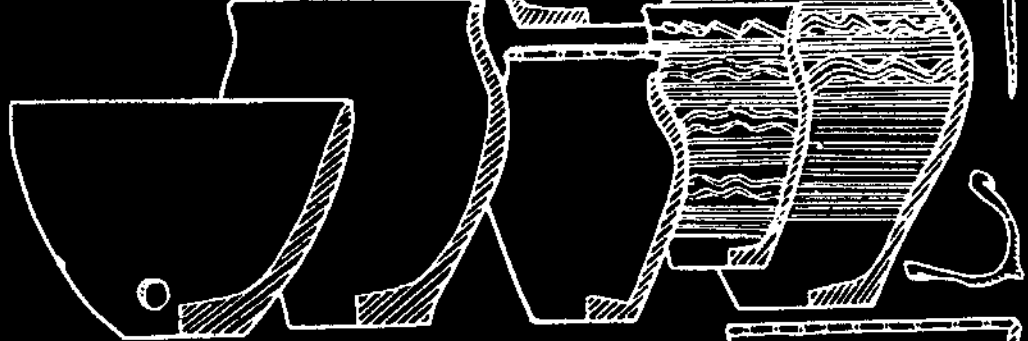

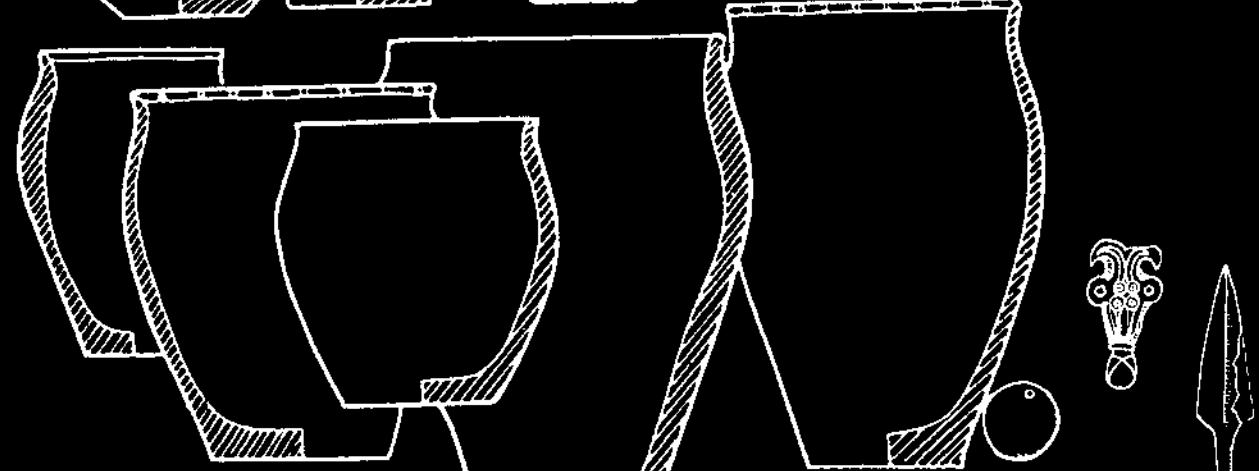
X ст.

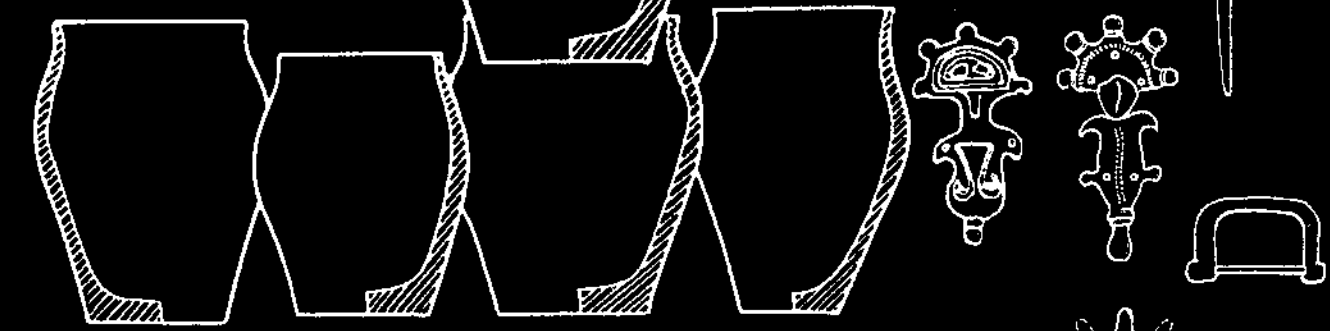
IX ст.

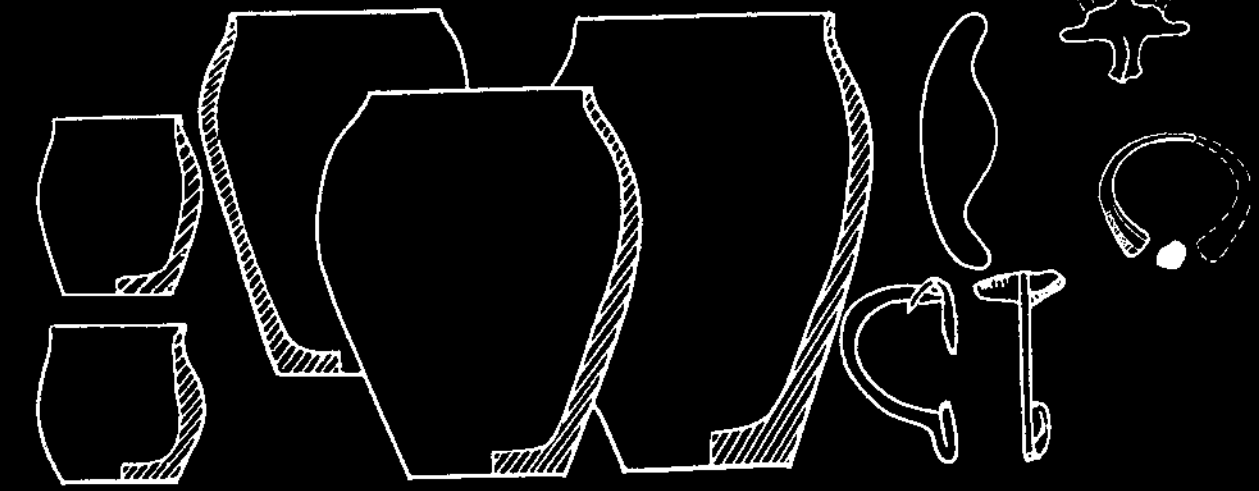
VIII ст.

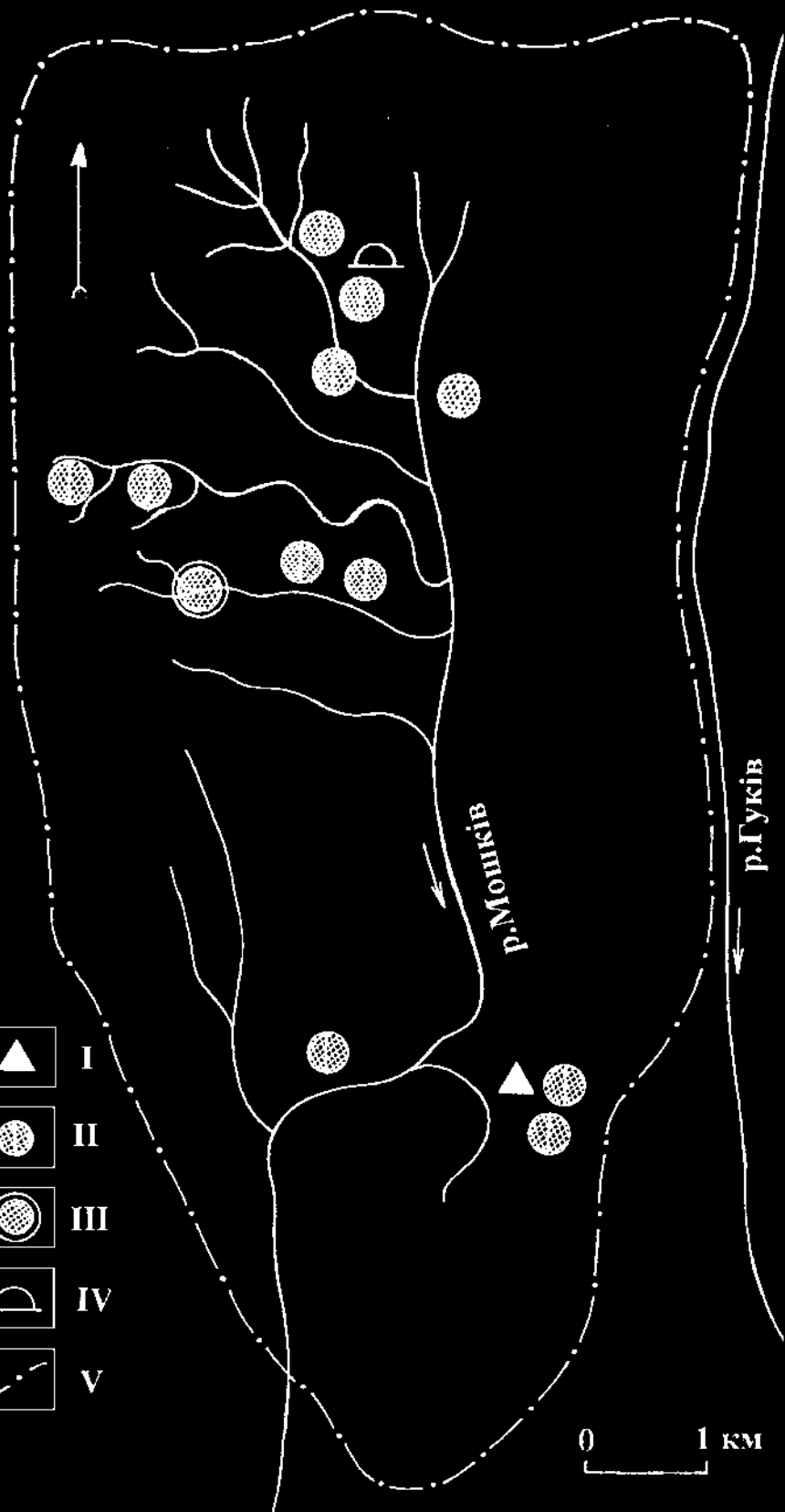
VII ст.

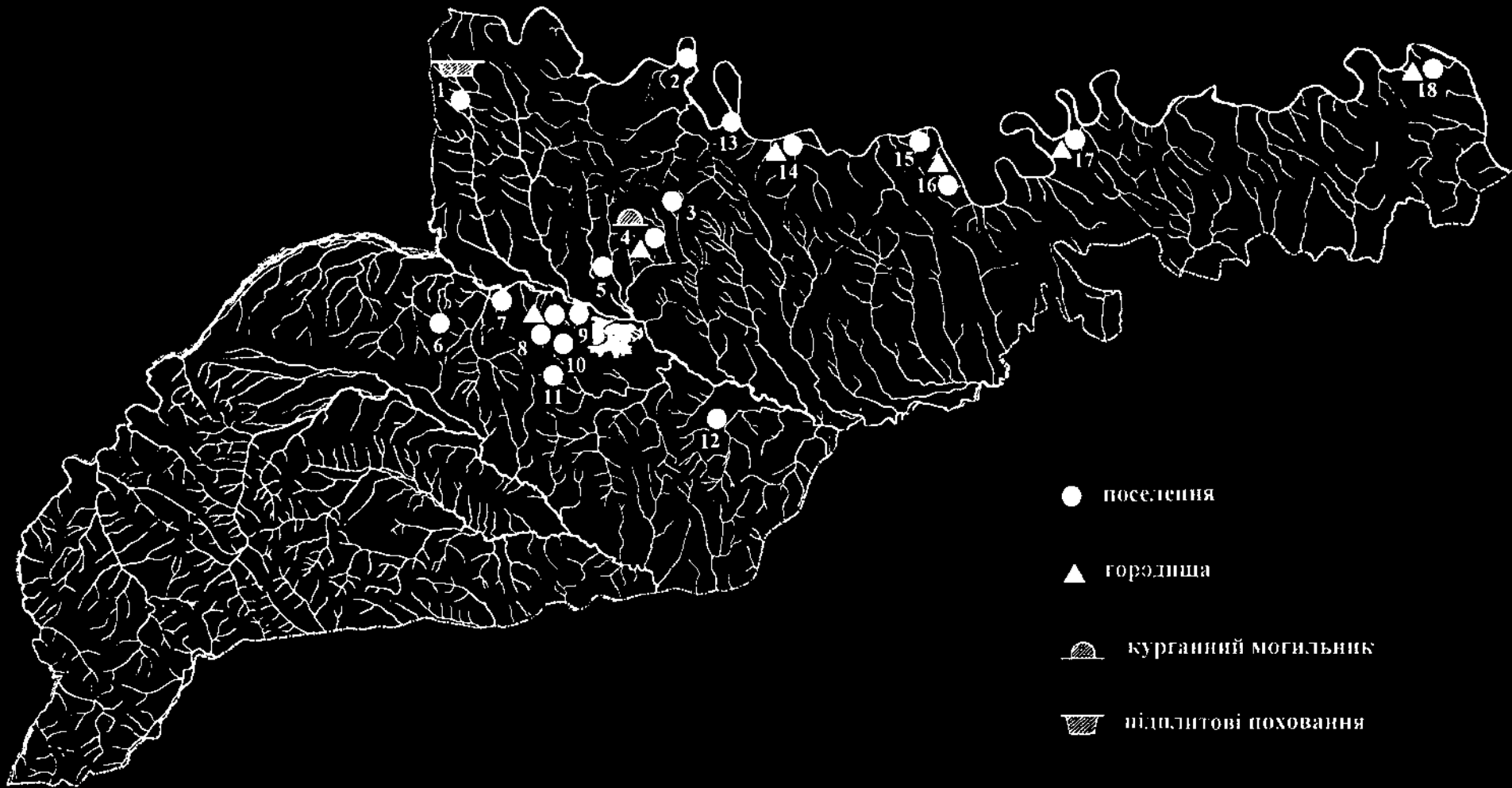
V-VI ст.

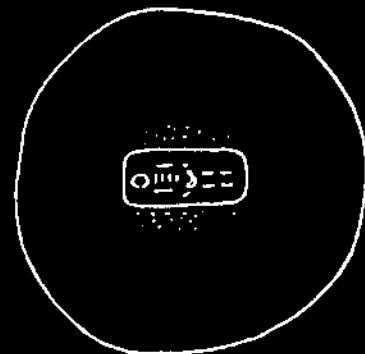
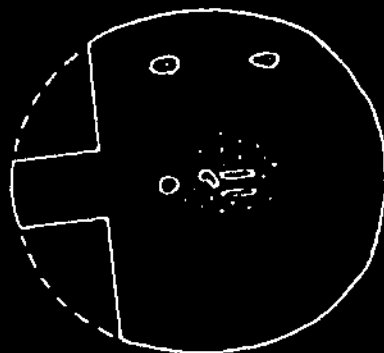
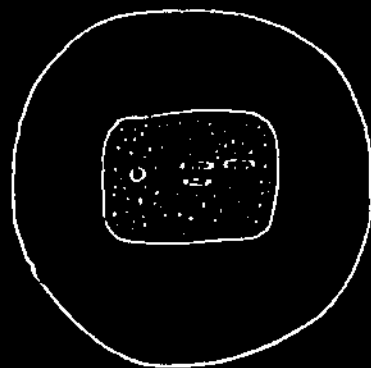
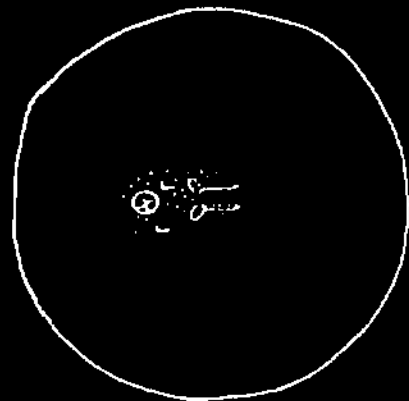
- I
- II
- III
- IV
- V

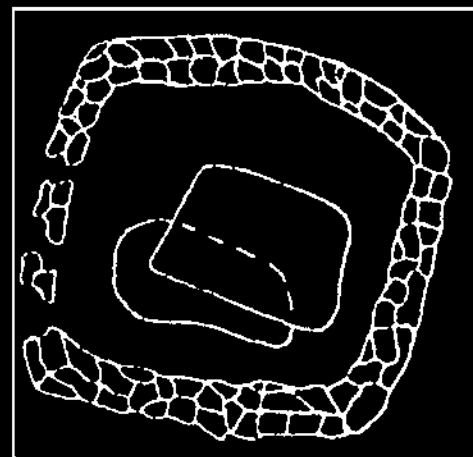
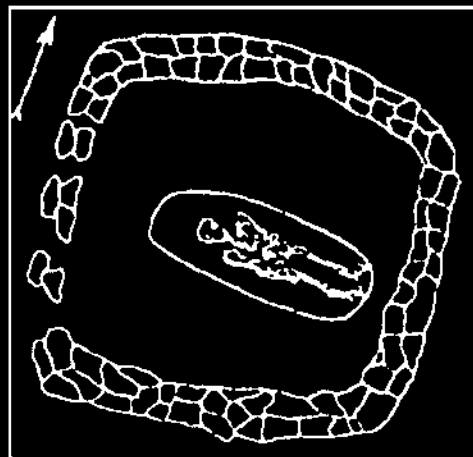
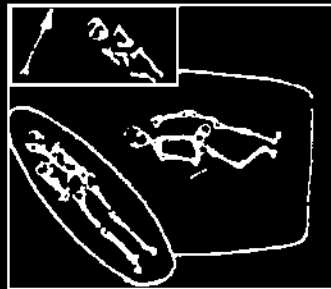
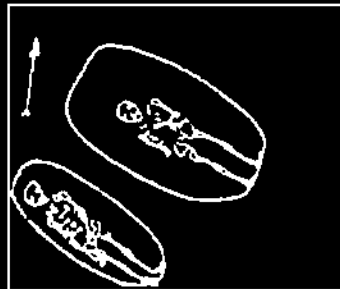
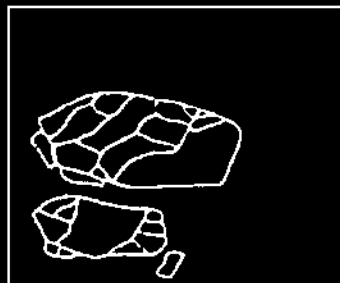
0 1 km

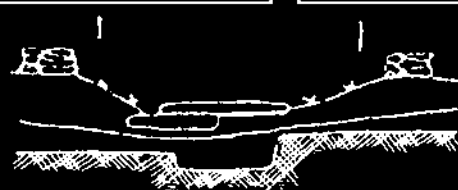
I

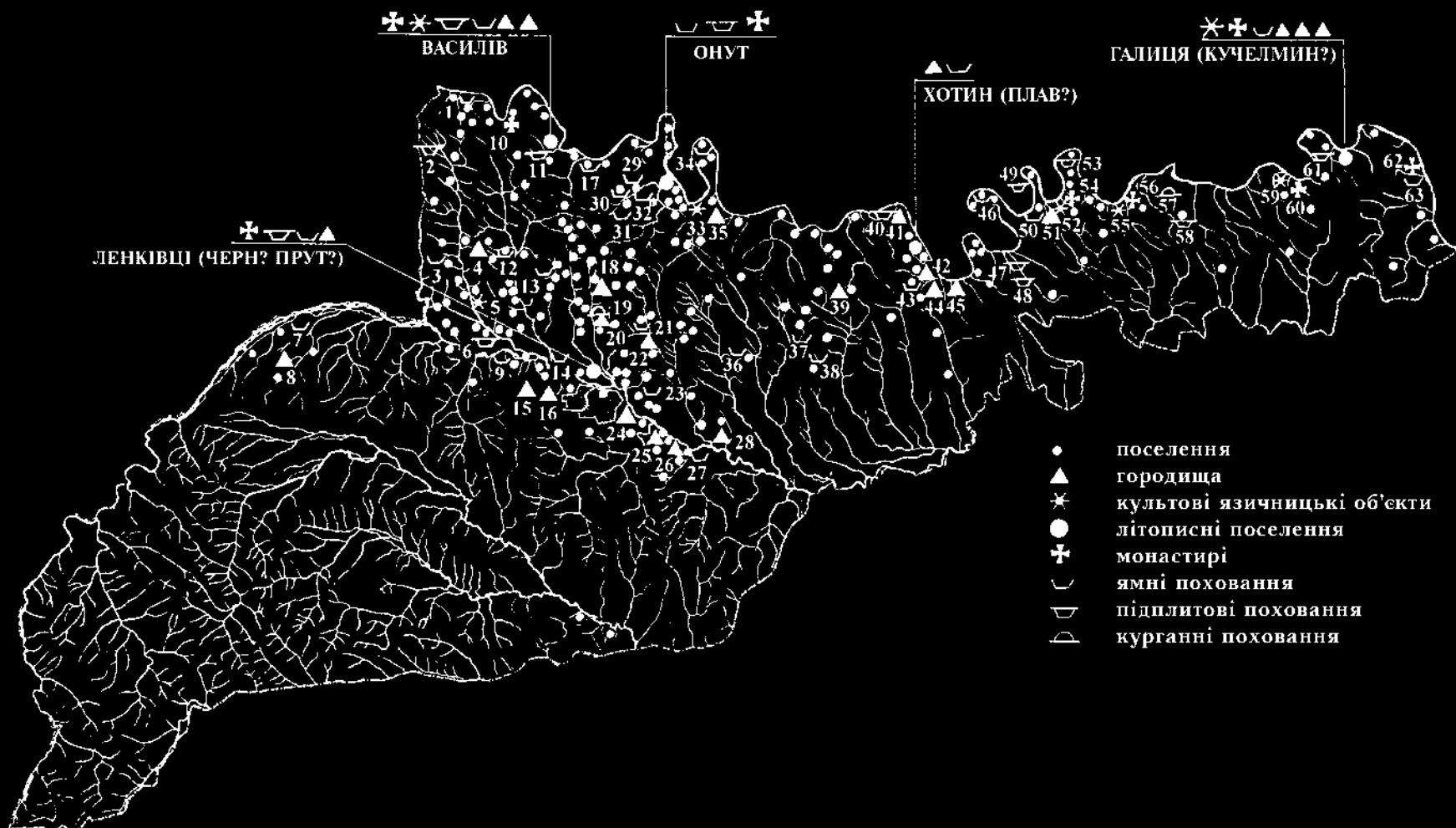

II

3

✠ ✠ ⚑ ⚑ ▲ ▲
ВАСИЛІВ

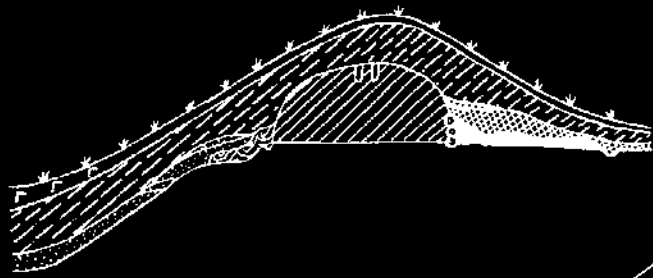
⚑ ⚑ ✠
ОНУТ

▲ ⚑
ХОТИН (ПЛАВ?)

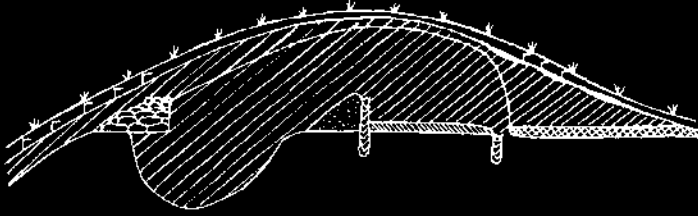
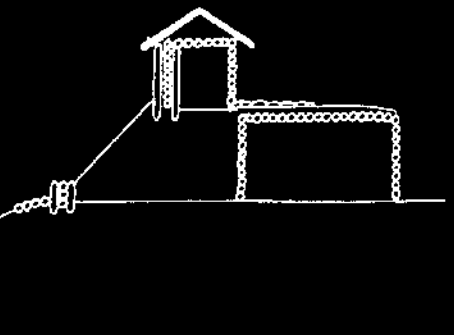
✠ ✠ ⚑ ▲ ▲ ▲
ГАЛИЦЯ (КУЧЕЛМІН?)

✠ ⚑ ▲
ЛЕНКІВЦІ (ЧЕРН? ПРУТ?)

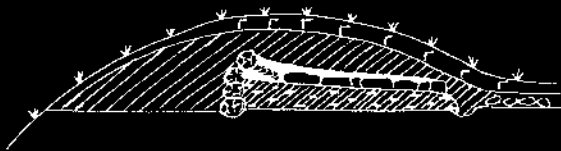
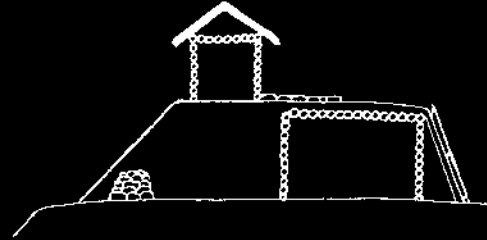
- поселення
- ▲ городища
- ✠ культові язичницькі об'єкти
- літописні поселення
- ✠ монастирі
- ⚑ ямні поховання
- ⚑ підплатові поховання
- ⚑ курганні поховання

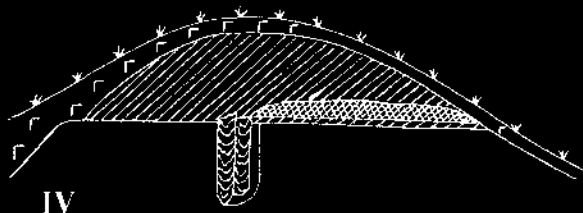
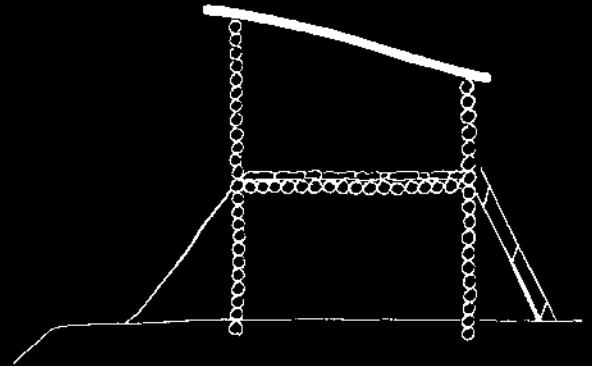
I

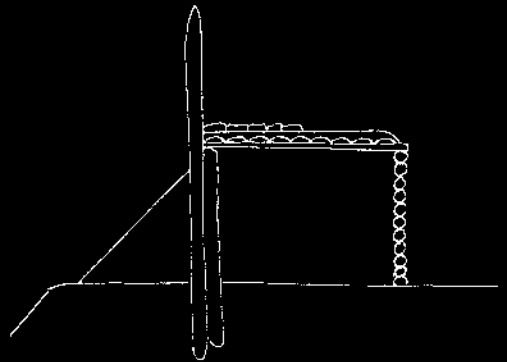
II

III

IV

1

3

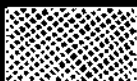
5

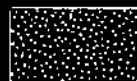
7

2

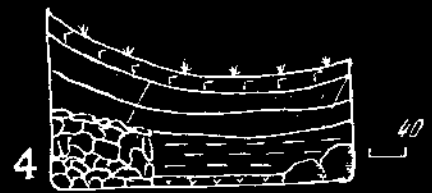
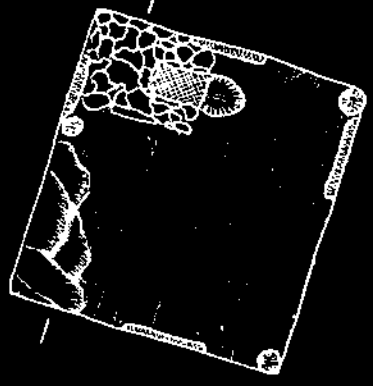
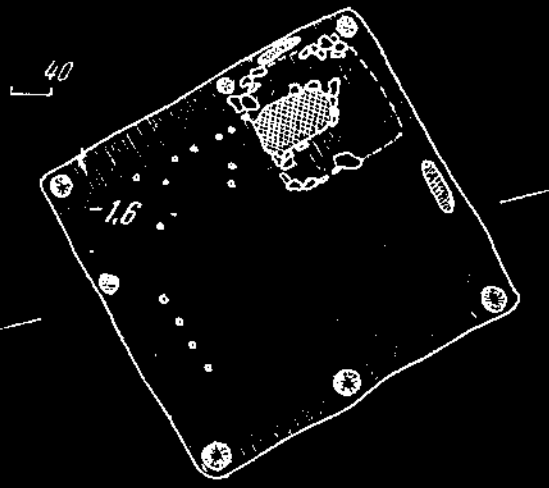
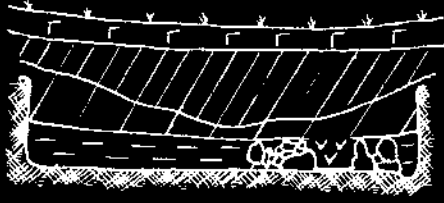
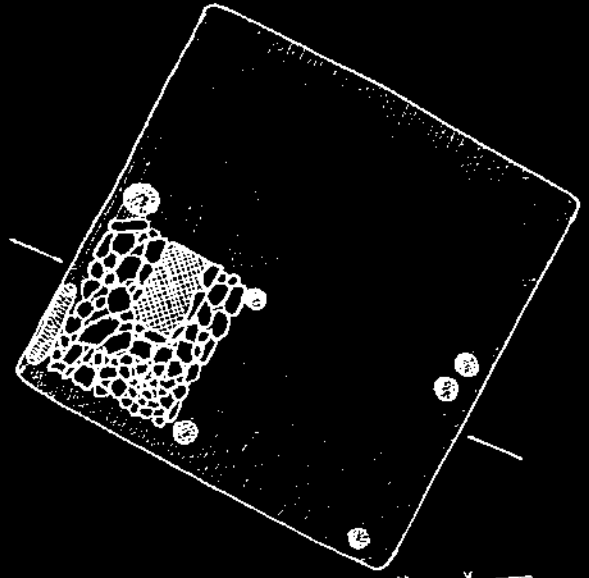
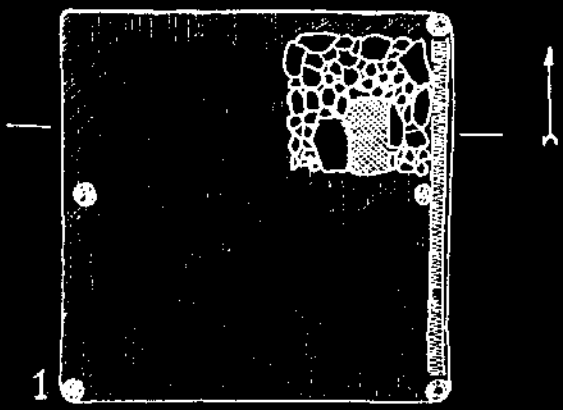
4

6

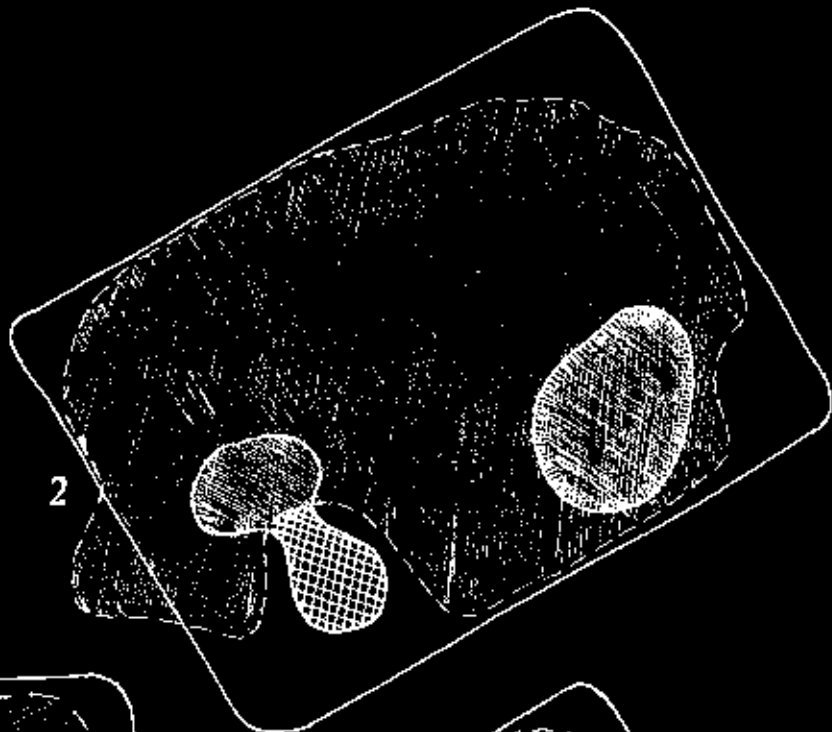

8

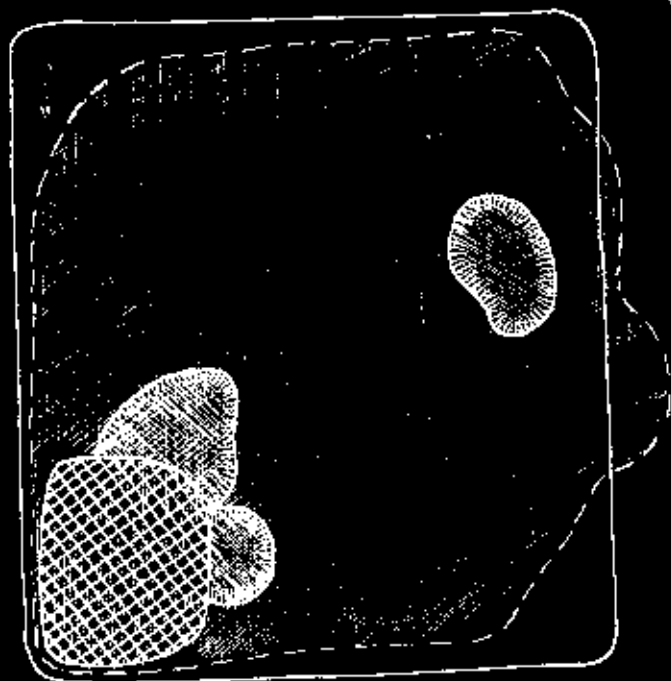

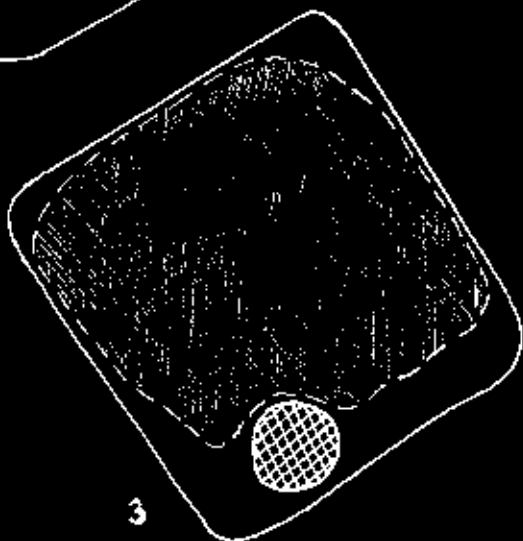
1

2

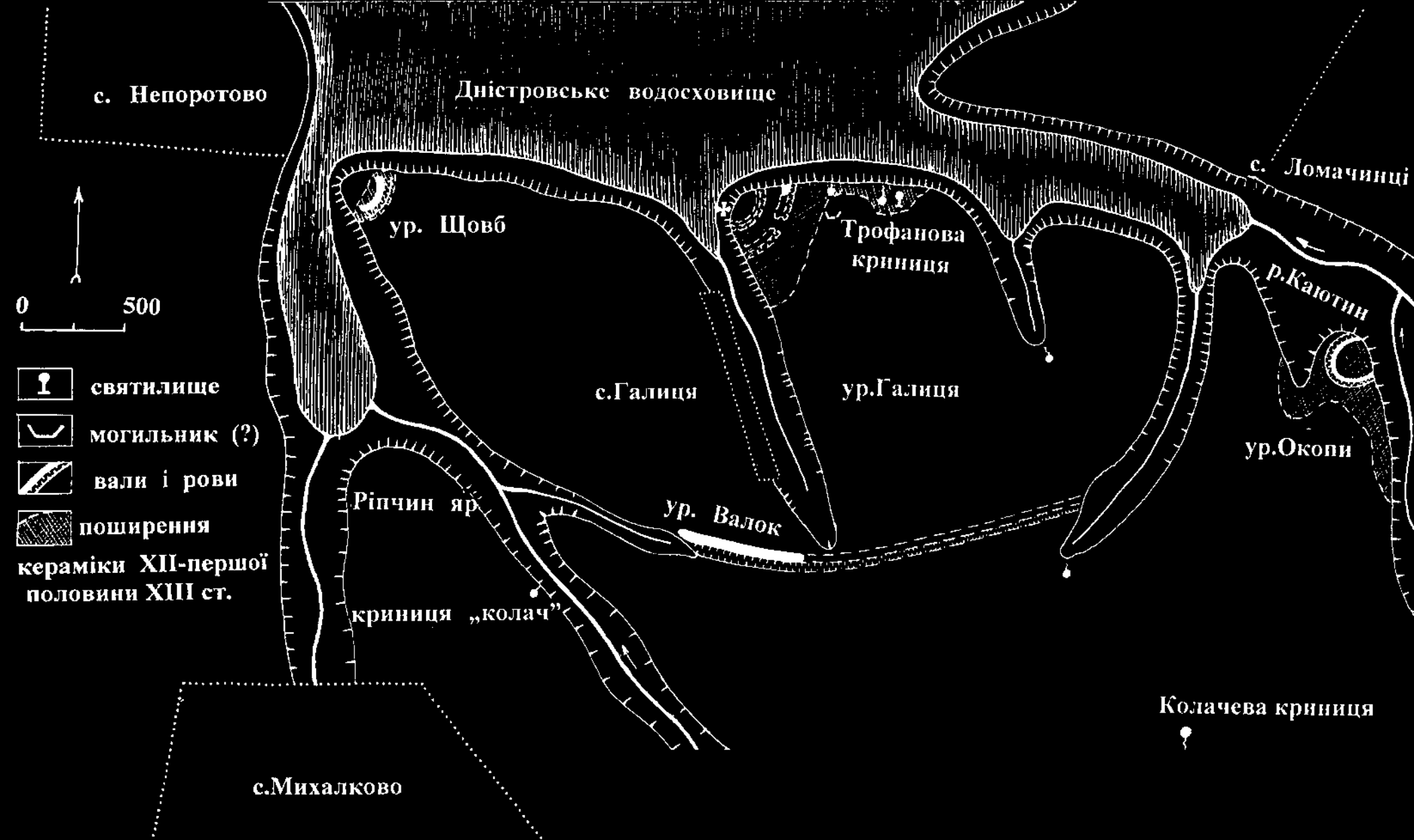
4

3

5

с. Непорогово

Дністровське водосховище

с. Ломачинці

ур. Шовб

Трофанова
криниця

с. Галиця

ур. Галиця

р. Каютин

ур. Окопи

Ріпчин яр

ур. Валок

криниця „колач“

Колачева криниця

с. Михалково

святилище

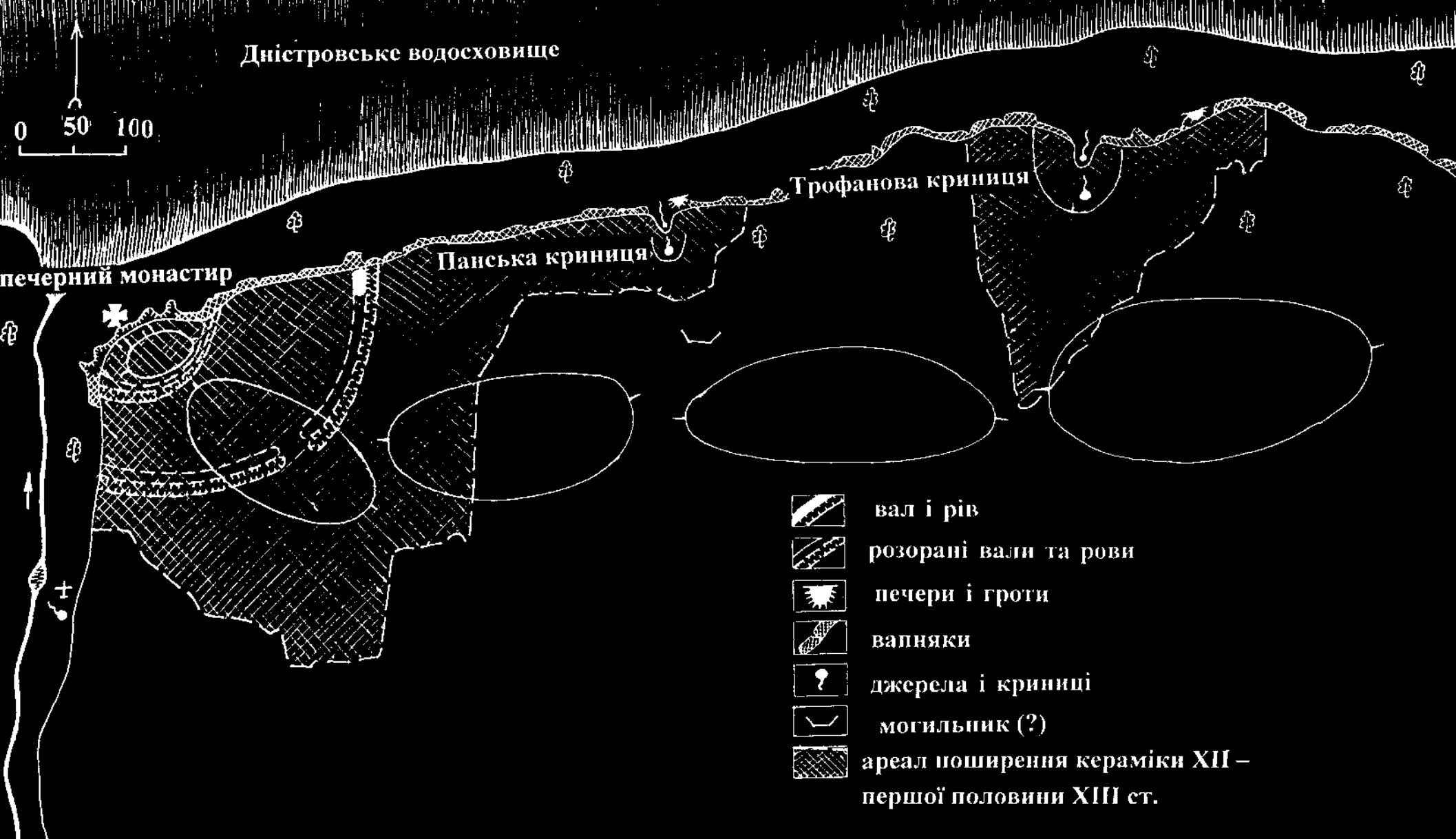
могильник (?)

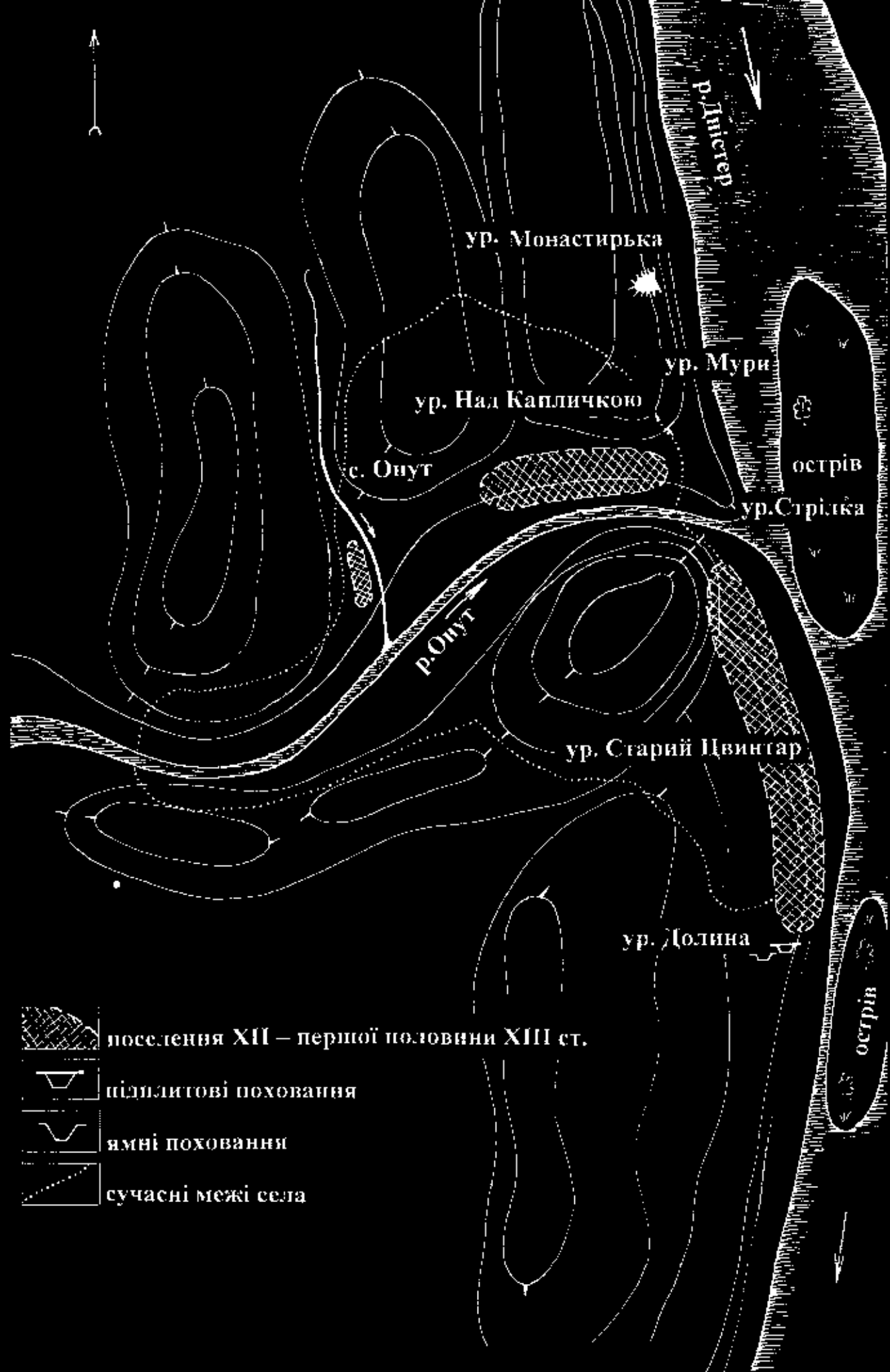
вали і рови

поширення

кераміки XII-першої
половини XIII ст.

0 500

ур. Монастирська

ур. Мури

ур. Над Капличкою

с. Онут

острів
ур. Стрілка

р. Онут

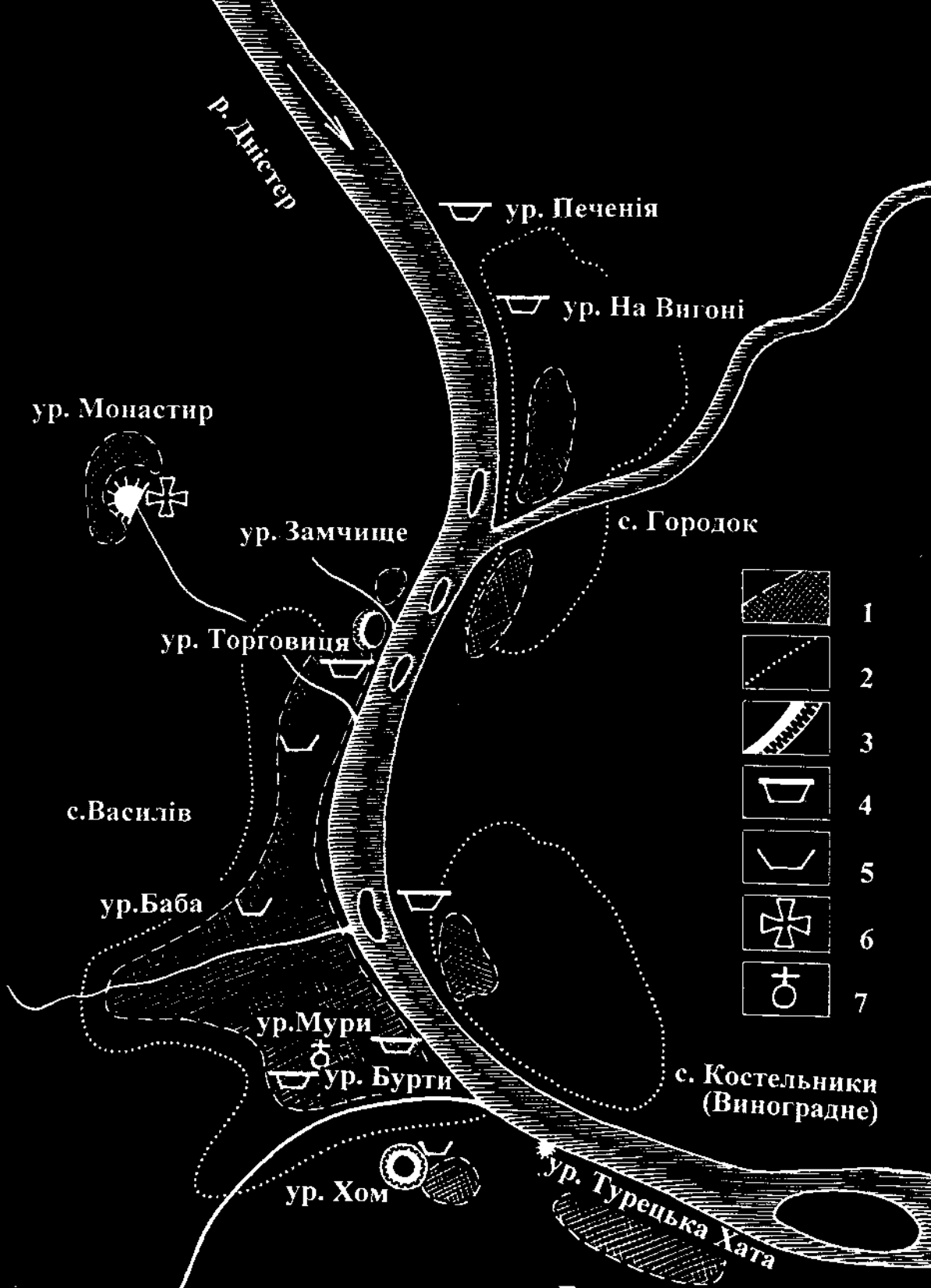
ур. Старий Цвинтар

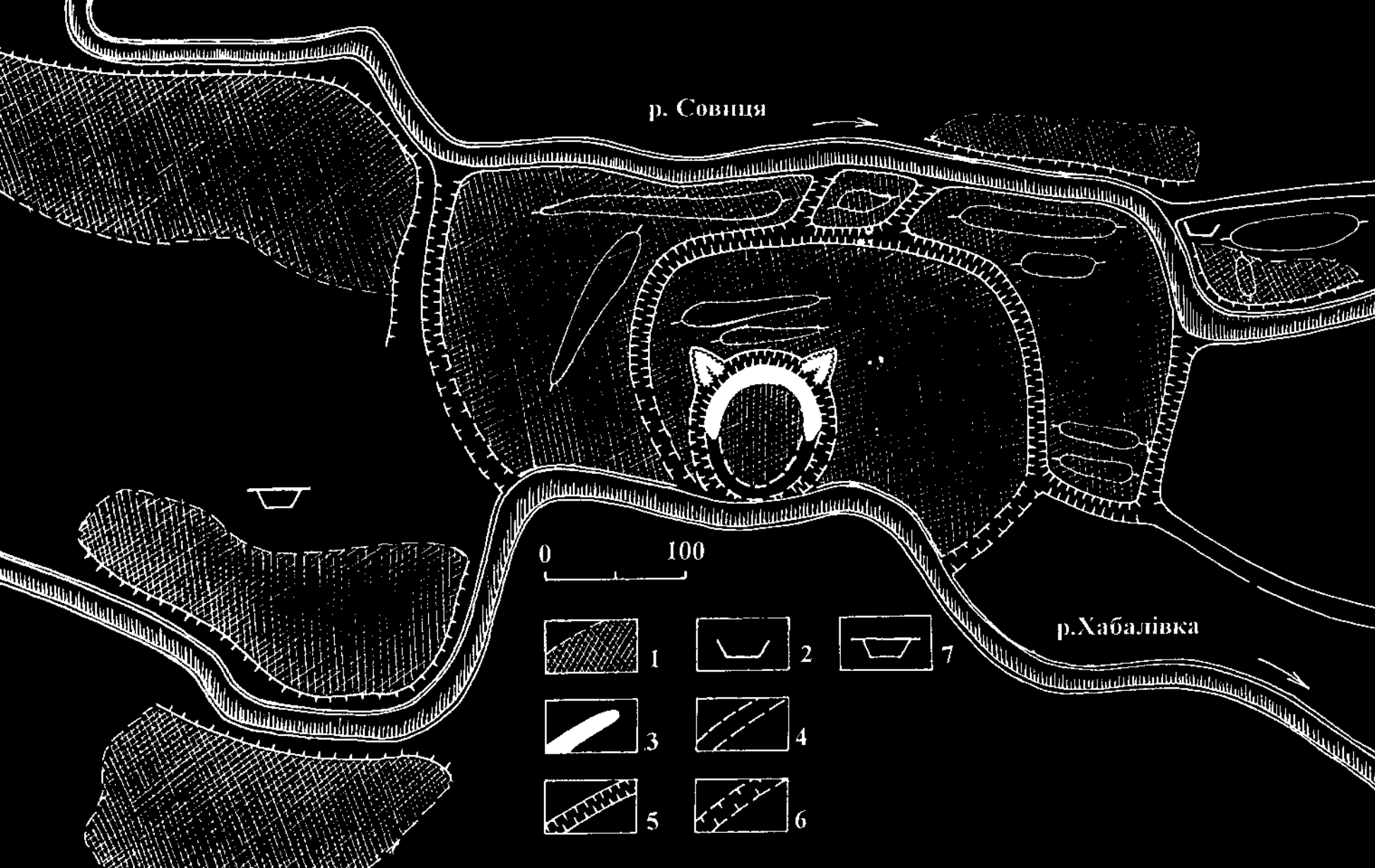
ур. Долина

р. Дністер

острів

- поселення XII – першої половини XIII ст.
- підліттові поховання
- ямні поховання
- сучасні межі села

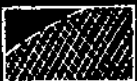

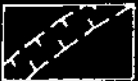

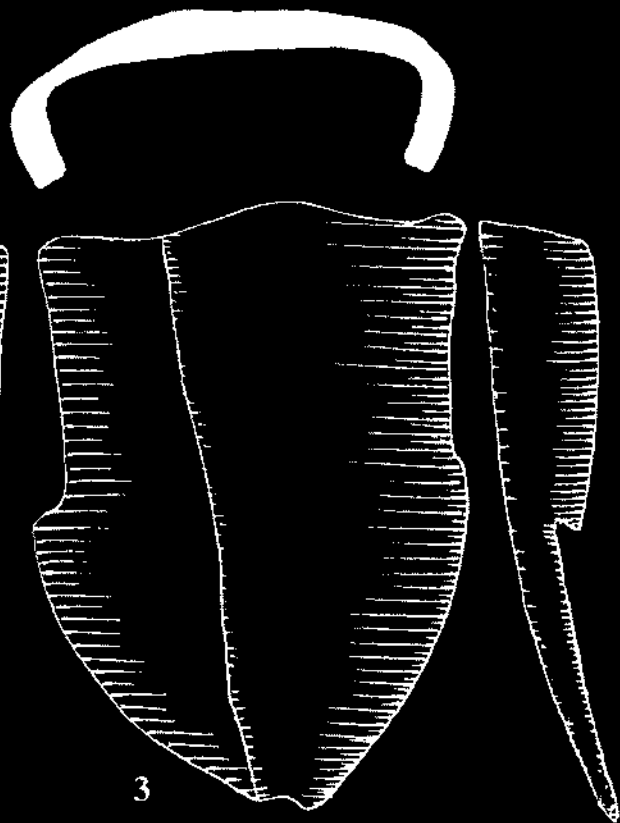
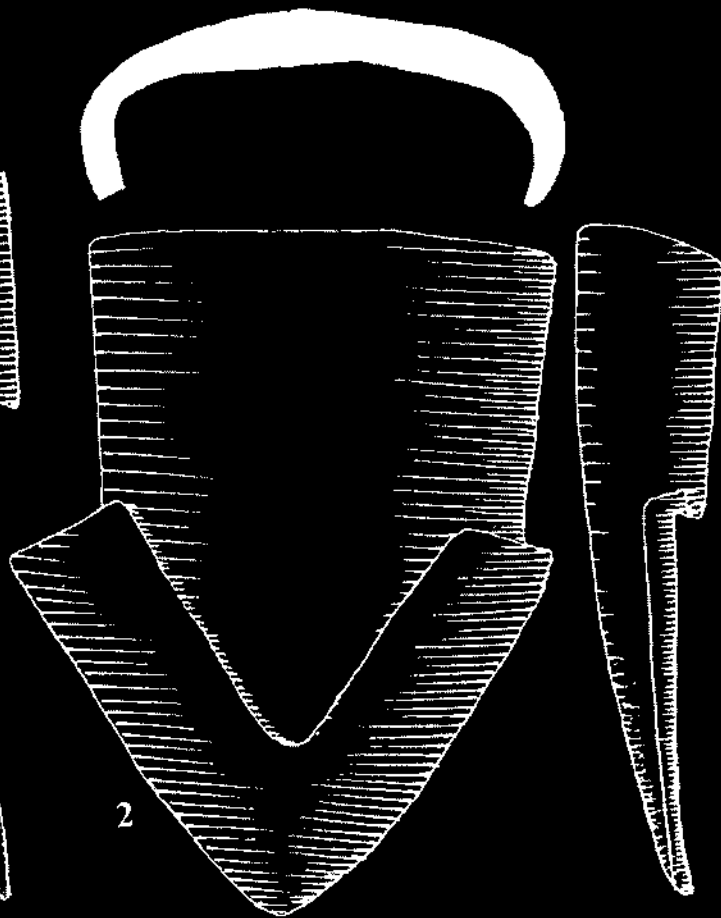
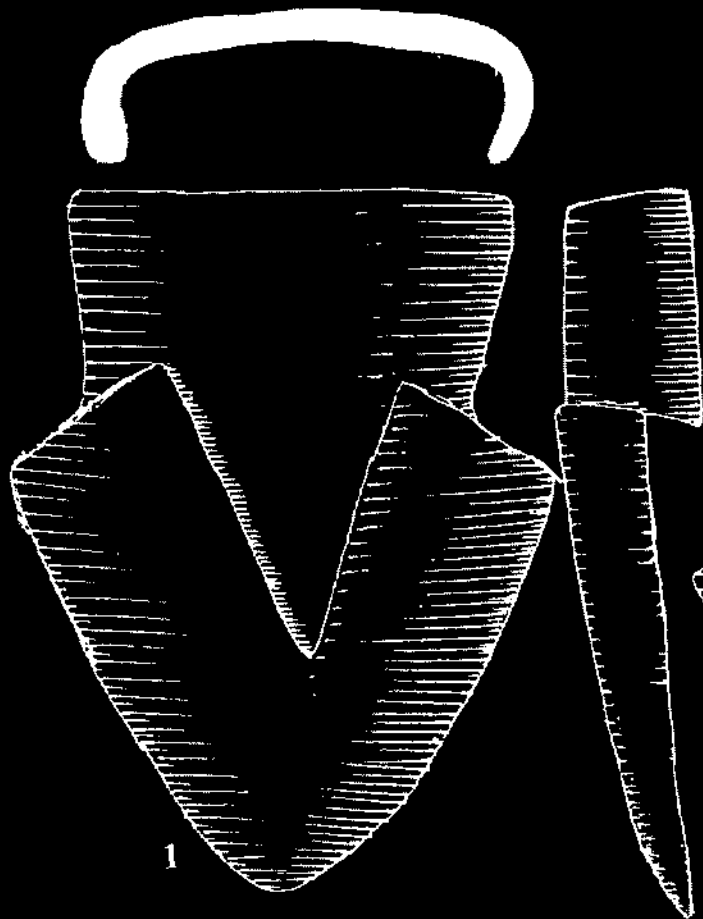

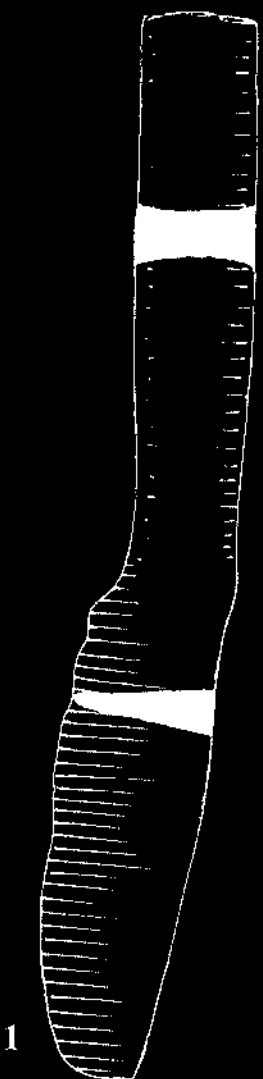
р. Совіця

р. Хабалівка

0 100

	1		2		7
	3		4		
	5		6		

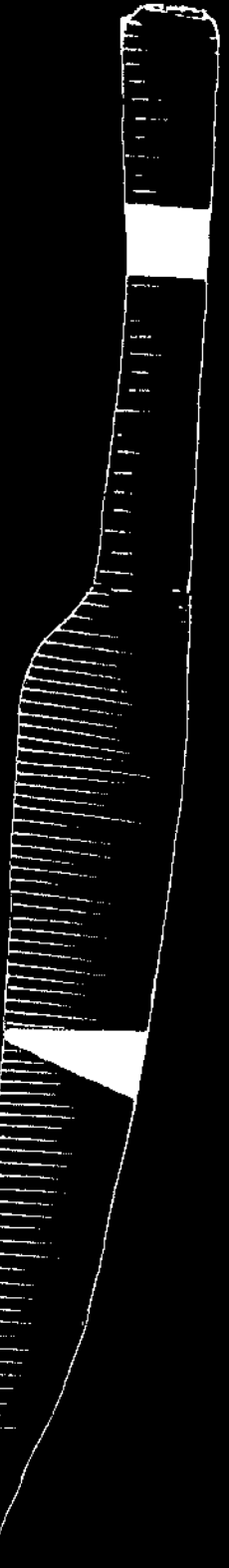

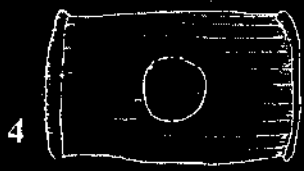
1

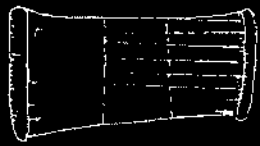
2

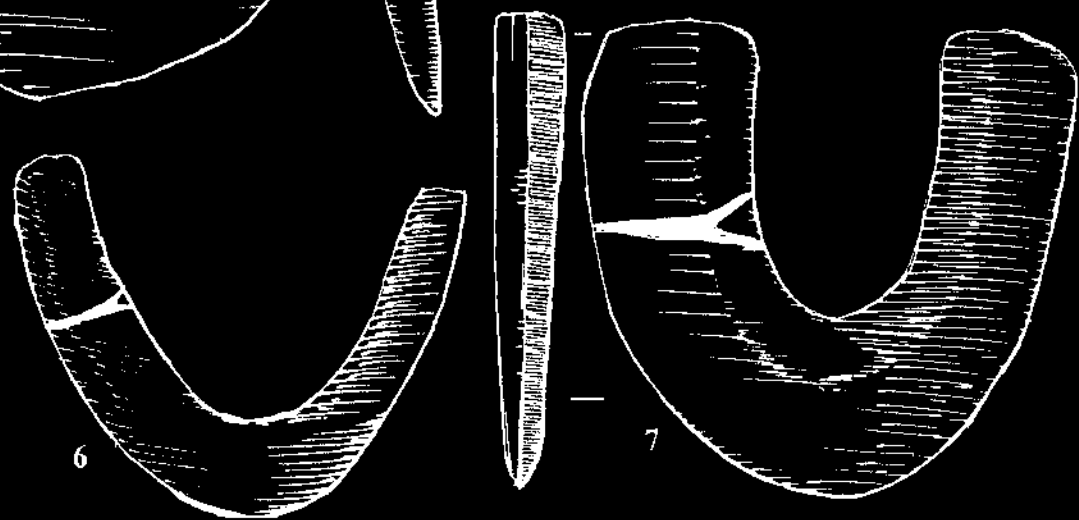
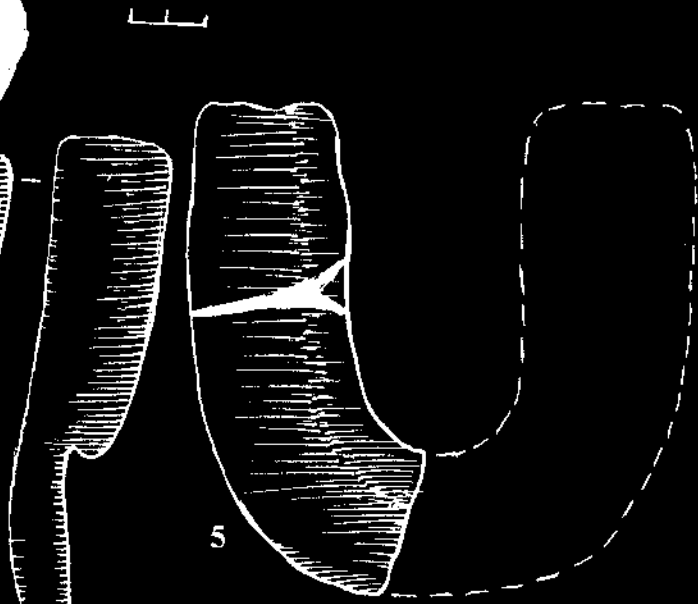
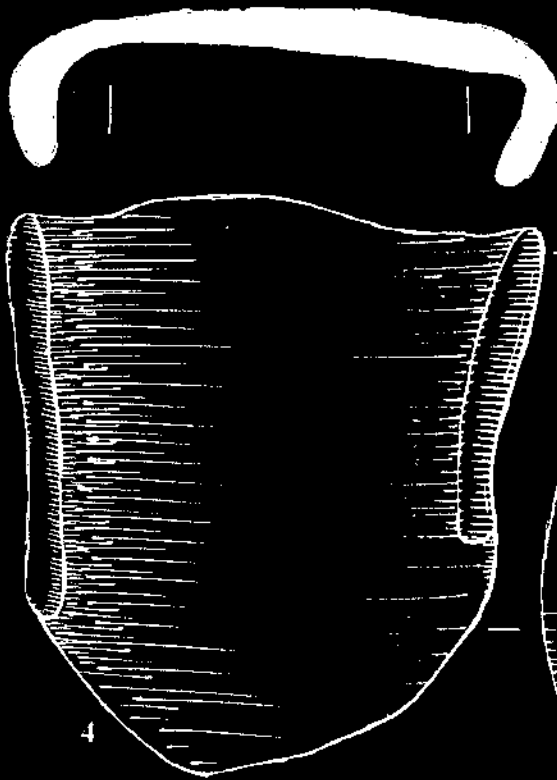
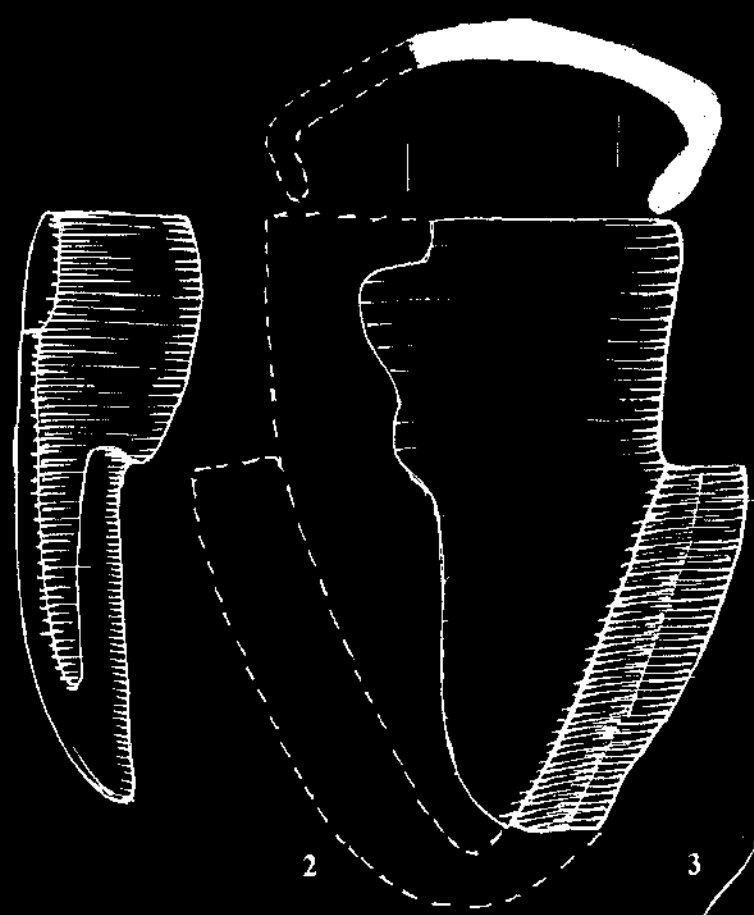
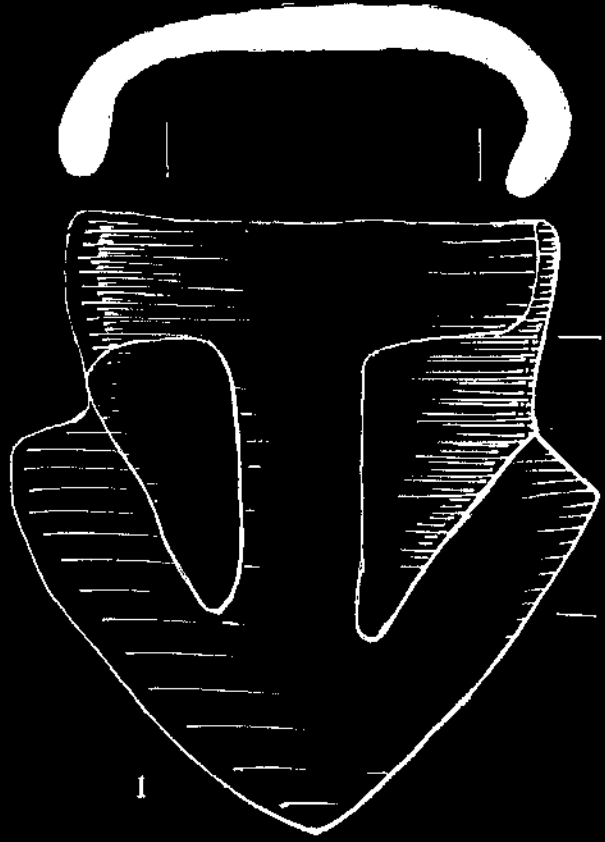

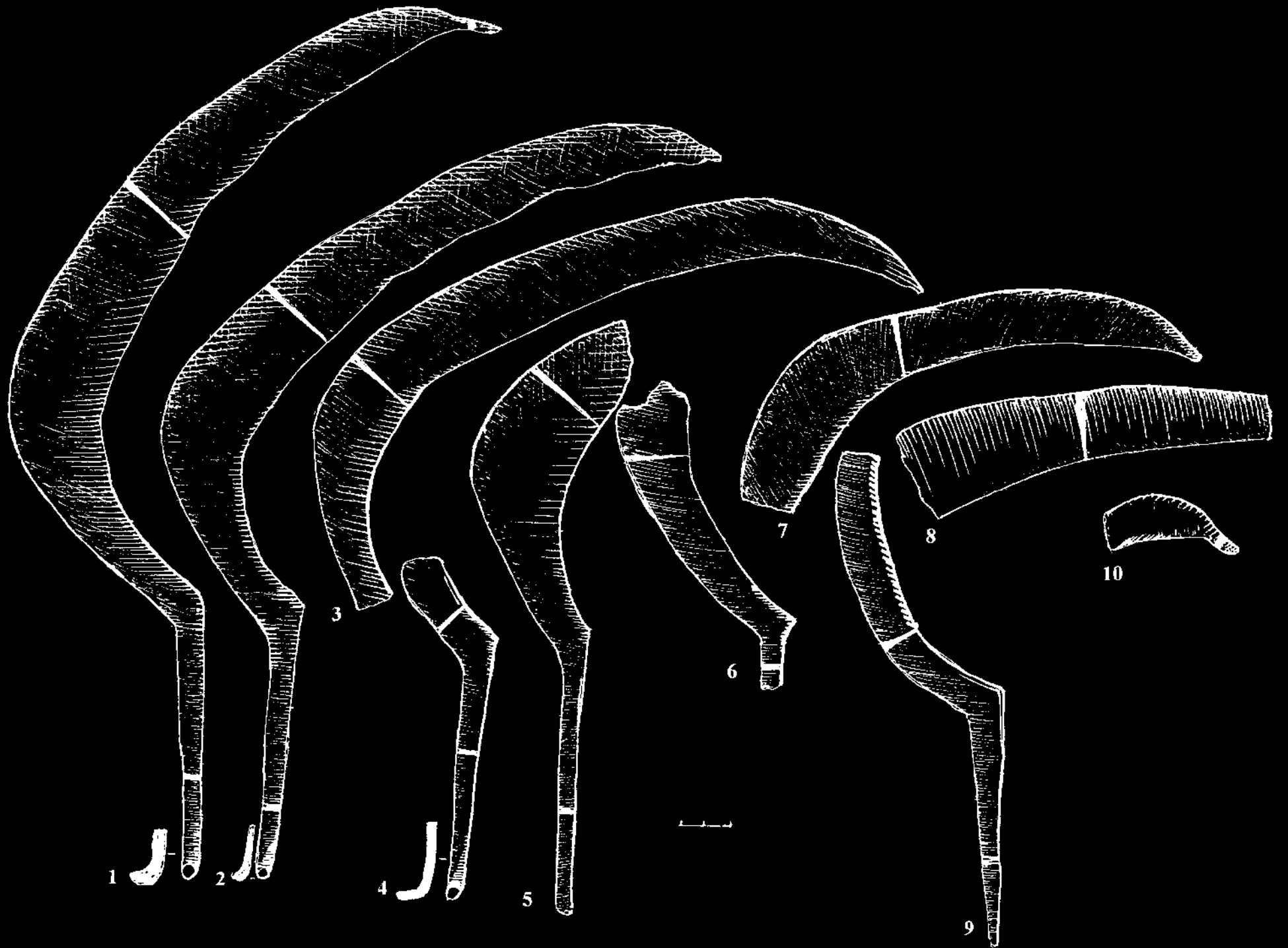
3

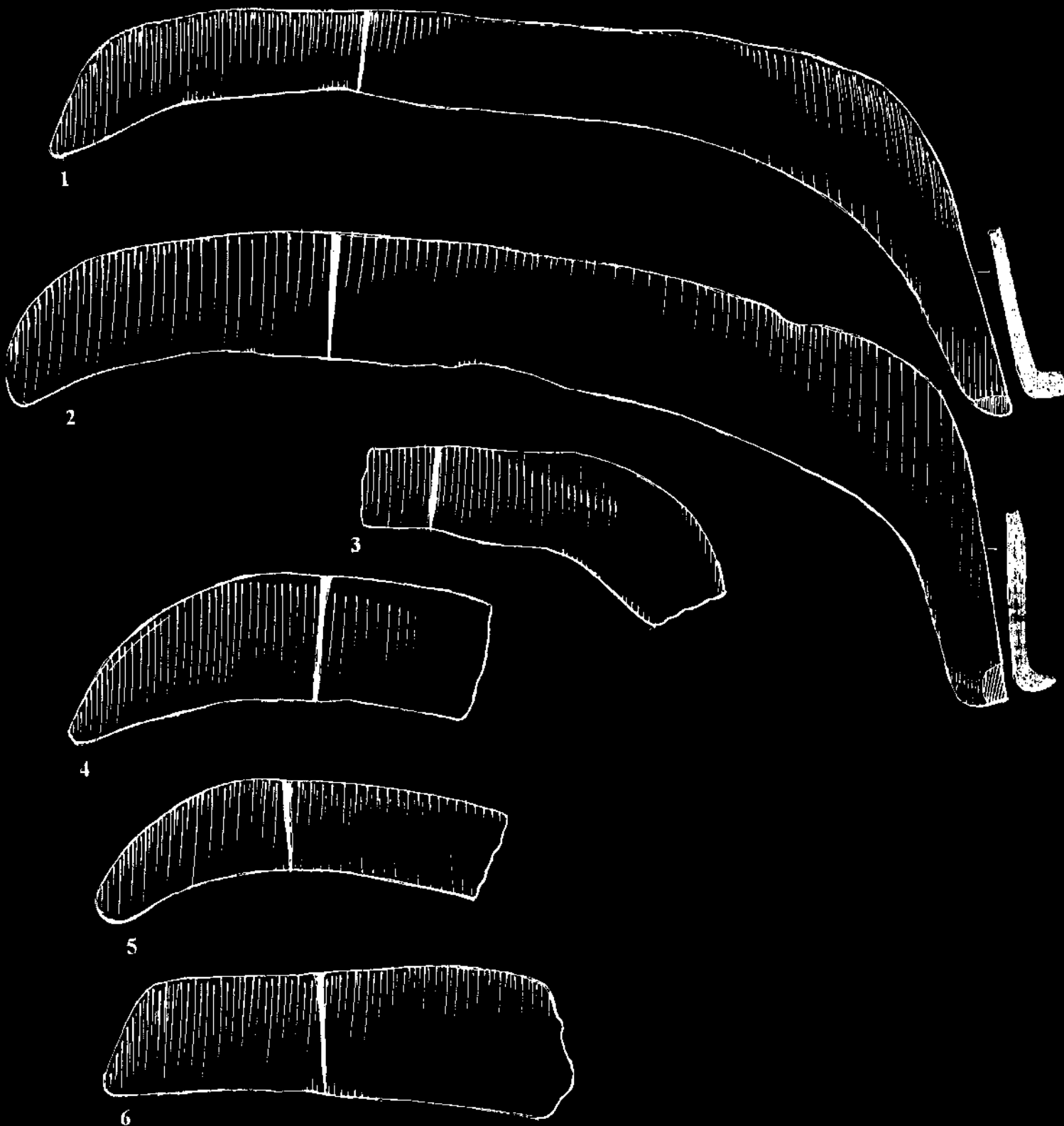

4

1

2

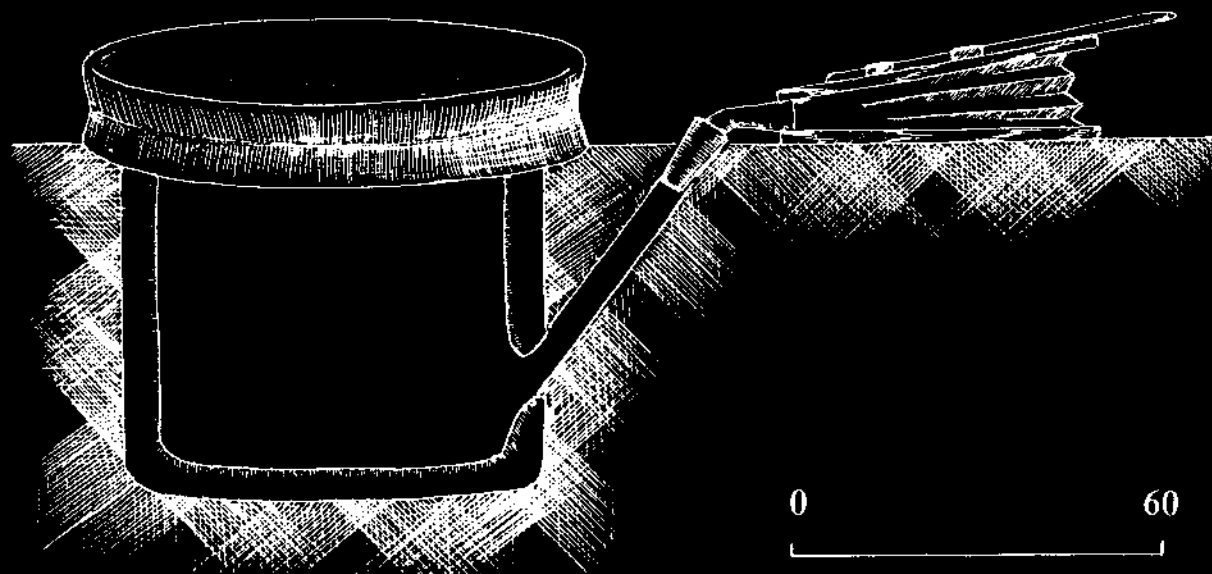
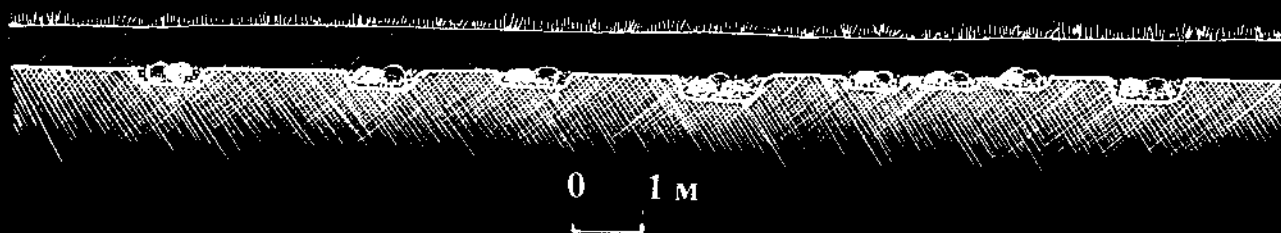
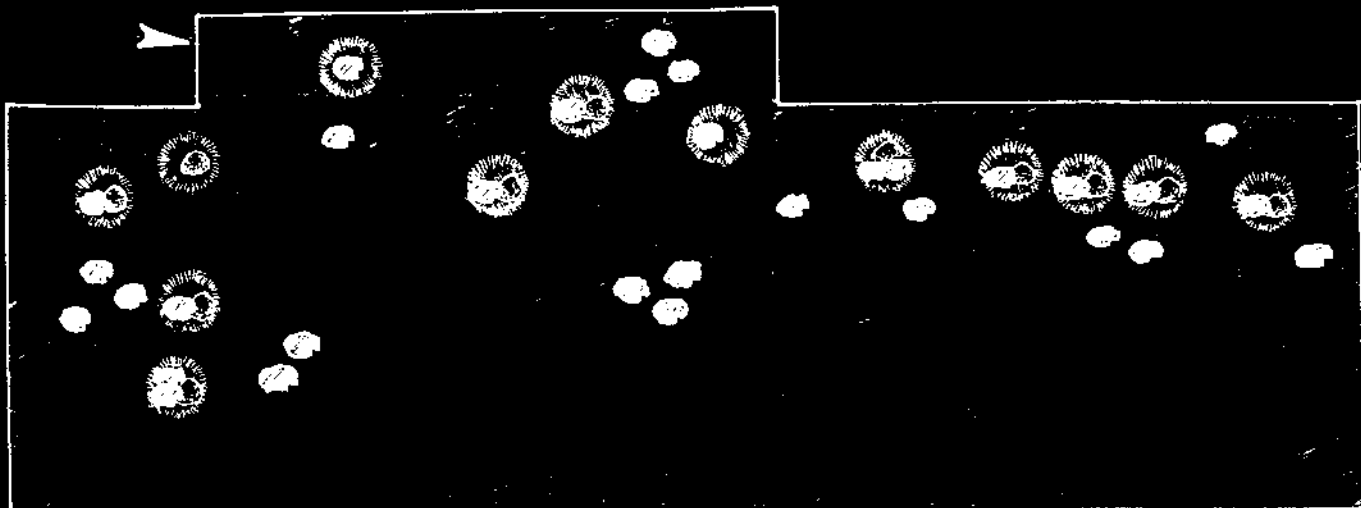
3

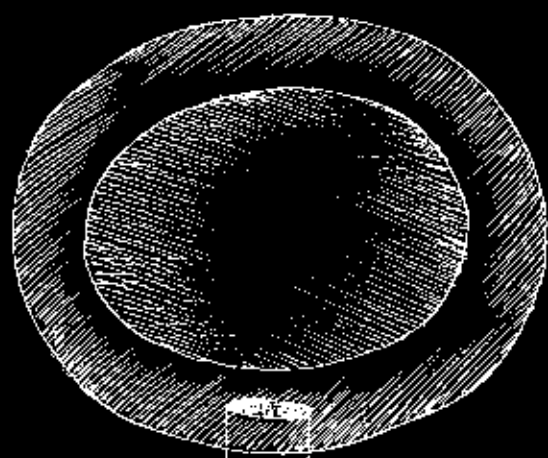
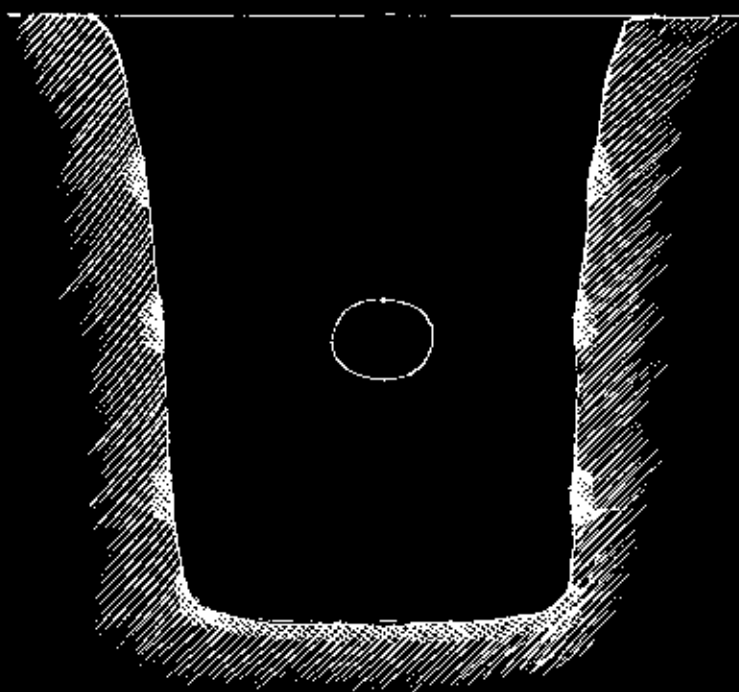
4

5

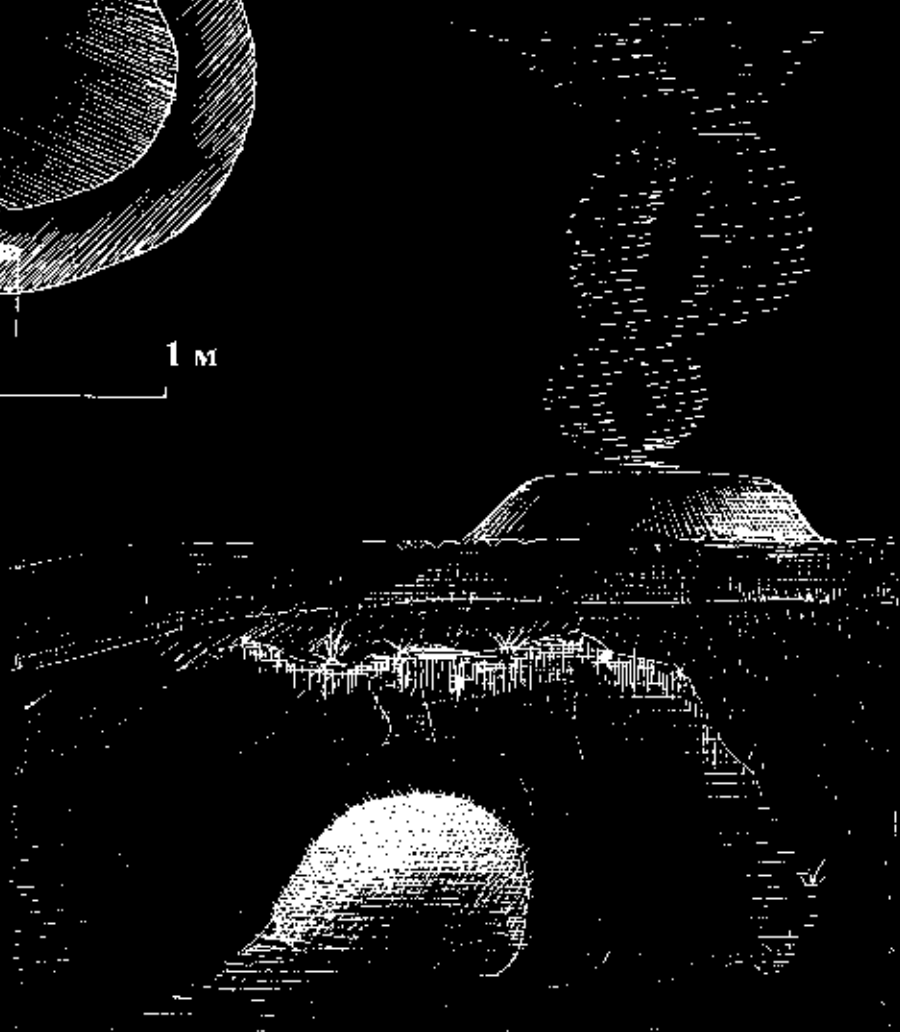
6

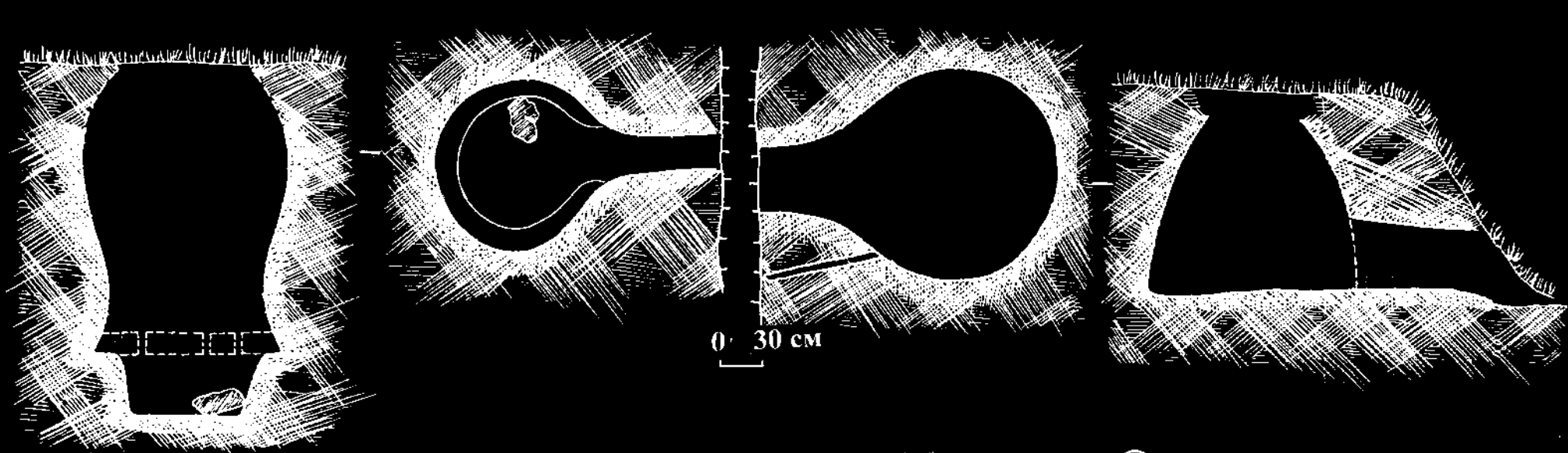

0 1 M

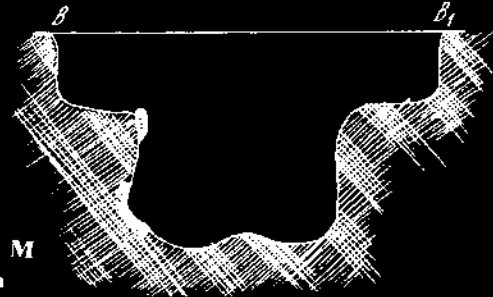
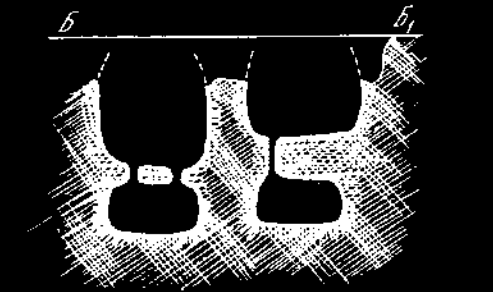
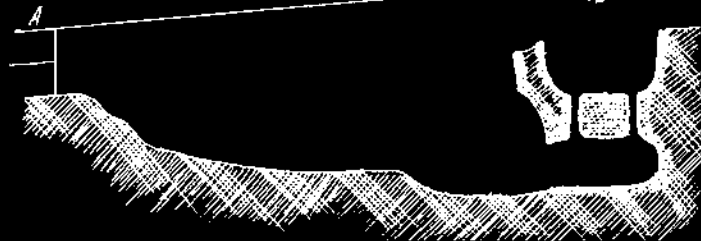
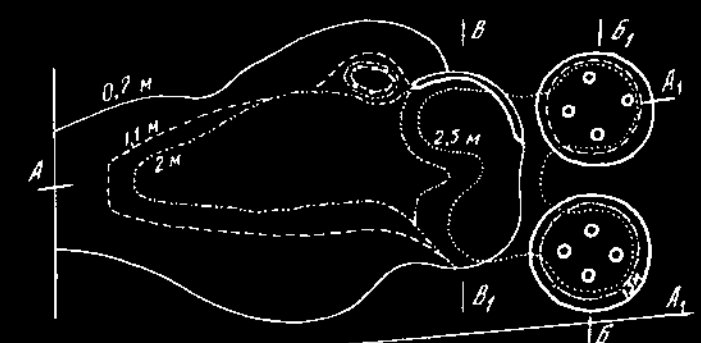

I

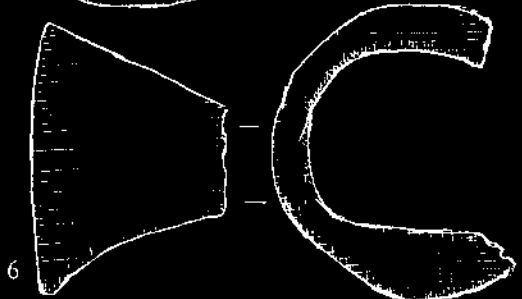
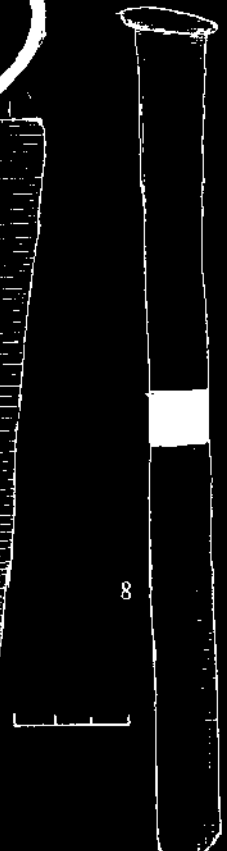
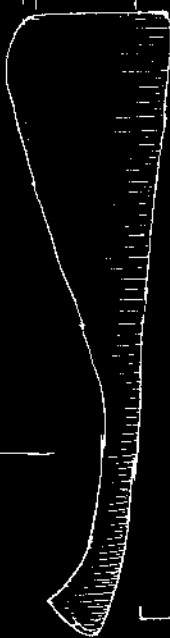
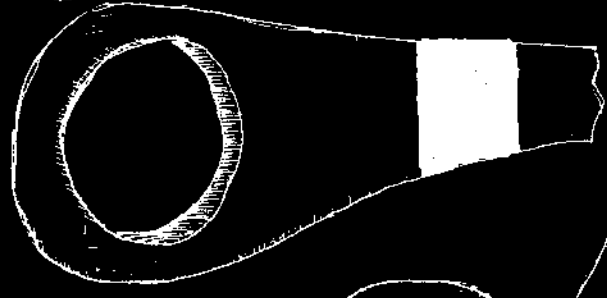
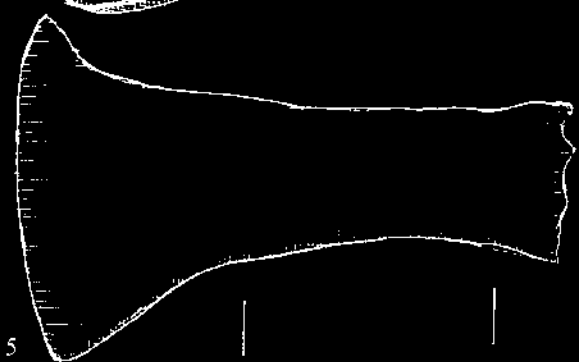
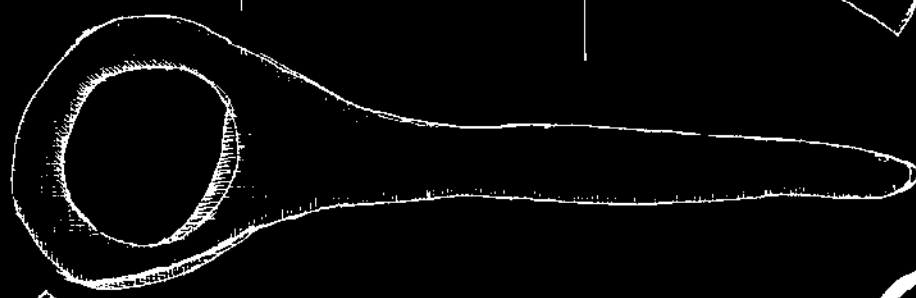
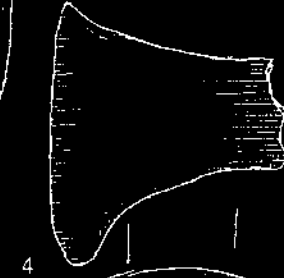
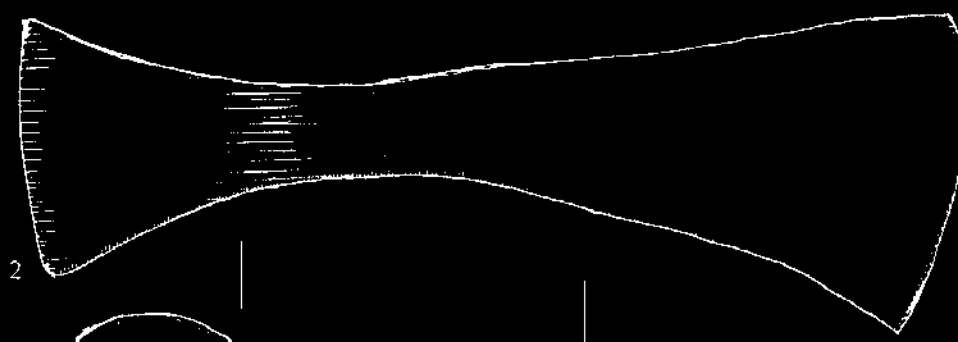
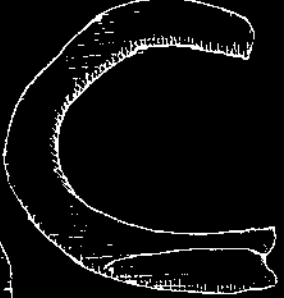
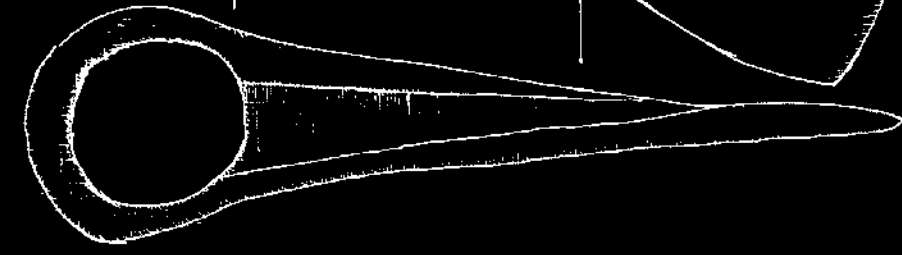
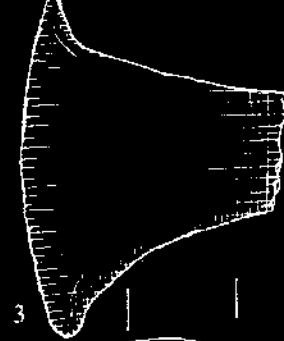
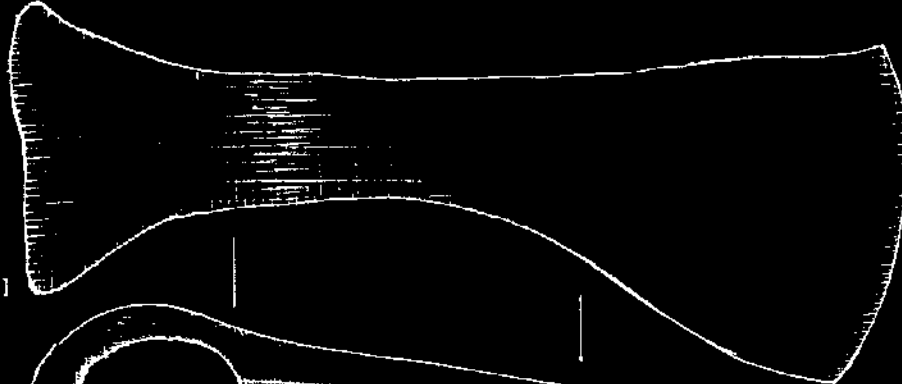

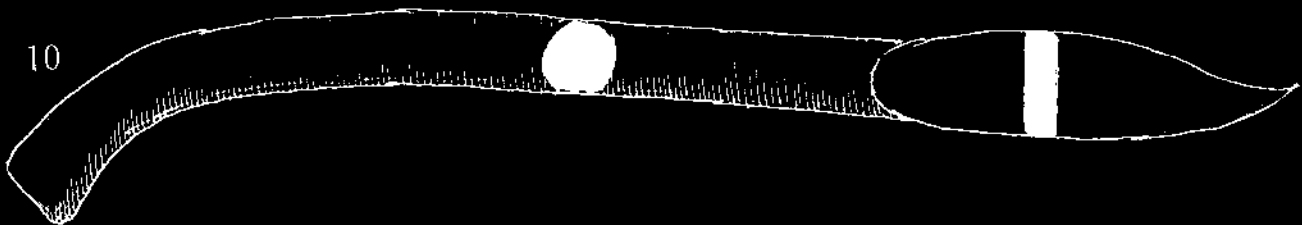
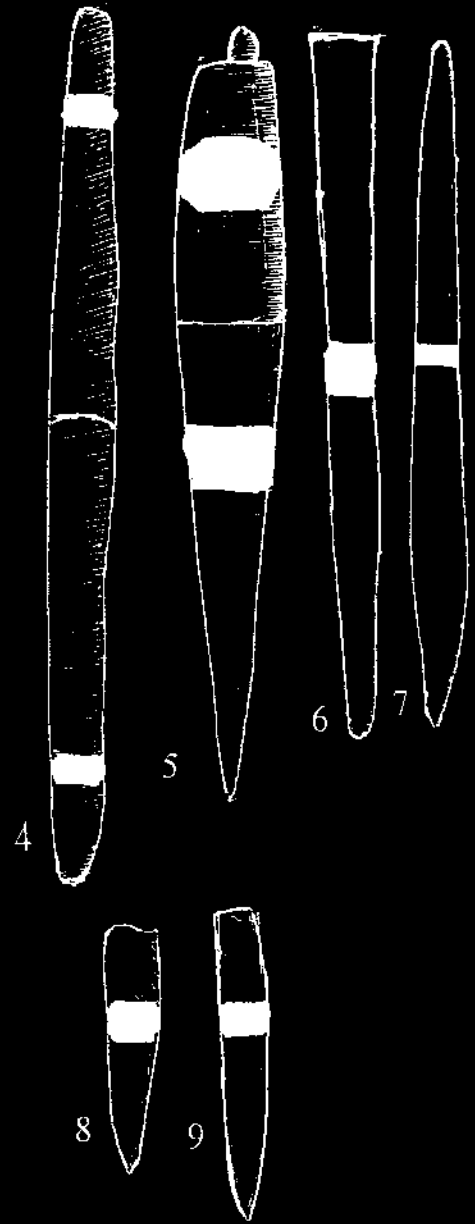
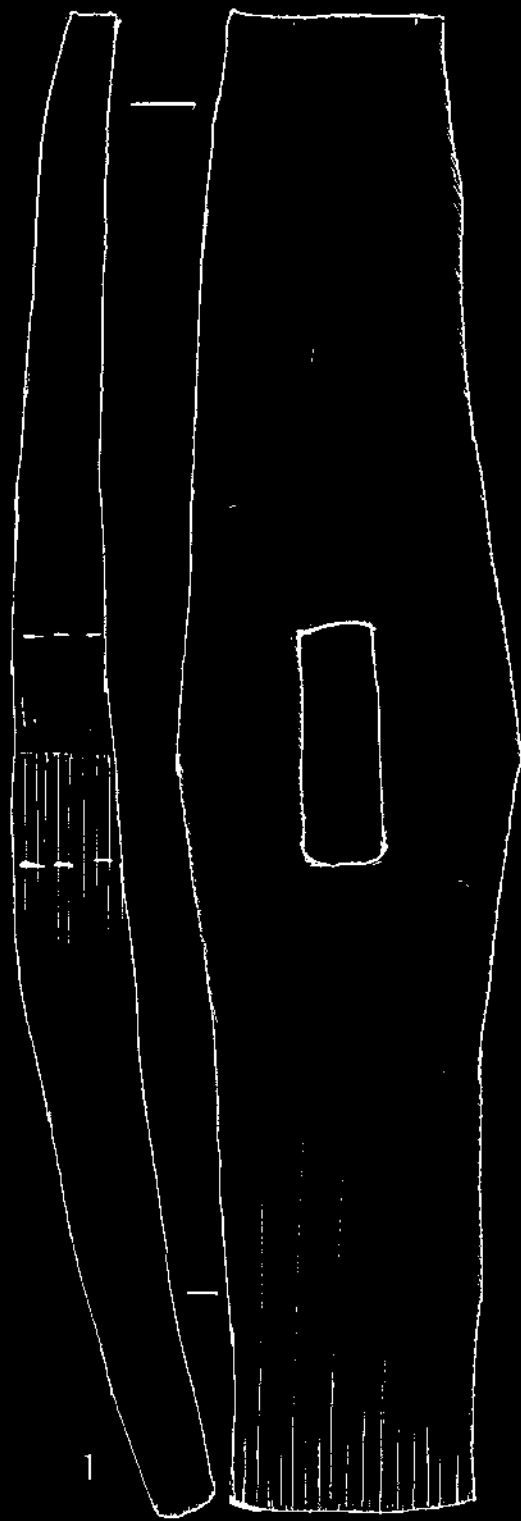
II

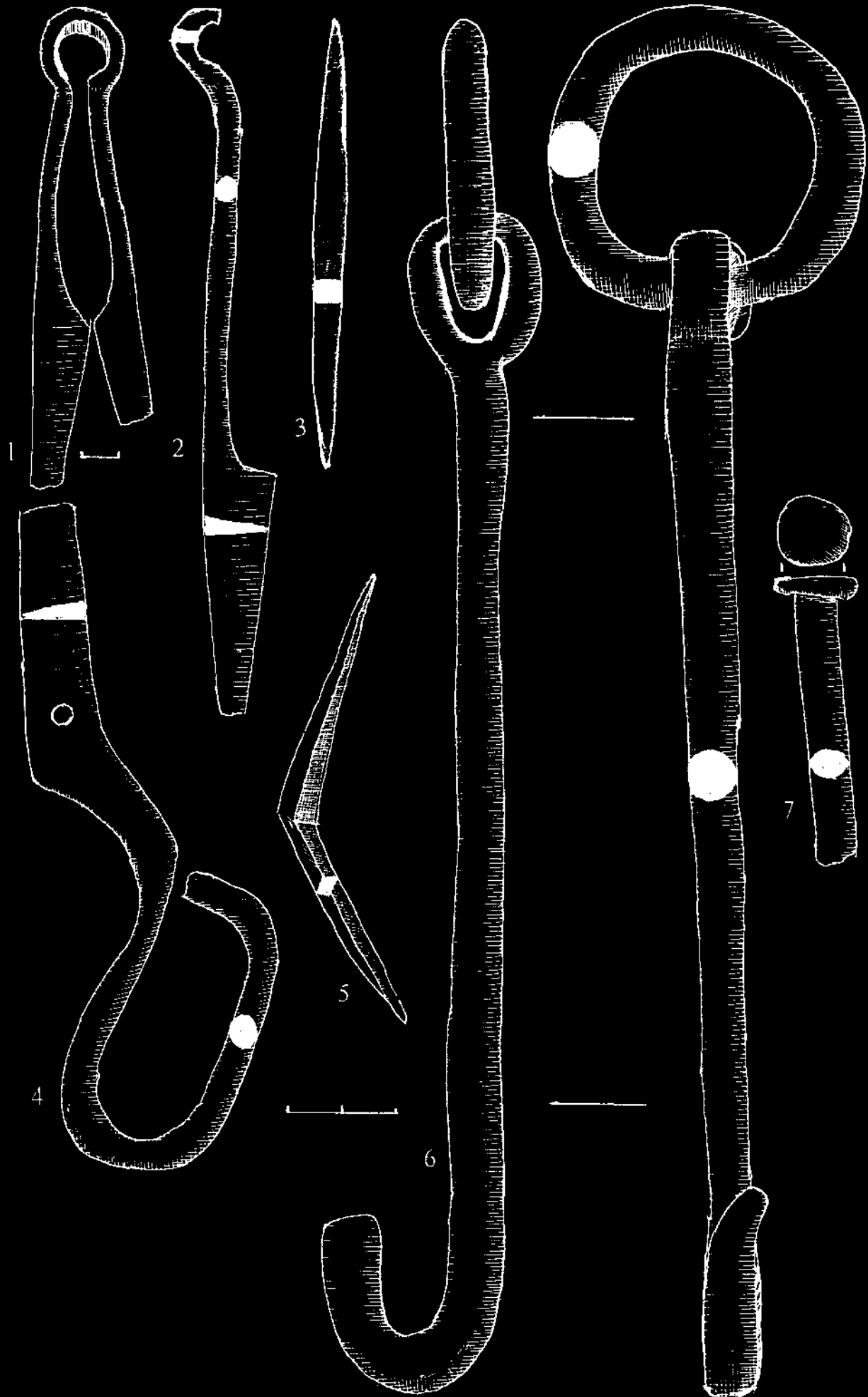

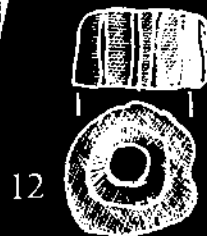
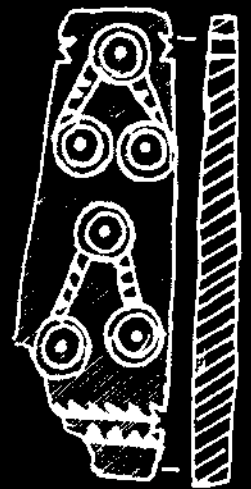
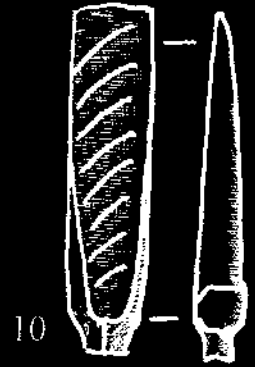
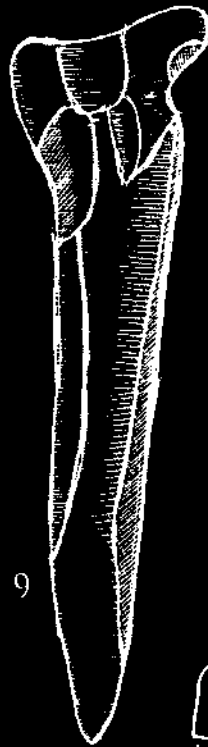
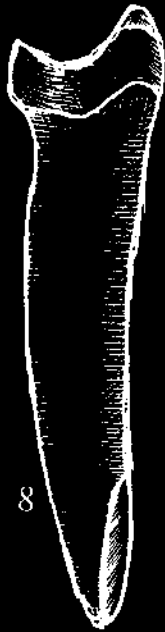
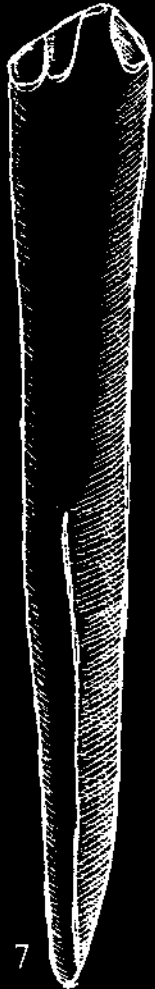
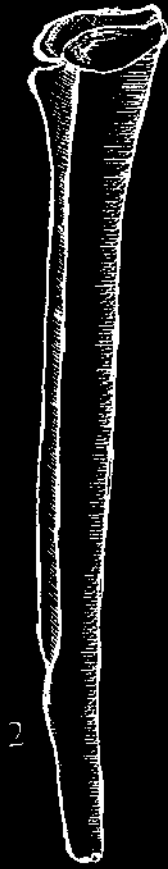
0 1 M

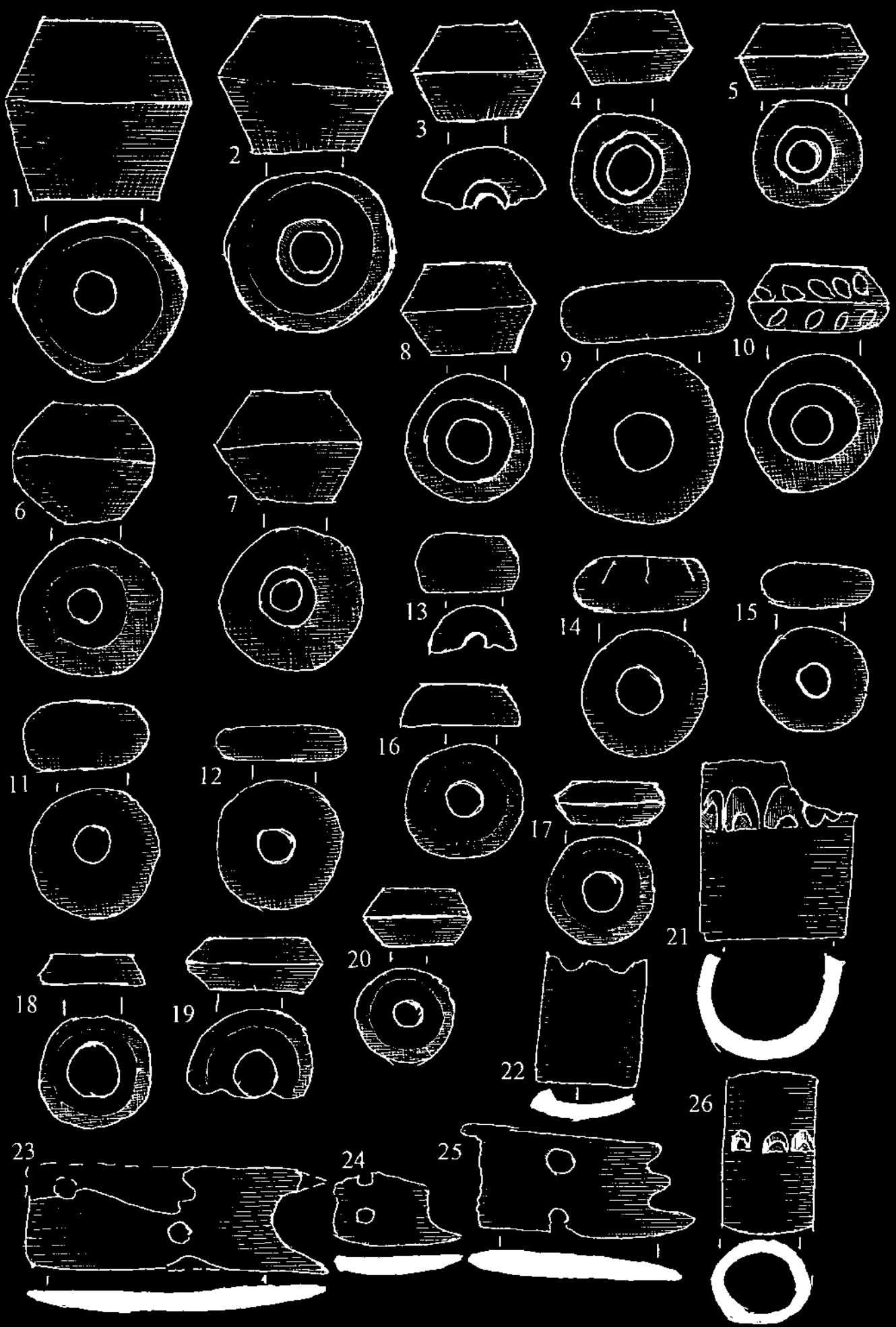

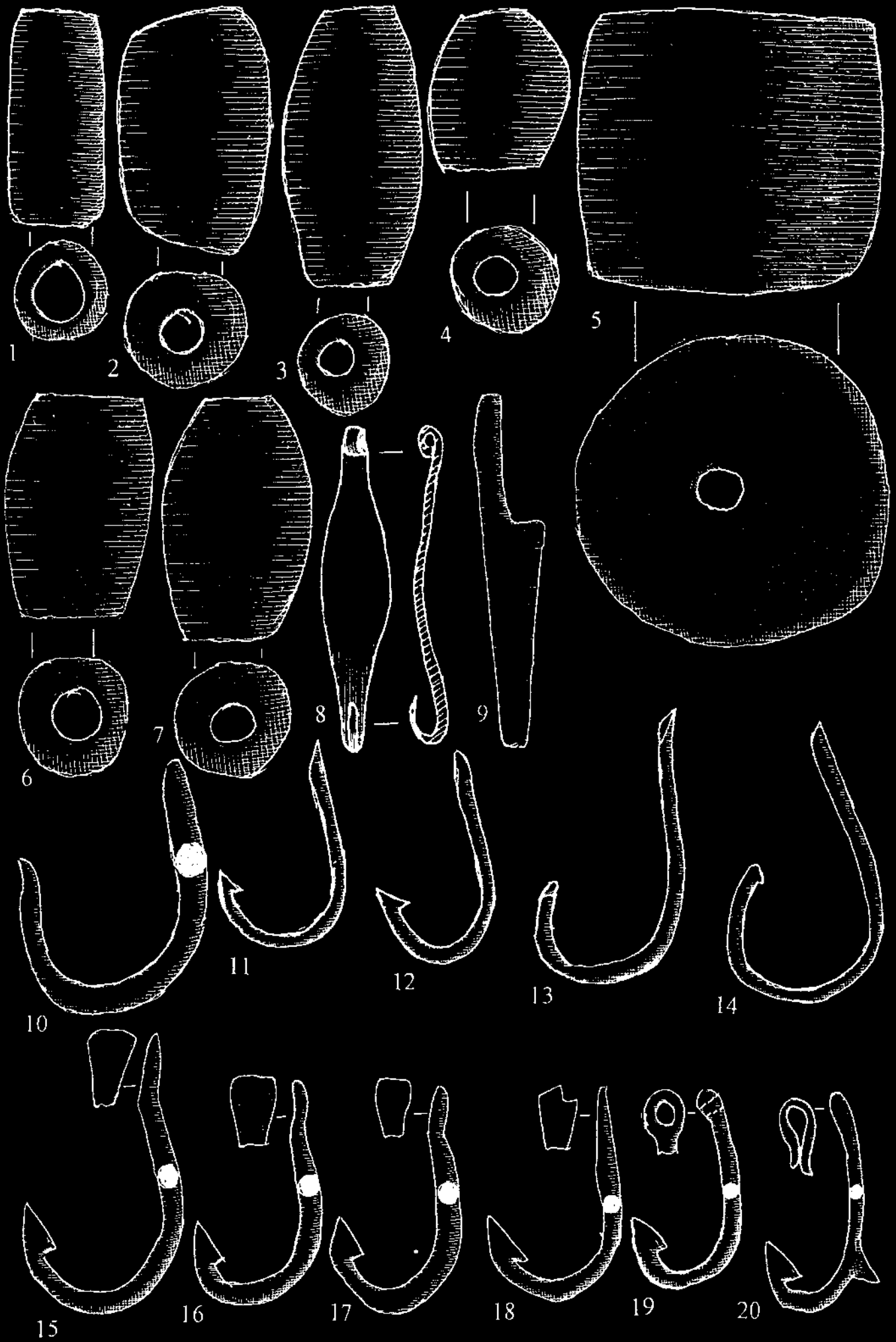

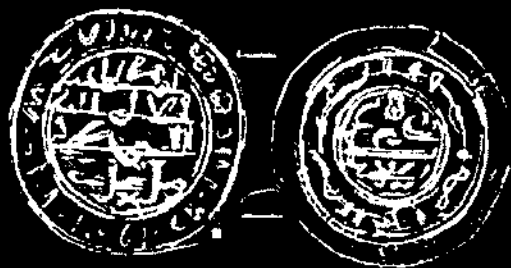

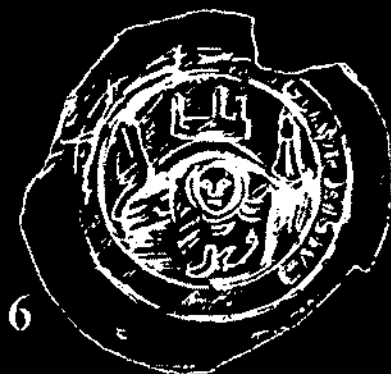
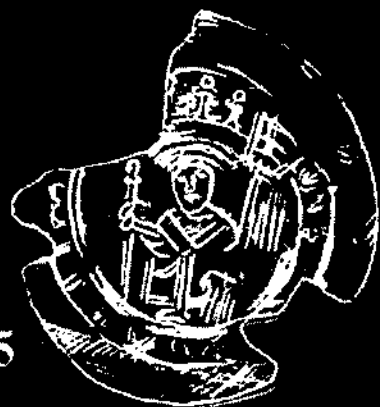

1

2

3

4

5

6

7

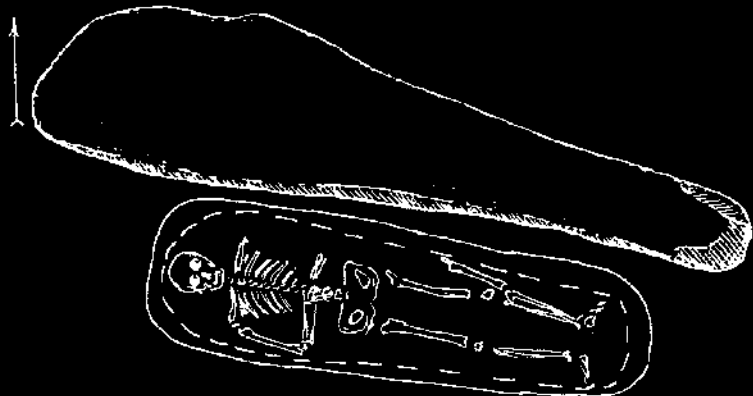

8

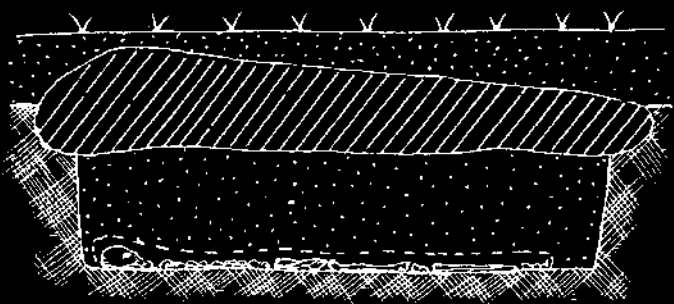
9

10

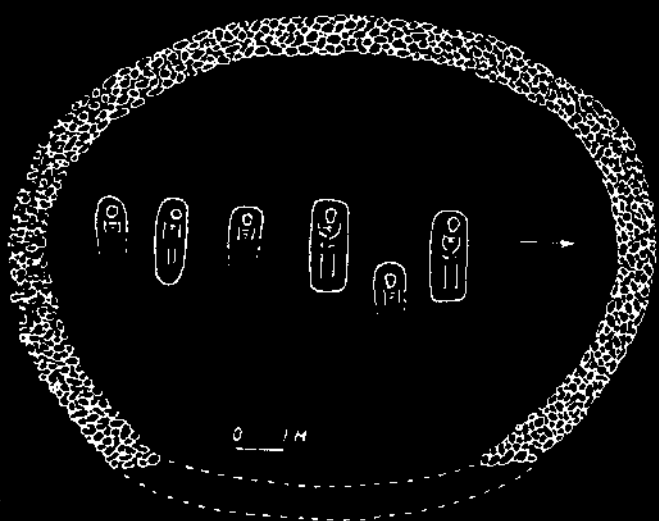
I

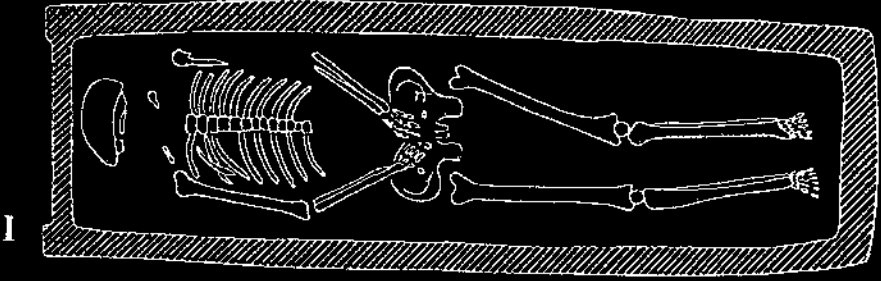

II

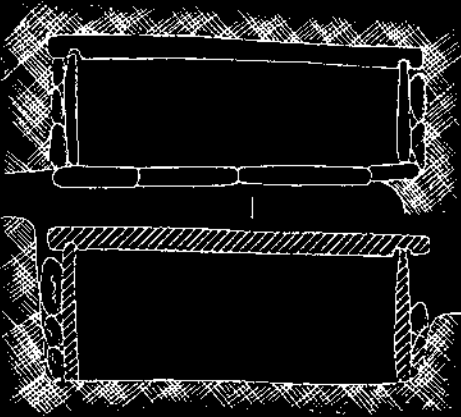

III

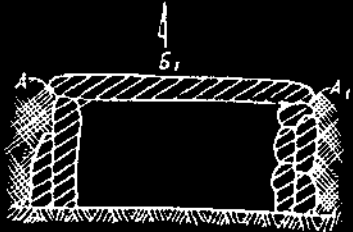
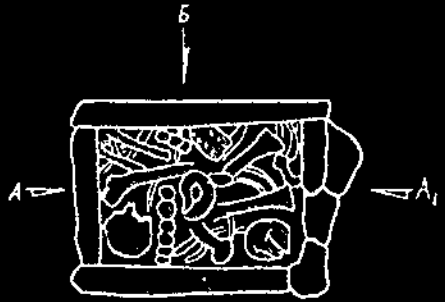

I

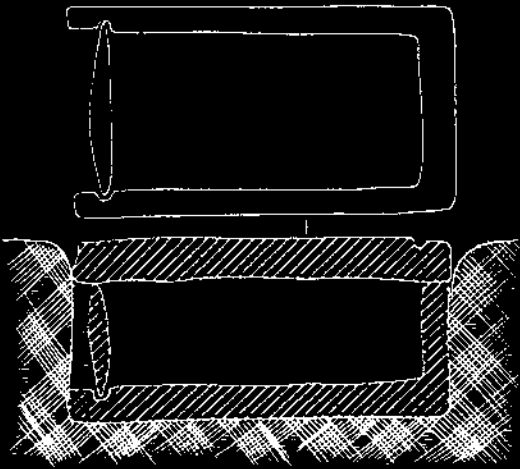
II

0 40 CM

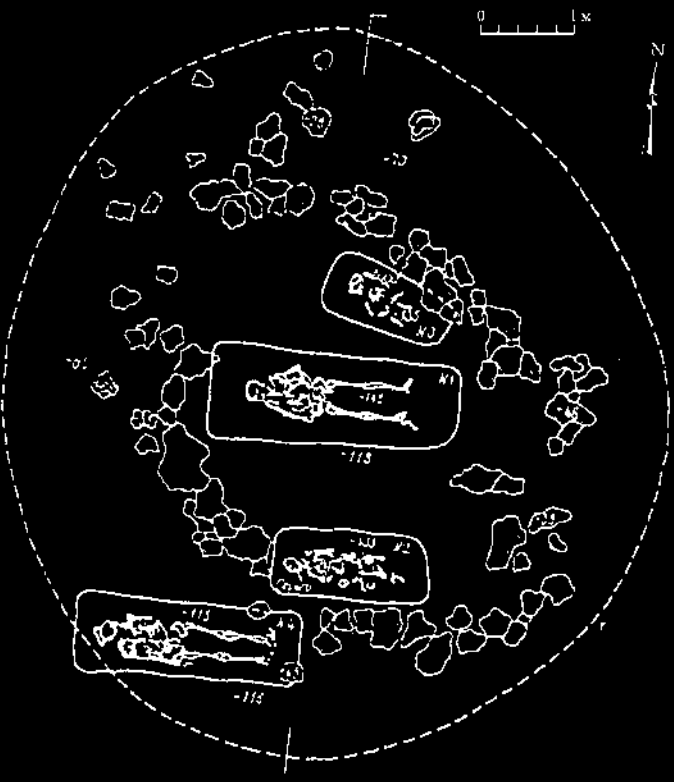
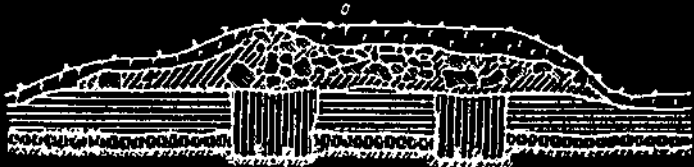
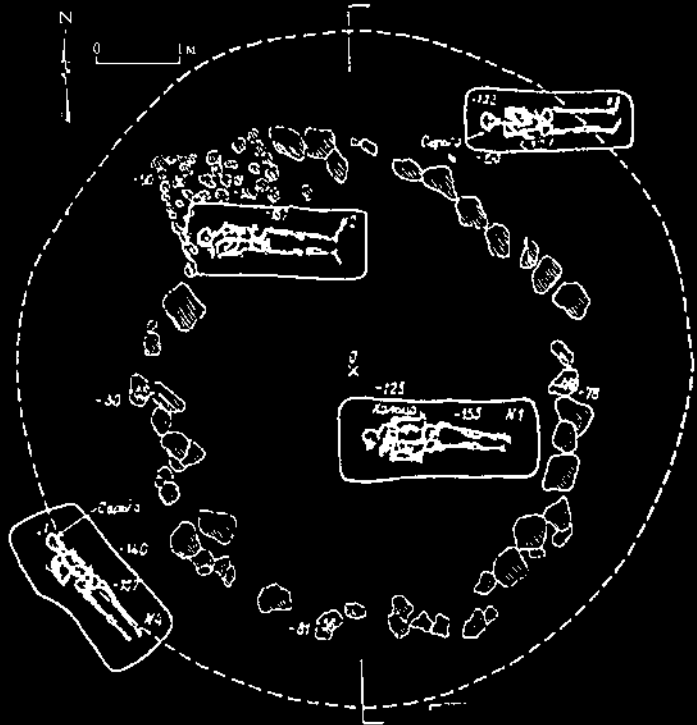

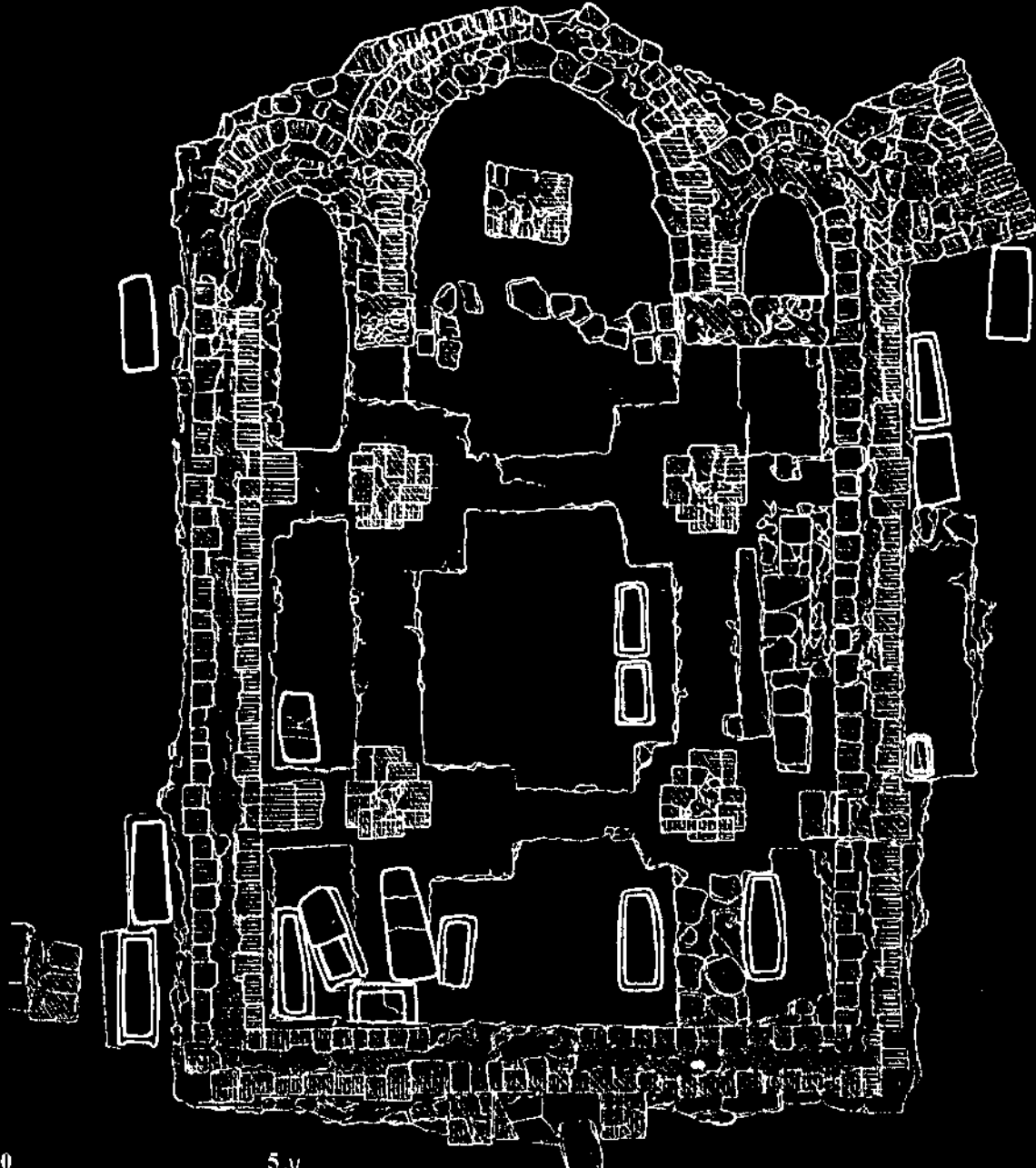
IV

0 20

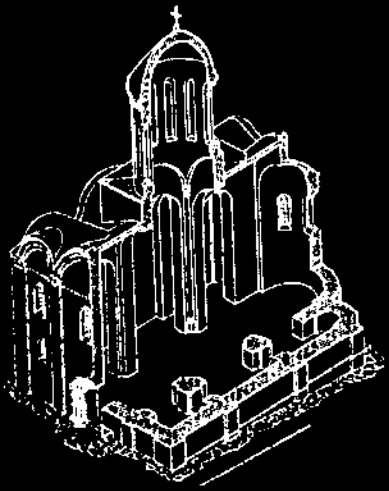
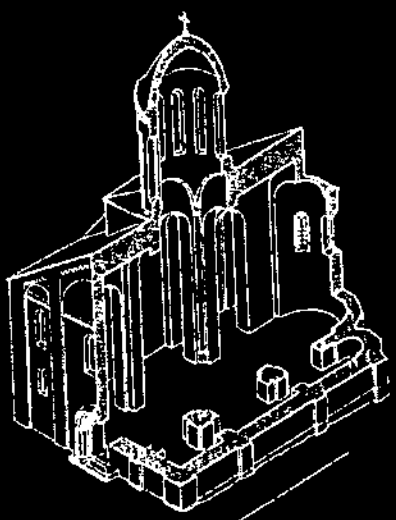

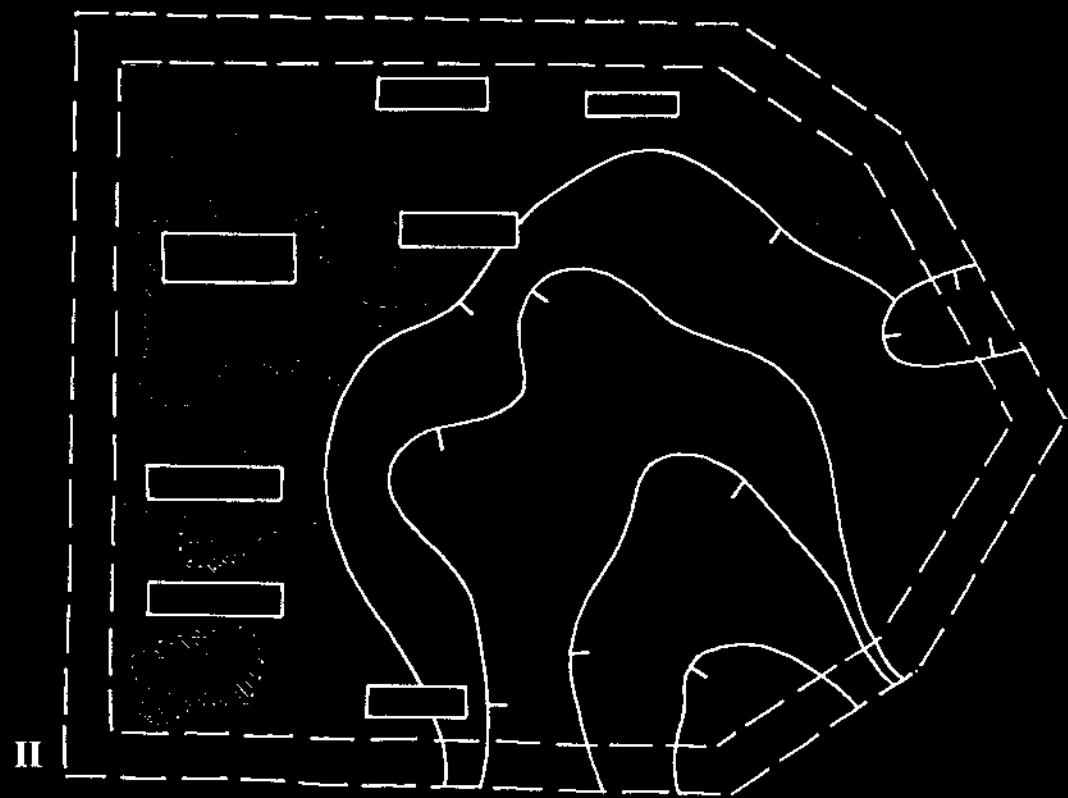
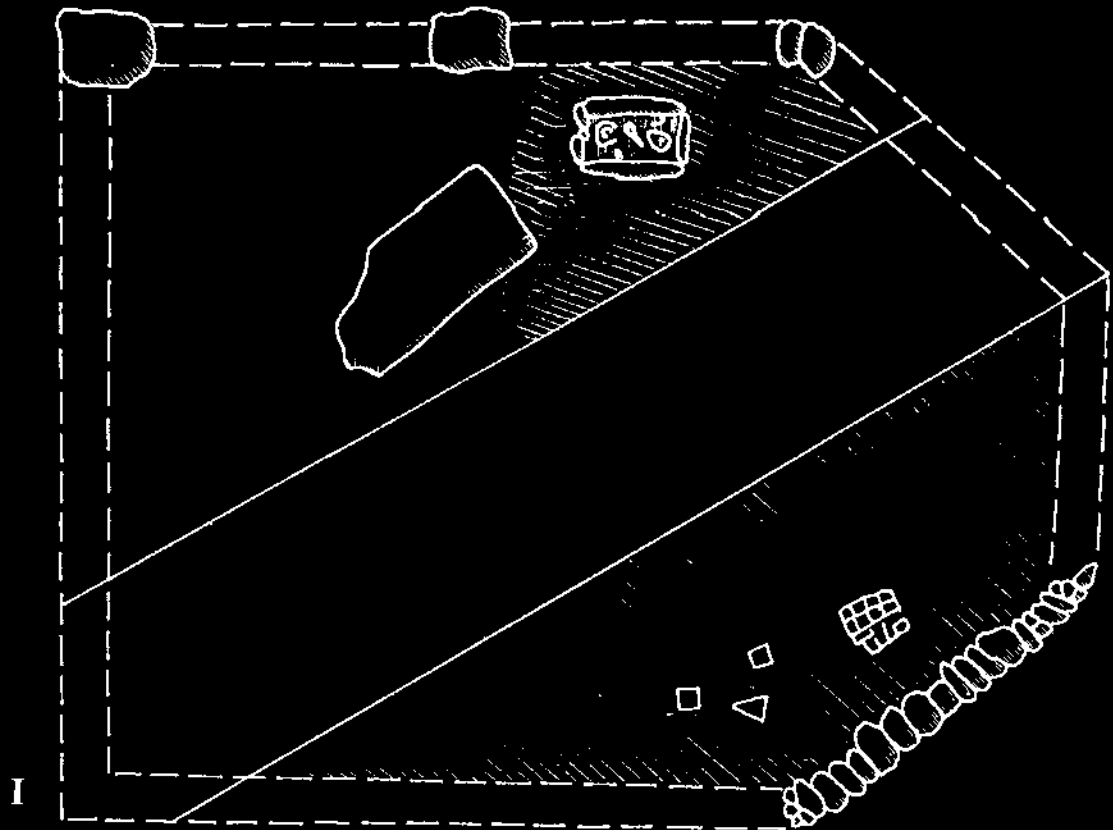
III

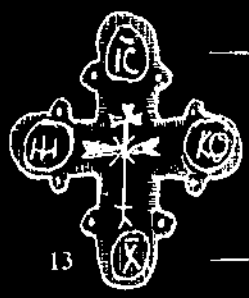
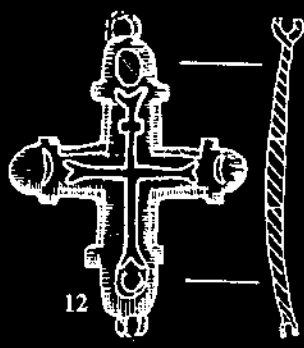
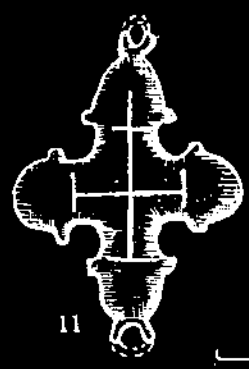
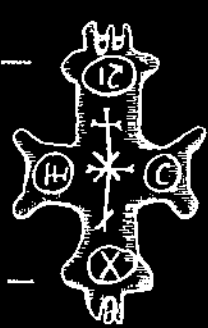
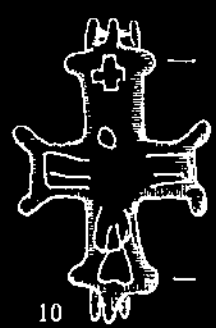
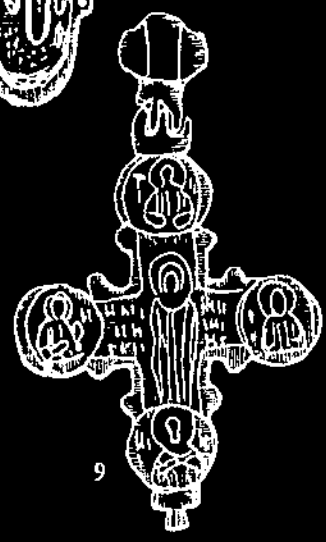
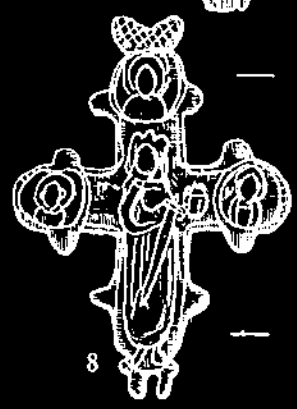
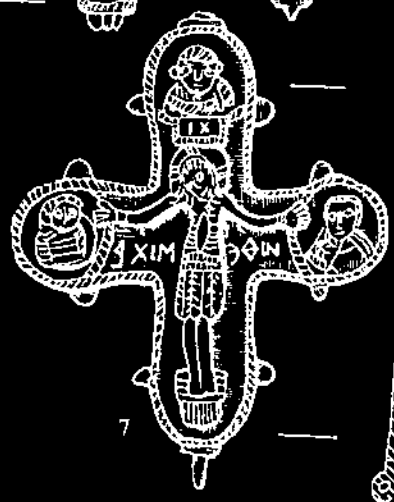
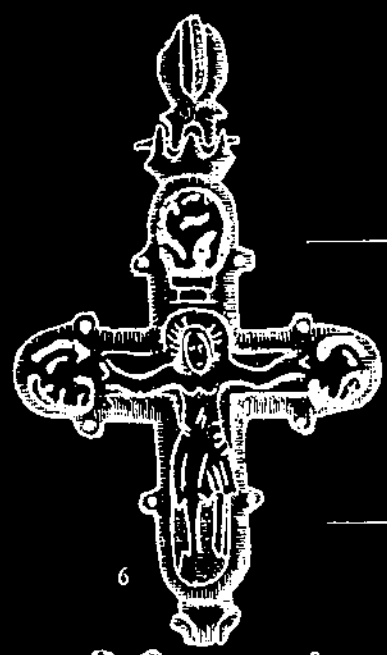
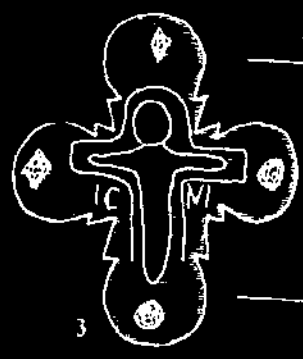
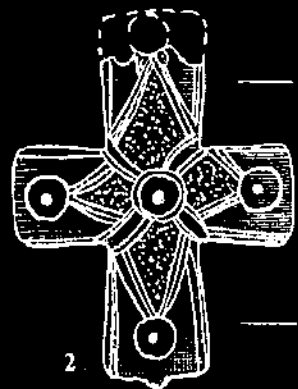

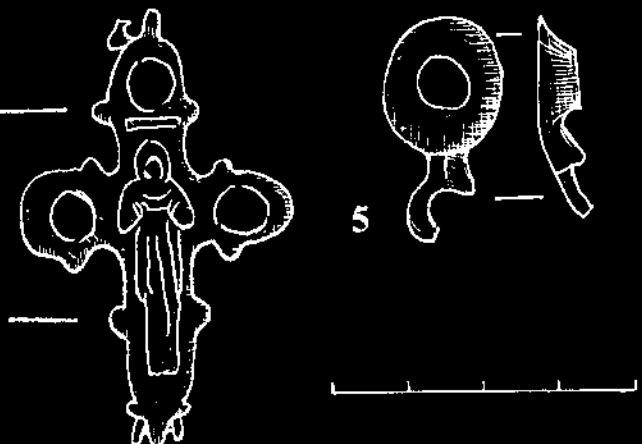
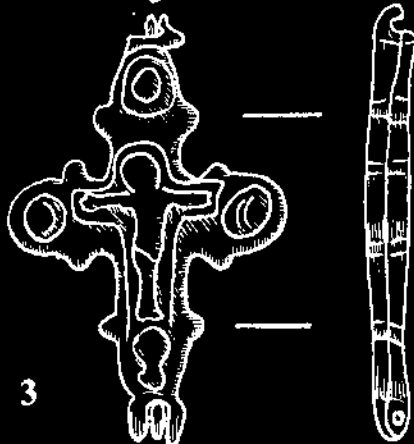
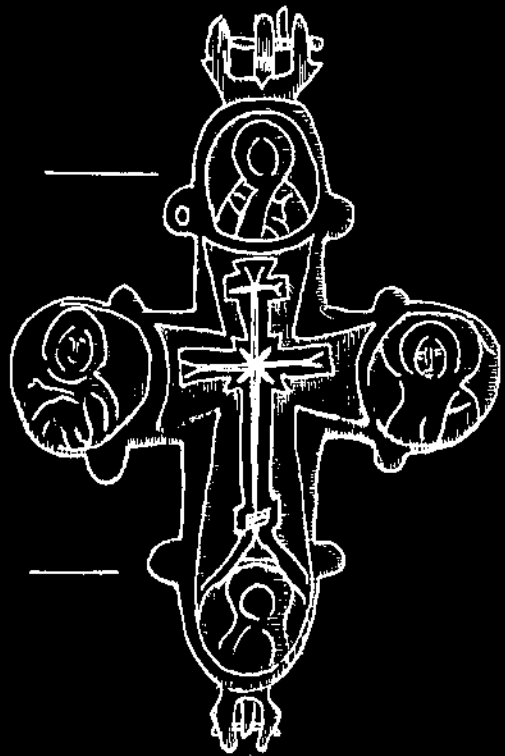
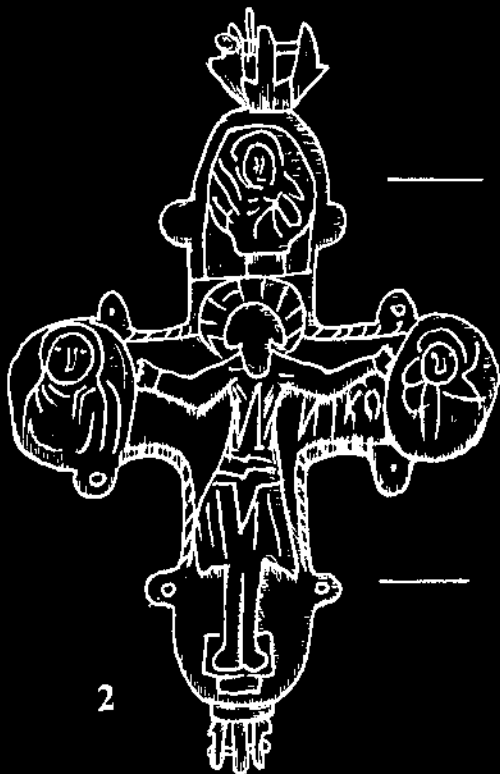
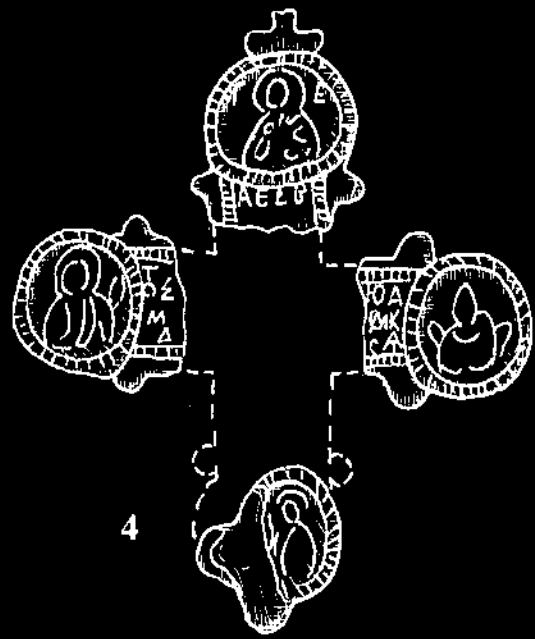
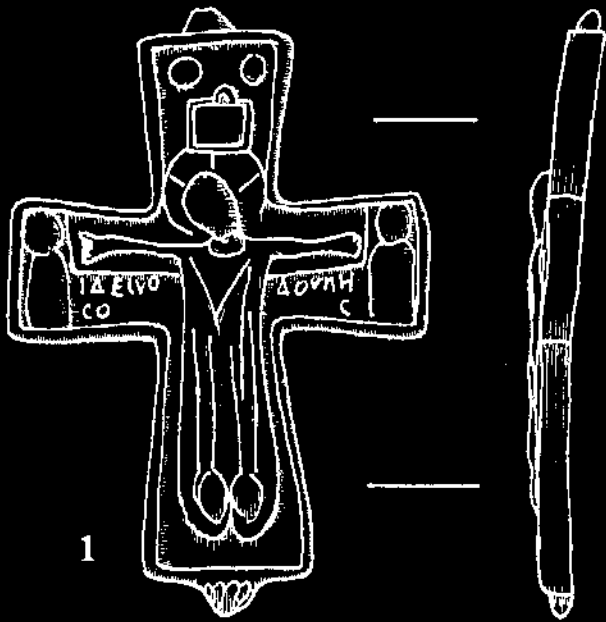

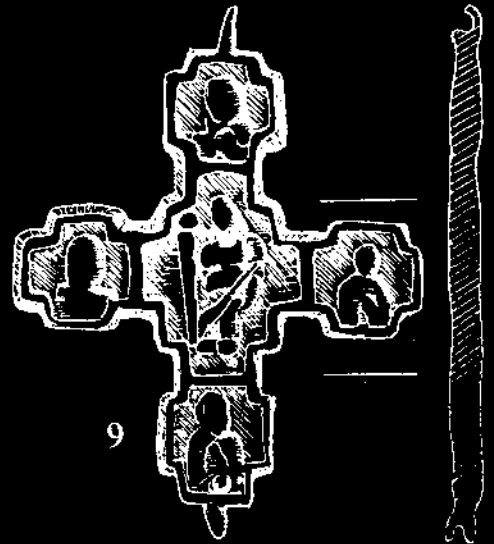
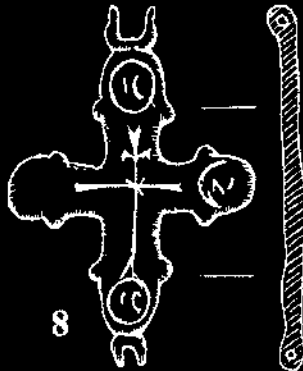
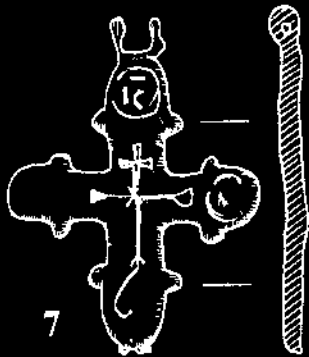
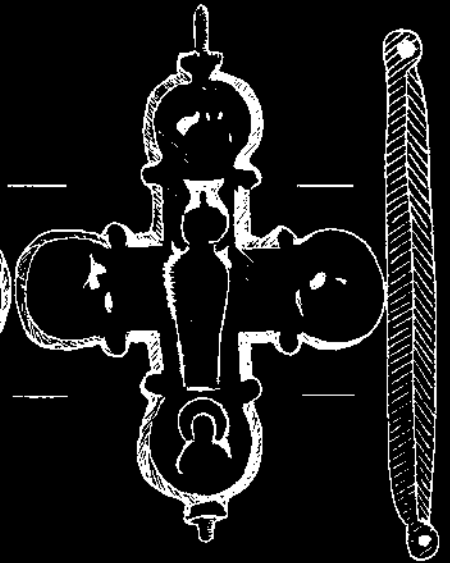
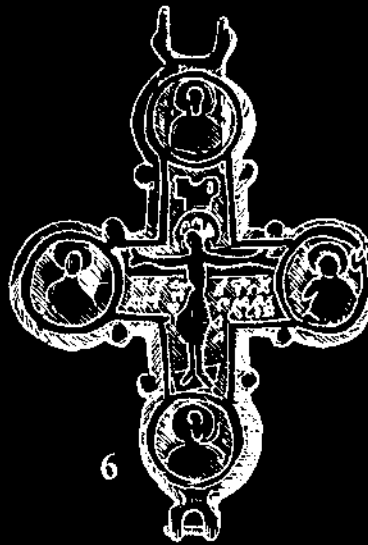
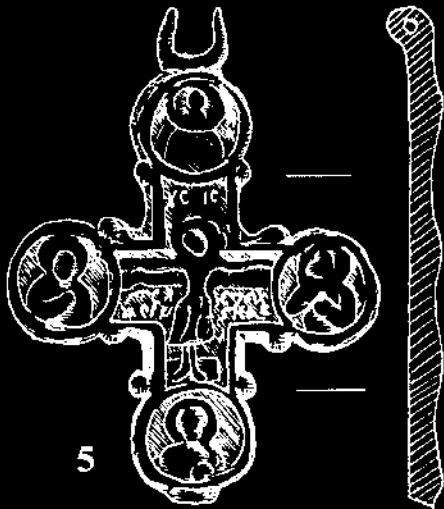
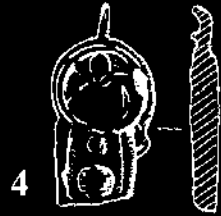
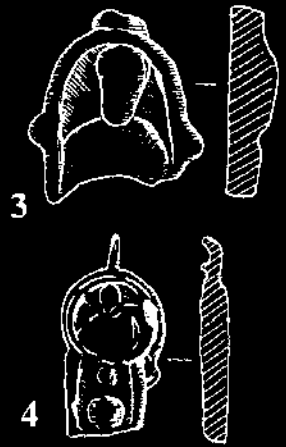
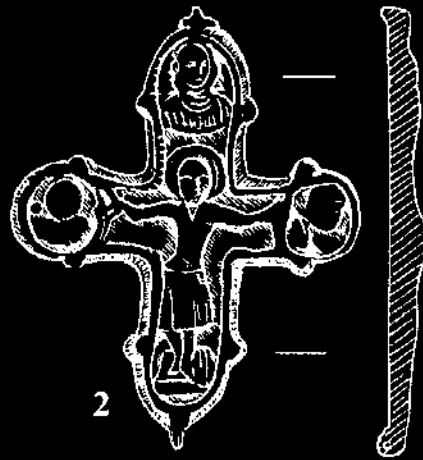
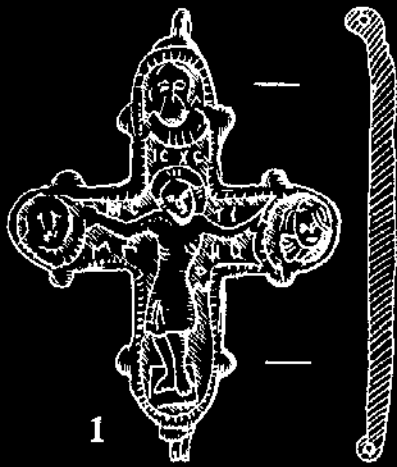
0 5 m

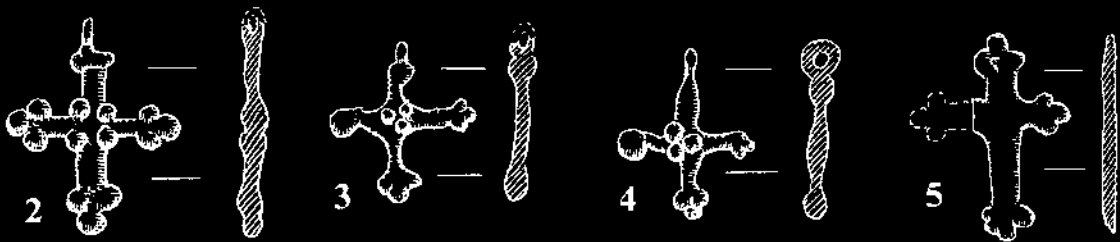
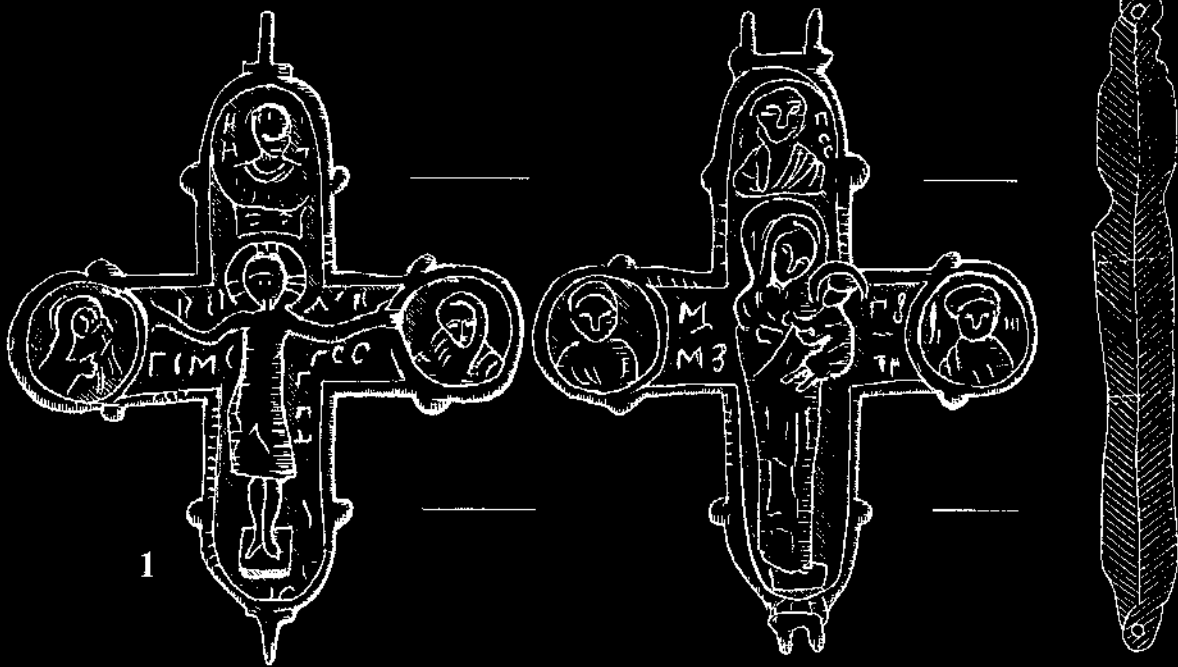

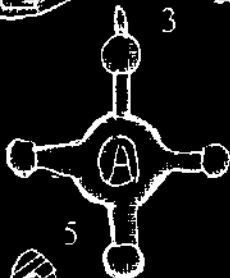
2

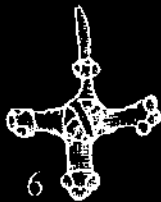
3

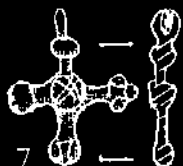
4

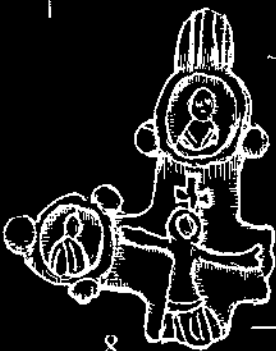
5

6

7

8

9

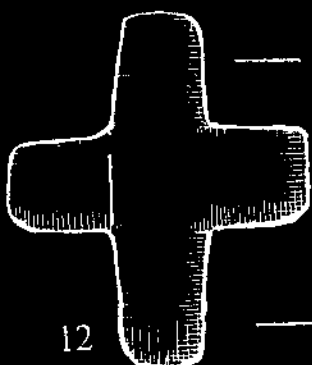
10

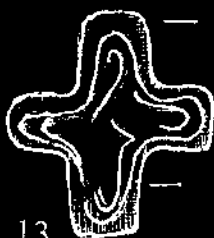
11

14

12

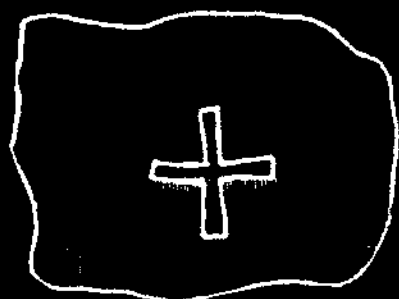
13

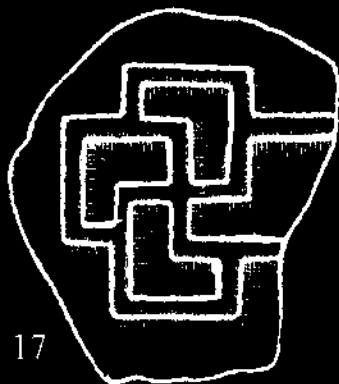
15

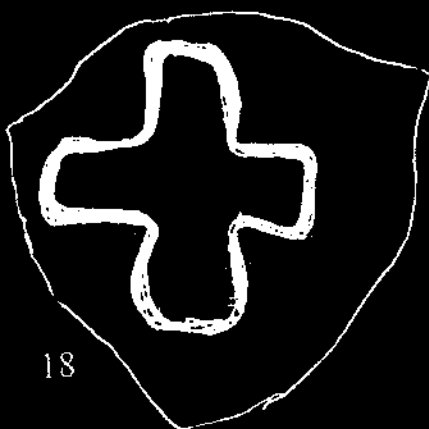
16

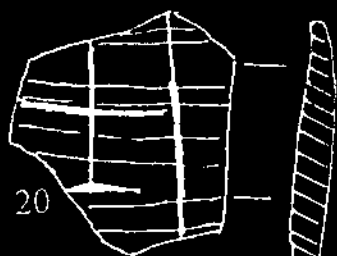
19

17

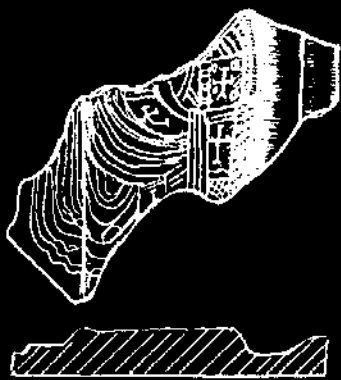

18

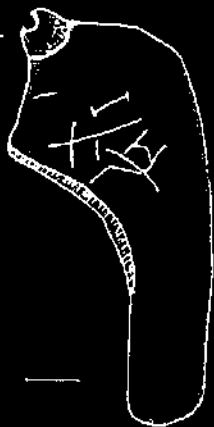
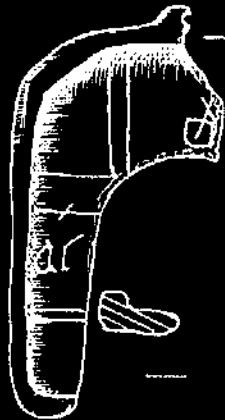

20

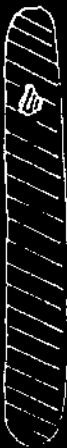
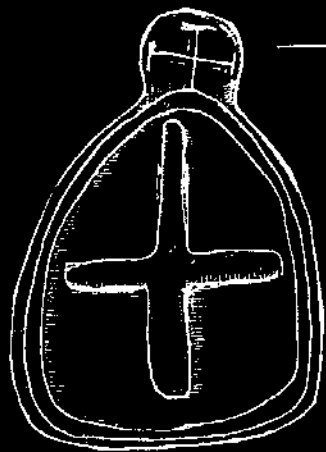

1

2

3

4

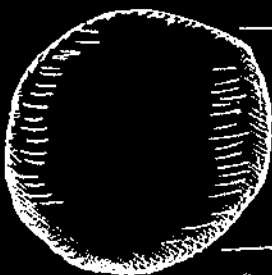
5

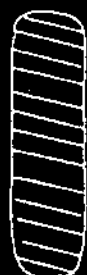
6

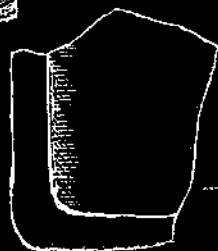
7

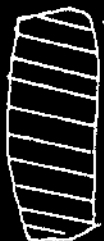
8

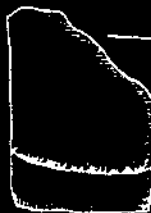
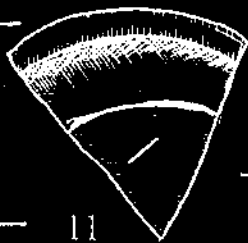
9

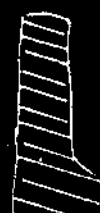
10

11

12

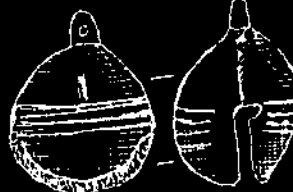
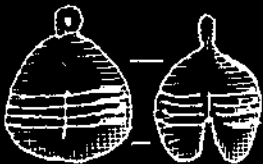
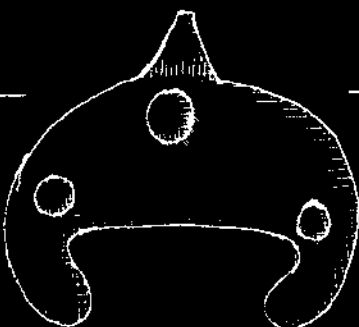
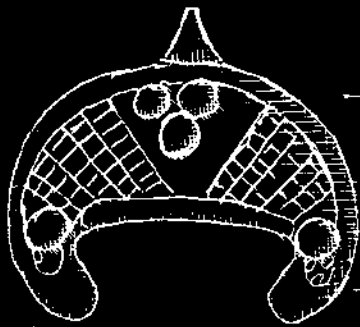
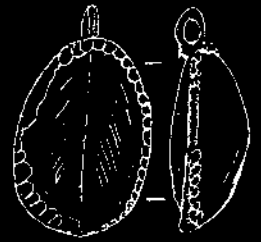
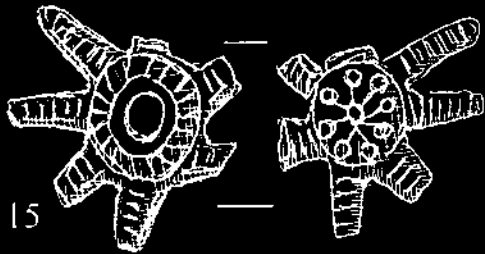
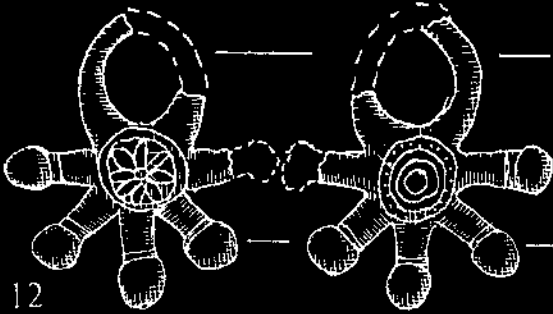
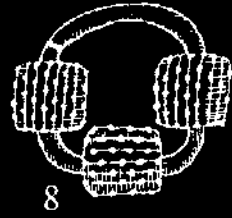
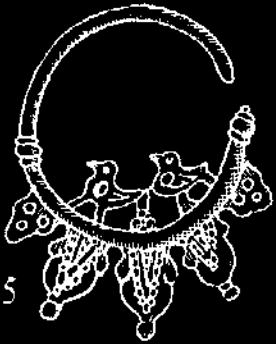
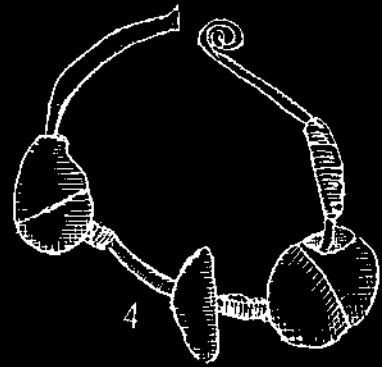
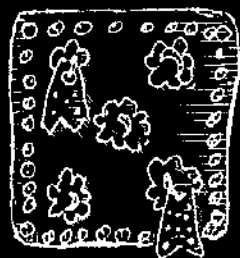

13

14

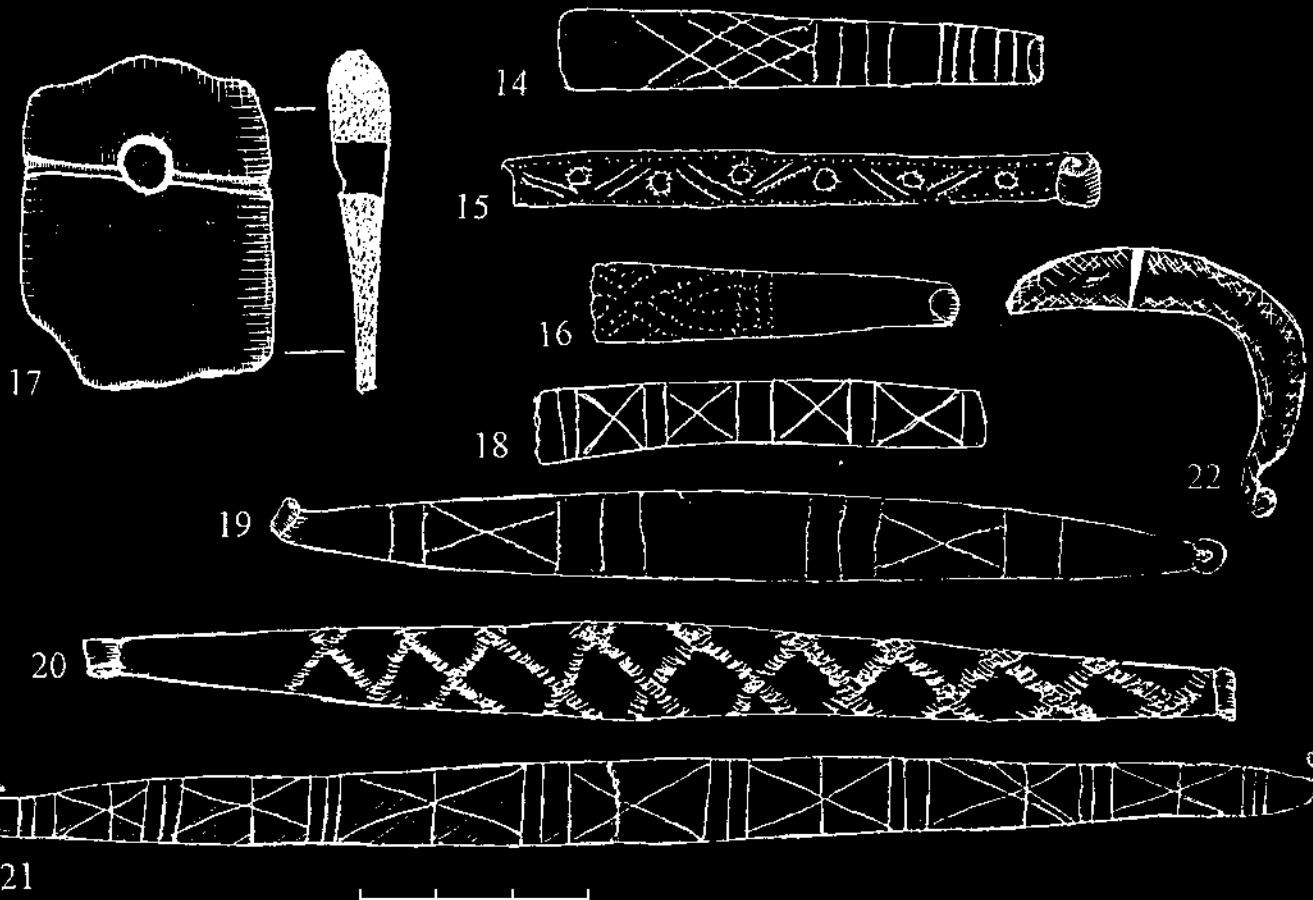
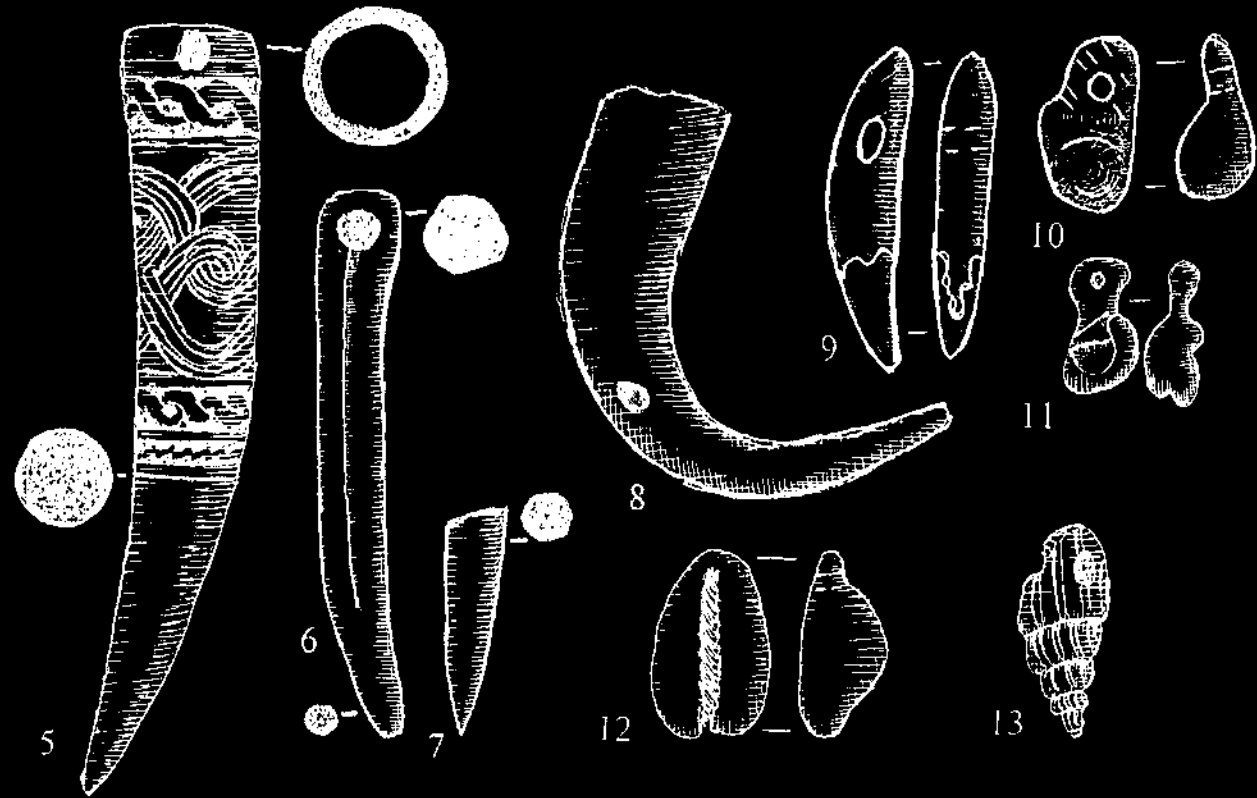
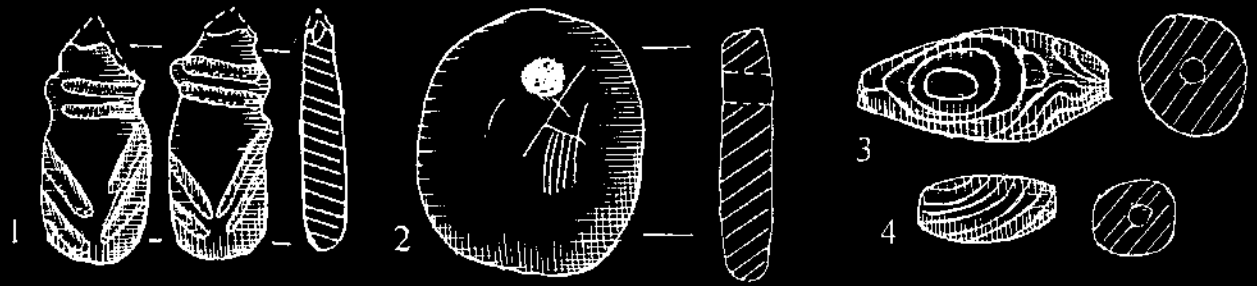
19

20

21

22

23

№ №	Місце знахідки і тип наральника	Довжина наральника, см	Ширина наральника, см	Ширина втулки, см	Довжина втулки, см	Товщина наральника, см
1	Чорнівське городище (господарська споруда біля в'їзду), широколопатовий	22	17	12	7,5	1-1,2
2	- // - широколопатовий	21	16,5	13	9,5	1-1,3
3	- // - кліть №8, широколопатовий	16	16	11,2	7	0,6-1,1
4	- // - (господарська споруда біля в'їзду), вузьколопатовий	16,5	13	12	8	0,8-1
5	- // - житло №4, вузьколопатовий	13	12	8	9	0,8
6	Недобоївське городище, широколопатовий	18	15	9,5	6,5	0,7-1

Додаток Ж.3.1.

Залізні широколопатові і вузьколопатові наральники з давньоруських пам'яток Буковини

Складено за особистими дослідження автора

№ №	Назва пам'ятки	Діаметр жорнового каменю, см	Діаметр внутрішнього отвору, см	Товщина жорнового каменю, см
1	Чорнівське городище (перша половина XIII ст.)	40	5	6
2	– // –	36	4,5	3
3	– // –	37	4,5	9
4	– // –	36	4,6	8,5-9
5	– // –	40	3,5	9-9,5
6	– // –	43	7,5	6 – 7
7	– // –	42	-	9
8	Недобоївське городище (XII – перша половина XIII ст.)	40	4	9-10
9	Ленковецьке поселення (XII – перша половина XIII ст.)	41	6	9
10	Дорошівці (XII – перша половина XIII ст.)	36	-	-
11	Прилипче XII – перша половина XIII ст.)	50	-	10
12	Зеленолипське городище (друга половина XIV ст.)	42	-	5
13	– // –	34	3	5,5
14	– // –	24	3,2	5,5
15	– // –	42 (верхній жорновий камінь)	8 (прямокутне гніздо для порхлиці по 4x5 см з двох боків від отвору)	11,5
16	– // –	42 (нижній жорновий камінь)	4,8	4,5

Додаток 3.3.1.

Жорновий постав в середньовічних пам'яток Буковини

Складено за: [174, 65]; особистими дослідженнями автора.

№ №	Місце знахідки	Видовий склад зернівок	Кількість зернівок
1	Чорнівське городище, кліть №8	жито звичайне (<i>Secale cereale</i>)	182
2	– // –	пшениця м'яка (<i>Triticum aestivum</i> s.l.)	70
3	– // –	коноплі посівні (<i>Cannabis sativa</i>)	13
4	– // –	ячмінь плівчастий (<i>Hordeum vulgare</i>)	11
5	– // –	овес посівний (<i>Avena sativa</i>)	3
6	– // –	просо звичайне (<i>Panicum miliaceum</i>)	2
7	– // –	пшениця двозернянка (<i>Triticum dicoccon</i>)	1
8	– // –	горох посівний (<i>Pisum sativum</i>)	1
9	– // –	виноград (<i>Vitis vinifera</i>)	1
10	кліть № 24	коноплі посівні (<i>Cannabis sativa</i>)	255
11	– // –	пшениця м'яка (<i>Triticum aestivum</i> s.l.)	15
12	– // –	жито звичайне (<i>Secale cereale</i>)	9
13	– // –	овес посівний (<i>Avena sativa</i>)	5
14	– // –	горох (<i>Pisum sativum</i>)	2
15	– // –	сочевиця (<i>Lens culinaris</i>)	1
16	Недобоївське городище, кліть № 1	жито посівне (<i>Secale cereale</i>)	519
17	– // –	овес посівний (<i>Avena sativa</i>)	62
18	– // –	ячмінь плівчастий (<i>Hordeum vulgare</i>)	50
19	– // –	пшениця м'яка (<i>Triticum aestivum</i> s.l.)	15
20	– // –	пшениця двозернянка (<i>Triticum dicoccon</i>)	5
21	– // –	просо звичайне (<i>Panicum miliaceum</i>)	4
22	– // –	горох посівний (<i>Pisum sativum</i>)	3
23	– // –	ячмінь голозерний (<i>Hordeum vul. var. coeleste</i>)	2
24	кліть №2	жито посівне (<i>Secale cereale</i>)	495
25	– // –	ячмінь плівчастий (<i>Hordeum vulgare</i>)	271
26	– // –	просо звичайне (<i>Panicum miliaceum</i>)	5
27	– // –	пшениця м'яка (<i>Triticum aestivum</i> s.l.)	3
28	– // –	овес посівний (<i>Avena sativa</i>)	3
29	– // –	горох посівний (<i>Pisum sativum</i>)	2

Додаток И.3.1. Палеоботанічні матеріали з Чорнівського і Недобоївського городища

Складено за: [174, 63-65] результатами палеоетноботанічного дослідження матеріалів з давньоруських городищ в Недобоївцях і Чорнівці проведених провідним науковим співробітником ІА НАН України, доктором біологічних наук Г.О.Пашкевичем в 2002-2003, 2005 рр.

№ №	Місце знахідки	Видовий склад	Кількість насінин
1	Чорнівське городище, кліть №8	кукіль звичайний (<i>Agrostemma githago</i>)	4
2	– // –	підмаренник чіпкий (<i>Galium aparine</i>)	1
3	– // –	стоколос житній (<i>Bromus secalinus</i>)	1
4	кліть №24	мишій сизий (<i>Setaria glauca</i>)	2
5	– // –	щавель горобиний (<i>Rumex acetosella</i>)	1
6	Недобоївське городище, кліть №1	кукіль звичайний (<i>Agrostemma githago</i>)	2
7	– // –	стоколос житній (<i>Bromus secalinus</i>)	3
8	– // –	лобода біла (<i>Chenopodium album</i>)	1
9	– // –	півняче просо (<i>Echinochloa crus gali</i>)	1
10	– // –	підмаренник чіпкий (<i>Galium aparine</i>)	4
11	– // –	бузина чорна (<i>Sambucus nigra</i>)	1
12	кліть №2	кукіль звичайний (<i>Agrostemma githago</i>)	1
13	– // –	стоколос польовий (<i>Bromus arvensis</i>)	1
14	– // –	підмаренник чіпкий (<i>Galium aparine</i>)	1

Додаток К.3.1.

Видовий склад бур'янів із Чорнівського та Недобоївського городищ.

Складено за: результатами палеоетноботанічного дослідження матеріалів з давньоруських городищ в Недобоївцях і Чорнівці проведених провідним науковим співробітником ІА НАН України, доктором біологічних наук Г.О.Пашкевичем в 2002-2003, 2005 рр.

Підписи до рисунків:

(Fig 01) Додаток А.1.3. Кераміка з Ленківецького поселення датована мідним наслідуванням альморавидським дінарам угорського короля Іштвана IV (1162-1163); II. Кераміка з Чорнівського городища датована „латинською константинопольською” імітацією візантійськими монетами (1204-1224 рр.).

Складено за: [620, с. 250-257; 649, с. 26, 28; 174, с. 17-19]

(Fig 02) Додаток Б.1.3. Кераміка з городища в с.Зелена Липа датована нумізматичними матеріалами 60-80-ми роками XIV ст.; II. Керамічний комплекс із напівземлянки в Василеві датований грошем Петра Мушата (1375-1392 рр.).

Складено за: [13; 14; 16]

(Fig 03) Додаток А.2.1. 3. Поселення празько-корчакської культури на території Буковини ; I-поселення.

Складено за: [659, с.6]

(Fig 04) Додаток Б.2.1. Пам'ятки культури Лука-Райковецька на території регіону; I-селища, II-городища, III-могилини, IV-кургани.

Складено за: [659, с.6; 381, с.6]

(Fig 05) Додаток В.2.1. Археологічні комплекси празько-корчакської та Лука-Райковецької культур межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (за Б.О.Тимощуком, В.Д.Бараном, Л.П.Михайлиною).

Складено за: [381, с.98; 115, с.21; 659, с.21]

(Fig 06) Додаток Д.2.1. Чорнівське гніздо поселень VIII-X ст. (за Б.О.Тимощуком, з доповненнями автора); I-городище, II-поселення, III-поселення-общинний центр; IV-курганний могильник; V-границі гнізда поселень.

Складено за: [656, с. 226]; особистими дослідженнями автора

(Fig 07) Додаток А.2.3. Археологічні пам'ятки XI ст. на території Чернівецької обл. (1. Борівці, 2. Мусорівка, 3. Чорнівка, 4. Горішні Ширівці, 5. Лашківка, 6. Костинці, 7. Зеленів. 8. Коростувата, 9. Біла, 10. Цецино, 11. Михальча, 12. Годинівка, 13. Зелена Липа, 14. Рухотин, 15. Пригородок, 16. Хотин, 17. Ленківці, 18. Ломачинці. (поселення, городища, курганний могильник, підплитові поховання).

Складено за: [649, с. 15]

(Fig 08) Додаток Ж.2.3. Поховальні пам'ятки XI ст. I.-курганний могильник в Горішніх Ширівцях; II.-поховання ґрунтового могильника в Борівцях.

Складено за: [649, с.63-64, 183, с. 110-121]

(Fig 09) Додаток Б.2.3. Археологічні пам'ятки XII-першої половини XIII ст. на території Чернівецької обл. (1. Кострижівка, 2. Борівці, 3. Малятинці, 4. Давидівці, 5. Ошихліби, 6. Дубівці, 7. Банилів, 8. Карапчів, 9. Ревно, 10. Хрещатик, 11. Чуньків, 12. Кліводин, 13. Кіцмань, 14. Новосілка, 15. Спаська, 16. Цецино, 17. Дорошівці, 18. Васловівці, 19-20. Горішні Ширівці, 21-22. Чорнівка, 23. Остриця, 24. Чернівці, 25. Молодія, 26. Остриця, 27. Маморниця, 28. Бояни, 29. Мусорівка, 30. Вікно (Мартинівка), 31. Погорилівка, 32. Юрківці, 33, 35. Зелена Липа, 34. Перебиківці, 36. Малинці, 37. Санківці, 38. Довжок, 39. Недобоївці, 40-41. Пригородок, 42, 45. Дарабани, 43-44. Каплівка, 46. Вороновиця, 47. Оселівка, 48. Лівинці, 49. Макарівка, 50-51-Ленківці, 52. Нагоряни, 53. Грушівці, 54-55. Бабин, 56. Комарів, 57. Дністрівка, 58. Бузовиця, 59. Кулешівка, 60. Кормань, 61. Михалково, 62-63. Василівка.

Складено за: [649, с. 24]; особистими дослідженнями автора

(Fig 10) Додаток В.2.3. Основні типи оборонних споруд городищ XII-першої половини XIII ст.: I.-Ленківці, II-Ломачинці, IV – Дарабани (за Б.О.Тимощуком), III-Чорнівка (реконструкція автора). (1-гумус, 2-глиняний насип валу, 3-вал XVII ст., 4-культурний шар XII-першої половини XIII ст., 5-перегоріле дерево, 6-пісок, 7-каміння, 8-прошарок спаленини).

Складено за: [649, с.71; 142; 174, с. 23-42]; особистими

(Fig 11) Додаток Д.2.3. Житла-напівземлянки XI ст.: 1,2-Цецино, 3-Коростувата, 4-Зелена Липа.

Складено за: [381, с.40, 44, 47; 703, с. 155-156]

(Fig 12) Додаток Е.2.3. Наземні зрубні житла XII-першої половини XIII ст.: 1-3 Ленківецьке поселення, 4-Чорнівка (ур. Лелеківець), 5-реконструкція наземного житла

Складено за: [537, с. 72-73, 160; 649, с. 79]

- (Fig 13) Додаток А.2.4. Розташування пам'яток XII-першої половини XIII ст. між селами Непоротово, Галиця і Ломачинці.
Складено за особистими дослідженнями автора
- (Fig 14) Додаток Б.2.4. Давньоруські старожитності в околицях с. Галиця.
Складено за особистими дослідженнями автора
- (Fig 15) Додаток В.2.4. Пам'ятки XII-першої половини XIII ст. в літописному Онуті.
Складено за особистими дослідженнями автора
- (Fig 16) Додаток Д.2.4. Давньоруські пам'ятки літописного Василева. 1-територія поширення кераміки XII-першої половини XIII ст., 2-сучасні межі села, 3-вали і рови городищ, 4-підплитові поховання, 5-ямні поховання, 6-монастир, 7-білокам'яний храм.
Складено за особистими дослідженнями автора
- (Fig 17) Додаток Е.2.4. Ленківецького городище і поселення (за Б.О.Тимощуком). 1- поширення кераміки XII-першої половини XIII ст., 2-ямні поховання, 3-вал, 4-зруйнована частина валу, 5-рів, 6-знівельований рів, 7- підплитове поховання.
Складено за: [620, с. 251; 649, с.69]
- (Fig 18) Додаток А.3.1. Наральники з Чорнівського городища (знахідки 2004 р.).
Складено за особистими дослідженнями автора
- (Fig 19) Додаток Б.3.1. Чересла і молоток із Чорнівського городища (знахідки 2004 р.).
Складено за особистими дослідженнями автора
- (Fig 20) Додаток В.3.1. Знаряддя праці для обробітку ґрунту: 1,3-4,6-7-Чорнівське городище; 2,5-Недобоївське городище.
Складено за: [174, с.61-65]; особистими дослідженнями автора
- (Fig 21) Додаток Д.3.1. Середньовічні серпи з регіону: 1,4,10-Недобоївське городище, 2-3,5-8-Чорнівське городище, 9-городище в Зеленій Липі.
Складено за: [649, 108 174, с.61-63]; особистими дослідженнями автора
- (Fig 22) Додаток Е.3.1. Коси з середньовічних пам'яток Буковини: 1-4-Чорнівське городище, 5-Недобоївське городище, 6-городище в Зеленій Липі.
Складено за: [174, с.61,65]; особистими дослідженнями автора
- (Fig 23) Додаток А.3.2. Рештки залізоплавильних горнів на Ленківецькому поселенні (1-залізні шлаки, 2 каміння, 3-шар спаленини) та реконструкція одного із них.
Складено за: [649, с. 79; 162, с. 65]
- (Fig 24) Додаток Б.3.2. Залізоплавильний горн із поселення Чорнівка II і варіант його реконструкції.
Складено за особистими дослідженнями автора
- (Fig 25) Додаток В.3.2. I. Гончарні горни із літописного Василева. II. Гончарна майстерня з горнами із поселення в Комарові .
Складено за: [649, с.143; 155, рис. 92]
- (Fig 26) Додаток Д.3.2. Двохрусний гончарний горн із Василева (реконструкція автора).
Складено за особистими дослідженнями автора
- (Fig 27) Додаток Е.3.2. Деревообробні знаряддя праці з давньоруських пам'яток регіону: 1-2-Чорнівське городище, 3-8-городище в Недобоївцях.
Складено за: [174, с.70]; особистими дослідженнями автора
- (Fig 28) Додаток Ж.3.2. Ремісничі знаряддя праці з регіону: 1-5, 10-Чорнівське городище, 6-9-городище в Недобоївцях.
Складено за: [174, с.70]; особистими дослідженнями автора
- (Fig 29) Додаток З.3.2. Залізні знаряддя для обробітку шкіри, розкряювання та пошиття одягу і взуття: 1- Ленківецьке поселення, 2,6-Чорнівське городище, 3-5,7-Недобоївське городище.
Складено за: [649, с. 31; 174, с. 66]; особистими дослідженнями автора

(Fig 30) Додаток И. 3.2. Кістяні вироби XI - першої половини XIII ст. з городища в Зеленій Липі.
Складено за особистими дослідженнями автора

(Fig 31) Додаток К.3.2. Керамічні та шиферні пряслиця, кістяні вироби, які пов'язуються із ткацтвом і виготовленням мотузок: 1-4-Ревнянське поселення, 5-10-Чорнівське городище, 14-Чорнівське поселення, 17-поселення в Галиці, 11-12-Ленківецьке поселення, 18-19,21-26-Недобоївське городище, 16,20-городище в Зеленій Липі, 13,15-посад літописного Василева.
Складено за: [649, с. 31]; особистими дослідженнями автора

(Fig 32) Додаток Л.3.2. Знаряддя для риболовлі з регіону: 1-3-Ревнянське поселення, 2,4-5,10-Чорнівське городище, 6-Василів, 7,9,11-14-Ленківецьке поселення, 8-Зелена Липа, 15-20-Недобоївське городище.
Складено за: [174, с. 68; 649, с. 31];

(Fig 33) Додаток А.3.3. Нумізматичні матеріали XII-першої половини XIII ст. з території регіону: 1- угорський мідний дінар із Ленківецького поселення, 2-бронзова скіфатна монета, 3-4 срібні брактеати із Чорнівського городища, 5-10-брактеати з Хотинського скарбу.
Складено за: [217, с. 122; 515, с. 124-125], особистими дослідженнями автора

(Fig 34) Додаток А.4.1. Поховання XII-першої половини XIII ст. I. Підплитове поховання в Онугі; II. Підплитове поховання у Василеві . III. Поховання в кромлеху з Василева.
Складено за: [649, с. 152]; особистими дослідженнями автора

(Fig 35) Додаток Б.4.1. Поховання XII-першої половини XIII ст. в саркофагах та костницях із Василева: I. Саркофаг №10; II. Саркофаг №3; III. Костниця №6 та Мартинівки: IV.
Складено за: [649, с. 141,147, 150]

(Fig 36) Додаток В.4.1. Підкурганні поховання Дністрівського могильника.
Складено за: [675, с.93-94]

(Fig 37) Додаток А.4.2. План білокам'яного храму у Василеві та варіанти його реконструкції.
Складено за: [649, 144-145; 658, с. 40, 49]

(Fig 38) Додаток Б.4.2. Плани дерев'яних культових християнських споруд. I. Вікно (ур. Мартинівка)
Складено за: [649, с.141: 676, с.89]

(Fig 39) Додаток А.4.3. Енколпіони з давньоруських пам'яток Буковини: 1-2,4,6-7,11,13-Василів, 3,9-Чорнівське городище, 8,10-Недобоївці, 12,14-Ленківці, 5-Оршівці, 15-Васловівці.
Складено за: [649, с.29; 655, с.20; 174, с. 114]; особистими дослідженнями автора

(Fig 40) Додаток Б.4.3. Енколпіони з Чорнівського городища (знахідки 2004 р.).
Складено за особистими дослідженнями автора

(Fig 41) Додаток В.4.3. Енколпіони із нелокалізованих місцин Чернівеччини (за В.Спінеєм, Д.Теодором).
Складено за: [803, с.480; 807, с.144; 804, с.149]

(Fig 42) Додаток Д.4.3. Християнська атрибутика з нелокалізованих місцин Чернівеччини (за В.Спінеєм).
Складено за: [804, с.149, 151]

(Fig 43) Додаток Е.4.3. Християнська символіка із пам'яток XII-першої половини XIII ст.: 1,3-4,7,9,11-12, 15-16, 20-Чорнівське городище; 6,15-16 Чорнівське поселення; 2,5-Цецино; 8,13-Василів; 17,19-Горішні Ширівці; 18-Недобоївське городище; 10-Ленківецька поселення.
Складено за: [174, с. 114-115; 642, с. 83; 649, с.29; 785, с. 90; 800, рис. 19]; особистими дослідженнями автора

(Fig 44) Додаток Ж.4.3. Кам'яні іконки з давньоруських пам'яток Буковини: 1-6, 10-Чорнівське городище, 7-Самушин, 8-9,11-14-літописний Онут (1-3-стеатит, 7-шифер, 4-6,6-14-аргіліт).
Складено за: [174, с. 112-113; 665, с. 47]; особистими дослідженнями автора

(Fig 45) Додаток А.4.4. Жіночі прикраси та обереги з давньоруських пам'яток регіону: 1,6-Недобоївське городище; 2-3,13-Василів; 4,7,12,14-20,22-Чорнівське городище; 5-Маморниця; 8,11-Митків; 9-10-Горішні Ширівці; 21-Ревно; 23-Молодія.
Складено за: [174, с. 101-102, 124-125; 649, с. 29, 64, 132]; особистими дослідженнями автора

(Fig 46) Додаток Б.4.4. Амулети та обереги з давньоруських пам'яток Буковини: 1-Рогізна; 8, 15-16-Ленківецьке поселення; 2-4,11-12,18,20,22-Чорнівське городище; 5-7,13, 17,21-Галиця; 9-10-Зелена Липа; 14,19-Дарабани. Складено за: [174, с.101, 109, 125; 649, с.31, 117; 474, с. 43]; особистими дослідженнями автора